Quaderns del Camp

Una visió econòmica del llarg segle xx al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre

Joaquim Margalef

[publicacions] urv

Una visió econòmica del llarg segle xx al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre

Quaderns del Camp, 4

Una visió econòmica del llarg segle xx al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre

Joaquim Margalef

[publicacions] urv

Tarragona, 2012

Edita:
Publicacions URV

1.ª edició: Octubre de 2012
ISBN: 978-84-695-5304-6
Dipòsit legal: T-1229-2012

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili:
Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474
www.urv.cat/publicacions
publicacions@urv.cat

Aquesta edició està subjecta a una llicència Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported de Creative Commons. Per veure'n una còpia, visiteu http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/ o envieu una carta a Creative Commons, 171 Second Street, Suite 300, San Francisco, California 94105, USA.

¶ Aquesta editorial és membre de la Xarxa Vives i de l'UNE, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a escala estatal i internacional.

Imatges de la coberta: 1. Postal de la Font de las Amadas, de Falset; 2. Pont d'Amposta, de Manel Zaera (CC 3.0); 3. Passeig de Salou de nit.

Índex

Pròleg 9

Inici i epíleg 13

Capítol 1. L'àrea d'estudi. La significació d'un canvi productiu 23
1.1 Els models explicatius d'una realitat econòmica 24
1.2 Dos etapes de creixement clarament diferenciades 29
1.2.1 La província i les grans ciutats la base d'un model productiu 31
1.2.3 Les transformacions productives dels anys seixanta 39
1.3 Una aproximació a l'economia de la zona durant la primera meitat del segle **xx** 40
1.4 Les dificultats cada cop majors de crear una dinàmica industrial 46
1.4.1 L'adaptació de les grans ciutats comercials a una base agrícola amb dificultats de transformació 53
1.5 La caiguda del mecanisme d'acumulació en no augmentar la productivitat agrària 56

Capítol 2. La població 65
2.1 La població i el creixement econòmic 66
2.2 La dinàmica demogràfica. La variació vegetativa i migratòria 71
2.3 L'estancament demogràfic. El període 1900-1960 76
2.4 El nou cicle demogràfic dels anys seixanta 82
2.4.1 Una consideració espacial: La immigració en el segle xxi 85
2.5 La població en el territori 89
2.5.1 La dinàmica de la població per municipis 93
2.5.2 La funcionalitat dels municipis de més de 2.000 habitants fins a 1960 96
2.6 L'ocupació de la població 100

2.6.1 La distribució sectorial dels actius i el procés d'assalarització 104
2.7 A mode de reflexió sobre el tema 108

Capítol 3. L'economia en el model tradicional. La importància de l'agricultura 113
3.1 Una valoració del creixement econòmic a partir del PIB 118
3.2 Els conreus i la producció agrària 122
3.2.1 Disminució del rendiment per hectàrea 125
3.2.2 La descapitalització agrícola i l'estructura de la propietat 130
3.3 L'exportació dels productes agraris. El Port de Tarragona 135
3.4 L'agricultura, l'estalvi i la inversió abans de 1930 142
3.5 La inversió i la creació de societats empresarials 146

Capítol 4. Dinàmiques de creixement truncades 155
4.1 La indústria a les comarques de Tarragona. El sector tèxtil 159
4.2 L'obra pública i la construcció d'habitatges 164
4.2.1 Les obres públiques 165
4.2.2 La construcció d'habitatges 169
4.3 Les cooperatives. Elements d'adaptació i canvi en l'agricultura de la zona 173
4.3.1 La significació de les cooperatives en el comerç agrari de la zona 178
4.4 La dinàmica d'un conreu tradicional: la fruita seca. L'avellana 182
4.5 El conreu de l'arròs i els canvis agraris de la zona de l'Ebre 190
4.6 L'avicultura. La creació d'una activitat ramadera 197

Capítol 5. Els canvis en el dinamisme econòmic. L'estructura productiva dels anys seixanta 205
5.1 Les variacions dels indicadors macroeconòmics fins al 2008 207
5.1.1 Els canvis en l'estructura productiva de la zona. Diferències amb el conjunt català 209
5.1.2 La productivitat, les diferències sectorials i en relació a Catalunya 216
5.2 Una introducció a l'anàlisi sectorial 221
5.2.1 El sector primari. L'agricultura com a activitat principal 224
5.2.2 El sector secundari 233
5.2.3 Els serveis. El consum i l'impuls de la demanda 243
5.3 La significació d'altres indicadors 247
5.3.1 Les perspectives empresarials 248
5.3.2 El comerç exterior 252
5.3.3 El sistema financer 255
5.4 Conclusions i reflexions del moment 257

Capítol 6. La consolidació de la indústria 261
6.1 Les contradiccions en l'inici d'un nou paradigma industrial 264
6.2 La consolidació del sector petroquímic. La resta d'activitats manufactureres 274
6.2.1 El predomini de la indústria química 278
6.2.2 La instal·lació d'una refineria 280
6.3 De la química i la refineria a les centrals nuclears 283
6.3.1 La producció d'electricitat. Les centrals nuclears 285
6.4 Les inversions industrials i el mercat laboral a mitjan anys setanta 289
6.4.1 Els canvis territorials de l'activitat industrial 293
6.5 Alguns indicadors específics i diferencials de l'estructura industrial del període 297
6.5.1 Desequilibris salarials i de productivitat en el sector industrial 301
6.6 L'evolució del sector industrial des de principis dels anys vuitanta. Estructura productiva a l'acabament del segle 304
6.6.1 Un llarg cicle d'inversions industrials 306
6.2 La incidència del sector industrial en l'estructura productiva de final de segle 311

Capítol 7. El procés d'apertura de l'economia de l'àrea. El comerç exterior, els serveis i les empreses 319
7.1 El comerç exterior 320
7.1.1 L'estructura del comerç exterior 327
7.1.2 Les principals partides en les exportacions 332
7.1.3 Les importacions 334
7.1.4 La distribució geogràfica del comerç exterior 336
7.2 Un indicador d'obertura. Els canvis en el teixit empresarial 340
7.2.1 La dinàmica empresarial en el sector industrial 341
7.2.2 L'apertura en serveis de l'economia de l'àrea 345
7.3 Dues infraestructures essencials en aquest procés d'obertura 348
7.3.1 Els ports. El Port de Tarragona 348
7.3.2 L'aeroport de Reus 358

8. El turisme i la construcció. Activitats determinants en l'economia de la zona 361
8.1 El turisme 362
8.1.1 Els inicis d'una oferta 366
8.1.2 La Costa Daurada. Salou 374
8.1.3 L'evolució de l'oferta 377
8.1.4 Cambrils-Salou-La Pineda, nucli aglutinador dels interessos turístics de la Costa Daurada 382

8.1.5 La gran inversió nord-americana. Nous plantejaments en el sector 385
8.1.5 La significació de l'oferta i la demanda turística de la zona a principis del segle XXI 391
8.1.6 Reiterant algunes reflexions sobre el model turístic de l'àrea 396
8.2 La construcció i l'habitatge 403
8.2.1 L'habitatge 404
8.2.2 El sector de la construcció 410
8.2.3 L'ocupació 414
8.3 L'ordenació urbanística i el territori 418

Bibliografia 433

Pròleg

En períodes de crisi econòmica i social necessitem respirar optimisme, i això és el que aporta aquest llibre de Joaquim Margalef. Aquest treball és fruit d'un exercici poc habitual entre les persones que van tenir el privilegi de ser observadors directes de la transformació de les nostres comarques. Estem davant d'una mena de rendició de comptes on l'autor fa un balanç exhaustiu de les transformacions que han experimentat les sis comarques que integren el Camp de Tarragona i les quatre comarques de les Terres de l'Ebre. Dos àmbits que tenen personalitat pròpia per si mateixos, però que a la vegada es necessiten per cohesionar el país i reclamar més sensibilitat envers les terres del sud.

És cert que l'estudi s'acota en la província de Tarragona, el sud de Catalunya, però també és ben cert que les dades posen de manifest que la intensa transformació social i econòmica experimentada situen aquestes comarques en la primera línia del canvi que experimenta i experimentarà el país.

El títol escollit no és casual, *Una visió econòmica del llarg segle* XX *al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*, perquè parlem d'un període convuls, de massa conflictes i de tensions, i al mateix temps d'un passat intens i positiu que explica per què avui som el que som. Ens trobem davant d'una centúria llarga per la intensitat dels canvis, però també per la seva cronologia. Com és sabut, el ritme social, polític o econòmic no coneix de formalismes i ultrapassa els límits artificials; així, la "llarga centúria" arrenca a les acaballes del segle XIX i arriba fins a la primera dècada del segle XXI.

Quantes coses han passat al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre en el decurs del llarg segle que arranca els darrers anys del segle XIX i s'estén fins als nostres dies!

Des del primer moment es remarca que el segle xx ha estat un període històric molt llarg per a les comarques de Tarragona, han passat moltes coses que han modificat com mai la manera de viure i de comunicar-se de les persones, i que els han fet plantejar-se formes de vida amb moltes alternatives possibles.

Donada la formació de l'autor, el prisma d'observació de les transformacions experimentades se situa en l'economia, però sense perdre de vista que les transformacions de l'agricultura, la indústria i els serveis es tradueixen en uns canvis socials intensos pel que fa a les formes de vida, els moviments migratoris i el rol de les dones, per posar alguns exemples.

L'autor del llibre, l'economista Joaquim Margalef, està vinculat a la planificació del territori del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre des de fa una bona colla d'anys. La seva expertesa li ha permès interpretar i analitzar l'evolució de les transformacions econòmiques de l'àrea remarcant els fets més rellevants, sense deixar d'oferir els arguments que expliquen les raons dels canvi i les seves implicacions. Al mateix temps, en fer el balanç del llarg segle xx aprofita la història de les deu comarques per fer un exercici de prospectiva cap al futur.

L'autor ens parla de dos models productius clarament diferenciats, on el punt d'inflexió que permet passar d'un model a l'altre se situa als anys seixanta. Es distingeix un primer model amb una base comercial de les produccions agràries tradicionals i un segon que descriu els nous paradigmes industrials. El canvi de model va afectar de manera diferent la zona pròxima de Tarragona, on les elevades inversions externes van liderar el creixement econòmic, mentre que a la zona del Delta de l'Ebre va donar lloc a una transformació de l'agricultura.

A partir dels anys seixanta es posa de manifest un denominador comú al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre: la incapacitat endògena per aconseguir que els mecanismes d'acumulació tradicional actuïn com els veritables motors del canvi. Sense oblidar el resultat favorable del turisme i la construcció com uns sectors empresarials sorgits de la mateixa dinàmica econòmica, la indústria local ha estat excessivament dispersa a escala sectorial i territorial, sense tenir capacitat per formar clústers i generar economies externes.

Quan va tenir accés al contingut del treball, la Càtedra per al Foment de la Innovació Empresarial de la Universitat Rovira i Virgili, una iniciativa conjunta de la URV i la Diputació de Tarragona, va considerar que calia donar llum a aquesta obra. I no sols això, sinó que també calia encoratjar els protagonistes directes o indirectes del canvi territorial a difondre les seves experiències a fi i efecte d'incidir sobre els que ara tenen la responsabilitat d'actuar i prendre les decisions de futur.

Aquest llibre és del tot recomanable per als interessats en l'economia dels nostres territoris. La present publicació no sols és d'obligada consulta per als qui

tinguin un interès específic en l'àmbit del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre, sinó també per als qui desitgin analitzar-ne l'evolució econòmica i vulguin entendre quins han estat els factors que l'han fet avançar i prosperar. No hem d'oblidar que en els períodes de crisi conèixer el passat recent és una condició imprescindible per encertar els passos que hem d'adoptar de cara al futur.

Agustí Segarra Blasco
Director de la Càtedra per al Foment de la Innovació Empresarial

Inici i epíleg

El segle xx ha estat un segle molt llarg per a les comarques de Tarragona, han passat moltes coses que han modificat com mai la manera de viure i de comunicar-se de les persones, i que els han fet plantejar-se formes de vida amb moltes alternatives possibles. S'ha manifestat un canvi tan fort que de societats amb una base essencialment agrària s'ha passat a la indústria, als serveis, ha augmentat la població i ha vingut immigració.

Ha estat una trajectòria, per altra part, molt estudiada pels historiadors, tant des de punts de vista locals, amb monografies sobre diferents viles, com de transversals, sobre moviments socials, culturals, polítics, etc.; però no hi havia una interpretació econòmica que plantegés un esquema de funcionament d'aquesta societat on es donaven una sèrie de contradiccions que es manifestaven de maneres diferents, de la violència al pacte, i que portaven uns canvis econòmics que afectaven la forma de vida de la població. En aquesta anàlisi de l'economia a les comarques de Tarragona en el segle xx s'intenta aprofundir en aquesta realitat econòmica, el substrat en el qual s'han desenvolupat totes les diferents situacions polítiques i socials d'aquest període.

En aquest plantejament d'estudi de les transformacions econòmiques de l'àrea, hem considerat el territori provincial per la simple raó que ens permet valorar una realitat molt similar a principis del segle i veure una dinàmica diferent a partir dels anys seixanta, moment en què es va assenyalar un canvi de model productiu que afectà arreu del territori, però que va tenir els efectes més profunds al voltant de la ciutat de Tarragona. Hem diferenciat dos models productius a l'àrea. El primer, amb una base comercial de les produccions agràries tradicionals, tenia tres grans centres de suport: Reus, el principal; Tortosa, amb unes actuacions

similars al nucli reusenc però amb una diferència fonamental, la primera era liberal, orientada a l'exportació, i l'altra carlina o conservadora i, per tant, molt angoixada per mantenir situacions de domini local, i Tarragona, que ajudava a Reus en la funció exportadora a través del port i es relacionava amb tota l'àrea per la seva funcionalitat com a capital provincial. Aquests tres nuclis no es donaven l'esquena, tot i el que s'ha volgut fer veure des de visions localistes que encara tenen reminiscències, sinó que tenien un fort lligam comercial i financer que constituí la base del funcionament del conjunt de l'economia de l'àrea.

El segle XIX va marcar unes pautes de canvi cap a una possible industrialització a la zona, similar a la que es va donar en molts llocs de Catalunya; hi havia hagut una acumulació prèvia ja al segle XVIII amb el comerç dels aiguardents, i a mitjan del segle següent es plantegen grans fàbriques tèxtils a l'àrea, principalment a Reus. Però aquest procés no va continuar, perquè les preferències reusenques, que era qui marcava la dinàmica econòmica a la zona, van orientar-se cap al comerç exportador com a mecanisme essencial d'acumulació. Tortosa estava perfectament d'acord amb la proposta, ja que continuava amb la seva tradició, i a Tarragona li anava bé pels serveis portuaris i d'altres tipus que podia donar. Allò que tant s'ha estudiat com a procés de desenvolupament capitalista de pas d'una acumulació comercial a les fàbriques no es va donar a la zona, al contrari, els intents d'industrialització es van dissoldre lentament dins de l'empenta comercial de finals del XIX, i fins després de la Gran Guerra europea de 1914 a 1918 no es plantejaran alguns intents tímids en aquest sentit, que no reeixiran als anys vint i encara menys després, fins als anys seixanta. Veure aquesta dinàmica conjunta és una raó per valorar tot el territori provincial, en el sentit que seguia les mateixes pautes de funcionament econòmic, amb una certa diversitat com la que pot determinar l'Ebre, un riu que ha tingut influència social i econòmica, però molt diferent a la Ribera i a la Terra Alta que a la zona del Delta. Hi ha un altre fet important en el funcionament de l'economia d'aquesta àrea: els dos centre comercials, Reus i Tortosa, tenien una funció compradora dels productes agraris i a la vegada subministradora de les necessitats de consum de la seva població d'influència, fet que va permetre, principalment a partir dels anys quaranta del segle passat, potenciar la funció subministradora en tancar-se les fronteres i caure les exportacions.

Al marge dels detalls de tota aquesta dinàmica, amb situacions d'apropament, divergències i situacions cícliques, es va crear un model econòmic d'acumulació a partir dels guanys comercials. Es va veure molt aviat que invertir aquest excedent en l'àrea, com s'havia fet fins a finals del segle XIX, tenia uns rendiments inferiors que si es destinava a altres actuacions, principalment de compra de títols mobiliaris, a la vegada que augmentava les pautes de consum de les elits locals. Entre

un fet i l'altre, no es va donar una inversió que possibilités un canvi en l'estructura productiva del model agrari/comercial existent, i aquest va entrar en rendiments decreixents. La fil·loxera va ser el moment culminant en què es va poder apreciar aquesta realitat, però també després, amb la comercialització dels fruits secs i de l'oli, quan es va considerar que es podia superar l'ensurt però no va ser així, ja que el que fallava era tot el model, principalment la producció agrària i després l'impuls comercial per incidir en les transformacions en l'agricultura. Els anys vint van ser un punt important de plantejament de canvi, amb inversions industrials en l'àrea i una integració financera dels tres grans bancs de la zona, els de Reus, Tarragona i Tortosa, que es va ensorrar amb la crisi del Banc de Catalunya. Tot i això, els financers que estaven al capdavant van tenir la visió de continuar situats en els centres de decisió econòmica i posteriorment jugaran un paper important en la creació d'altres indústries i empreses i en el negoci financer, però no a l'àrea sinó en l'àmbit estatal. És una època a valorar i estudiar en profunditat, perquè als anys vint una determinada burgesia reusenca, implicada en l'economia de tota la província, va plantejar-se una alternativa de canvi en els mecanismes d'acumulació que anava més enllà de la tradició comercial exportadora i actuà essencialment fora de l'àrea. Els anys vint finalitzen amb la crisi de 1929, les exportacions ja no tenien la significació d'acumulació anterior, que s'havia pràcticament acabat després de la Gran Guerra; els anys trenta seran de posicionament polític, completament diferents als que va significar la I República a la zona. Si en la primera es va acceptar, tot i la tornada de la monarquia, el liberalisme econòmic de La Gloriosa, en la segona, i després de la guerra del trenta-sis, aquesta burgesia, com la major part de la població que no va haver de marxar per motius polítics, s'instal·là en l'autarquia. Per a la majoria això era la supervivència, però per a aquella burgesia comercial exportadora, la contradicció inconscient va ser, en tornar de Burgos, aprofitar els contactes d'alguns polítics locals en la Comisaría de Abastos i en el control del comerç interior per acoblar-se a una situació que els va permetre passar dues dècades sobrevivint i fer algunes fortunes importants, però no mantenir uns mecanismes d'acumulació que permetessin als anys seixanta jugar un paper significatiu en els canvis que des de la situació global s'anaven imposant a la zona.

El model tradicional va anar caient, els rendiments eren decreixents, principalment de l'agricultura, però aquesta era la base del comerç; tampoc es podia exportar, i el mercat interior tenia excedents de tots els productes de l'àrea excepte de les avellanes, que tenien molt poc mercat a la resta d'Espanya. Amb aquestes bases, impulsar el creixement econòmic quan aquest es va veure possible, a partir del Pla d'estabilització de 1959, era molt difícil. Principalment perquè s'havien trencat els mecanismes d'acumulació i n'havien de venir uns de nous; aquests van

venir, però al marge del sistema imperant: van venir a partir de fortes inversions externes en el sector industrial. Aquí s'inicia la nova etapa de l'economia de l'àrea, amb un revulsiu als anys seixanta que va determinar un canvi econòmic, demogràfic i territorial, a la vegada que va portar a integrar l'economia de la zona en uns circuits diferents. Tot i que els plantejaments podien ser tradicionals, com el fet d'obrir-se a l'exterior però amb altres productes i una altra actitud empresarial, ja no eren els comerciants tradicionals qui lideraven aquesta dinàmica, sinó els industrials. A poc a poc van començar a sorgir, també a conseqüència de l'obertura de mercats, uns interessos turístics molt lligats a la construcció que van complementar el nou model d'acumulació, tot i que aquests van centrar-lo en gran mesura en uns interessos locals molt lligats als avantatges que els podia donar posicionar-se amb una situació favorable en l'ús del territori principalment costaner i al voltant de les grans poblacions de l'àrea.

Els anys seixanta s'inicien amb un canvi en la població, un procés molt ràpid de pèrdua de pes de la població activa agrària i un augment de la d'altres sectors gràcies a fortes inversions externes. Cal assenyalar que en l'atracció d'aquestes inversions externes va funcionar el que s'entén actualment com a promoció econòmica local, però amb els paràmetres i l'entorn de l'època, és a dir, la voluntat política en un context de poca participació ciutadana. Tot i això, aquesta idea de promoció local va ser determinant en aquest procés i va saber aprofitar les economies de situació de la zona i els contactes per prendre decisions favorables, però sense cap valoració ni previsió dels efectes de la dinàmica que s'engegava. La promoció passava abans per la voluntat d'atreure indústries, però sense buscar inicialment cap preferència sectorial. La química, que posteriorment es convertirà en el sector determinant del paradigma industrial de la zona, no es veurà com a essencial en aquestes postures inicials, sinó que l'eslògan serà, més aviat, benvinguda la indústria, les inversions educatives, les turístiques, l'expansió de les ciutats, el que sigui. Tot això va generar, per manca d'una idea d'ordenació, uns condicionants molt forts per al creixement posterior de la zona, principalment de la franja costanera i de l'entorn de Tarragona i Reus. En aquest procés molt aviat es van instal·lar empreses químiques i la mateixa dinàmica dels fets va portar-les a buscar unes economies d'aglomeració que en van permetre un funcionament correcte, fet que es va imposar per construir la gran refineria de Catalunya a Tarragona. Posteriorment, aquesta lògica es va veure impulsada per la construcció de centrals nuclears, i la província en va arribar a tenir quatre en funcionament, amb una idea molt clara de per què havien de ser-hi. La situació va portar a un protagonisme dels sectors energètics, i la zona, amb un subministrament elèctric

molt deficient a finals dels cinquanta, en vint anys es va convertir en el productor de més del 75% de l'energia consumida a Catalunya. El canvi va ser impressionant.

Amb aquest dinamisme semblava que hi havia oportunitats per a tothom i en bona part va ser així, ja que no solament va augmentar la població sinó que hi va haver també l'oportunitat de satisfer una demanda externa creixent, primer incipient però que després es va consolidar: la turística. El sector va tenir una dinàmica de funcionament pròpia, del no-res passà a una ràpida afirmació dels seus interessos, es confià en la demanda creixent i es van crear més economies d'aglomeració que grans empreses que orientessin i dinamitzessin l'activitat. Això va portar a una forta relació entre el sector i la construcció, que inicialment també es va veure impulsada per a nova demanda urbana, motivada pel creixement de la població que havia impulsat la industrialització al voltant de Tarragona. S'estaven donant tots els ingredients per a un fort impuls econòmic, que es va donar, però en un període de temps molt curt i en un espai molt reduït, la qual cosa va portar aviat a una col·lisió d'interessos diferents.

Aquest procés es va donar essencialment a la franja costanera, amb diverses particularitats, entre Cunit i Vandellòs; a les comarques de l'Ebre el fenomen determina altres aspectes, tot i que el punt de sortida podia ser el mateix a finals dels cinquanta. Pel que fa a les comarques de l'Ebre, hem de diferenciar entre les dues de l'interior, a les quals el model tradicional atreia cap a Reus, molt relacionades per la construcció de les centrals nuclears a la Ribera i l'electroquímica a Flix, fins i tot actualment, amb la dinàmica industrial de Tarragona, i les dues comarques de la costa, amb el Delta. Durant els anys cinquanta i part dels seixanta les comarques del Delta eren les que tenien un major dinamisme demogràfic a la província, les transformacions agràries van ser determinants, complementades als anys cinquanta amb un procés de creació d'indústries papereres i lligades a l'arròs, la instal·lació de la química Cros a Sant Carles, i, més tard, la creació d'un clúster del moble a la Sènia i Ulldecona. Hi havia les bases per assumir l'adaptació al canvi que va tenir l'economia espanyola als anys seixanta i d'una manera diferent a com s'estava fent a la resta de la província. Per altra part, hi havia una dinàmica demogràfica i un recurs natural essencial com era l'aigua. La qüestió és com es van adaptar a la nova realitat. A la zona no es va donar un procés accelerat d'industrialització —amb l'excepció del moble, molt localitzat— ni de creació d'oferta turística, ni de serveis urbans potents; es va continuar essencialment amb la millora de l'esforç agrari, amb canvis de conreus, l'extensió dels cítrics principalment, modificacions en la comercialització de l'arròs i de l'oli, però seguint unes pautes de funcionament econòmic amb poques inversions externes. Es va optar per aprofitar uns recursos agraris importants, però no es va crear a partir d'aquests una

base exportadora com en aquells moments estava iniciant l'agricultura de Múrcia, Almeria o Huelva, molt més allunyada dels mercats del centre d'Europa. Això no va succeir al costat del riu ni a la zona del Delta; la realitat és que l'activitat agrària tal com es portava a terme, tant la producció com la no-integració en sistemes de comercialització, també va entrar en rendiments decreixents, per la manca d'aquesta base comercial. Més endavant ja entrarem en les solucions que a partir de finals de segle es reivindiquen a la zona, però ara és interessant apreciar com els dos models tenen un punt de dispersió: el del costat de Tarragona va gaudir de fortes inversions externes que el van transformar, de manera que es van modificar les pautes d'acumulació i la realitat empresarial i social de la zona, mentre que l'altre, el del Delta, va confiar en la transformació de la seva agricultura per entrar en aquesta dinamització econòmica. No hi va haver grans inversions econòmiques que transformessin la realitat econòmica i social de la zona com va succeir més al nord, sinó que es va confiar en els mecanismes d'acumulació tradicional com a plantejament social i econòmic. La situació de les dues àrees ha estat molt diferent, tot i un punt en comú com és la incapacitat dels mecanismes d'acumulació tradicional de ser el motor del canvi, en un cas per no saber crear una base comercial que impulsés unes transformacions agràries orientades a l'exportació de productes hortofructícoles i en l'altre perquè ja els estava bé que vinguessin inversions de fora que lideressin el creixement econòmic.

Però la situació no és tant d'incapacitat, perquè com comentàvem abans hi ha el resultat exitós del turisme i la construcció, que en un moment determinat es van plantejar com a opcions per a uns sectors empresarials sorgits de la mateixa dinàmica econòmica que es va iniciar als anys seixanta, primer a la zona del Camp, al voltant de Tarragona, Reus i la costa, i posteriorment a la del Delta, amb Tortosa, Amposta, Sant Carles i també la costa. Les opcions que es van plantejar en una realitat que s'anava transformant i adaptant a noves circumstàncies han marcat el sector turístic, circumstàncies en què també hi va voler jugar la construcció, que, per altra part, ha quedat fortament tocada per la gran caiguda del 2008. Aquests dos sectors, amb una importància creixent en l'àrea, han aprofitat les economies d'entorn tot sovint amb un posicionament de control del principal recurs en el seu creixement: el sòl. El paper que el sòl ha jugat en el dinamisme econòmic de l'àrea en el nou model ha estat molt important, no solament per les plusvàlues implícites que ha portat la pressió sobre aquest, sinó també a l'hora de determinar l'especialització dels diferents territoris.

El mecanisme d'acumulació a través de la plusvàlua del sòl ha estat rellevant a l'àrea, a vegades implícit en les activitats econòmiques o residencials que s'hi emplaçaven, i d'altres com a simple requalificació d'aquest, no en funció d'expectatives immediates sinó de posicionament futur. Les situacions han estat pa-

radigmàtiques al Baix Penedès, primer en els municipis costaners i després en l'aprofitament per localitzar activitats d'una manera desordenada al costat de les autopistes. El sòl qualificat d'urbanitzable en aquests moments supera amb escreix les necessitats de creixement previsible de l'economia del territori per a més d'una generació, i tot i així es plantegen contínuament noves qualificacions, que s'acompanyen sovint de projectes que no estan gaire madurs. Són aspectes que tenen incidència econòmica, i més quan hem de reflexionar sobre el futur possible de la zona, amb les transformacions del nou model econòmic que s'han anat donant des dels anys noranta, quan el turisme i la construcció han entrat d'una manera important a determinar les pautes de l'economia de l'àrea.

Aquí cal ressaltar la importància econòmica que té el planejament territorial per a aquesta àrea. La planificació territorial ha estat una reflexió que sempre ha format part dels discursos territorials de la zona, principalment a la del Camp, per l'ordenació que tenen els diversos sectors en les seves pressions urbanístiques, principalment com a forma d'acotar el territori de la química. A les Terres de l'Ebre s'ha vist com un plantejament de protecció del territori a partir dels parcs naturals, que massa sovint s'ha contemplat com un actiu per obtenir plusvàlues d'altres zones. El sòl, en un lloc o en un altre, ha jugat un paper important, i en aquest sentit cal reflexionar sobre la necessitat de l'ús de l'espai en una economia, però també considerar que l'economia no funciona quan les principals perspectives que té són les plusvàlues del sòl i no el valor afegit per quilòmetre quadrat urbanitzat. Plantejar negocis a partir d'unes economies centrades en el posicionament del sòl, tenir una visió excessivament municipalista en l'ús d'aquest i confiar en el valor que té com un dels principals actius de les activitats que s'hi instal·len, ens porta a unes limitacions molt fortes en el creixement econòmic.

Aquests plantejaments no són aliens a unes perspectives estratègiques sobre aquesta àrea que podríem estendre en la seva complementarietat a tot arreu, malgrat els problemes estructurals d'alguns territoris i les propostes d'estratègies de futur avançades per a uns altres, que també, tot i mantenir les seves particularitats, es poden assumir a tot arreu.

Deixem les perspectives de futur per a més endavant, que també poden ser una reflexió d'aquesta història, i desgranem el que s'ha escrit al llarg de vuit capítols sobre l'economia de la zona, sense deixar d'agrair a tots els estudiosos de la realitat social i econòmica de la zona les seves aportacions, que ens han permès obtenir valoracions dels canvis i realitats d'aquest llarg segle. En el primer capítol, a mode introductori, s'ha volgut justificar els plantejaments del mètode d'anàlisi a través de l'acumulació i veure com s'estructuren uns models i com aquests canvien als anys seixanta, quan el model tradicional que arrossega durant molts anys

rendiments decreixents s'enfonsa. A partir d'aquest apartat es valoren elements que ens ajuden a explicar aquesta situació, entre els quals l'anàlisi demogràfica, que és una fotografia del canvi, tant pel creixement de la població com pels canvis en l'ocupació i la distribució territorial d'aquesta. El tercer capítol estudia el sector essencial en el model tradicional de l'economia de l'àrea, l'agricultura, sector determinant que movia tot el sistema i que es va trobar que la producció per hectàrea no canvià al llarg de cinquanta anys; aquesta activitat es lliga, per altra part, amb l'exportació, la inversió i la creació de societats empresarials. Les dinàmiques de creixement truncades, entre les quals destaquen les dificultats d'industrialització, s'estudien de manera específica en un capítol. Posteriorment ens endinsem a valorar com s'era conscient dels rendiments decreixents de l'activitat agrícola que arrossegaven tot el sistema i com s'hi plantejaren canvis, l'esforç en nous conreus, com l'avellana i l'arròs, el cooperativisme per comercialitzar els productes, i posteriorment, als anys quaranta, l'avicultura. Van ser dinàmiques de creixement truncades en el model tradicional.

Seguidament s'analitza el canvi que es donarà a partir dels anys seixanta, en primer lloc estudiant l'estructura productiva existent, centrant-nos inicialment en una visió àmplia a partir de l'evolució de macroindicadors, que es lliguen amb la demografia fins al 2010, per donar pas a una anàlisi sectorial precisa de l'activitat productiva en el moment del canvi. El capítol 6 s'interessa per la consolidació de la indústria, el motor de canvi dels anys seixanta a partir d'inversions externes, la visió de l'evolució dels seus indicadors i la consideració que s'inicia un nou model. S'analitza fins a finals de la primera dècada del segle XXI, per valorar els efectes i contradiccions de la nova realitat productiva que s'implanta als anys seixanta i que té el fort creixement i la consolidació a finals dels setanta i inicis dels vuitanta. El capítol següent valora l'economia oberta de la zona; és una mica contradictori, en el sentit que ressalta la realitat d'una economia fortament bolcada al mercat exterior, com era tradicional a la zona, però amb uns canvis importants entre els dos models: en el tradicional qui exportaven eren els comerciants, en el nou són els fabricants, i si abans l'essencial era l'exportació ara és la importació. La situació ha canviat completament respecte al tradicional «Reus, París i Londres». El comerç de mercaderies ha canviat de signe, però al costat d'aquest hi ha una activitat de serveis amb l'exterior, el turisme, del qual s'inicia l'estudi al final d'aquest apartat per complementar-lo posteriorment en el següent d'una manera molt específica: es valoren les dues grans infraestructures exclusives del territori, el port de Tarragona i l'aeroport de Reus, pel que fa a la seva relació amb l'exterior.

El darrer capítol analitza el fenomen turístic, una realitat econòmica molt lligada i desenvolupada en el període en què s'ha donat el nou model industrial de

l'àrea; se n'estudia l'evolució, la funcionalitat i les contradiccions, a la vegada que es lliga amb la dinàmica de la construcció a la zona. Són aquestes dues activitats les que han donat un marge d'acumulació important i diferenciat de l'activitat industrial dominant a la zona, la quimicoenergètica, i les que han permès fer sorgir una nova classe empresarial que s'ha desenvolupat al seu voltant, molt lligada als interessos urbanístics. L'estudi acaba amb una anàlisi de l'ordenació urbanística i el territori lligada a l'activitat productiva i les dinàmiques de futur.

Voldria acabar aquesta introducció i justificació considerant que la reflexió a partir d'aspectes de la història és important i la valoració econòmica d'una llarga història pot evitar la desmemòria i permetre que ens endinsem cap al futur coneixent una mica més aquesta realitat. En aquest sentit, cal citar les reflexions de l'historiador anglès Tony Judt en el seu llibre sobre l'oblidat segle xx:

> Apenas hemos dejado atrás el siglo xx, pero sus luchas y sus dogmas, sus ideales y sus temores ya están deslizándose en la oscuridad de la desmemoria. Evocados constantemente como «lecciones», en realidad ni se tienen en cuenta ni se enseñan. Esto no es sorprendente. El pasado reciente es el más difícil de conocer y comprender.[1]

1 Judt, T. *Sobre el olvidado siglo xx*. Madrid: Taurus historia, 2008. P. 14.

Capítol 1. L'àrea d'estudi. La significació d'un canvi productiu.

El procés d'industrialització ha emmarcat el creixement econòmic català iniciat al segle XIX i consolidat al XX; la significació i importància de l'activitat industrial ha anat modificant les pautes d'aquest creixement a partir de la seva funcionalitat en el conjunt de l'economia del país. Malgrat aquesta generalització, la dinàmica d'aquest procés no ha estat uniforme en tot el territori, i en moltes parts el creixement econòmic ha transcorregut per camins diferents. És per això que es pot estudiar d'una manera precisa una àrea amb una dinàmica econòmica específica per les seves diferències amb la global del país. Actualment, els nivells de renda i de productivitat són territorialment molt similars, però el camí que s'ha seguit per arribar-hi ha tingut una trajectòria molt particular.

El sud de Catalunya ha tingut particularitats molt específiques en el creixement que han determinat uns mecanismes econòmics molt precisos en el fort canvi que ha experimentat en la segona meitat del segle XX: un model agrícola i comercial deixa pas a un model centrat en la indústria i l'energia, i, posteriorment, en els serveis i la construcció. En estudiar aquests canvis s'observa que en el territori d'anàlisi, la província de Tarragona, també hi ha diferències significatives en l'estructura productiva de les diferents zones, que s'adequaven a uns condicionants geogràfics. Aquests determinaven, en part, la realitat econòmica de cada àrea, però totes tenien un punt comú, les tres grans ciutats que en van determinar la realitat econòmica: Reus, Tarragona i Tortosa. L'estudi dels canvis econòmics en aquesta àrea se centra en un llarg segle XX que iniciem a les acaballes del XIX amb la fil·loxera, continuem amb els canvis dels anys seixanta, un punt de referència central molt important, i l'acabem amb la perplexitat, ja molt entrat el segle XXI, de la situació a partir de 2008. Aquest és el llarg període que volem estudiar i aju-

dar a comprendre, en un territori que coincideix amb un marc administratiu com és la província, que per altra part ha tingut una incidència econòmica notòria, que ha anat modificant el poblament, l'ús del territori i la realitat econòmica d'aquest, i que n'ha alterat els centres de decisió, les expectatives i els mecanismes d'acumulació que determinen les formes de inversió.

Centrarem l'anàlisi en una realitat expositiva: establir diferències entre dos models de funcionament de l'economia que s'han donat en aquest llarg període, sense oblidar que aquests canvis han estat molt influïts pel dinamisme econòmic d'àrees més àmplies, i molt específicament per l'evolució de l'economia espanyola i catalana. Un altre element molt particular a considerar és que Barcelona, tot i ser molt a prop, ha estat molt lluny. El procés de transformació de l'economia de l'àrea fins al 1960 va ser molt diferent al que assenyala la industrialització de Barcelona, perquè a la zona no es va donar un procés de transformació industrial a partir d'una acumulació comercial.

Una de les tècniques d'anàlisi que utilitzen les ciències socials és establir models[2] per explicar el funcionament d'una realitat, és a dir, sintetitzar els elements fonamentals per explicar-ne la interrelació i el dinamisme d'una manera simplificada. Els models ajuden a analitzar la realitat i permeten plantejar hipòtesis i, en definitiva, comprendre millor el tema d'estudi. Els economistes han valorat els models com a mètode d'anàlisi, i una part important de les teories del funcionament de l'economia, i molt concretament els estudis de creixement econòmic, fins i tot del subdesenvolupament, s'han plantejat valorant els comportaments d'una sèrie de variables que es consideren explicatives i fonamentals per concretar el comportament d'una realitat econòmica i també la dinàmica del seu creixement. La generalització d'aquest mètode en les ciències socials ens porta a iniciar el capítol amb una aproximació metodològica a aquesta idea de modelització, amb la voluntat d'explicar posteriorment com es configura l'economia de la província de Tarragona a principis del segle XX i determinar la dinàmica de la seva variació o transformació en aquesta llarga centúria.

1.1 Els models explicatius d'una realitat econòmica

A l'hora d'analitzar un període llarg de temps en una àrea molt especifica, com la que considerem en aquest treball, els economistes ens trobem curts d'instrumental

2 La idea de model econòmic no es pot concretar solament en models economètrics, sinó que és un plantejament que ha estat immers en totes les escoles econòmiques al marge del seu mètode d'anàlisi. Per a una visió àmplia del concepte en el camp de l'economia, consulteu Schumpeter, A. *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, 1954 (versió castellana: *Historia del análisis económico*. Madrid: Ariel, 1982).

—els historiadors en tenen més— i necessitem trobar-ne que ens permeti explicar una evolució econòmica àmplia i llarga. Cal trobar alguns indicadors —sempre amb problemes de continuïtat de les sèries estadístiques i la dificultat de situar-les en el seu moment històric— i relacionar-los amb els plantejaments generals de l'evolució econòmica del país, que ha estat molt més estudiada. La insuficiència de les dades estadístiques ha estat un problema important per als estudiosos socials, en general, i per als de la zona, en particular, fins a finals dels anys cinquanta[3]. A partir d'aleshores hi ha una millor documentació, d'una banda anàlisis estadístiques i, de l'altra, nombrosos estudis que analitzen diferents realitats de l'àrea. És aquest instrumental el que hem utilitzat en aquesta anàlisi de l'economia de l'àrea al segle xx. De la major part d'aquests estudis i monografies, així com de la base estadística existent, se n'ha tret molta informació, s'ha valorat i s'ha situat en el seu moment històric. Malgrat que aquesta recollida d'informació ha estat laboriosa, l'anàlisi havia d'establir una línia comuna que fos el fil conductor per a tota la centúria, una base argumental que ens ajudés a explicar els canvis i el dinamisme de l'activitat econòmica de l'àrea. Els economistes han desenvolupat diferents teories per explicar per què unes àrees creixen més que d'altres, i aprofitar-ne una podria haver estat un camí a emprendre, seguir un d'aquests models quantificables per determinar la participació dels factors de producció en el creixement de l'output. Però l'aproximació al compliment d'un model de creixement precís no ha estat el mètode utilitzat, no només per les dificultats estadístiques existents, sinó per la voluntat de trobar una línia argumental que possibilités, a partir d'una certa sensibilitat històrica, un mecanisme d'explicació d'aquest creixement.

En aquest context s'han analitzat diferents formes de funcionament de la realitat econòmica de l'àrea al llarg d'aquest període. Aquestes s'han concretat en uns models de funcionament dels quals s'ha valorat la transformació i posteriorment s'han ajustat a unes formes d'acumulació precises. S'ha utilitzat la idea d'acumulació[4] com l'increment de capital que té lloc en un procés de producció, ja sigui per l'excedent que genera l'activitat existent o per la inversió de capitals externs, casos que determinen decisions d'inversió i d'estalvi molt diferents. En endinsar-nos en l'estudi de l'economia de la zona durant més d'un segle, som conscients que hi ha una visió històrica i social implícita a l'hora d'analitzar els canvis econòmics de més de cent anys. Per això ens hem centrat en un element comú: explicar els

3 En aquesta consideració hem analitzat l'evolució econòmica del període a la zona establint una sèrie d'indicadors permanents (la població, el trànsit pel port de Tarragona, les produccions agràries que podem establir en determinats períodes) i mitjançant un seguit d'estudis i informes que s'han anat realitzant en diversos moments d'aquest període. Tot són referències que ens permeten valorar-ne i interpretar-ne l'evolució, i, per tant, un millor coneixement de l'estructura productiva de la zona.

4 Blanchard, O. *Macroeconomía*. Madrid: Prentice Hall, 1998.

canvis en el mecanisme d'acumulació i com aquests s'han manifestat en el pas d'un model tradicional amb rendiments decreixents a un altre dinamisme als anys seixanta.

Els historiadors aporten moltes precisions a aquests plantejaments i també valoren com es pot explicar una realitat socioeconòmica a partir de considerar-ne els mecanismes d'acumulació. El lligam entre historiadors i economistes és clar en aquest tema, encara que els primers relativitzen la metodologia dels segons en el sentit que les bases estadístiques en sèries llargues poden desvirtuar-les en funció no solament d'una concepció de recollida diferent sinó també en la seva significació i transcendència en diferents esquemes de funcionament social. Pierre Vilar ho explica d'una manera molt clara en el pròleg de la seva recopilació *Economía, derecho, historia*, quan assenyala:

> Más técnica y especializada puede parecer la discusión que he planteado hace ya mucho tiempo a los economistas, en ocasiones demasiado pagados de sí mismos, inventores de una «historia cuantitativa» de los productos globales, y de sus agregados, llevada a largo plazo. Las aportaciones de su intento son considerables. Pero creo útil señalar dos escollos: 1) el torpe manejo, equivocado en ocasiones, de las fuentes antiguas por los no historiadores; 2) la aplicación de conceptos económicos nacidos de la observación del mundo actual a sociedades de hace dos o tres siglos, diferentes de las nuestras en sus estructuras y en sus mecanismos. Creo que aún es válida esta prevención.[5]

Al marge d'aquests aspectes crítics, l'ús de les dades i de la *història quantitativa* que anomena Pierre Vilar, una de les consideracions a tenir en compte en l'evolució temporal de qualsevol realitat social que no obliden ni els historiadors ni economistes és la importància dels mecanismes d'acumulació i l'anàlisi dels elements que els caracteritzen per poder-ne explicar els canvis. Els economistes, des de fa molt temps, i com a línia de continuïtat amb el pensament econòmic, han considerat que en tot sistema econòmic hi ha una dinàmica d'acumulació que determina la producció i la distribució, idea que prové dels economistes clàssics que analitzaren el funcionament del sistema econòmic[6]. Tot i això, en l'anàlisi de

5 Vilar, P. *Economía, derecho, historia: conceptos y realidades.* Barcelona: Ariel, 1993. P. 8.

6 Les teories dels economistes clàssics valoren una sèrie de factors socials i polítics, sense menysprear els psicològics, el conjunt dels quals dóna una visió a llarg termini de les maneres d'evolucionar de les societats, considerant que els sistemes i les organitzacions econòmiques es diferencien a l'hora d'assenyalar els preus de les coses i la repartició de l'excedent. Adam Smith, David Ricardo i, no cal dir-ho, Marx, assenyalaren els elements de creixement i de canvi d'una societat a partir de l'excedent generat i plantejaren com incrementar-lo a partir de criteris d'acceptació d'unes normes econòmiques que podien alliberar les forces productives. Keynes, ja en els anys trenta del segle xx, va utilitzar la mateixa consideració en voler refer els mecanismes per generar excedent quan s'havien enssorrat a partir de la crisi del 29.

l'activitat econòmica sovint la formació d'aquest excedent s'ha volgut veure diferenciada del seu repartiment entre els agents econòmics, i s'ha considerat la distribució a partir de valorar la retribució dels factors de producció en funció de la seva aportació a l'output, fet que assenyala una anàlisi tècnica de la distribució que no entra a considerar les conseqüències socials que hi poden haver quan es decideix un repartiment diferent, o bé quan la realitat política implica repartiments que s'allunyen d'aquell equilibri. Aquestes qüestions han portat a una controvèrsia important a l'hora de plantejar els models de creixement econòmic[7].

Malgrat aquestes diferents plantejaments, l'anàlisi d'una realitat econòmica a partir de considerar com les forces productives determinen, des de la seva organització i funcionament, uns mecanismes d'acumulació, ha estat sempre present en el pensament econòmic. Aquesta ha estat una de les principals aportacions dels economistes al voltant del problema del creixement i ha determinat la rellevància dels factors de producció en relació al producte total, la qual cosa ha permès incidir en la significació de la funció de producció per explicar el creixement. En la segona meitat del segle xx s'aprofundeix en l'anàlisi d'aquestes qüestions a partir del model de Solow[8], en el qual la funció de producció introdueix el progrés tècnic, que es considerarà com una variable anomenada *residu de Solow*, una mena de calaix de sastre on hi ha un conjunt de variables que no expliquen l'augment del producte solament per la inferència del treball i del capital i que implícitament accepta les realitats socials.

Al marge d'aquestes consideracions, també Solow, igual que els clàssics, arriba a la conclusió que el creixement econòmic no és indefinit, tot i l'avanç tecnològic, ja que hi ha un rendiment decreixent en l'ús dels factors de producció que porta a un estat estacionari en què la reposició del capital és similar a la depreciació d'aquest. En aquest punt l'economia no creix. La conseqüència que se'n deriva és un canvi en els paràmetres de la funció de producció. No ens endinsarem gaire més en l'aspecte metodològic d'aquestes qüestions perquè no és això en el que volem aprofundir, i, amb tota la cura possible, considerem el criteri que els mecanismes d'acumulació són conseqüència d'una estructura socioeconòmica precisa —a la vegada que la determinen.

El propòsit d'estudi que hem emmarcat en aquesta consideració teòrica vol aprofitar els plantejaments d'aquesta dualitat epistemològica, d'una banda els economistes i de l'altra els historiadors. Això permet apropar-nos a la realitat amb

7 No solament per a autors marxistes, sinó també entre els *ortodoxos*. Així, podríem contemplar les discussions entre l'escola de Cambridge, Anglaterra, i el MIT (Institut Tecnològic de Massachusetts) també a Cambridge, Massachusetts. Vegeu: Hywell J. *Introducción a las teorías modernas del crecimiento económico* (2a ed.). Barcelona: Antoni Bosch Editor, 1988.

8 Solow, R. M. *La teoría del crecimiento* (traducció de la 2a ed. anglesa). Mèxic: FCE, 1992.

una visió complementària en l'anàlisi dels mecanismes d'acumulació en un llarg període de més de cent anys i en l'explicació de l'esgotament d'un model centrat en l'exportació dels productes tradicionals de l'àrea i del naixement d'un altre a partir de grans inversions industrials. Entre els dos models es pot trobar un cert procés d'evolució, però essencialment hi ha un trencament abrupte que tindrà unes conseqüències econòmiques, socials i territorials importants. El model tradicional de la zona es trenca perquè les seves condicions d'acumulació no permeten orientar noves inversions que possibilitin una transformació per adaptar-les a nous criteris productius que valoren els seus avantatges en unes altres coordenades, principalment mercats més amplis i el pas cap a la indústria. Els mecanismes d'acumulació del model tradicional determinen un funcionament econòmic i territorial, mentre que els seus rendiments decreixents porten a un estat estacionari que amb la terminologia dels models econòmics neoclàssics diríem que no permet augmentar l'output, perquè tota la inversió és per reposició, encara que no tota la inversió sigui l'estalvi de la zona ni tot l'estalvi de l'àrea s'hi inverteixi. El consum no augmenta i l'estalvi és superior a la inversió, es genera estalvi però no oportunitat d'inversió i aquest estalvi s'orienta cap a altres entorns, la retribució dels quals torna a l'àrea fomentant el consum de béns no produïts a la zona i que no són de consum generalitzat per part de la població, sinó que són de luxe i per a una minoria. La dinàmica del model estava en els fluxos d'exportació dels productes agraris tradicionals i la seva producció no experimentarà canvis notoris en la seva relació capital-treball ni en la de capital-producte durant més de cinquanta anys; les seves dificultats d'expansió en mercats internacionals es manifestaran de manera clara per les limitacions quantitatives i per no gaudir d'unes característiques especifiques que li donessin un posicionament diferencial.

L'esgotament del model, tot i cercar alternatives d'inversió sense massa èxit, portarà dificultats per mantenir la producció a causa del no-increment de la capitalització per lloc de treball, i això determinarà un estancament de les rendes i una emigració important. La tecnologia com a element a incorporar a la producció no serà determinant a causa de la manca de capitalització de l'oferta productiva. Per tant, no pot explicar-se el creixement de l'economia a partir de millores en la base tecnològica o del seu saber fer, sinó que més aviat la manca d'aquestes n'explica la crisi. La situació canvia quan s'incorporen inversions externes que comporten un augment important de la relació capital-treball i de capital-producte, és a dir, quan s'incorpora tecnologia. La inversió externa, molt superior a l'estalvi existent a la zona i amb la incorporació de noves tecnologies, canviarà les pautes de creixement i permetrà amb el seu efecte induït l'expansió de noves activitats, la qual cosa possibilitarà una important acumulació de capital i un augment en

els rendiments dels factors de producció, tant de la terra, per la seva revalorització, com del treball, amb la vinguda de nova població i del capital, amb noves inversions. Aquesta dinàmica generarà uns canvis que faran possible augmentar la productivitat dels recursos i permetre un fort període de creixement econòmic. Canvien els mecanismes d'acumulació perquè l'oferta productiva tradicional perd la seva funcionalitat, i a causa dels augments de productivitat d'altres activitats i l'ampliació de mercats s'establiran nous motors de creixement basats, d'una banda, en inversions foranes que utilitzaran l'àrea com a base productiva en funció d'un avantatge comparatiu en l'ús dels factors i, de l'altra, en decisions polítiques que afavoriran aquesta dinàmica.

Calia allargar-se en aquestes consideracions, no perquè el que es pretén sigui desenvolupar un mosaic que expliqui tots els fenòmens socioeconòmics que s'han donat al llarg del segle xx a la província de Tarragona, sinó perquè el que es vol és assenyalar un marc de funcionament de l'activitat econòmica que s'hi ha desenvolupat, i com els canvis que s'hi han donat, per adaptació a unes noves condicions de mercat, han implicat modificacions productives, territorials i socials importants.

1.2 Dos etapes de creixement clarament diferenciades

Una vegada plantejats els criteris d'anàlisi, en la resta d'apartats d'aquest capítol valorarem de manera introductòria els grans eixos de l'evolució de l'economia de la zona per destacar els aspectes essencials dels dos models que hem assenyalat i que posteriorment concretarem en els diferents capítols. Cal recordar que el període d'anàlisi, la «llarga centúria», s'ha dividit en dues etapes determinants: una des de les acaballes del segle xix fins a finals dels anys cinquanta, i l'altra des d'aleshores fins a la primera dècada del segle xxi. Ampliem, doncs, la visió de Hobsbawn[9] a un llarg segle xx, tot i que els dos punts que limiten el període assenyalat per l'historiador britànic són de gran referència. En el nostre cas, però, hi ha dos factors que ens fan considerar l'allargament de la centúria pels dos extrems respecte al període que l'historiador va assenyalar. Un va ser la crisi de la fil·loxera, amb una gran importància a la zona a finals del segle xix, i l'altre és la crisi actual, que va

9 Hobsbawn, E. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*. Londres: Michael Joseph, 1994. Hobsbawn considera l'inici del segle xx en la I Guerra Mundial i el final en la caiguda de la URSS. És curt en el sentit que dura setanta-cinc anys, però ha estat un període caracteritzat per diferències notables d'inici a fi. La centúria ha tingut en tot aquest recorregut un procés d'adaptació i de canvi d'unes premisses ideològiques i polítiques a unes altres. Com a conseqüència, la realitat social s'ha anat transformant, al llarg de tot aquest temps, amb actuacions i formes de vida molt diferents. Aquests canvis s'expliquen a partir de la interrelació entre les idees, la realitat econòmica i els comportaments polítics.

aflorar a finals del 2008 i que porta a un canvi del model de creixement de la zona d'aquests darrers anys. Dues crisis més llunyanes en el temps, doncs, emmarquen la centúria en el cas que ens ocupa.

Hem diferenciat de manera clara al llarg de tota l'anàlisi, no solament en aquest capítol, el sentit d'aquestes dues etapes, perquè no fer-ho podria portar a considerar que el model de funcionament de l'economia no canvia i que només se'n modifiquen els elements, és a dir, la capitalització per ocupat, la inversió i la relació capital-producte, i el pas d'una economia agrària a una d'industrial, com es va donar a principis dels anys seixanta, va portar a un major creixement. És manifest que això ha succeït, però el que hem d'establir és fins a quin punt dins el mateix model, ja que una de les característiques principals de la consideració de les inversions està en la decisió a partir del control de l'acumulació generada o sobre l'estalvi, i la realitat és que els criteris i les decisions d'inversió i estalvi a la zona canviaren a partir de 1960. El pas d'un model a un altre es va fer per un canvi en els paràmetres de producció i acumulació, amb fluxos d'inversió aliens al model tradicional que van portar a una nova realitat en l'estructura econòmica de l'àrea; no va ser, doncs, una modificació o evolució de les estructures productives existents per adaptar-se a uns altres paràmetres a partir d'una situació d'estat estacionari de l'activitat econòmica a finals dels anys cinquanta.

Ens podem qüestionar si hi va haver una evolució o adaptació del model existent a nous paràmetres d'activitat o es va donar un trencament per substituir-lo per un altre. Aquesta dicotomia que plantegem no és neutra, en el sentit que ens pot assenyalar la conducció d'aquest canvi de model amb efectes futurs molt concrets (com així va succeir, tot i que no és qüestió d'enredar-nos d'antuvi en temes que ja tractarem al llarg dels diferents capítols). Sí que cal assenyalar, però, que el canvi del model d'acumulació va determinar canvis en els inversors: si en el model tradicional les decisions d'inversió les prenien agents socials —una burgesia empresarial resident— a partir de l'excedent que els permetia la seva capacitat d'acumulació mitjançant el comerç dels productes agraris tradicionals de l'àrea, des d'ara seran decisions externes d'inversió les que pilotaran el canvi de model. Aquesta particularitat va determinar, als anys seixanta, un dinamisme econòmic centrat en el sector secundari en què les decisions d'inversió que marcaven la dinàmica econòmica de la zona es van escapar als agents econòmics tradicionals. L'àrea, amb una certa capacitat d'estalvi i poques idees d'inversió, exportava capitals, però, malgrat això, quan es van donar les possibilitats de canvi a partir dels anys seixanta l'estalvi generat va ser poc decisiu en les inversions a realitzar, perquè els criteris d'inversió que originaren la industrialització i el canvi econòmic de l'àrea no tenien l'origen en aquesta. Això va portar a una descapitalització de

la major part del territori i va causar l'estancament i l'obsolescència del sistema de producció i de comercialització agrària tradicional, que era la seva base de funcionament. En canvi, a finals de segle xx, quan la indústria deixa de tenir el pes de motor de canvi que va implicar a principis dels anys seixanta, una nova classe empresarial autòctona, amb interessos en el turisme i la construcció, tindrà un protagonisme important en les decisions d'inversió a l'àrea, tot i que la crisi de finals de la primera dècada del segle xxi tornarà a fer replantejar les seves possibilitats.

Des de la perspectiva actual, els canvis en l'estructura econòmica que es van donar als anys seixanta es poden considerar lògics en una dinàmica de creixement econòmic a partir de la indústria i amb una evolució similar en moltes parts del país, amb el pas del predomini del sector primari a la indústria i el sector terciari. El fenomen és diferent a d'altres llocs i és important valorar les particularitats d'aquesta adaptació a partir de l'anàlisi del funcionament de l'activitat econòmica en un moment i en un altre. Això ens permetrà comprendre millor les dificultats del model tradicional, els canvis socials experimentats i la dinàmica de creixement que s'ha manifestat en les diverses comarques de Tarragona durant la segona meitat del segle xx, i ens pot ajudar a emmarcar les perspectives del xxi.

1.2.1 La província i les grans ciutats la base d'un model productiu

La província és una organització administrativa creada per un decret de 30 de novembre de 1833 amb la voluntat d'ordenar i organitzar territorialment l'estat. Fins llavors l'ordenació territorial de l'estat no tenia una regulació administrativa d'actuació permanent en el territori, la seva incidència venia assenyalada per la voluntat reial i no implicava una normativa ni un funcionament administratiu clar i continuat. En el cas de Catalunya hi havia una regulació en base a vegueries i posteriorment, a partir de Felip V, s'establí l'ordenació per corregiments.

Les corts de Cadis ja van assenyalar en la Constitució la necessitat d'una divisió de caire administratiu, influïda per la Revolució Francesa, que ordenés territorialment el funcionament de l'estat; el període liberal de 1820 a 1823 va tornar a donar actualitat al tema, però no serà fins a l'any 1833 (i es recollirà posteriorment en la Constitució de 1837) que s'implantaran les províncies com a divisió administrativa i que s'establirà en cadascuna un òrgan provincial, de caràcter polític, com a representant dels interessos del territori i amb competències pròpies. El sistema trenca el plantejament dels corregiments com a mecanisme de control gairebé militar del territori, implantat pel Decret de Nova Planta de Felip V. De corregiments, se'n determinaren dos en el territori que seria la província de Tarragona, un amb base a Tarragona i l'altre amb base a Tortosa. Aquests havien

substituït les tres vegueries establertes des de l'Edat Mitjana, les de Tarragona, Tortosa i Montblanc. D'aquesta situació es passarà, per tant, a una de representació administrativa i també política territorialment més àmplia, i s'establirà com a capital la ciutat de Tarragona, amb menys habitants i rellevància econòmica que Reus i Tortosa.

L'ordenació provincial sorgeix en un moment en què es produeixen importants transformacions en la societat espanyola, amb una classe burgesa emergent que planteja amb uns criteris més liberals el paper i el funcionament de l'administració de l'estat. En l'establiment de la divisió provincial no sempre es va tenir en compte el pes de la tradició —un aspecte que no devia preocupar gaire en una voluntat innovadora de transformació i unificació—, en canvi, sí que van existir mecanismes de pressió per part de diverses ciutats que podien perdre o guanyar rellevància a l'hora de determinar-se la capital provincial. En aquest sentit, va haver-hi interessos locals per la significació que podia tenir per a algunes ciutats aquesta capitalitat. Aquest tipus de pressions també es van manifestar a la zona, i la discussió sobre la capitalitat provincial va ser relativament important: Reus i Tortosa també ho volien ser i el pes econòmic i el nombre d'habitants d'aquestes dues ciutats eren superiors als de Tarragona. Tortosa va voler liderar una altra província reunint terres de València i Aragó, però en veure les dificultats d'aquest projecte es va proposar com a capital. Reus era una altra opció i va optar per la capitalitat, però l'ordenació de 1822 es va decidir per Tarragona i no va plantejar Tortosa com una opció. L'any 1833, una vegada passat l'absolutisme ferrandí, es va tornar a emprendre l'ordenació de l'estat en províncies, i en aquest cas no es va plantejar cap canvi pel que fa a la capitalitat de la zona, i del projecte anterior solament se'n van retocar els límits amb la província de Barcelona[10].

El segle XIX va ordenar administrativament la societat burgesa espanyola i va generar les bases per a una actuació de l'estat en el territori, amb plantejaments molt diferents dels de la concepció absolutista del segle XVIII. Aquests dos aspectes van desembocar en les províncies. Tot i que les pressions per aconseguir la capitalitat provincial podien ser agres i amargues entre diversos municipis, es va consolidar l'estructura proposada. Amb tot, però, els interessos econòmics i les estructures de producció centrades en mercats locals continuaven sent determinants, i van ser-ho fins a les reformes de La Gloriosa[11], que donarà una nova regulació jurídica al funcionament de l'activitat econòmica que permetrà la unificació monetària, fiscal i de mercats. En la majoria del territori espanyol, i, fins i

10 Adserá Martorell, J. *Tarragona, capital de provincia: estudio histórico documental sobre la división del territorio*. Tarragona: [L'autor], 1986.

11 Costas, A. *Apogeo del liberalismo en 'La Gloriosa': la reforma económica en el sexenio liberal (1868-1874)*. Madrid: Siglo XXI de España, 1988.

tot, català, la significació dels mercats locals i la relativa importància d'aquests va crear una sèrie de fluxos econòmics al voltant d'uns nuclis de comercialització que era on es generaven importants excedents. Els interessos locals, en aquest sentit, podien trobar-se inicialment al marge de l'actuació de l'estat, però amb el temps la seva consolidació, tot i les llargues guerres carlines, passava per la protecció jurídica de la propietat i del comerç que els podia oferir aquest estat.

L'estructura provincial com a organització administrativa va ser plenament acceptada a la zona i va crear interrelacions econòmiques importants entre les diverses àrees d'aquesta. Als anys trenta, durant la II República, la Generalitat inicia un procés d'ordenació territorial diferent, amb comarques i vegueries. Aquesta ordenació tenia una base geogràfica i es va portar a terme amb una participació important de les institucions locals. La nova divisió va determinar deu comarques a l'àrea provincial i tres vegueries, articulades i centrades en la importància dels nuclis de Tarragona, Reus i Tortosa. El model econòmic existent es va concretar en aquesta voluntat d'ordenació administrativa. Posteriorment, a partir dels anys vuitanta, el sistema comarcal prendrà una altra funcionalitat, i la idea de vegueries serà difícil d'integrar en la realitat administrativa i política provincial.

El territori d'anàlisi al segle xix tenia dos grans centres comercials: Reus, amb la significació de la proximitat de Tarragona, i Tortosa, amb un dinamisme menor i una base productiva i uns plantejaments d'actuació similars als reusencs, encara que els condicionants del seu entorn, on els carlins estaven molt ben implantats i els propietaris agrícoles pesaven més que els interessos comercials o de transformació dels productes que aquells produïen, hi marcaren unes particularitats característiques. Tarragona era la capital provincial, encara que el seu pes no estava tant en la relació econòmica amb el seu rerepaís, sinó més aviat en el control de punts essencials per al funcionament de la xarxa productiva que s'estava determinant; els controls administratius derivats del concepte de capitalitat i el port van ser elements que generaren activitat econòmica. El dinamisme del port impulsà a Tarragona una activitat comercial i transformadora, a la vegada que n'hi havia una altra, més centrada en els professionals, que actuaven com a intermediaris (en un sentit diferent que els comerciants), en el funcionament de l'estructura productiva i en l'ordenació administrativa i també política del territori.

Potser aquesta ambivalència de Tarragona, i el sorgiment d'un pes econòmic a partir de l'administratiu, va generar valoracions molt precises en els altres dos grans indrets urbans i centres comercials de la zona en considerar el dinamisme econòmic que es podia generar de posicionaments polítics o administratius. Aquest plantejament podia ser més significatiu en el cas de Reus, donat el seu pes econòmic i la proximitat amb Tarragona, i no tan determinant en el de Tortosa, però aquestes

visions puntuals no van trencar l'equilibri urbà entre els principals nuclis que ja s'havia assentat en el seu funcionament econòmic com a part de la tradició.

Tot i les discussions per privilegis locals, cal assenyalar que no hi trobem actuacions de pressió diferenciades, ja que tots tres coincidien en els grans interessos, perquè la base productiva i els mecanismes d'acumulació eren similars en tot el territori, i també sovint en la voluntat d'incidir en normatives precises que afectaven interessos comuns de base productiva semblant. En aquest sentit, podem reflexionar sobre per què tot i haver-hi un president del Govern originari de Reus, el general Prim, no es va generar un procés favorable ni precís que defensés uns interessos concrets, malgrat la importància de la burgesia reusenca en l'economia de la zona. Aquesta es va adaptar ràpidament a la major seguretat i les noves oportunitats que li oferia la situació política creada quan va copsar que els seus interessos podien trobar suport perfectament en la dinàmica administrativa de Tarragona i en Madrid per solucionar els problemes que es poguessin trobar. La situació tortosina era un xic diferent, no establia una competència tan directa amb la capital provincial ni tenia un dinamisme similar al reusenc, amb un mercat i una zona d'influència més reduïts. Amb tot, la dinàmica general de canvi també hi va afectar. En aquest sentit és interessant assenyalar unes consideracions sobre la comarca de Tortosa:

> El Baix Ebre havia estat travessat per una ruta comercial de relativa importància, mentre Espanya tenia un mercat interior reduït i compartimentat per la insuficiència dels mitjans de transport i pel predomini d'una agricultura de subsistència que intercanviava tan sols els seus escassos excedents. En un país on hi havia múltiples mercats comercials aïllats, es veien afavorides les pràctiques monopolistes i es creaven vertaders «monopolis locals». Tortosa es beneficià relativament d'aquesta situació que perdria amb la construcció dels ferrocarrils i posteriorment la progressiva integració del mercat espanyol.[12]

El procés d'adaptació al model que s'anava imposant a partir d'una possible ampliació de mercats a finals del segle XIX i principis del XX, facilitada per les característiques d'unificació administrativa i la millora de les comunicacions, no va modificar la realitat econòmica de la zona ni la relació tradicional entre els centres comercials i la resta de territori. Aquesta situació era molt similar a Reus i a Tortosa, com també en moltes àrees de Catalunya. Però en el cas del sud del Principat aquests dos mercats comercialitzaven essencialment els mateixos productes, i van entrar en una dinàmica de desplaçament de fluxos cap a Reus que va deixar Tortosa en una situació de menor dinamisme en els mercats comercials clàssics dels

12 Grau i Folch, J. J., Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 128.

productes de l'àrea. Això va comportar que la ciutat del sud se centrés més en el control d'un marc territorial proper, a l'empara de les transformacions del Delta i un ampli terme municipal. La influència del liberalisme a Reus i l'encerclament per part del carlisme a Tortosa van tenir la seva importància en relació a les possibilitats de creixement comercial i econòmic de les dues ciutats.

Els canvis que es van anar donant en aquest model que té els seus orígens funcionals en la segona meitat del segle xix han estat molt ben estudiats per Maria Jesús Muiños i Vicent Terol[13] de 1833 a 1936, període que s'inicia amb la idea que era possible un procés industrial a la zona en base a l'acumulació prèvia que s'havia donat des del segle xviii. Aquests autors es pregunten per què no es va donar aquest canvi, i, en bona part, ho atribueixen als problemes de comunicació i d'infraestructures, que van dificultar aquest pas. Altres reflexions podrien portar a considerar la diferència entre els preus agrícoles i els industrials[14] en un període en què l'alça superior dels primers i la dels productes d'exportació permetia uns marges importants i fàcils en uns mercats controlats per aquesta estructura comercial. En canvi, l'avantatge del sector industrial estava en consolidar un major valor afegit a la seva producció, a la llarga més interessant, però la dinàmica comercial va possibilitar una important acumulació i, a més, sense la problemàtica empresarial ni productiva d'afegir massa valor al producte. El que és manifest és que l'opció que es va emprendre, continuar amb l'activitat comercial, va permetre mantenir una dinàmica d'acumulació important que va representar inversions significatives a la zona, en l'activitat agrícola i en el creixement urbà. Sembla evident que les decisions d'inversió i d'actuació empresarial de preferència comercial van ser les dominants i les que determinaren el funcionament del model econòmic de la zona, i aquesta preponderància va condicionar d'una manera clara, i a mig termini, el procés d'industrialització que es va donar posteriorment.

El predomini dels mecanismes d'acumulació comercial a partir de l'activitat agrícola, en uns moments en què era difícil crear una alternativa industrial al marge del tèxtil i quan la indústria ja era un sector determinant en la base productiva catalana als voltants de Barcelona, va suposar que l'àrea no entrés en aquesta dinàmica industrialitzadora[15], com van fer per exemple Sabadell o Terrassa, sinó

13 Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *Articulació territorial i transformacions econòmiques a la Catalunya meridional (1833-1936)*. Diputació de Tarragona, 2008.

14 En relació a les diferències entre l'evolució dels preus agraris i industrials, així com del seu VAB, podeu consultar: Carreras, A.; Tafunell, X. *Historia económica de la España contemporánea 1978-2009*. Barcelona: Crítica, 2010; i prados de la Escosura, L. *El progreso económico en España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

15 Margalef, J. (dir.); Carnero, F.; Nuez, J. S.; Vidal, A. *Historia del grupo empresarial Vilellarahn desde su fundación en 1866 hasta 2008*. Reus, 2010 (pendent de publicació, consultable a la Biblioteca de la URV). Els Vilella són un grup empresarial important amb orígens reusencs que van

que continués amb la seva activitat agrícola i comercialitzadora, molt orientada a l'exportació. Els mecanismes d'acumulació funcionaren fins a finals de segle XIX, quan va incidir-hi la fil·loxera, que va generar una crisi exportadora de llarga durada. Aquest fet va implicar una evolució que va representar una certa atonia en el creixement durant la primera dècada del nou segle, que es va veure compensada per un major dinamisme en la segona, a partir de les possibilitats comercials, amb base especulativa, que va oferir la Gran Guerra europea. Quan aquesta s'acaba s'entra en una nova atonia malgrat els intents notoris als anys vint[16] per part de personalitats rellevants de l'àrea, que no van tenir la capacitat d'arrossegament per al conjunt de l'economia de la zona. Aquesta atonia perdurarà fins a finals dels anys cinquanta, amb tots els trasbalsos econòmics, socials i polítics que es van succeir durant aquest llarg període. Va ser una situació contradictòria, en el sentit que les circumstàncies van permetre el manteniment del model existent tot i la caiguda de rendes i els canvis tecnològics i productius que s'anaren succeint en aquest llarg període de quaranta anys. La situació va possibilitar que el model agrari-comercial existent s'anés acabant, amb una llarga agonia i un fre al creixement econòmic, però quan les dinàmiques de modernització de l'economia espanyola van començar a anar per un altre camí aquesta base productiva no va ser suficient per assegurar rendes i ràpidament es va trencar, a finals dels anys cinquanta del segle XX.

El Pla d'estabilització de 1959 va ser el fet clau que va implicar la percepció d'un trencament de la dinàmica de creixement econòmic i de l'equilibri territorial existent fins aleshores. Les dificultats econòmiques espanyoles es reflectien no solament en el funcionament aberrant de la presa de decisions i de control econòmic[17] sinó essencialment en la seva incapacitat d'adaptar-se a l'exterior en uns moments de fort creixement de l'economia europea, amb unes normatives de funcionament economicopolítiques diferents i amb un control administratiu del tipus de canvi de la pesseta que generava dificultats importants en les relacions amb l'exterior. Aquestes contradiccions van determinar uns canvis polítics i administratius que ja s'anaven observant des d'anys anteriors.

La burgesia de la zona sempre va adaptar-se a la situació general, malgrat els problemes d'actuació en els seus mecanismes clàssics d'acumulació des de principis dels anys vint. Durant el període de Primo de Rivera, una part molt repre-

mantenir l'activitat comercial i financera a Reus a finals del segle XIX i a principis del XX, però la seva expansió industrial es va desenvolupar a Barcelona amb la Vidriera Barcelonesa SA.

16 Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003.

17 Una explicació directa i delectant d'aquest canvi es pot trobar a: Estapé, F. *De tots colors. Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 2000. P. 201-206.

sentativa de la burgesia reusenca va jugar un paper important en la implantació de polítiques financeres i monopolístiques a nivell d'estat, com va ser el cas de Fàbregas[18] i de Recasens[19], amb les seves relacions amb Calvo Sotelo —que posteriorment tindrà relacions polítiques a la província amb Joaquim Bau[20], de Tortosa, i Ramón Barbat[21], de Valls, a les Juntas Regionales. Després, en part per la crisi econòmica dels trenta, es van trobar amb dificultats comercials i amb menys influència amb els governants de la República, i s'adaptaren a l'estructura autàrquica que es va crear acabada la guerra del 36, com va ser general per part dels interessos econòmics de l'àrea. No deixa de sorprendre l'adaptació d'uns interessos comercials exportadors a un ideal autàrquic que de tota manera els assegurava un cert control del mercat proper, que era el d'accés tradicional de l'activitat comercial de Reus i de Tortosa. A la vegada, aquests interessos disposaven d'un accés fàcil a prohoms importants, també de Reus i Tortosa, que tenien un pes notori en abastiments i distribució, com Fontana Codina[22] i Bau. Tot i aquests prohoms amb projecció estatal i l'adaptació de l'estructura comercial al model autàrquic, els agents econòmics de l'àrea no van ampliar mercats ni van deixar de considerar que la seva dinàmica d'acumulació estava en els mercats tradicionals del rerepaís de la província, del Baix Aragó i del secà lleidatà, als quals compraven i subministraven, i ja es notava com l'ampliació del mercat que vindria posteriorment els faria perdre la funcionalitat vers els seus clients tradicionals. Donades les

18 Evarist Fàbregas i Pàmies fou un empresari nascut a Reus l'any 1868. Va tenir una formació autodidacta i va arribar a agent de duanes a Tarragona i Reus. Amb la neutralitat d'Espanya durant la I Guerra Mundial aconseguí fer una gran fortuna. Va fundar el Banc de Catalunya, que va fer fallida i va arrossegar el Banc de Reus. Va morir a Barcelona el 1938.

19 Eduard Recasens i Mercader (Barcelona, 1884 - París, 1940) fou un polític i empresari català. De molt jove es va traslladar a Reus. El 1917 va fundar una societat que va esdevenir el 1920 el Banc de Catalunya. Va participar en una refineria a Canàries amb petroli de Veneçuela i va comerciar activament amb la Guinea Equatorial, llavors colònia espanyola.

20 Joaquim Bau i Nolla (Tortosa, 1879 - Madrid, 1973) fou un advocat, comerciant i polític català. En esclatar la Guerra Civil espanyola es posà de part dels revoltats, i fou membre de la Junta Técnica de Burgos i president de la Comisión de Industria, Comercio y Avastos de la Junta Técnica del Estado. Durant la postguerra comprà la majoria d'accions del Banc de Tortosa i les vengué al 1950 al Banco Central. Més tard fou procurador a les corts franquistes (entre 1958 i 1971), president del Consell d'Estat i membre del Consejo del Reino (entre 1965 i 1973).

21 Ramon Barbat Miracle va néixer a Valls el 1900. Fou enginyer industrial i funcionari del Ministeri d'Hisenda, destinat a Tarragona com a delegat de CAMPSA. L'any 1934 va presidir l'Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya i la Federación de Asociaciones de Ingenieros de España. L'any 1943 va ser nomenat director de Ràdio Barcelona i l'any 1950 va crear a Valls la societat Mecanismos Auxiliares Industriales, empresa industrial que tindrà una gran importància a la zona i en el sector auxiliar de l'automoció. Posteriorment l'adquirià United Tecnologies Corporation, que l'any 1999 la vendrà a Lear Corporation.

22 Enrique Fontana Codina (Reus, 1921 - Madrid, 1989). Després de la guerra del 1936 va ocupar diversos càrrecs relacionats amb la Comisaría de Abastecimientos y Transportes. Va ser ministre de Comerç entre 1969 i 1973.

dificultats per adaptar-se a altres mercats, als quals les seves estructures empresarials dificultaven l'accés, van assajar —com a plantejament global més que de nissagues familiars precises— expectatives de creixement amb la implantació de nous productes, la qual cosa ja s'havia fet amb un cert èxit en anys anteriors amb el subministrament de serveis a les ciutats, fabriques de gas, hospitals, inversions en ferrocarril local, bancs, etc. Aquests canvis, però, que van ser possibles gràcies a les condicions de mercat local i en un marc una mica més ampli que l'àmbit provincial a finals del segle XIX i les primeres dècades del XX, van deixar de tenir possibilitats quan el problema ja no era el mercat interior sinó la integració i la funcionalitat d'Espanya en àrees econòmiques més àmplies, i aquest equilibri o control de mercats locals es va trencar en el ràpid procés d'industrialització que va tenir l'economia espanyola als anys seixanta.

És evident que Barcelona, el gran motor de l'economia catalana, va jugar el seu paper en un altre marc. No es tractava d'un mecanisme d'acumulació a partir de mercats locals ni amb activitats de comercialització de la producció agrària del rerepaís, sinó de mercats centrats en la idea de ser la fàbrica d'Espanya i d'aprofitar les possibilitats d'exportació, juntament amb una veritable influència en les decisions econòmiques a nivell d'estat. La província de Tarragona, des dels anys trenta fins ben entrats els anys seixanta del segle XX, no tenia cap incidència sobre l'economia catalana, i encara menys sobre l'espanyola, amb interessos diferents als dels industrials catalans. El territori tenia alguna fàbrica que podia sumar-se als interessos industrials generals de Catalunya, ja fos amb mesures proteccionistes de comerç amb l'exterior o fins i tot per temes d'ordre públic davant del moviment obrer, però pel que fa a la importància dels recursos agraris, d'ús del territori o de significació del mercat, les comarques de la província de Tarragona tenien poc pes en el conjunt de l'economia catalana. En tot cas, l'interès immediat podia estar en les circumstàncies polítiques que els donaven ser províncies diferents i que els permetien tenir una certa significació en posicionar-se sobre interessos generals de país. Aquestes circumstàncies determinaren que el model d'acumulació centrat en els mercats locals que explicitàvem anteriorment pogués continuar funcionant donada la seva poca importància a nivell global. I més si tenim en compte que en minvar la seva capacitat d'inversió la major part d'aquests excedents es vehicularen a través de l'estalvi cap a altres opcions d'inversió fora de l'àrea i van deixar de tenir la significació de reinversió a la zona que podien tenir en algun moment per part de burgesies locals. Aquesta dinàmica també va suposar una descapitalització humana, i no ens referim al menor creixement demogràfic, que analitzarem posteriorment, sinó a l'emigració de les capes emprenedores i professionals cap a altres indrets (Barcelona i Madrid), fenomen que va ser prou important a Reus, Tarragona i Tortosa.

1.2.3 Les transformacions productives dels anys seixanta

A finals dels anys cinquanta del segle xx ja es deixaven entreveure uns canvis econòmics en el país que molt aviat tindrien conseqüències en l'estructura agrària de la zona, base del dinamisme comercial. Aquesta no va resistir unes condicions de preus relatius a la baixa, que no es podien o se sabien compensar amb augments de productivitat en les explotacions. L'estancament de la producció va ser un fet, i llavors es van donar tres fenòmens que confirmaren aquest canvi en l'economia de l'àrea:

1. El turisme i les possibilitats de desenvolupament del sector en zones costaneres.
2. L'augment de la inversió industrial —amb un gran pes de l'estrangera— per a la producció del mercat interior.
3. La situació de la zona en una àrea més àmplia que havia començat, abans que altres indrets, a experimentar els canvis productius que posteriorment es van generalitzar al conjunt de l'estat.

Tarragona es converteix en receptora d'inversions externes i això implica que assoleixi una nova funcionalitat productiva en el marc de l'economia catalana. Com que el pes econòmic local davant dels nous interessos que s'estaven implantant en anys d'irrellevant representativitat política era comparativament feble, es va acomodar a la nova dinàmica, de manera que el territori va adaptar-se a la predisposició d'aquestes inversions a partir de la propietat del sòl i d'alguns mecanismes de decisió sobre l'ús d'aquest[23]. Aquest fet va facilitar una dinàmica d'especialització del territori que marcà les transformacions econòmiques a partir de considerar l'aprofitament o la integració productiva com a subministradora de productes energètics per al mercat català. El procés de canvi, que s'iniciarà de manera molt clara en base a una diversificació industrial, es confirmarà amb una gran especialització: la implantació de la refineria i el polígon petroquímic a Tarragona, de les centrals nuclears a Vandellòs i Ascó i els plantejaments de transvasament de l'Ebre cap a l'àrea de Barcelona.

En aquesta nova dinàmica d'especialització productiva s'articula el creixement econòmic de l'àrea des dels anys seixanta fins als noranta. A partir d'aquests darrers anys hi ha altres plantejaments més globalitzadors en l'ús d'aquest territori amb una funció molt precisa en la reordenació de l'oferta productiva catalana. Aquests nous plantejaments porten a unes transformacions del model introduït com a dominant a principis dels anys seixanta que es manifesten els darrers anys

23 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002.

del segle principalment en una pèrdua del ritme de creixement en els sectors químics i energètics tradicionals i en un fort impuls de la construcció, el turisme i activitats de logística al llarg de les autopistes.

Els canvis de mitjan de segle van tenir una altra conseqüència important per a l'àrea: un desplaçament territorial de l'activitat econòmica. L'antiga ciutat funcionària, militar i eclesiàstica (sense oblidar el seu caire professional) de Tarragona es convertirà en el centre econòmic. Reus va tenir inicialment problemes d'adaptació a aquesta nova dinàmica, que va superar en plantejar-se entrar en el nou model, en què Tarragona tenia un pes econòmic rellevant i no hi havia interessos excessivament contradictoris entre les dues ciutats. En canvi, Tortosa es trobarà més allunyada d'aquest procés, amb un pes inferior de les inversions externes, una capacitat de transformació agrària cada cop més limitada i un nucli de serveis molt reduït en el seu mercat tradicional. La zona de Tortosa i del Delta, a la pràctica, va estar al marge d'aquesta dinàmica tan específica dels anys seixanta al costat de Tarragona, i a partir de criteris de transformació agrària amb nous conreus i un esforç d'industrialització puntual i paradigmàtic, com va ser el cas de la Sénia, ha orientat darrerament el seu model de creixement cap a la construcció, el sector terciari de serveis i el turisme, i ha basat, de manera excessiva, el motor de creixement en la possibilitat d'obtenir una organització administrativa territorial que li permeti controlar i liderar un dinamisme en els serveis professionals i, principalment, de no-mercat. A principis del segle XXI, aquest procés ha consolidat un altre model de funcionament per als tres grans nuclis tradicionals de l'àrea.

1.3 Una aproximació a l'economia de la zona durant la primera meitat del segle XX

En l'estructura econòmica de l'àrea als inicis del segle XX —al marge de les particularitats de la producció agrícola de cada zona— podem trobar tres elements essencials i generals: en primer lloc, transformacions en l'agricultura; en segon lloc, el comerç i el subministrament a la població, amb un paper important dels principals nuclis urbans o punts de referència comarcal, i en tercer lloc, els grans centres fabrils. Conjuntament amb Reus, cal considerar que s'estenien per alguns indrets una sèrie de nuclis que podem qualificar de pobles-fàbrica, amb una activitat orientada cap el mercat espanyol, que aprofitaven les condicions de localització de la zona, essencialment l'aigua dels rius, l'excedent o disponibilitat de la mà d'obra, principalment femenina i, en alguns indrets, la tradició empresarial.

Tot i aquesta realitat, que entrava dins d'uns cànons de diversificació productiva, cal assenyalar que durant la primera meitat del segle XX l'economia la zona va

tenir un únic fil conductor: l'activitat comercial centrada en dos nuclis, Reus, d'una banda, i, amb menor pes, Tortosa, tots dos amb una vocació compradora (per exportar) i, a la vegada, subministradora (per satisfer les necessitats de consum del seu entorn amb una forta influència en els mercats locals i comarcals). Al costat d'aquests nuclis hi havia Tarragona com a centre administratiu i polític de la província i també amb una activitat complementària de sortida de productes a través del port que concentrava, cada vegada més, els interessos vitícoles de tota l'àrea.

A finals del segle xix la fil·loxera[24] havia fet estralls en el territori. La vinya no s'estenia per tot arreu amb la mateixa intensitat, es trobava principalment en la zona de Falset, Montblanc, Gandesa i el Vendrell, àrees que representaven més del 50% de l'extensió dels conreus agraris provincials. La crisi en les zones vinícoles va ser important, va colpir preferentment el Penedès, el Priorat, la Conca de Barberà i la Terra Alta, i va comportar el despoblament de les comarques de l'interior i de moltes zones agràries del Camp de Tarragona[25]. El conreu de la vinya, a partir de la crisi de la fil·loxera i la caiguda de preus i de l'exportació, no va poder fer la replantació amb peus americans —resistents a la malaltia— amb uns ritmes adients, perquè representava una inversió considerable que en alguns llocs va costar dur a terme, i per tant les energies humanes i els capitals no van poder fer front a la replantació. Els casos del Priorat[26], la Conca i la Terra Alta van ser paradigmàtics en aquest sentit i no recuperaran l'interès per aquest conreu fins a finals de segle xx, amb uns plantejaments diferents dels que imperaven a inicis de la centúria. L'efecte de la fil·loxera va tenir una dinàmica devastadora per la seva estreta relació entre la producció, l'exportació i els sectors que se'n deriven, com els carreters, els boters, i el Port de Tarragona.

A les dues comarques costaneres de l'Ebre el pes de la vinya era relativament inferior al de l'olivera, cosa que va determinar que la crisi no fos tan greu. Al mateix temps a la zona del Delta s'implantava el conreu de l'arròs, que va representar unes transformacions agràries importants, la vinguda de molta mà d'obra i un

24 Iglésies, J. *La crisi agrària de 1879-1900: La fil·loxera a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1968.

25 El Camp de Tarragona, segons l'acceptació clàssica o geogràfica, correspon a part de tres comarques, l'Alt Camp, el Baix Camp i el Tarragonès, la zona que s'obrí en la gran badia —com diria Josep Iglésies— de la Serralada Prelitoral i dels rius Gaià i Francolí. Actualment el nom pren una volada més àmplia i defineix tot un territori de la província de Tarragona per diferenciar-lo de les Terres de l'Ebre, que engloben el Baix Ebre, el Montsià, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. Així, segons aquesta denominació actual que se li vol donar amb caràcter administratiu, el Camp de Tarragona correspon a les comarques de l'Alt Camp, el Baix Camp, el Baix, Penedès, la Conca de Barberà, el Priorat i el Tarragonès. És manifest que l'actual aglomeració urbana entre Cambrils, Valls i Torredembarra, on s'entenia la consideració geogràfica del Camp de Tarragona, és molt més reduïda i ha tingut una problemàtica de creixement i desenvolupament diferenciada de la resta del territori.

26 Perpiñá i Grau, R. *La crisi del Priorat*. Reus: Centre de Lectura, 1982.

impuls en l'activitat econòmica dels nuclis de la zona. Els efectes de la fil·loxera també es poden relativitzar al nucli central del Camp[27], al voltant de Tarragona i Reus. Encara que va ser significativa en zones de gran producció de raïm, se'n va poder controlar l'efecte gràcies a les alternatives econòmiques que es presentaven en llocs propers, centrades en la importància dels grans nuclis urbans on hi havia altres activitats, i amb l'aparició d'alguns pobles-fàbrica, principalment en relació a les activitats tèxtils i papereres, que van mitigar el problema. Aquesta crisi, però, va incidir d'una manera important sobre l'activitat comercial en el doble sentit de compres i vendes: per una part per les dificultats de producció a les zones agràries i per l'altra per les de comercialització cap a França, que tan bé havia funcionat quan allí s'estenia la fil·loxera i aquesta encara no havia entrat a Catalunya. Quan es va estendre, el Migdia francès ja havia replantat amb peu americà resistent i importava menys vi. La zona, a més de no produir, havia perdut mercats. El model de producció es va veure molt tocat per la fil·loxera, que en dificultà la modernització de la base productiva, i l'agricultura experimentarà escassos augments de productivitat en la major part del territori i també dificultats de creixement del comerç derivat, que es trobarà amb uns preus molt variables que afectaran les condicions d'acumulació derivades d'aquella activitat. Era difícil, doncs, trobar solucions, tot i que potser haurien pogut estar en la indústria.

A les ciutats hi havia una activitat industrial creada al segle XIX i orientada a mercats més amplis que el local, al costat d'una sèrie de produccions de petits tallers, algunes vegades com a complements de les grans empreses industrials i d'altres orientats al subministrament local. El tèxtil va ser una activitat pionera a l'hora de crear grans indústries a la zona. A les ciutats hi van trobar mà d'obra disponible i es crearen establiments fabrils d'una certa magnitud, que ocupaven principalment mà d'obra femenina. Aquest fet el trobem a mitjan segle XIX a Tarragona, amb una fàbrica de teixits de cotó coneguda com el Vapor que donava feina a 250 persones (202 de les quals eren dones)[28]. En el cas de Reus s'indica l'existència de diverses fàbriques, entre les quals la Fabril Algodonera (construïda l'any 1856), que segons Pere Anguera[29] era la primera de Catalunya en teixits no cotoners i que tenia 650 treballadors, a més de 223 de dedicats al cotó amb 200 HP

27 Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *Articulació territorial i transformacions econòmiques a la Catalunya meridional (1833-1965)*. Diputació de Tarragona, 2008. Pel que fa als canvis de vi i el nombre d'hectàrees afectades, valoren: «De tota manera, sobre la crisi que originà la fil·loxera a les vinyes del Camp de Tarragona hi ha diverses postures. La nostra opinió és que aquesta crisi, tot i la seva importància, no va ser tan greu com s'ha cregut», p. 139.

28 Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987. P. 28.

29 Anguera, P.; Mèlich, J. *Aproximació a la història de Reus. Vol. II*. Reus: Ajuntament de Reus, 1980.

i 8 calderes; i la Industrial Harinera SA[30], amb maquinària de vapor. Juntament amb aquests punts industrials, a principis de segle trobem alguns pobles-fàbrica (Flix, la Riba, el Pla de Santa Maria, el Pont d'Armentera, etc.) que produïen per a mercats més amplis que el local.

L'activitat industrial no va experimentar un gran dinamisme ni un procés de transformacions significatives fins a la Gran Guerra europea, perquè els equips eren obsolets i perquè depenia d'un mercat interior que arrossegava la desfeta del 98, amb un augment de les reivindicacions socials i obreres que van culminar amb la Setmana Tràgica a Barcelona. No era, doncs, un entorn que afavorís expectatives d'inversió ni de modernització de l'oferta productiva. En aquestes circumstàncies, les empreses van continuar amb les condicions limitades que representaven la seva dependència d'un mercat interior estancat. L'element que va portar un canvi en aquesta llarga conjuntura sense massa perspectives va ser la Gran Guerra europea (1914-1918). A partir d'aleshores aquestes activitats fabrils tindran alguns canvis. Potser un dels més significatius i notables a la zona, al marge de les bones possibilitats de negoci, serà el generacional, que ens permetrà parlar dels vells i els nous empresari.

A banda de l'existència d'una concentració obrera, principalment a Reus, als inicis del període, trobarem en d'altres poblacions centres fabrils d'una certa importància, els pobles-fàbrica: al Pla de Santa Maria (amb vapor); al costat del Gaià, al Pont d'Armentera, la Riera i Salomó (amb el tèxtil); a la Riba (amb el paper en el curs del Francolí), i més a l'oest i al costat de l'Ebre, Flix[31] (amb una indústria del clor que aprofitava l'aigua del riu per generar electricitat). Tots orientaven la producció cap a mercats de fora la zona i el desenvolupament d'aquestes activitats trobava condicions favorables per poder-les localitzar en aquells indrets, i en el cas de la Riba per una certa tradició en l'activitat paperera. La majoria aprofitaven el curs de l'aigua, del Gaià i el Francolí, d'una banda, i de l'Ebre, de l'altra. Aquestes indústries no s'organitzaven com a colònies industrials com les del costat del Llobregat o el Cardoner[32], sinó que es tractava de pobles industrials. Els treballa-

30 Fontana J. M. *Dos trenes se cruzan en Reus* (Barcelona: Acervo, 1979), descriu des del seu punt de vista la societat reusenca i la trajectòria de la seva família, i comenta que els seus avis, els Tarrats, tenien el Vapor Nou i que Fontana va participar de la creació de la Industrial Harinera. Aquesta va ser una nissaga paradigmàtica de Reus: van iniciar-se com a industrials, van passar a l'activitat comercial i posteriorment van tenir una forta representativitat política.

31 L'activitat industrial de Flix es va originar per la inversió d'un grup d'industrials alemanys, suïssos i espanyols. Va ser de les indústries europees del sector químic pioneres a utilitzar l'electricitat en els processos de fabricació del clor. Obtenia electricitat de 3.000 CV de potència d'unt salt d'aigua i hi treballaven 350 operaris. Va tenir un creixement continuat i a mitjan segle xx tenia prop de 500 operaris.

32 Clua, J. *Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural a les colònies industrials*. Sant Cugat del Vallès: Amelia Romero editora (Els llibres de la frontera / Coneguem

dors s'integraven en les activitats fabrils de manera diferent a com ho feien a les colònies, ja que no es creà una dualitat productiva socialment diferenciada amb l'activitat agrícola tradicional de la vila, sinó que sovint els treballadors compartien en totes dues activitats.

Al costat de les grans empreses, que amb les seves fàbriques van representar veritables concentracions obreres, es van desenvolupar altres activitats en petites empreses, més integrades en el teixit productiu de la zona. No només hi havia activitats fabrils que produïen de manera auxiliar per a les gran fàbriques de la zona (principalment al voltant de les grans tèxtils de Reus, amb els velers[33]), sinó també que produïen per al consum de la població propera, així com activitats que es concentraven en els nuclis urbans (fàbriques de licors, de sabó, de lleixius, magatzems de classificació d'avellanes i ametlles) i una quantitat diversa d'oficis i de funcions necessaris en la societat d'aleshores. Això es donava en major manera a Reus, Tarragona i a Tortosa; també a Valls, i en menor magnitud en d'altres poblacions que eren centres comarcals, com Amposta, el Vendrell, Falset, Montblanc, Móra d'Ebre i Gandesa.

Els fluxos de mercaderies en aquest entramat econòmic es complementaven amb un altre, el monetari, que circulava essencialment a través del sistema financer. A la segona meitat del segle XIX es van crear bancs a les principals ciutats: a Reus, al 1863, el Banc de Reus i a Tarragona, al 1864, el Banc de Tarragona; posteriorment, al 1881, a Tortosa i a Valls es crearen, respectivament, el Banc de Tortosa i el Banc de Valls. La seva creació va estar molt relacionada amb els comerciants locals i la possibilitat de negoci que representava aquesta activitat; els bancs de Reus i de Tarragona tenien una activitat financera d'acord amb l'expansió econòmica que es donava en el comerç de la zona, i amb la creació d'actius financers lligats als projectes de construcció del ferrocarril, dels quals eren intermediaris i sovint promotors per col·locar accions i obligacions. El Banc de Tortosa i el de Valls van arribar més tard; es van constituir quan el cicle estava alt i s'acabaria amb la Febre d'Or, als anys vuitanta del segle XIX[34]. Això va fer que les seves actuacions fossin més prudents pel que fa al finançament de projectes econòmics o de tràfic comercial. L'activitat financera era rellevant a la zona, no solament per les entitats locals sinó també per les tres sucursals del Banc d'Espanya a Tarragona, Reus i Tortosa. Això es completava amb una xarxa intermediària de caràcter financer que s'establia entre els comerciants i els pagesos:

Catalunya, 31), 2001.

33 Els velers eren teixidors de vels o robes a mà, artesans amb petits tallers que en els inicis del procés d'industrialització tenien un paper complementari a la producció de les grans fàbriques, i també produïen alguns productes cada cop més marginals en el mercat.

34 Oller, N. *La febre d'or*. Barcelona : Edicions 62 - La Caixa, 1980.

> El pequeño comerciante o el agricultor establecían una relación de complemento del flujo de mercancías con uno financiero que, basado en la relación tradicional entre ellos, permitía unos depósitos y unos créditos a cambio de pagarés en unas condiciones especificas.[35]

L'economia, tot i no tenir importants creixements ni augments de preus, estava molt monetitzada, les institucions creditícies tenien una funció molt específica en el territori; podien trobar una demanda solvent en una zona de petits agricultors d'una collita anual que els confiaven els dipòsits i a qui atorgaven préstecs, encara que aquesta demanda estigués, possiblement, condicionada més per necessitats de consum que per actuacions d'inversió. Al segle xx, les institucions financeres de la zona canvien la manera d'actuar i amplien la seva visió de mercat, després de la fil·loxera ja no tenen massa interès a finançar una activitat agrícola en crisi, sense capacitat de transformació, mancada de grans projectes i, per tant, comercialment a la baixa. Les institucions bancàries anaven canviant de filosofia, passen d'un moviment financer conseqüència de l'activitat comercial i d'intervenir en projectes locals que reflectien en les seves memòries, a interessar-se per actuacions borsàries al Casino Mercantil de Barcelona, com la resta de la banca catalana. Aquest fet portarà la banca autòctona a entrar, cada cop més, en la dinàmica especulativa que s'estava generalitzant en el sector financer català, i l'arrossegarà cap a l'enfonsament del mercat de valors barceloní de 1914.

> S'acceptaven ordres de compravenda per fer a les borses de Barcelona i Madrid, així com operacions de compra de valors a les borses de París i Londres, els quals podien ésser dipositats en bancs de les mateixes capitals a disposició dels compradors. El Banc procurava propagar aquestes operacions, que llavors aquí eren una novetat.[36]

Aquesta crisi ja va ser un senyal de la interconnexió entre les institucions financeres locals i les de Barcelona. Després de la guerra europea, les perspectives de negoci es van concretar amb més amplitud. Un cas paradigmàtic va ser quan, l'any 1920, els reusencs Evarist Fàbregas, navilier i consignatari, i Eduard Recasens crearen el Banc de Catalunya com a transformació de Fàbregas i Recasens S.R.C.,

35 Margalef, J. (dir.); Carnero, F.; Nuez, J. S.; Vidal, A. *Historia del grupo empresarial Vilellarahn desde su fundación en 1866 hasta 2008*. Reus: 2010 (pendent de publicació, consultable a la Biblioteca de la URV). P. 27.

36 Costas i Jové, F. *El Banc de Valls (1881-1979). Esborrany històric amb records i comentaris personals*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2002. P. 30.

en el qual participaren el Banc de Reus, el Banc Comercial de Tarragona i el Banc de Tortosa, així com una sèrie d'empresaris de la zona[37].

El sistema financer català estava actuant al marge de l'activitat productiva, essencialment industrial, del país, cosa que també succeïa en les institucions financeres creades a la província de Tarragona, que participaven poc en el finançament de projectes industrials o agrícoles (fet que té una significació notable a l'hora d'explicar l'estancament de les productivitats agrícoles en les primeres dècades del segle) i en grans actuacions d'infraestructures. Hi ha una petita excepció a aquesta situació: els crèdits per a la creació d'instal·lacions cooperatives agrícoles, impulsades per la Mancomunitat de Catalunya, tot i que, com assenyala Francesc Costas en el seu llibre sobre el Banc de Valls, aquest interès financer va ser molt limitat.

> La magnífica xarxa de cellers i molins d'oli cooperatiu que a partir dels anys 1918-1920 es van aixecar en diversos indrets del Camp de Tarragona i altres llocs fou finançada exclusivament pel Banc de Valls. Ningú no en volia saber res, tot plegat semblava una utopia.[38]

La contracció de l'activitat agrícola determinà una estabilització del consum en els mercats locals que impedí propiciar un increment de l'oferta de subministrament i d'altres activitats orientades a aquests mercats. Aquesta situació determinà que no es realitzessin inversions ni es creessin empreses per subministrar-les. L'alternativa hauria estat crear-ne d'altres per al subministrament de mercats externs on hi havia relació comercial, però l'estructura empresarial era relativament feble per entrar en aquesta opció i, en tot cas, les iniciatives sorgides d'expectatives d'empresaris de l'àrea tot sovint es materialitzaven fora.

1.4 Les dificultats cada cop majors de crear una dinàmica industrial

A principis del segle xx la indústria a Catalunya jugava un paper essencial en l'activitat econòmica i permetia uns mecanismes d'acumulació que potenciaven les bases del creixement futur, a banda de les contradiccions socials que marcaren l'època. A la zona no es va donar aquest dinamisme ni funcionalitat del sector, tot i que hi havia una estructura empresarial arrelada. L'entorn del país en podia potenciar el creixement —a no ser que la distància econòmica entre Tarragona

37 Cabana i Vancells, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003.

38 Costas i Jové, F. *El Banc de Valls (1881-1979). Esborrany històric amb records i comentaris personals*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2002. P. 129.

i Barcelona fos molt gran— i objectivament el possibilitava, ja que existia una iniciativa empresarial, mà d'obra i capital. Amb tots aquests condicionants favorables, la qüestió és per què no es va donar un fenomen industrialitzador similar al d'altres llocs de Catalunya. Ens aventurem a plantejar una hipòtesi com a resposta, no és l'única possible, però sí que cal tenir-la especialment en compte: l'empresari comercial de la zona no tenia cap necessitat de reconvertir-se cap a la indústria perquè no manifestà mai gaire voluntat ni capacitat per dedicar-se a aquesta activitat. Observant un llistat d'un centenar de prohoms d'aleshores[39] no trobem a la zona cap grup de grans empresaris industrials, i si considerem les 21 biografies de Montserrat Llorens[40] (malgrat que fan referència al segle xix) només en trobem quatre de la província de Tarragona: dos militars, un de carlí, el general Cabrera, nascut a Tortosa, i un de lliberal, el general Prim, de Reus; i dos de Torredembarra, el periodista Mañé i Flaquer i l'empresari Güell i Ferrer. La formació i la capacitat de gestió dels empresaris de l'àrea i l'entorn van fer possible crear una estructura transformadora de productes que controlava mercats locals tot i que no va donar un salt cap a altres plantejaments; trobarem financers i comerciants com a empresaris de la zona, però no industrials. No es va saber passar d'una activitat comercial a una d'industrial, ni d'un capitalisme comercial a un d'industrial.

Així i tot, en funció dels cicles econòmics sorgiren noves generacions d'emprenedors i entre aquestes existien diferències notables, principalment a la ciutat de Reus, entre els industrials i els comerciants, i entre els segons en funció del sector d'activitat. Els interessos industrials més manifestos, amb el Vapor Nou, el Vapor Vell i la Industrial Harinera, es concretaren en famílies més lligades a la indústria que al comerç a partir de la segona meitat del segle xix, amb una idea clara que el proteccionisme de Cánovas va ser beneficiós per als seus interessos tèxtils i també cerealistes[41]. En canvi, els nous emprenedors de la generació de finals del segle xix i principis del xx no continuaren aquestes activitats sinó que s'orientaren cap el comerç, amb la diferenciació dels del vi, els de l'oli i posteriorment els dels fruits secs. La dinàmica de la zona anava per un camí diferent del de l'activitat industrial, que s'orientà de manera clara cap a l'activitat exportadora i que, per tant, exigia interessos menys proteccionistes que els dels industrials de l'època. Ernest Lluch escriu, en relació a aquest empresariat i al seu posicionament envers la política aranzelària a finals del segle xix:

39 Carod-Rovira, J. L. (dir. i coord.) *Cent personatges del Baix Penedès al Montsià*. Tarragona: Caixa Penedès - El Mèdol, 1985.

40 Vicens i Vives, J.; Llorens, M. *Industrials i polítics (segle xix). Història de Catalunya. Biografies catalanes*. Barcelona: Vicens Vives, 1983 (reimpr.).

41 Fontana, J. M. *Dos trenes se cruzan en Reus*. Barcelona: Acervo, 1979.

> Reus és una de les dues zones del Principat —l'altra era l'Empordanet— obertes a la competència mundial; la resta de l'economia catalana es mantenia alesho-res tancada sobre si mateixa i sobre el mercat espanyol. Aquest fet diferencial, que havia fet de Reus i de l'Empordanet uns illots de lliurecanvisme dins el gran magma proteccionista d'aquella època, donà un tipus d'home familiaritzat amb un capitalisme més agressiu que no era conegut a les altres comarques. En el cas de Reus, el contacte dinamitzador era constituït pel comerç exterior de l'avellana, l'ametlla, l'oli i el vi.[42]

En aquest ambient era difícil crear un impuls industrial; el capitalisme comercial va ser el dominant i les grans fortunes de les noves generacions empresarials van constituir-se amb l'activitat i la defensa d'aquests interessos més que no pas per l'impuls d'una estructura industrial. A la segona dècada del segle es va donar la fi d'un període i l'inici d'un altre com a conseqüència de la I Guerra Mundial, durant la qual el comerç, i tot sovint el contraban, tornarà a ser la base d'una nova onada d'acumulació, fins i tot interessant per als empresaris industrials tradicionals, ja que la realitat econòmica de la guerra va generar bones oportunitats per a l'esperit comercial de la zona. En primer lloc, l'esclat de la guerra va significar una gran angoixa; la crisi borsària de l'agost de 1914 al Casino Mercantil de Barcelona va condicionar el moment immediat, encara que aquesta circumstància aviat va ser compensada per les possibilitats d'exportació d'un país neutral com era Espanya. Catalunya va incrementar les seves exportacions i la zona també va fer-ho, tant en productes manufacturats com agrícoles, als dos bàndols de la guerra i moltes vegades com a intermediari en productes que no existien a la zona: petroli i carbó. En aquest cas, va poder utilitzar la seva neutralitat i capacitat comercial per actuar en un comerç més ampli que el dels productes de l'àrea. Així, el contraban de petroli, carbó i bestiar va ser un element significatiu en aquest procés. Aquesta no va ser solament una activitat centrada en l'empresari comercial sinó que incloïa també els industrials tradicionals, que van deixar els seus prejudicis comercials i també intervingueren en aquesta situació. Podem referir-nos en aquest sentit a una valoració dels interessos del capitalisme industrial de la zona amb el cas dels Tarrats, empresaris tèxtils de Reus:

> Aunque mi abuelo fue hombre rico, no llegó a amasar una gran fortuna y vivía como hoy un empleado de banca. Como anécdota de los beneficios industriales, explicaré que el mejor y mayor negocio de su vida se debió a su previsión especu-

42 Lluch, E. «Els orígens del Banc de Catalunya», *Serra d'Or*, 15 de març de 1968. Citat a Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003. P. 19.

> lativa de la I Guerra Mundial, cuando se decidió a comprar y almacenar todo el carbón inglés que pudo, que luego se vendió en parte, con enormes beneficios...[43]

La I Guerra Mundial va dinamitzar, per tant, l'activitat comercial i de serveis a la zona, normalment diferenciant-la dels seus tradicionals interessos agraris. Diversos testimonis semblen indicar-ho, com assenyala Albert Arnavat en el seu estudi sobre els efectes de la I Guerra Mundial a Reus, on contempla diverses d'aquestes actuacions:

> El juliol del 1916 Reus patia una manca de bestiar cavallí i mular tan gran, a causa de l'exportació clandestina a França, que s'havia paralitzat el negoci de compravenda a tota la comarca. [Fort, J. *Guia de Reus*. Reus: 1925.P. 97]
>
> *Solidaridad Obrera*, 13-VII-1916: Són diverses les informacions i comentaris a la premsa denunciant la venda de combustibles als submarins alemanys que operaven al Mediterrani des de les platges camptarragonines...
>
> *Foment*, 6-II-1917: «Benzina per als submarins alemanys». Així per exemple, el febrer del 1917 es descobrí que una gran quantitat de benzina, comprada a la casa Vilella de Reus per un súbdit alemany en missió del consolat general alemany de Barcelona, havia estat transportada en carros cap a l'Hospitalet, d'on fou embarcada en llanxes de pescar.[44]

La situació de manca d'indústria era molt similar a la zona de l'Ebre, i en aquest sentit podem ressaltar una referència de Grau i Sorribes en relació a Tortosa: «Quant al sector industrial, era un sector poc desenvolupat i molt vinculat al sector primari»[45]. Els mecanismes d'acumulació també estaven més en l'activitat comercial que en la industrial, i aquesta també va beneficiar-se de les possibilitats que oferí el comerç durant la I Gran Guerra europea:

> El conreament coincidí amb els temps de la guerra europea i l'arròs obtingué preus molt elevats; al delta esquerre es va passar de les privacions a l'abundància. De fet tota l'economia comarcal va participar dels beneficis de la guerra: Mestre i Noé es queixava «de la cobdícia dels nostres pagesos que, per un malentès guany, estan venent els matxos per a dur-los a la guerra sense reparar la sort que els espera quan arriba l'època de batre, moldre i llaurar[46].

---

43 Fontana, J. M. *Dos trenes se cruzan en Reus*. Barcelona: Acervo, 1979. P. 92.

44 Arnavat, A. *L'impacte de la Primera Guerra Mundial sobre l'economia reusenca (1814-1923)*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 1987. P. 35.

45 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Els antecedents històrics. Vol. II*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 187.

46 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Els antecedents històrics. Vol. II*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 177.

En aquest sentit no ha d'estranyar que aquesta nova onada d'acumulació se centrés en les activitats comercials, que dominaven els empresaris reusencs i també els de Tortosa i Tarragona, la formació i el risc de les quals passava pel negoci de comprar i vendre, amb poca transformació i un control de les diferències de preu que es donà tant en el mercat d'exportació com en l'interior.

La classe empresarial de les primeres dècades del segle xx havia sortit d'aquests orígens i interessos comercials i no dels antics industrials que ja amb anterioritat semblava que havien perdut la batalla davant dels comerciants, com podem considerar si seguim les descripcions de Fontana en el seu llibre de *Dos trenes se cruzan en Reus*. Però aquest no és l'únic aspecte que podem tenir en consideració, i així ho confirma Arnavat en el seu treball sobre l'efecte de la Gran Guerra a Reus, quan descriu els negocis de Fàbregas, el gran empresari i financer de la zona durant aquesta època, i assenyala:

> Al Camp de Tarragona existien diverses petites companyies navilieres de les quals no hem obtingut informació a excepció de la Fàbregas i Garcia, del principal soci de la qual, Evarist Fàbregas, cal fer una menció especial. Fàbregas, que pertanyia a una família de velers, fou un autèntic *self-made-man*. Fou navilier consignatari, tingué una agència de duanes amb despatx a Reus i amb domicili social a Tarragona i Barcelona, i aconseguí en els negocis del comerç marítim una gran fortuna durant els anys de la Primera Guerra Mundial. El 1913 va ser per primera vegada propietari d'un vaixell que, sembla ser, li havia estat ofert a crèdit pel director del Banc d'Espanya a Reus. Fàbregas el comprà amb tot l'encert i el vaixell es tornà un negoci fabulós quan, l'any següent, esclatà la guerra. Més encara quan decidí no assegurar-lo —les assegurances són molt cares en temps de guerra—, ja que corrent aquest risc en féu una autèntica mina d'or. El 1916 comprà un altre vaixell i augmentà els seus beneficis.[47]

La relativa expansió, o l'alternativa que es van plantejar, va trobar el punt més àlgid durant la Gran Guerra europea. Les noves pautes socials i els canvis econòmics que es manifesten a la societat europea del segle xx aniran incidint en la realitat social de l'àrea, que s'adaptarà a unes pautes modernitzadores tot sovint més orientades al consum d'unes elits sense gaires efectes en la dinàmica de modernització de l'economia de la zona i també sense grans millores de les condicions de vida de la població. Val la pena considerar l'anàlisi, molt centrat en la ciutat de Reus, que en fa Joan Garcia Oliver[48], quan descriu la realitat social,

47 Arnavat, A. *L'impacte de la Primera Guerra Mundial sobre l'economia reusenca (1814-1923)*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 1987. P. 147.

48 Oliver Garcia, J. *El eco de los pasos*. Barcelona: Ruedo Ibérico, 1978. Oliver fou un sindicalista anarquista nascut a Reus, on va viure la seva joventut i va iniciar la seva activitat sindical abans dels anys vint. Durant la guerra del 36 va ser ministre de Justícia del govern de la República.

les condicions de vida i l'activitat sindical molt lligada als treballadors industrials del sector tèxtil la segona dècada del segle, o la de Sánchez Cervelló, quan explica la societat i els conflictes a l'Ebre durant el segle xix i bona part del xx, com per exemple la situació a Flix a principis del segle:

> La gent no sols anava mal menjada i no tenia assistència sanitària, sinó que també anava mal vestida, i la gran majoria, descalça, pràcticament fins arribar al segle xx. Els pagesos treballaven descalços i algunes indústries grans, com la Societat Electro Química de Flix (SEQF) repartien espardenyes de betes als seus empleats com a part del salari, perquè eren objectes cars i rars.[49]

D'altra banda, el dibuix que fa Garcia Oliver de la patronal, amb interessos i activitats diferents, il·lustra una realitat de la ciutat de Reus d'aquells anys, perquè no solament descriu les condicions de vida i l'ambient popular i obrer a finals de la segona dècada del segle (una vegada acabada la Gran Guerra, quan la realitat industrial torna a trobar-se amb les dificultats per exportar i amb l'obsolescència de les instal·lacions per no haver realitzat inversions), sinó que també descriu i valora el comportament de diverses generacions d'empresaris reusencs.

> Por la importancia de sus instalaciones y los volúmenes de capitales que manejaban, Tarrats y Òdena, dueños respectivos del Vapor Nou y el Vapor Vell, se comportaban como si no existiesen los nuevos burgueses de las fábricas de seda y de géneros de punto, que poseían instalaciones menos ostentosas y de creación más reciente.
>
> [...]
>
> La fábrica de géneros de punto de más reciente creación pertenecía a una sociedad cuyo capital tenía su origen en un tal Recasens, al que se consideraba gestor financiero de Evaristo Fábregas, millonario reusense que se hizo rico durante la guerra europea con las exportaciones a Francia e Inglaterra. En general los dueños de las sederías y fábricas de género de punto pertenecían a gente alejada del clan Boule. Tampoco tenían vinculaciones con los viejos capitalistas Tarrats y Òdena, de quienes se decía que operaban como jugadores de bolsa con suerte varia, ya que en cierta ocasión se quedó en cueros Tarrats tras unas desdichadas operaciones bursátiles. Lo que no fue óbice para que continuara siendo duro como el pedernal. Los descendientes de Boule, más cautos, fueron colocando sus dineros en inmuebles.
>
> La burguesía rica surgida de las exportaciones a Francia e Inglaterra durante la guerra mundial era más audaz y bastante irresponsable. Eran los Llopis, los Queralt, los Fontana, los Recasens, los Fábregas y los Gasull, que dominaban el mercado de aceites y granos, de la almendra y de la avellana. Como quien dice para pasar el tiempo, habían invertido algo en las fábricas textiles y perdido estú-

49 Sánchez Cervelló, J. *Conflicte i violència a l'Ebre. De Napoleó a Franco*. Barcelona: Flor del vent, 1978. P. 45-46.

> pidamente grandes porciones de las enormes fortunas amasadas con las exportaciones a base de comprar marcos alemanes que al terminar la guerra inundaron el mundo entero.[50]

Malgrat aquests aspectes, Fàbregas, juntament amb els germans Recasens i altres patricis de l'àrea, van ser un prototipus d'empresaris sortits d'aquest procés d'acumulació que van voler crear o impulsar una sèrie d'empreses industrials principalment a Reus i a Tarragona. Així, d'acord amb Cabana[51], podem mencionar: La Industrial Algodonera S.A.; Sociedad Española de Construcciones Electricas S.A.; Construcciones y Ferrocarriles S.A.; Auxiliar de la Construcción, Astilleros y Varaderos de Tarragona S.A., o Carburos de Teruel. Després de la I Guerra Mundial també es van crear grans empreses comercials i financeres: La Exportadora Agrícola Española S.A., Exportadora Tarraconense, Sociedad Anónima Vilar de Tarragona i el Banc de Tortosa.

Les dificultats econòmiques tornen a aparèixer als anys vint, i tots els guanys derivats de la Gran Guerra s'esvaeixen perquè la base productiva era la mateixa i la productivitat per ocupat similar. El problema que a principis dels anys vint es presentà a l'empresari de la zona, i molt particularment a l'industrial, era la dificultat per absorbir l'augment de salaris i l'acceptació de les 48 hores de treball setmanal com a jornada ordinària. L'empresariat no trobarà mecanismes per absorbir l'augment de costos que podia significar, i d'aquí explicacions com les que donen les cambres i que justifiquen la seva actitud:

> De ahí el retraimiento que observamos o creemos observar por parte del capitalista que prefiere la tranquilidad del cupón trimestral a los riesgos y quebrantos derivados de las granjerías, de las camaraderías y de los egoísmos. En estos hechos evidentes creemos que radica el resultado del gran número de millones existentes en las cajas de nuestros bancos, del gran número de explotaciones en manos de capitales extraños al país, y de las múltiples energías inexplotadas que tenemos.[52]

Era més fàcil acceptar el model productiu existent, continuar el control de la comercialització i la primera transformació agrària, però s'oblidava que per fer-ho calia que l'agricultura augmentés rendiments. Però, com es podia fer? Aquí hi ha el gran dilema: els productes tradicionals de la zona tenien dificultats d'exportació

50 Oliver Garcia, J. *El eco de los pasos*. Barcelona: Ruedo Ibérico, 1978. P. 45-46.

51 Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003.

52 *Vida económica de la provincia de Tarragona. 1918-19*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 33-34

i de marge comercial, el subministrament a un mercat interior immediat es podia ajustar a la grandària de les empreses existents a l'àrea, però no a plantejaments d'expansió, i solament era possible crear una zona d'influència cap al Baix Aragó i el sud de Lleida, però no més enllà. El model no funcionarà, encara que s'estabilitzarà i durarà fins al 1960 com a conseqüència de trobar-se en una situació en què els nivells de renda de 1936 no es van tornar a assolir fins a meitats dels cinquanta. La burgesia de la zona acceptarà de manera clara la situació política i social de trenta anys i s'hi adaptarà, tot i que el model comercial creat es trobava sota mínims. Aquest model es va mantenir amb petites variacions, va conservar el seu statu quo productiu i social i va anar adaptant-se sempre a les circumstàncies polítiques del país.

1.4.1 L'adaptació de les grans ciutats comercials a una base agrícola amb dificultats de transformació

El pas del capital o forma d'acumulació comercial cap a l'industrial[53] no va tenir continuació en l'economia de la zona la segona meitat del xix, quan a Catalunya hi va haver els intents més incisius per assentar un model basat en la indústria. Que no es donés aquesta transformació, cosa que augmentava les dificultats per canviar el model productiu existent, no vol dir que els centres comercials de la zona no experimentessin canvis per adaptar-se a les noves circumstàncies que la dinàmica del temps anava establint. Per la seva significació, cal assenyalar que eren més actuacions de maquillatge que importants canvis estructurals, tot i que els podem tenir en compte. El comerç de Reus i la infraestructura portuària de Tarragona van assumir la pèrdua d'importància de la comercialització del vi, i l'oli i els fruits secs aniran ocupant aquest espai. Tortosa, l'altre punt comercial important, cada cop dependrà més de l'oli, el transport cap a l'exterior del qual es feia per ferrocarril. El port de Sant Carles no tenia una gran estructura de transport i això en limitava la capacitat d'exportació directa, de manera que havien de participar-hi altres intermediaris a partir del port de Barcelona o del de Tarragona. Aquest va ser un problema afegit a l'estructura comercial de Tortosa que tancà la ciutat més en si mateixa, ja que la sortida a l'exportació dels productes que comercialitzava es feia a través d'altres intermediaris[54]. En les memòries de les cambres de la zona

53 Vilar, P. *Catalunya dins l'Espanya Moderna* (6a ed.). Barcelona: Edicions 62, 1986.

54 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. «La comarca oliverera de Tortosa va començar a adquirir fama gràcies al progrés introduït en l'elaboració. Foren negociadors, de Marsella i Niça primer, i després italians, qui van enviar representants i fer importants compres que reexpedien als mercats de França i Itàlia. Els comerciants comarcals, que es limitaven gairebé al comerç interior,

de 1915-1916 s'assenyala el comerç fet per les estacions de ferrocarril de la zona de Tortosa, i s'observa que s'expedeixen 27.199,1 tones d'oli, càrrega que equival a un 25% del total de mercaderies transportades per les sis estacions contemplades. Aquest producte ocupa el segon lloc després de les més de 30.000 tones de blat i d'altres cereals[55], que generaven una activitat important al costat dels centres consumidors, amb fàbriques de farina que importaven el gra per subministrar-lo als forns elaboradors de pa de l'entorn.

Tortosa, com Reus, afegirà valor al producte que comercialitza. En el cas de l'oli, emmagatzemant-lo i preparant-lo per a l'exportació o la venda al mercat interior, cosa que obligarà a un procés d'elaboració i refinament, ja que es comprava en petites quantitats, no sempre homogènies, ja sigui als pagesos, a les cooperatives, o als petits comerciants que es donaven en les diferents zones productores. Els molins eren al costat de la producció, l'agrupatge es feia a Reus i Tortosa i s'establia un valor afegit d'homologació a l'hora de establir-ne l'acidesa. Aquesta activitat d'agrupatge també es feia en el cas del vi al costat del Port de Tarragona; en el cas dels fruits secs, hi havia una classificació a partir de la recollida i el primer estocatge en els pagesos o comerciants locals, activitat que donava un valor afegit diferenciat al producte, ja que en possibilitava la venda en gra o en clofolla. Els canvis en polítiques comercials i les majors possibilitats tècniques i d'homogeneïtzació del producte van permetre la creació de centres de transformació per adaptar-se a les necessitats comercials de la seva venda. L'efecte important d'aquesta realitat va ser que la preparació de productes, el vi, l'oli i els fruits secs, ocupava una quantitat notable de mà d'obra, encara que molt estacional, en l'estocatge i la transformació.

Aquesta dinàmica de primera elaboració dels productes agraris portarà a una certa especialització entre els comerciants per tipus de producte. Si primer van tenir importància els del vi i de l'oli, peces clau a l'hora de constituir les cambres de comerç de Tarragona, Reus i Tortosa, posteriorment vindran els del fruit sec, que centraran la seva activitat a Reus, on establiran la concentració del producte i una activitat transformadora que serà la base d'una nova activitat industrial que posteriorment portarà a terme una funció no només compradora sinó també venedora de productes fabricats al seu entorn. Aquesta dinàmica s'iniciarà als anys vint i tindrà la màxima esplendor als anys quaranta i cinquanta, amb el mercat interior fortament protegit i desbastit. El procés portarà una capacitat

s'hi van incorporar algunes vegades com a comissionistes dels estrangers, fins que finalment expedien pel seu compte i risc i envaïen els mercats exteriors. Amb el començament de l'exportació a Itàlia van aparèixer a Catalunya tres grans mercats de l'oli: el de Tortosa, el de Reus i el de les Borges Blanques.». P. 206.

55 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 209.

d'adaptació per fabricar nous productes necessaris per a les activitats agrícoles i nous béns de consum, que haurien pogut crear una nova base productiva a partir del dinamisme d'aquelles empreses molt integrades en la decisió final del comerciant, si aquestes no haguessin estat febles i, en disminuir l'exportació, cada cop més dependents de mercats molt reduïts.

El principal problema per als centres comercials era que la producció agrària no augmentava, i amb les quantitats exportades, primer estancades i després a la baixa, era difícil mantenir nivells d'acumulació similars als tradicionals, i més després del que va ser habitual en el període de la Gran Guerra, de 1914 a 1918. L'activitat que generava el comerç i l'agricultura al seu voltant en patia les conseqüències, disminuïa el flux monetari cap als agricultors i, per impacte, el consum de productes elaborats o primeres matèries. El model original es trencava, transformacions agràries o bé nous processos de comercialització intentaven modificar la situació, principalment amb la comercialització i la transformació dels fruits secs, prioritàriament l'avellana, amb la creació d'una estructura transformadora als seus voltants, però el volum de la producció no permetia que fos una salvació global del model. L'avicultura, que es potenciarà posteriorment, serà també un plantejament d'actuació davant d'aquesta crisi, però la seva expansió requerirà unes possibilitats tècniques que en aquells moments no es tenien i que no s'assoliran fins als anys quaranta i cinquanta.

A la zona de l'Ebre el plantejament inicial va ser un xic diferent. A les dues comarques del sud no hi havia pràcticament vinya i la fil·loxera no hi va tenir conseqüències similars a les d'altres àrees. Es va consolidar l'olivera, s'incrementà la superfície de regadiu aprofitant els canals del riu i es va desenvolupar el conreu de l'arròs al Delta, cosa que va generar una dinàmica agrícola important que es manifestà en majors increments de productivitat agrària i de població en les primeres dècades del segle xx. L'arròs serà un nou conreu que s'introduirà amb força al Delta, tot i que es tracta d'un fenomen molt concentrat territorialment, amb una orientació comercial cap al mercat interior i no cap a l'exportació, i amb una estructura comercial i de transformació molt concentrada en l'àrea de producció, allunyada del centres comercials tradicionals[56] de l'època. El conjunt d'aquestes dificultats incidiren sobre l'economia de l'àrea i van tenir uns efectes socials que trobaran la seva major ressonància en la davallada de població a les comarques agràries i en el poc creixement de les seves ciutats.

56 Serò, R.; Maymó, J. *Les transformacions econòmiques al Delta de l'Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1972. La comercialització de l'arròs l'inicien industrials amb molins per espellofar i polir que s'estenen per la zona del Delta i Amposta. Dels quinze existents, tres es trobaven a Tortosa i la resta a Amposta. En aquesta ciutat es creà l'any 1924 la Cámara Arrocera de Amposta.

1.5 La caiguda del mecanisme d'acumulació en no augmentar la productivitat agrària

La importància de l'agricultura i la seva estructura comercial-exportadora era l'element motor de l'activitat productiva de l'àrea. A partir dels mínims dels primers anys del segle, el comerç amb l'exterior tindrà un comportament erràtic en el qual incidiren més les diferències de quantitats comercialitzades que les variacions de preus o el tipus de canvi, que van ser força estables fins a finals dels vint tot i una major oscil·lació en la quantitat de mercaderies sortides del port de Tarragona. La disminució d'ingressos d'exportació vindria donada per les variacions o la discontinuïtat de les vendes, la qual cosa anava molt lligada a la producció i ens indica dues grans dificultats de l'activitat agrícola: d'una banda, l'augment de la producció, la qual cosa no permetia una presència no ja creixent sinó ni tan sols permanent i constant en els mercats, i de l'altra, les dificultats comercials de vendre aquests productes. El manteniment de preus i la crisi agrària iniciada amb la fil·loxera no portaren a millorar la productivitat de les explotacions. Treballar amb els mateixos mètodes que en èpoques anteriors, amb un ús relativament intensiu de la mà d'obra, la contenció de salaris i els pocs ingressos de les petites explotacions, va portar a l'emigració, i en moltes viles la manca de mà d'obra va aguditzar els problemes de l'agricultura. Al principi es va continuar amb el mateix nombre d'hectàrees de conreus amb la idea de mantenir produccions i estabilitzar ingressos, cosa que implicarà una major productivitat per ocupat però un menor rendiment per hectàrea. Però les produccions tenien tendència a disminuir, ja que es tractava de conreus llenyosos amb menys dedicació en el cultiu, i això comportarà posteriorment l'abandonament de terres. El substitut de rendes, davant de la crisi vinícola, va ser l'oli i la fruita seca, principalment l'avellaner —que va generar una voluntat i un esforç d'incrementar regadius per poder transformar conreus— i l'ametller —com a alternativa en les zones de secà i més muntanyoses de l'interior. Van augmentar els conreus llenyosos en funció de les previsions de preus i de la feina que portessin. Una implicació d'aquest fet, principalment a les comarques centrals i més meridionals, va ser l'increment de l'olivera i de l'avellaner i l'abandonament progressiu del cultiu de la vinya, que ja havia disminuït a causa de les dificultats de replantació.

Des d'abans de la I Guerra Mundial es manifesten indicis de les dificultats exportadores de la zona i del model basat en l'agricultura d'exportació. Es tractava d'un mercat amb una àmplia competència de substitutius i de posicionaments dels venedors. Les dificultats per augmentar produccions i les particularitats dels productes condicionaven l'estructura exportadora, al marge de les capacitats dels comerciants per saber actuar i adaptar-se a les noves condicions dels demandants,

que exigien des de noves formes de transport, envasat i conservació, a seguretat en el subministrament. Aquests senyals s'aniran confirmant amb les dificultats d'adaptació als canvis econòmics que es donaran als anys vint i després dels trenta fins als seixanta, amb una greu crisi exportadora, per motius econòmics en la dècada dels trenta i polítics en la dècada del quaranta i cinquanta. A partir dels anys trenta, les exportacions cauen i el mecanisme d'acumulació a partir d'aquesta situació deixa de tenir la rellevància que tenia perquè el dinamisme comercial i exportador perd pes relatiu en el conjunt de l'activitat productiva. Tot i el ritme decreixent que s'observa en les activitats exportadores durant les tres primeres dècades del segle (a partir dels anys trenta s'entra en una situació de caiguda vertiginosa per la crisi del 29 i la Guerra Civil, i posteriorment el període autàrquic no refà l'exportació), als anys cinquanta i la primera meitat dels seixanta augmentaran, però el seu pes sobre el PIB serà clarament decreixent.

El tràfic de mercaderies del port de Tarragona ens assenyala la crisi exportadora de la zona, i això es manifestarà en la tranformació de port exportador a importador (i fins i tot en alguns moments oblidarà aquesta funció en relació amb l'exterior i es convertirà en port de cabotatge, principalment durant els anys quaranta i cinquanta). La importació de productes a través del port ja tindrà un pes creixent a partir de la dècada dels vint, cosa que comença a indicar un canvi en l'activitat econòmica; la zona es converteix en un nucli receptor de mercaderies més que exportador, no solament per a l'àrea sinó també per a Lleida i Aragó. Tot i que l'activitat comercial torna a ser notòria, no està controlada pels antics comerciants; la infraestructura portuària continuarà sent important però el seu funcionament estarà en mans d'uns interessos de tràfic més global que d'uns comerciants centrats en l'exportació dels productes agraris de l'àrea.

L'economia va experimentar canvis després de la Gran Guerra, dels quals la creació de noves empreses és un exemple. Les anàlisis de l'activitat econòmica i la valoració dels problemes d'aquesta que es fan des de les cambres de comerç són clares en aquest sentit, encara que el procés industrialitzador i de millora econòmica sempre es plantejarà a partir de l'aprofitament dels recursos agraris, que s'entenia que eren els elements essencials de la seva base i/o possibilitats productives. La idea de potenciar i millorar l'economia s'acceptà sense resistències ni alternatives, fet que manifestava un desconeixement de la realitat agrària de la major part de l'àrea. Tot i sortir idees i alguns plantejaments empresarials, aquests anys van ser crítics per al funcionament econòmic de l'àrea, i la consolidació d'una activitat o d'interessos industrials no es va dur a terme perquè eren moments de fortes lluites socials que van fer difícil aprofundir en nous projectes. Per una banda, la indústria existent estava passant un cicle a la baixa, amb dificultats de subminis-

trament i de vendes i reduccions del temps de treball. Les noves activitats que es podien crear no van trobar prou empenta per generar una activitat productiva que modifiqués els paràmetres de dependència de l'economia de la zona respecte a la comercialització dels productes agraris. L'entorn social dificultava l'activitat de l'empresari industrial; la realitat diària era que a les fàbriques i a molts tallers, de Reus, principalment, i també de Tarragona i Tortosa, hi havia un malestar obrer, dificultats de gestió i contradiccions socials difícils de suportar en una societat constrenyida en el seu entorn. En canvi, l'activitat comercial i la financera no portaven a aquestes contradiccions, s'acceptava la realitat de fer negocis i s'admirava els qui en feien, perquè qui en feia en sabia, tenia pocs treballadors, i el possible malestar social quedava reduït incorporant un cert paternalisme. En la realitat de la fàbrica això va ser molt més difícil.

L'any 1923, el cop d'estat de Primo de Rivera va posar fi a una conflictivitat social, tal com desitjava «la burgesia catalana i la seva classe empresarial, ja que l'anomenat Directorio Militar acabarà amb la guerra als carrers i a les fàbriques»[57]. La dictadura de Primo de Rivera volia fomentar la base productiva del país centrant-se en el proteccionisme, l'intervencionisme de l'estat i una modernització de l'aparell administratiu. Va tenir actuacions notòries en termes administratius, com l'aprovació de la Llei municipal de 8 de març de 1924 i de la Llei provincial de 20 de març de 1925. Per altra part, voldrà ordenar les finances de l'estat a partir de la creació de monopolis fiscals en el tabac i posteriorment en el petroli. Al marge dels plans de potenciació de les infraestructures hidràuliques i de comunicacions, la dictadura de Primo de Rivera va plantejar-se, segons Juan Velarde:

> Para incrementar la renta nacional española se procuró fomentar la industrialización — surgiendo de manera clara el intervencionismo estatal, completado por una autorregulación de tipo corporativo—, mejorar la agricultura, incrementar el comercio exterior —fuente de capitales siempre para nuestra nación, como probó sobradamente Perpiñá Grau—, y crear una adecuada base para estas tres políticas, con un amplísimo desarrollo de las obras y servicios públicos.[58]

Era difícil que els empresaris estiguessin contra aquesta lògica o criteris, i diversos empresaris de l'àrea hi col·laboraran: Fàbregas i els Recasens tindran un pes significatiu per la seva relació amb Calvo Sotelo, ministre d'Hisenda. La zona veurà la localització d'una fàbrica de tabacs a Tarragona (la primera pedra de la qual es va posar l'any 1923 i que es va inaugurar el 1931) i de la CAMPSA. La

57 Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003. P. 79.

58 Velarde Fuertes, J. *Política económica de la Dictadura*. Madrid: Guadiana de publicaciones - Biblioteca Universitaria de Economía, 1968. P. 23.

col·laboració dels germans Recasens i indirectament de Fàbregas en la creació del Banc de Crèdit Local i el seu paper en la creació de CAMPSA, CEPSA, així com del Banco Exterior de España, serà notable i personal, i no tant conseqüència de representar uns interessos empresarials amplis de l'àrea. Això farà que aquestes actuacions no siguin suficients per donar un canvi al model econòmic, que continuarà basant-se en la comercialització dels seus productes agraris.

Durant els anys vint i les dècades següents, fins a principis dels anys seixanta, el model tradicional sobreviurà tot i ser continuista i obsolet, ja que l'acumulació a partir de diferències de preus en una activitat comercial que afegia molt poc valor al producte difícilment era una alternativa a processos de més valor que es podien donar en activitats industrials deslligades de l'activitat agrària. Aquesta manca d'alternativa va implicar que l'economia entrés en rendiments decreixents i més quan es modificà l'entorn d'obertura internacional que necessitava per funcionar. S'esgotava l'activitat comercial com a motor essencial d'acumulació a la zona, que no sortia d'uns rendiments decreixents, i la dinàmica del capitalisme comercial cap a un d'industrial que podia donar un pes superior a la producció organitzada en fàbriques més que en l'intercanvi derivat d'una activitat purament comercial molt centrada en matèries primeres, no es produirà, ja que no es va donar al segle xix i era molt difícil que es donés al xx. La qüestió és que els interessos comercials no van apostar per una dinàmica de transformació al Camp de Tarragona o a les Terres de l'Ebre durant aquell període[59] i, per tant, la funcionalitat i el pes de la indústria van ser secundaris en l'activitat productiva de la zona. El predomini, doncs, va continuar estant en la comercialització dels productes d'una activitat que no augmentava la productivitat.

El comerciant dominava les tècniques de comprar i vendre, però no les de produir ni comercialitzar aquesta producció, com feien els fabricants. L'empresari de la zona no va saber fer aquest pas. Es van plantejar a Reus i a Tortosa possibilitats de negoci no solament comprant a l'interior pròxim sinó també abastint necessitats de consum d'aquestes zones, però era una activitat que sorgia al marge dels grans fabricants, que miraven tot el mercat espanyol, i fins i tot dels

59 Muiños i Terol, en el seu llibre sobre la fàbrica de tabacs a Tarragona, assenyalen intents que pretenien impulsar activitats terciàries lligades a l'estructura comercial de l'època: «Una excepción, parcialmente exitosa, fue la constitución de Tarragona Port, una especie de trust que pretendía concentrar la distribución agraria de la provincia, internalizando el transporte y la financiación, y en la que participaba una figura de cierta trascendencia en nuestra historia, el republicano Macià Mallol. Aun en este caso, la serie de negocios integrados difícilmente superaban la decena de trabajadores en sus instalaciones.» Més endavant exposen la significació de Mallol i de Tarragona Port en el Banc Comercial de Tarragona i el seu paper en la fàbrica de tabacs a Tarragona. Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *La realidad de un mito. La fábrica de tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Los libros de Altadis, 2008.

comerciants, que eren essencialment exportadors. L'aglomeració urbana va donar possibilitats diverses amb petits negocis, activitats transformadores i de serveis que en millorar les comunicacions amb l'interior augmentaren les possibilitats de compra i venda, cosa que va permetre ampliar-les, però no prou per impulsar-les cap a d'altres mercats.

Amb aquests paràmetres, l'economia d'aquestes contrades es trobava dins d'un cercle tancat, en el sentit que no hi havia creixement per a ningú, ja que no hi havia expansió de mercat ni augments de productivitat. El pagès produïa unes quantitats similars per hectàrea, i la seva descapitalització en estructures de propietat relativament petites li dificultava adaptar millores per incrementar rendiments, i més en productes llenyosos. La millora més significativa del període va ser la introducció de l'avellaner i l'arròs, en què els inversors de la zona van participar de manera decidida i amb inversions importants. El pagès tradicional, però, sense augmentar produccions i amb preus a la baixa en relació als dels productes de consum i inputs per a la seva explotació, estava descapitalitzat. Al seu costat hi havia el comerciant exportador, que tenia capacitat de negoci, ja que a partir de la informació i les economies de situació que tenia entre els preus d'origen i destí obtenia una renda diferencial. Malgrat això, no controlava el mercat de destí, al qual subministrava a uns preus que ell no establia que podien repercutir en el pagès en funció del seu domini del mercat de compra. El comerciant no hi perdia, potser no incrementava el seu potencial empresarial, però ja li estava bé el control d'un mercat de compra, tot i que els marges comercials i la discontinuïtat dels cicles d'aquest negoci anaven a la baixa. Es trobava, doncs, en un punt que permetia mantenir i fins i tot generar fortunes importants, però que no era suficient per crear una base de desenvolupament diferenciada en un entorn de país on el sector determinant en aquells moments era el tèxtil. En aquest marc era previsible que la major part de l'excedent generat per l'activitat comercial s'invertís en valors financers i immobiliaris i en un augment de les seves pautes de consum, i no en grans expansions de la seva activitat i encara menys en la creació d'una estructura industrial.

En un treball sobre l'economia de Reus (fet amb motiu d'un concurs que premiava un estudi sobre l'economia local i del Camp a meitats dels anys cinquanta) s'assenyalen de manera clara les dificultats per superar aquesta dinàmica que estem analitzant i que es va implantar a la zona des de principis de segle. Escriuen Calleja i Vila:

> Durante la primera mitad de siglo, la economía de Reus continuó con las características heredadas del siglo anterior. Tímidos intentos de aclimatar industrias

> nuevas, como la eléctrica, la química y la farmacéutica, no adquirieron un empuje especialmente importante.
>
> Durante el primer cuarto de siglo, Reus vivió en continuas crisis sociales y económicas, solo paliadas por los efectos favorables de la Primera Guerra Mundial sobre la economía española; pero pasado este periodo se volvió a recaer en la anarquía social y el rutinarismo económico.
>
> [...]
>
> Magín Brufau opina que no viendo la población grandes horizontes en los cultivos tradicionales, comenzó a explorar nuevas soluciones y nuevas salidas. La avicultura fue la que se impuso, constituyendo a partir de los años cincuenta el elemento más importante de la vida económica de la ciudad.[60]

El que hem emmarcat en aquesta valoració, per a l'àrea d'estudi, és un model que vol ser explicatiu del que ha succeït en aquestes comarques durant la primera part de la centúria i el canvi que va venir posteriorment. És una visió històrica i econòmica a partir de l'anàlisi de les dinàmiques de creixement, on els historiadors tenen molt per investigar. Tot i que els estudis que s'han fet sobre la zona són prou exhaustius i amplis, sempre falten dades i interpretacions. Les existents, però, ens permeten encaixar-les en una visió del funcionament de l'economia de l'àrea en la qual posteriorment ens aproximarem amb una anàlisi més precisa. Del funcionament de l'economia a principis de segle anirem entrant a la segona meitat, amb la valoració dels canvis en les estructures productives i socials que faran saltar el model tradicional i s'assentaran, a finals de la primera dècada del segle xxi, en una situació de nou canvi i de noves perspectives.

La situació canviant del període, i molt concretament la que es va donar a mitjan segle, es reflecteix a través de molts escrits de l'època, que com hem fet fins ara, continuarem desgranant. Però n'hi ha un que ens pot servir com a punt de partida, perquè és extraordinari, ens permet reflexionar i encaixa diverses visions analítiques sobre la realitat social i econòmica de la primera part del model, molt concretat a Reus, element essencial d'aquest dinamisme que podríem estendre als d'altres centres mercantils i, fins i tot, polítics i administratius de l'àrea. La valoració de Gabriel Ferrater, que no requereix massa presentació com a assagista i poeta, fill de Reus, en el seu «Poema inacabat», de finals dels cinquanta, és prou visionària i intuïtiva, a més d'estètica i sentimental, per recolzar reflexions. El poema és global i, com a tal, ens descriu un model per si mateix; llegir-lo ens dóna més motius per indagar com funcionaven els mecanismes econòmics i socials en aquell entorn. És una cita molt llarga que serveix per iniciar una reflexió sobre una emotiva realitat *d'un conte impertinent*.

60 Calleja, C.; Vila, J. *La economía de la ciudad de Reus y del Campo de Tarragona*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 1967. P. 40.

Ells, de bon tros, no consumien
el que els provava. S'empobrien,
que és la vocació fatal,
a Catalunya, del rural.
Per molt que hagi anat agreujant-se,
bé ho veiem a trenc dels quarantes,
quan era negre tot mercat
i ells mig gosaven vanejar
que sota negrors tindrien
sempre, si mai no se'n sortien.
Va arribar l'any quaranta-cinc
i els va retirar tot permís
per delirar que les riqueses
són, entre cartes de pobreses,
les cartes d'amunt del castell.
Terratinents incompetents,
una restricció de crèdits
els ha guardat d'extrems temperis
durant quinze anys, i els ha fet por
(sent què diuen?) d'inflació.
Aquí me'ls tens. Que els personatges
me'ls aconilli
aquesta classe,
em sap greu, però què hi puc fer?
I encara em sap un altre greu
que vinguin junt amb mi del poble
on es va embolicar la troca
del fil que sóc. Vaig estrebant
(com arrencar una crosta abans
de temps, pervers): el fil estiro
per descobrir fins on arribo.
No gens lluny. De tradicions,
d'enginys o plaers o vigors,
el meu poble no en dóna gaires.
Però saber que tan poc valen
no és poc. Reus, on he nascut,
es delata com cas agut
d'ineficàcia econòmica
Qui no sempre papa falòrnies
no pot deixar de descobrir
com a menys tot se'n va venint,
i així, Reus és un poble cínic.
Tenint-lo lluny, el dic magnífic.
Tots hi viuen molt barrejats,
sense parets ni dignitats,
ni els cal espiar ni esmunyir-se

per saber on para i on tira
cada casa, que el desesper
els és comú, perquè tots ells
van ser fundats en un cert règim
que ara agonitza, en el decenni
penúltim del segle passat,
per francesos i avantpassats.
Ja fa temps que el francès és fora
i s'ha anat afluixant la molla
dels llinatges. Han adoptat
política de gos flotant.
Partits per l'avellana turca,
pel vi xilè i per l'andalusa
oliva, s'han arruïnat.
I quant al vi del Priorat
(o Tarragona: l'optimista
denominació d'origen),
és, com sempre, vi del pagès
destinat a l'ús de l'anglès
(baix welfare) que del Port es priva.
Del vi de pagès diu el mite
que tan bo és. No en facis cas:
és vi no del tot fermentat,
que guarda dolç, com les idees
dels nostres polítics d'esquerra.
Tothom que el carro va empenyent
preveu el pedrega darrer,
i el meu poble (t'ho deia un dia)
l'única idea constructiva
que ha tingut d'ençà que visc jo
és de posar-se a covar ous. [61]

61 Ferrater, G. "Poema inacabat", a *Teoria dels cossos*. Barcelona: Empúries, 1990. P. 27-29.

Capítol 2. La població

Un dels indicadors essencials per analitzar l'economia d'un territori és la població. Els estudis demogràfics generalment consideren que els canvis econòmics tenen una incidència sobre la població, que hi ha una certa relació entre el creixement econòmic i el demogràfic. Aquesta relació s'ha mantingut com una metodologia historicista i un instrument d'anàlisi molt vàlid, encara que pot relativitzar-se en societats madures amb disminucions de la taxa de natalitat, on els augments de productivitat per persona ocupada i la seva capacitat exportadora poden plantejar a mig termini el creixement econòmic amb estabilitat demogràfica i envelliment de la població. Tot i que aquest fenomen es pugui donar en moltes societats, aviat es plantegen alternatives de creixement demogràfic, i si aquest no pot ser natural es confia en la immigració, amb totes les limitacions polítiques i socials que es poden posar, fet que ens porta a tornar a relacionar el creixement demogràfic i l'econòmic. Aquesta perspectiva d'estudi va consolidar-se quan els demògrafs van poder establir paral·lelismes entre el creixement demogràfic i l'econòmic en el que s'anomenà *transició demogràfica*, que, en part, va superar la idea malthusiana de la població. La demografia utilitza tècniques d'anàlisi a partir d'una base estadística sobre les variables que incideixen en una població. Aquesta base estadística té un llarg recorregut històric, ja que són les primeres sèries quantitatives de què es disposa, i la tradició dels censos ha estat fonamental per al coneixement històric de realitats socials i econòmiques. És des d'aquestes sèries estadístiques que analitzarem l'evolució de la base demogràfica de la zona durant aquest llarg període.

2.1 La població i el creixement econòmic

L'anàlisi de l'evolució demogràfica durant el procés d'industrialització a Europa al segle XIX assenyala un creixement demogràfic motivat en primer lloc per la disminució de la taxa de mortalitat fruit de la millora de les condicions higièniques de la població. Aquesta disminució va compensar en escreix la posterior caiguda de la taxa de natalitat conseqüència dels condicionants i les expectatives socials que van portar a disminuir les taxes de fecunditat. Aquesta dinàmica va anar acompanyada d'un procés migratori —principalment cap a Amèrica— com a sortida relativa d'un excedent demogràfic que va estabilitzar i consolidar la població en els grans estats europeus. El fenomen s'ha generalitzat posteriorment en totes les societats, com a conseqüència dels avanços mèdics i d'atenció sanitària de la població, fet que ha tingut moltes vegades més incidència que processos de creixement econòmic. A Espanya, el fenomen que es va donar a l'Europa occidental en la segona meitat del segle XIX va arribar més tard. És el que Nadal[62] assenyala com a model demogràfic espanyol, que tot i seguir l'europeu tindrà unes diferències cronològiques precises en relació a aquell:

- La reducció de la mortalitat catastròfica no culmina fins a principis del segle XX.
- La reducció de la mortalitat ordinària s'accelera a partir de la I Guerra Mundial.
- El descens de la fecunditat es dóna a partir de la Guerra Civil de 1936 a 1939.
- La caiguda de la taxa de natalitat es dóna a partir dels anys vuitanta del segle XX.

Les comarques de Tarragona no s'escapen d'aquest dinamisme, però mostren unes característiques molt particulars: no tenen creixement de la població la primera meitat del segle XX i tampoc grans moviments migratoris, coincidint amb el model econòmic tradicional. Serà a partir dels anys seixanta, amb el canvi de l'activitat productiva, quan hi haurà un creixement de la població. Ens atrevim a dir que hi ha una forta correlació entre el creixement econòmic i el demogràfic: l'estancament econòmic fins als anys seixanta va portar al demogràfic, i serà a partir del canvi de model quan les coordenades demogràfiques es modificaran, recolzades per un important canvi econòmic, i s'aniran consolidant, primer per la immigració de la resta d'Espanya, posteriorment per un augment de les taxes vegetatives i a principis del segle XXI per una important immigració estrangera. A principis del segle XX, sense creixement econòmic era difícil incrementar l'ocupa-

62 Nadal, J. *La población española (siglos XVI a XX)*. Barcelona: Ariel, 1986. P. 14.

ció, i l'estancament de les activitats tradicionals, la millora de les comunicacions i les possibilitats d'ocupació alternativa en altres zones van afavorir l'emigració. Però aquest fenomen que podia representar una desertització de la província donada l'elevada ocupació agrària no es va donar en les xifres que podien ser previsibles. Podem considerar diverses circumstàncies que van frenar aquesta emigració:

- Una densitat baixa de població, principalment a les zones interiors, que va possibilitar, tot i la disminució de rendes en l'agricultura tradicional, una reocupació de la mà d'obra en majors extensions de sòl cultivat.
- Els costos de nova instal·lació. La població de la zona disposava tradicionalment d'uns actius, la terra i la casa, que li feia valorar més el cost d'oportunitat de quedar-se o marxar del territori. Aquest element era prou important per disminuir l'avantatge comparatiu de rendes monetàries que podia significar l'emigració.
- Els costos personals de desarrelament d'una estructura agrària solidària a nivell local per passar a ser obrer industrial no compensaven els petits propietaris agrícoles. Els treballadors de zones urbanes tampoc trobaren massa avantatges en passar de treballar de Reus, Tortosa o Tarragona a Barcelona.

Malgrat tot, les capes més benestants, ja fossin urbanes o els majors propietaris agrícoles, no tenien aquests costos per emigrar, i donades les seves relacions amb altres entorns no van tenir com a impediment per emigrar el desarrelament ni la marginació que podia representar per a la resta de la societat. Aquest fet va determinar una major mobilitat relativa d'aquestes capes benestants —cosa que tindrà conseqüències sobre el capital humà de la zona—, que trobaran alternatives d'ocupació, sovint en el mateix àmbit professional o en treballs d'una certa qualificació o confiança en activitats industrials o de serveis, fora de l'àrea, principalment a Barcelona.

Al conjunt català, el dinamisme demogràfic i econòmic va ser diferent, amb un important creixement a partir d'un procés d'industrialització centrat en l'àrea de Barcelona, i tindrà diferències notables amb el que s'ha anomenat model demogràfic espanyol. A Catalunya, el cicle demogràfic assenyalat per Nadal s'anticipa en relació al general d'Espanya, molt determinat pel pes de les zones rurals. A Barcelona, la voluntat d'actuació per evitar la mortalitat catastròfica ja es dóna a mitjan segle xix amb les reflexions dels higienistes liderats per Pere Monlau[63] i els

63 Monlau, P. F. *Abajo las murallas! Memoria de las ventajas que reportaría Barcelona y especialmente su industria de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*. Barcelona: Imp. del Constitucional, 1841.

plantejaments d'Ildefons Cerdà[64]. La conseqüència immediata d'aquest fet, molt lligat a un procés d'industrialització, serà una disminució de la taxa de mortalitat per sota de la mitjana espanyola acompanyada d'un descens de la taxa de natalitat per motius econòmics i culturals recolzats amb l'ideal anarquista de la classe treballadora catalana, i això portarà a un augment natural de la població insuficient per a les perspectives i necessitats d'ocupació en la dinàmica industrialitzadora del país. Aquesta situació estarà fortament ideologitzada, d'una banda pels anarquistes amb la *huelga de vientres*[65] i, de l'altra, pels criteris natalistes de la burgesia per cobrir les necessitats materials de mà d'obra (amb unes consideracions polítiques centrades en un conservadorisme social basat en la idea d'augmentar el creixement natural de la població autòctona per evitar la desnaturalització del país en front d'una emigració desarrelada). El professor Nadal ens recorda el que diu Puig i Saís: «Donada la baixa excessiva de la fecunditat, el perill és la descatalanització, pel fet immigratori. Convé, doncs, que procurem augmentar el nombre de catalans de pura raça per a lluitar en tots els terrenys»[66]. Són plantejaments que no tindran una incidència precisa sobre les taxes de natalitat de la majoria dels catalans i que tampoc evitaran la immigració; seran més que res criteris ideològics que com assenyala Nadal correspondran al fet que:

> la gent de la Mancomunitat no pot dissimular el seu esperit reaccionari, que l'allunya de les masses. Els conflictes socials, tan estesos a partir de 1917, posen de relleu la inconsistència d'una nació catalana pensada, només, en funció i en benefici de la classe burgesa. L'abrandament nacionalista dels senyors s'anirà esvaint al compàs de les reivindicacions dels proletaris.[67]

Significatius economistes i demògrafs catalans com Tallada[68] i posteriorment Vandellòs[69] consideraran la mateixa qüestió, encara que la plantejaran des d'un altre punt de vista, en termes més economicistes i no tan ideològics o racistes, assenyalant el problema que la baixa taxa de natalitat planteja per al dinamisme

64 Cerdà, I. *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona. Anexo documental y biográfico de Fabián Estapé.* Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1971.

65 Bulffi, L. *¡Huelga de vientres!* Barcelona: Biblioteca Editorial Salud y Fuerza, 1909.

66 Nadal, J. Pròleg a Maluquer i Sostres, J. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona, Editorial AC (Col. Cara i Creu), 1965. P. 31. Amb comentaris del Dr. Puig i Saís.

67 Nadal, J. Pròleg a Maluquer i Sostres, J. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona, Editorial AC (Col. Cara i Creu), 1965. P. 31.

68 Tallada, J. M. *Demografia de Catalunya*. Barcelona: Museu Social, 1998.

69 Vandellòs, J. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents, 1935.

econòmic català. La immigració, per damunt de les qüestions ideològiques, serà necessària per al procés d'industrialització a Catalunya, i a principis del segle xx continuarà centrada en l'àrea de Barcelona. La resta del país tindrà unes perspectives de creixement diferents i la dinàmica demogràfica catalana contemplada globalment deixa de banda aquesta realitat que es concreta en la zona de forta industrialització, centrada en el tèxtil, a l'àrea de Barcelona. A la resta de territori es dóna un procés diferent; es tracta generalment de zones no urbanes amb un fort predomini de l'activitat agrícola on els avanços higiènics i les millores d'assistència mèdica tindran també efectes sobre el conjunt de la població ja que incidiran sobre les taxes de mortalitat. No augmentaran, però, les de natalitat a causa les dificultats econòmiques existents que porten a disminuir les possibilitats matrimonials, i, per tant, a un nombre de fadrins relativament elevat. El descens de la natalitat i de la fecunditat a Catalunya a principis del segle xx, que s'associa a «un millor coneixement dels mètodes anticonceptius i un augment del nivell d'instrucció», que «ajudarien a explicar la minva de la fecunditat en aquests trenta-cinc primers anys del segle xx»[70], potser s'hauria de valorar d'una manera molt diferent en les zones agràries i en les de creixement industrial, amb estructures socials diferenciades i amb esquemes i valors culturals també diferents.

Des de principis de segle xx s'és conscient que la població de l'àrea no augmenta prou. Aquesta realitat no es planteja en termes ideològics, ja que no hi havia emigració ni concentracions obreres que ho justifiquessin, però sí en termes econòmics, amb la idea que aquest poc augment de població impossibilita el creixement econòmic perquè no s'incrementa la població activa ni l'expansió del mercat. No es valora de manera adequada, però, la relació causa-efecte d'aquesta interacció entre economia i població, ja que es considera que l'economia no creix perquè no hi ha un nombre suficient d'actius ni de mercat i no a la inversa, com assenyala un informe de les quatre cambres de comerç de la província:

> El crecimiento de la población en nuestra provincia, según apuntábamos en nuestra edición anterior, no sigue un curso ascensional tan intenso como fuera de desear, sino que es este crecimiento, lento y casi imperceptible, y que sus efectos para la economía provincial no son ciertamente nada favorables.[71]

En aquesta publicació es ressalta la conveniència d'assentar la població en el territori per incrementar la valoració de les explotacions i les produccions agràries

70 Sancho i Valverde, S.; Ros i Navarro, C. "La població de Catalunya en perspectiva històrica", dins *La societat catalana*. Barcelona: Idescat, 1998. P. 99.

71 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918-19.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 5.

amb la idea d'augmentar el subministrament de la població, per tal que «permita a nuestra población bastarse a sí misma con solo el propio rendimiento de las fuerzas y energías provinciales»[72]. És una idea que pot semblar proteccionista i fins i tot autàrquica i contradictòria en una ideologia lliberal de base comercial, però potser no estaria ben valorada en aquest sentit sinó que cal entendre'n la significació que es dóna a la producció agrària per al creixement econòmic i, en definitiva, al model econòmic que tenia com a base la comercialització de la producció agrícola tradicional. L'anàlisi cameral ressalta també un altre aspecte: la significació que pot tenir la producció local per al control de preus dels productes alimentaris, que indirectament possibilitaria l'equilibri o ajustament dels salaris i permetria mantenir i millorar les activitats industrials i de serveis que es donaven a la zona. L'anàlisi demogràfica que fan les publicacions camerals dóna un senyal que serà premonitori de la dinàmica posterior, i posa de manifest les dificultats de trobar treballadors industrials i de mantenir l'activitat agrícola amb uns nivells de producció adequats. Però el pes que dóna a la funcionalitat de l'agricultura sempre serà superior a la necessitat d'industrialitzar la zona; la significació d'aquesta en els interessos del conjunt de l'economia provincial es manifesta i s'especifica d'una manera clara quan ressalta, en els comentaris que fa sobre la vida econòmica de 1920 i 1921, el següent:

> No es posible tampoco desconocer algunos factores de influencia efectiva y directa para el crecimiento normal de un sector tan importante para la vida económica provincial como es la agricultura, a cuyo alrededor gira todo el movimiento mercantil y la casi totalidad del industrial. Nos referimos al encarecimiento de los transportes terrestres y la carestía de abonos y primeras materias para la misma.[73]

Es vol potenciar la riquesa provincial a partir de la millora de l'explotació agrària, fet que podria significar assentar la població del territori. Al mateix temps que s'és conscient que l'economia no creix i la població tampoc, es contempla com a sortida millorar la producció agrària per potenciar la comercialització i la transformació primera d'aquests productes. El problema es fa bastant difícil de resoldre, i s'entra en una reacció normal per part de la població de l'àrea, l'emigració, que tot i les circumstàncies que la frenaren, que valoràvem anteriorment, s'acaba imposant.

---

72 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918-19.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 10.

73 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918-19.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 30.

2.2 La dinàmica demogràfica. La variació vegetativa i migratòria

Les comarques de Tarragona seguiran una dinàmica similar, encara que diferenciada en el temps, al model demogràfic català de principis de segle però amb unes característiques precises donada la seva estructura productiva. D'entrada, hi ha dues situacions clarament diferenciades que podem assenyalar com a elements particulars. En primer lloc cal considerar que els efectes de la mortalitat catastròfica es donaran a la província de Tarragona a finals del segle xix amb una virulència superior que a la resta del país. Així ho podem valorar amb l'epidèmia de còlera de 1885, quan Tarragona va ser la zona catalana més afectada, amb una mortalitat del 0,737% mentre que a Catalunya va ser del 0,327%, i la morbiditat —atacats respecte a la població—, que va ser del 2,54% mentre que a Catalunya estava per sota del 0,80%. Nadal atribueix a causes econòmiques i socials la incidència sobre la població d'aquesta epidèmia, i analitza que les zones més afectades van ser al costat del Sistema Ibèric. La província de Tarragona és la més propera, i aquesta proximitat en pot ser una causa important, tot i que també cal considerar una altra valoració:

> Dependientes de las condiciones de vida, las enfermedades infecciosas se presentan, en el siglo xix, como enfermedades sociales típicas. La inexistencia, o la ineficacia, de la actuación pública que ayude a combatirlas contribuye a reforzar el carácter discriminador que las distingue. La infección hace estragos entre las clases bajas y deja bastante incólumes a los núcleos privilegiados.[74]

L'altre aspecte diferencial en l'evolució demogràfica de les comarques de Tarragona respecte al conjunt català és l'emigració. A Catalunya es dóna una emigració interna que no tindrà efectes sobre les dades brutes de variació demogràfiques del conjunt del país. Si les analitzem a nivell provincial, però, tenen la seva rellevància pels desplaçaments de població que impliquen i perquè assenyalen com la dinàmica econòmica catalana, amb el creixement industrial i urbà d'algunes àrees, determinarà oportunitats de millors condicions de vida en uns territoris que en d'altres, i això generarà uns moviments migratoris des dels nuclis agraris a les zones urbanes i industrials amb unes clares dificultats de retorn. En aquest sentit, en el quadre 2.1 s'assenyala el nombre d'habitants de Barcelona originaris de les comarques de Tarragona, l'any 1900 i el 1950, és a dir, ens permet mesurar la incidència d'aquesta emigració i l'efecte Barcelona a la zona.

74 Nadal, J. *La población española (siglos xvi al xx)*. Barcelona: Ariel, 1986. P. 152.

Quadre 2.1 Origen dels habitants de Barcelona							
	Prov. Barcelona	*Prov. Girona*	*Prov. Lleida*	*Prov. Tarragona*	*Catalunya*	*Resta d'Espanya*	*TOTAL*
Any 1900	332.132	17.482	23.865	34.899	408.378	124.613	532.991
Distribució	62,31	3,28	4,48	6,55	76,62	23,38	100
Any 1950	689.099	29.997	37.698	44.623	801.417	478.802	1.280.219
Distribució	53,83	2,34	2,94	3,49	62,6	37,4	100

Font: Alzina Caules, J. «Investigación analítica sobre la evolución de la demografía de Cataluña», *Cuadernos de Información Económica y Sociológica*, 1. Barcelona, 1955. Citat a: Maluquer i Sostres, J. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: Editorial AC (Col. Cara i Creu), 1965. P. 84.

El nombre de persones originàries de Tarragona a la ciutat de Barcelona representà el 10,33% de la població de la província tarragonina l'any 1900, un nombre i un percentatge superiors que Lleida i Girona. L'any 1950 aquest nombre augmenta en dos punts sobre el total de població provincial i representarà que la zona continuï mantenint-se com la de més emigració cap a Barcelona de les províncies catalanes, amb una xifra que representa el 12,50% de la seva població a mitjan segle. Darrere d'aquestes xifres hi ha una realitat econòmica i sociològica precisa, però d'una bivalència social: d'una banda, hi ha una majoria de persones afectades per la crisi agrícola de la zona de principis del segle xx que es veuran impulsades a emigrar, i de l'altra, trobem una emigració selectiva dels fills de la burgesia o professionals i grans propietaris agrícoles cap a Barcelona a la recerca d'oportunitats i d'altres condicions de realització econòmica i empresarial d'acord amb les aspiracions del seu estatus, que difícilment podrien trobar a la zona. Aquestes consideracions, que estudis demogràfics hauran de valorar amb més detall per considerar els efectes que han pogut tenir sobre la descapitalització dels recursos humans de l'àrea, ens porten a concloure que l'evolució o el creixement demogràfic de la zona fins als anys seixanta del segle xx ha estat força diferent de la del conjunt català.

En el quadre 2.2 s'indica la població censal catalana durant el segle xx a les quatre províncies, i s'observa una evolució diferenciada de la dinàmica demogràfica del país, que té com a característica principal l'important increment de Barcelona, que representa una línia creixent fins al 1981 i experimenta a partir d'aleshores un descens relatiu en relació al conjunt.

Deixem de banda aquest dinamisme global i entrem en un altre aspecte que ens pot ajudar a comprendre la incidència que el canvi de model de l'economia de l'àrea va tenir sobre la població de la zona. Si contemplem les variacions de població de Tarragona des de principis de segle fins a 1960, observem aspectes molt diferents que si ho fem des d'aleshores fins a finals de segle. Així, podem considerar:

Quadre 2.2 La població a Catalunya												
Any	*1.900*	*1.910*	*1.920*	*1.930*	*1.940*	*1.950*	*1.960*	*1.970*	*1.981*	*1.991*	*2.001*	*2.010*
Catalunya	1.966.382	2.084.868	2.344.719	2.791.292	2.890.974	3.240.313	3.925.779	5.122.567	5.958.208	6.115.579	6.343.110	7.504.881
Barcelona	1.054.541	1.141.733	1.349.282	1.800.638	1.931.875	2.232.119	2.877.966	3.929.194	4.618.734	4.690.996	4.805.927	5.507.813
Girona	299.287	319.679	325.619	325.551	322.360	327.321	351.369	414.397	467.945	520.401	565.304	752.026
Lleida	274.590	284.971	314.670	314.435	297.440	324.062	333.765	347.015	355.451	359.725	362.206	439.253
Tarragona	337.964	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	431.961	516.078	544.457	609.673	805.789
Distribució	*1.900*	*1.910*	*1.920*	*1.930*	*1.940*	*1.950*	*1.960*	*1.970*	*1.981*	*1.991*	*2.001*	*2.010*
Catalunya	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Barcelona	53,63	54,76	57,55	64,51	66,82	68,89	73,31	76,7	77,52	76,71	75,77	73,39
Girona	15,22	15,33	13,89	11,66	11,15	10,10	8,95	8,09	7,85	8,51	8,91	10,02
Lleida	13,96	13,67	13,42	11,26	10,29	10.--	8,50	6,77	5,97	5,88	5,71	5,85
Tarragona	17,19	16,24	15,15	12,56	11,74	11,01	9,24	8,43	8,66	8,90	9,61	10,74
Variació anual	*1900-10*	*1910-20*	*1920-30*	*1930-40*	*1940-50*	*1950-60*	*1960-70*	*1970-81*	*1981-91*	*1991-01*	*2001-10*	*1900-2010*
Catalunya	0,59	1,18	1,76	0,35	1,15	1,94	2,70	1.38	0,26	0,37	1,89	1.23
Barcelona	0,8	1,68	2,93	0,71	1,46	2,57	3,16	1.48	0,16	0,24	1,53	1.51
Girona	0,66	0,18	0	-0,10	0,15	0,71	1,66	1.11	1,07	0,83	3,22	0.84
Lleida	0,37	1.--	-0,01	-0,55	0,86	0,30	0,39	0,22	0,12	0,07	2,17	0.43
Tarragona	0,02	0,48	-0,13	-0,33	0,50	0,16	1,76	1,63	0,54	1,14	3,15	0.79

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

- La població de les comarques de Tarragona disminueix el seu pes en el conjunt català, i passa d'un 17,19 a principis de segle a un 9,24 l'any 1960. A partir de 1970, el seu pes en el conjunt de Catalunya es manifesta a l'alça fins a arribar a un 10,47% la primera dècada del segle XXI.
- El creixement demogràfic anual acumulatiu de la zona en el període de 1900 fins a 1960 ha estat del 0,12%, un creixement baix si considerem les possibilitats del creixement natural, que en el conjunt espanyol va ser d'un 0,80% anual acumulatiu durant aquest període i a Catalunya d'un 1,15%.
- Les xifres de creixement demogràfic de Tarragona de principis de segle fins a 1960, amb aquest 0,12% anual acumulatiu, estan molt per sota de les taxes de Girona (0,27%), Lleida (0,33%), i no cal dir Barcelona (1,69%) i del conjunt català (1,16%).
- En les dades de creixement de Tarragona a partir de 1960 observem un canvi important: es passa a un augment de l'1,01%, fins a 2001, que significarà en alguns períodes intercensals un creixement superior al de la mitjana catalana.
- El creixement de 1960 fins a 2001 no és solament un augment natural sinó també conseqüència d'un saldo migratori positiu. Ha passat de ser una àrea d'emigració a una d'immigració; alguna cosa ha succeït en la seva base productiva per esdevenir capaç d'acceptar un augment de població important.
- A partir de finals del segle XX i durant la primera dècada del XXI, el creixement demogràfic de l'àrea experimenta un augment interanual del 3,15%, molt superior als anys anteriors i a la mitjana catalana, conseqüència d'una immigració estrangera que tindrà una incidència important en la realitat econòmica i social de la zona a principis del segle actual.

La població de l'àrea es manté pràcticament estable entre 1900 i 1960, amb una taxa anual de variació mitjana per a tot el període del 0,12%, mentre que d'aquest darrer any al 2001 la taxa és de l'1,57%. És a dir, el ritme de creixement anual ha estat tretze vegades superior, i molt superior entre 2001 i 2010, fins a situar-se per sobre del 3%. En el quadre de variació de la població es pot observar com durant 60 anys l'estabilitat ha estat l'element més característic del cicle demogràfic, mentre que a partir de 1960 s'inicia un nou període amb un creixement que dura de manera decidida fins a 1981 i que continua amb bon ritme fins a principis del nou segle. Aquest cicle s'iniciarà amb la construcció de plantes químiques, la refineria i les centrals nuclears fins a finals dels vuitanta; posteriorment s'alentirà,

i es tornarà a impulsar a partir de mitjan dels noranta fins a finals de la primera dècada del segle xxi, amb els serveis i la construcció com a elements dinamitzadors de l'economia de la zona.

En les particularitats demogràfiques d'aquest llarg període observem canvis significatius en les taxes de mortalitat i natalitat amb una dinàmica molt específica, tot i mostrar una línia tendencial estable des de principis de segle. Si observem aquests indicadors per a tot el segle, podem considerar diversos aspectes. En primer lloc, un descens continuat de la taxa de natalitat fins a 1940, que passa de més d'un 25‰ a principis de segle a menys d'un 15. A continuació, aquesta augmenta i es manté elevada fins a la dècada dels vuitanta amb taxes que s'apropen al 20‰, i a partir d'aleshores cau fins a situar-se al voltant del 10‰. Analitzant la taxa de mortalitat s'observa un cicle clarament a la baixa, amb un descens continuat fins a la guerra del trenta-sis que continua disminuint a partir d'aleshores, gràcies la medicina preventiva i a l'extensió de les pautes d'higiene urbana, fins a situar-se per sota del 10‰ a partir de 1982. En aquest descens hi té molt a veure la generalització de l'assistència sanitària als anys vuitanta i el rejoveniment la població les darreres dècades.

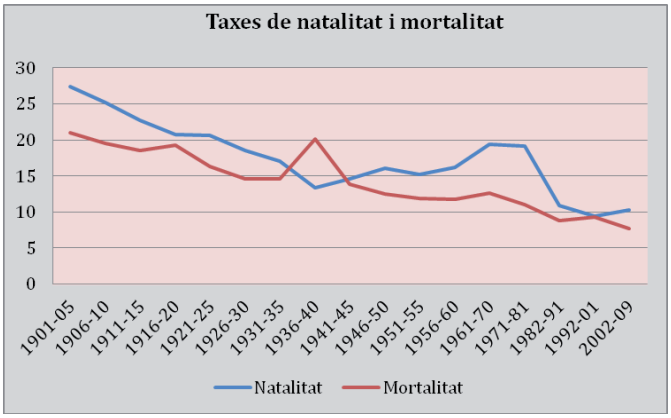
Quadre 2.3 El creixement vegetatiu. Taxes de mortalitat i natalitat per mil habitants

	Natalitat	*Mortalitat*	*Creixement*
1901-05	27,39	21,01	6,38
1906-10	25,19	19,49	5,70
1911-15	22,71	18,56	4,15
1916-20	20,79	19,34	1,45
1921-25	20,58	16,32	4,26
1926-30	18,53	14,62	3,91
1931-35	17,06	14,59	2,47
1936-40	13,31	20,18	-6,87
1941-45	14,59	13,80	0,79
1946-50	16,08	12,51	3,57
1951-55	15,19	11,83	3,36
1956-60	16,16	11,74	4,42
1961-70	19,46	12,59	6,87
1971-81	19,12	11,01	8,11
1982-91	10,91	8,82	2,09
1992-01	9,38	9,29	0,09
2002-09	10,31	7,72	2,59

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

En el període entre 1900 i 1960 s'observa un increment vegetatiu que davalla de manera ràpida en caure la taxa de natalitat molt més que la de mortalitat; en les dècades dels quaranta als seixanta es recupera la taxa de natalitat i el creixement vegetatiu perquè la mortalitat continua disminuint. A partir d'aleshores es dóna una expansió demogràfica amb més significació de la variació vegetativa que dura fins a la dècada dels vuitanta, quan la incidència del creixement natural serà insignificant perquè les taxes de natalitat i mortalitat es troben per sota del 10‰ de la població.

Com hem anat ressaltant en aquestes línies, el fort creixement demogràfic de la zona s'ha donat a partir de 1960, fins aleshores en cap dècada trobem increments de població superiors als 20.000 habitants i fins i tot es perd població durant els anys vint i trenta. La variació vegetativa, tot i ser proporcionalment elevada fins a 1940, no va permetre l'augment demogràfic, perquè vas ser compensada per l'emigració. A partir de 1960 la població augmenta a la zona gràcies a la immigració, que va possibilitar recuperar de manera immediata les taxes de creixement vegetatiu. Va caure després pràcticament a 0 durant la dècada dels anys noranta i va tornar a recuperar-se, posteriorment, gràcies a la immigració, primer de l'àrea de Barcelona i després de població estrangera, que tindrà a partir d'aleshores el principal protagonisme en la dinàmica demogràfica de l'àrea.

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

2.3 L'estancament demogràfic. El període 1900-1960

El creixement demogràfic de la zona entre 1900 i 1960 va ser d'un 0,12% anual acumulatiu, percentatge que va significar un increment d'unes 25.000 persones

en seixanta anys, una xifra molt inferior a les taxes de variació vegetativa que hem considerat anteriorment. La província va patir l'emigració i es va accentuar en moltes zones la particularitat d'una població vella amb unes taxes de natalitat baixes i de mortalitat elevades. Quantifiquem aquesta dinàmica per a aquest període estimant l'emigració a partir del creixement vegetatiu[75] per conèixer els elements o les causes de la variació demogràfica de l'àrea. A partir del quadre 2.4 analitzarem aquesta evolució per dècades en els primers seixanta anys del segle xx diferenciant la variació vegetativa de l'emigració en el creixement de la població.

Quadre 2.4 Les causes del creixement demogràfic. Variació vegetativa i migració. 1900-1960

	1900-10	*1911-20*	*1921-30*	*1931-40*	*1941-50*	*1951-60*	*1900-1960*
Percentatge variació període	0,15	4,.92	-1,26	-3,24	5,16	1,64	6,81
Percentatge variació vegetativa període	6,01	2,84	5,44	-2,18	2,22	3,97	17,44
Percentatge variació migratòria període	-5,86	2.08	-6,70	-1,06	2,94	-2,33	-10,63
Creixement total. Nombre de persones	521	16.663	-4.480	-11.369	17.512	5.868	24.715
Creixement vegetatiu. Nombre de persones	20.313	9.598	19.313	-7.639	7.539	14.162	63.286
Emigració període. Nombre de persones	-19.792	7.065	-23.793	-3.730	9.973	-8.294	-38.571
Població final dècada. Nombre de persones	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	362.679

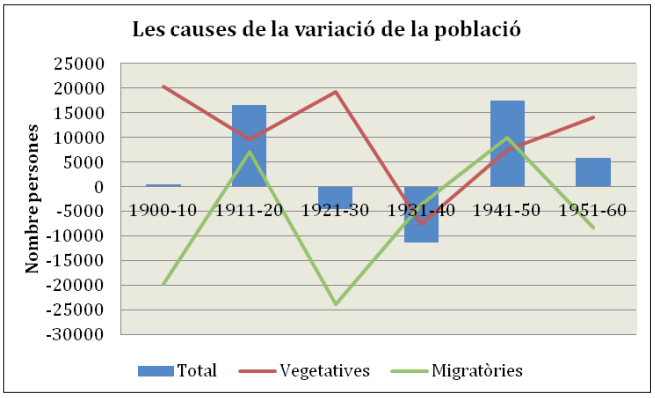
Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població. INE.

El creixement vegetatiu al llarg del període coneix un comportament sempre positiu excepte en el període 1931-1940, quan va augmentar en gran mesura la taxa de mortalitat. Les oscil·lacions ens porten a marcar una línia similar a la que va ser general en àrees més àmplies, identificada per un pautat descens de les taxes de natalitat i un allargament de l'esperança de vida que porta a una important caiguda de les de mortalitat. La taxa de natalitat de la zona és sempre inferior a la del conjunt espanyol i normalment a la catalana, excepte en els períodes 1900-1910 i 1941-1950, mentre que la taxa de mortalitat ha estat inferior durant les primeres dècades del segle i posteriorment superior, com a conseqüència d'una població més envellida. Aquesta dinàmica ha fet que el creixement vegetatiu de la zona hagi estat diferent del del conjunt català. Durant la primera dècada del segle xx, el creixement natural de Tarragona per 1.000 habitants va ser d'un 6,04, mentre que el conjunt català ho feia en un 3,63; en la segona dècada va ser solament d'un 2,7 i

75 A partir de les taxes de natalitat i mortalitat dels censos de població hem estimat el saldo de creixement vegetatiu per períodes decennals, i a partir d'aquí, per diferència, la variació migratòria.

a Catalunya d'un 1,67. El creixement natural era superior a la zona que al conjunt català durant les dues primeres dècades del segle, però l'emigració va compensar en gran manera la diferència dels primers deu anys; en canvi, en el segon període, el menor creixement natural es va veure recolzat per un saldo migratori positiu. A partir d'aleshores s'observa un menor creixement natural a Tarragona que a Catalunya.

La primera dècada del segle la població augmenta poc en termes absoluts i el que la manté és el creixement vegetatiu, similar a la variació d'emigració que es donarà a l'àrea. La fil·loxera afecta les comarques de l'interior i l'emigració no resta a la província: no es produeix un desplaçament dels nuclis rurals als urbans d'aquesta perquè no hi ha una base urbana industrial suficient per absorbir aquesta mà d'obra, que se'n va essencialment cap a Barcelona. L'elevada taxa migratòria és un element significatiu per explicar el menor augment vegetatiu del període següent, motivat per un descens de la natalitat i una resistència a la baixa de la taxa de mortalitat d'una població cada cop més vella. Es tracta d'uns anys, principalment el segon quinquenni, de creixement econòmic pels negocis de la I Guerra Mundial, que impliquen majors possibilitats d'ocupació. En aquesta situació es dóna una entrada migratòria provinent d'altres llocs d'Espanya (principalment de Valencia, Aragó i Andalusia) que incidirà en aquest augment.

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població. INE.

A la dècada posterior, dels anys vint als trenta, la població disminueix. L'emigració és superior al creixement vegetatiu, ja que la població se n'anirà cap a Barcelona. A la zona no hi ha alternatives d'ocupació, i les possibilitats de la comercialització agrària, alguna obra pública, explotacions fabrils o mineres, han arribat al seu límit d'expansió —tot i la dinàmica inversora general del període— i no necessiten nova ocupació. La dècada següent la realitat serà la mateixa, agreujada

per la guerra contra la República de 1936 a 1939. La població en el cens de 1940 serà similar a la de principis de segle. No s'ha pogut absorbir el creixement vegetatiu de pràcticament dues generacions.

Dels anys quaranta a 1960 la població augmenta en incrementar-se les taxes de natalitat i disminuir les de mortalitat, i l'àrea rebrà emigració, factor que podríem lligar, als anys quaranta, a una implantació burocràtica i administrativa dels guanyadors del conflicte més que a causes de creixement econòmic. En canvi, als anys cinquanta, quan es comença a veure un canvi en l'economia general del país, hi haurà un saldo migratori negatiu, motivat per les poques possibilitats de renda que ofereix la zona a les perspectives de la població resident i a les alternatives migratòries. La base econòmica pràcticament no s'ha modificat en seixanta anys i aquesta no pot mantenir el creixement de la població, cosa que genera emigració. Hi ha un element, però, que és qualitativament important: es dóna una doble corrent migratòria, immigració de la resta d'Espanya i emigració de la població resident a la zona. Aquest fet ens assenyala, d'una banda, que les expectatives per quedar-se dels habitants tradicionals de Tarragona eren baixes, i, de l'altra, que eren molts els que es plantejaven millorar les seves expectatives i condicions de vida venint d'altres llocs. A curt termini aquesta dinàmica migratòria va representar una important descapitalització del recurs humà de la zona, perquè quan es veia i palpava que la realitat econòmica canviava es plantejava la possibilitat de millora marxant de l'àrea. Els majors augments de població en aquest període de seixanta anys es donen a les principals ciutats de la zona. Malgrat això, es tracta d'un creixement baix, ja que a final del període no hi havia cap ciutat amb més de 50.000 habitants i la població estava molt distribuïda pel territori.

L'àrea, tot i rebre immigració en algunes zones puntuals, no pot mantenir globalment la població i el saldo final del moviment migratori és negatiu. Hi ha una fugida de les zones rurals de l'interior, en primer lloc dels jornalers agraris, posteriorment dels petits propietaris i també de les capes benestants, que es procuren un progrés econòmic i un canvi social a partir de professions o estudis que difícilment podran desenvolupar a la zona. En aquest sentit podem assenyalar una doble descapitalització dels recursos humans: d'una banda, tot un excedent de mà d'obra que se'n va cap a la gran ciutat (en aquest cas Barcelona i rodalies) per ocupar-se en la indústria o els serveis, sovint com a personal de confiança, domèstics, porters o petit comerç. D'altra banda, serà també a la gran ciutat on troben més possibilitats per desenvolupar la seva activitat les persones més formades o amb expectatives professionals més difícils de realitzar a la zona. En un estudi que es va divulgar en una petita biografia d'un centenar de persones notables de la zona, principalment nascuts en el segle xix i xx, que ja hem mencionat anteriorment

—82 van viure al segle xx— i que es considera «una mostra molt àmplia i representativa de les personalitats que han excel·lit en algun camp o altre en aquestes deu comarques catalanes»[76], trobem que només 22 moren a la demarcació de Tarragona i que molts van dur a terme la majoria de les seves activitats professionals fora —50 a la resta de Catalunya (principalment a Barcelona), 8 a la resta d'Espanya i 20 a l'estranger.

Una altra de les conseqüències de l'emigració va ser la disminució de les taxes de natalitat i a mig termini la modificació de l'estructura d'edats de la població, que envelleix. Augmenta la població major de 65 anys i disminueix la menor de 14. En el quadre 2.5 s'indica, a partir de dades del cens de població, l'estructura d'edats de la zona amb valor absolut i relatiu, així com una sèrie de ràtios que ens ajudaran a valorar l'evolució d'aquesta dinàmica d'envelliment de la població durant aquests seixanta anys. En primer lloc, el quadre destaca una pèrdua de població de les persones menors de 14 anys, que disminueixen en 25.000 en termes absoluts i en prop de 7 punts en termes relatius respecte al total de la població l'any 1960.

*Quadre 2.5 Estructura d'edat de 1900 fins a 1960**

Edat	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*
0-14	107.020	97.414	94.063	87.827	77.118	73.021	89.053
15-35	108.744	113.013	123.122	115.899	109.537	110.767	92.337
36-55	78.755	80.541	84.151	88.591	90.071	96.373	95.966
56-65	24.755	27.623	30.707	31.573	33.403	38.065	39.361
Més de 65	18.485	19.644	22.849	26.304	28.700	38.585	45.272
TOTAL	337.759	338.235	354.892	350.194	338.829	356.811	361.989
Pes relatiu	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*
0-14	31,69	28,8	26,5	25,08	22,76	20,46	24,6
15-35	32,2	33,41	34,69	33,1	32,33	31,04	25,51
36-55	23,32	23,81	23,71	25,3	26,58	27,01	26,51
56-65	7,33	8,17	8,65	9,02	9,86	10,67	10,87
Més de 65	5,47	5,81	6,44	7,51	8,47	10,81	12,51
TOTAL	100	100	100	100	100	100	100
Ràtios	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*
Ràtio d'envelliment	17,27	20,17	24,29	29,95	37,22	52,84	50,84
Ràtio de dependència	37.16	34.61	32.94	32.59	31.23	31.28	37.11
Potencial Pobl. Activa	62,84	65,39	67,06	67,41	68,77	68,72	62,89

* Hi ha algunes persones amb edat indefinida, per això les dades totals no s'ajusten a les del cens.
Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població.

76 Carod-Rovira, J. L. (dir. i coord.) *Cent personatges del Baix Penedès al Montsià*. Tarragona: Caixa Penedès - El Mèdol, 1985.

La població entre 15 i 35 anys disminueix en el període però amb uns ritmes diferents que permeten marcar dos moments: creix entre el 1900 i el 1920 i disminueix a partir d'aleshores fins a absorbir l'augment inicial. Aquesta davallada podem estimar-la en més de 30.000 persones des de 1920 fins a 1960 i en uns 7 punts relatius de l'inici al final del cicle. La població de 35 a 55 anys augmenta en més de 17.000 persones al llarg dels seixanta anys considerats, a principis de segle representava el 23,32% del total i l'any 1960 el 26,51%; té un augment continuat, i experimenta la major variació en els anys quaranta, període en què l'emigració com a alternativa a l'activitat agrícola, on s'ocupava la major part de la població provincial, es feia difícil. El nombre de persones entre 56 i 65 anys augmenta en més de 3 punts el seu pes en el total de la població i ho fa de manera continuada durant tot el període. La població de més de 65 anys s'incrementa en gran manera i el seu pes relatiu passa del 5,47% del total al 12,51%, percentatge que representa un augment d'unes 27.000 persones, la qual cosa és molt significativa si considerem que la variació total de població de la zona durant aquest llarg període va ser de poc més de 24.000 persones. És a dir, l'augment del conjunt de la població es concentra majoritàriament en el nombre de persones de més de 65 anys.

Podem determinar i analitzar la significació d'envelliment de la població i de la dependència d'aquesta a partir de les ràtios demogràfiques[77] que ens assenyala el quadre anterior. En primer lloc s'observa un important increment de la d'envelliment, conseqüència de l'emigració i també de l'augment de les expectatives de vida i la disminució de les taxes de natalitat. D'altra banda, l'indicador de dependència és molt estable i se situa sempre vora el 35% de la població, però si n'observem els components veiem com les oscil·lacions que s'hi donen estan compensades en funció de la disminució de persones joves i l'augment de persones més grans. L'índex de la població potencialment activa es manté sempre superior al 65% excepte l'any 1900, tot i que cal assenyalar que es deu a les persones de més de 35 anys, ja que disminueixen les d'entre 15 i 35, fet que ens indica una emigració elevada entre la població més jove d'aquest potencial de població activa. L'envelliment de la població s'emmarca en les dificultats de creixement econòmic de la zona al llarg de tot el període, realitat que va aguditzar-se als anys cinquanta, quan es manifesta una clara obsolescència del model econòmic tradicional que no permet plantejar ni dinamització ni alternatives donades les poques possibilitats que podia jugar l'estructura social de l'àrea en les noves pautes de creixement o transformació que es donaran al país a partir dels anys seixanta. Una societat envellida amb una

77 La ràtio d'envelliment és la població superior als 65 anys en relació a la de menys de quinze. La de dependència és la població menor de quinze i major de 65 en relació a la resta. La de potencial de població activa equival a la població entre 15 i 65 anys en relació a la total.

descapitalització humana, com hem valorat anteriorment, en uns moments on les dinàmiques del creixement econòmic estaven molt centralitzades i controlades, havia de tenir dificultats per trobar noves alternatives de creixement. Aquestes es donaran a partir de decisions externes i la voluntat dels agents polítics de la zona, que tindran un relatiu èxit en els seus objectius. No hi tindran rellevància, doncs, ni la població ni la dinàmica social, sinó la situació geogràfica i unes decisions polítiques per integrar-la en unes noves coordenades de creixement econòmic, fet que significarà un trencament amb la realitat productiva existent.

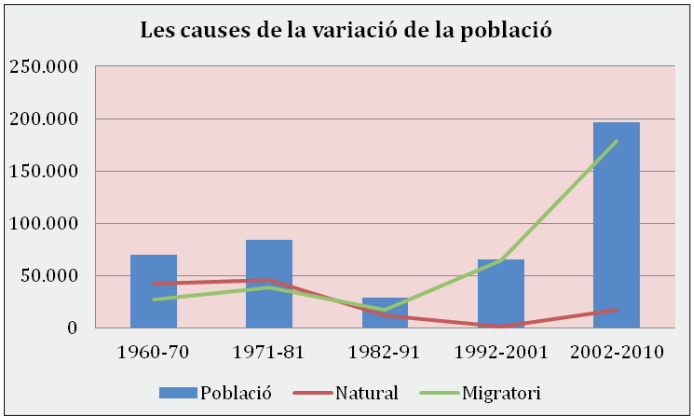
2.4 El nou cicle demogràfic dels anys seixanta

A partir de 1960 la variació de la població experimenta uns canvis importants que en bona part hem d'atribuir a la immigració, tant directament pel que fa a l'augment del nombre d'habitants com de manera indirecta al rejoveniment i la possibilitat d'augmentar les taxes de natalitat en un marc de contenció de les de mortalitat. La zona rep població, un fenomen general a tot Catalunya conseqüència del dinamisme industrial entre els anys seixanta i mitjan setanta, quan l'economia espanyola creixia en taxes superiors al 8% i Catalunya era el motor industrial d'Espanya amb creixements de dos dígits en el sector. Catalunya va experimentar un creixement de població del 2,70% anual acumulatiu en la dècada dels seixanta, i Tarragona de l'1,76%. L'augment era inferior que la mitjana catalana, però a partir de 1970 el ritme de creixement canvia i la província tarragonina creixerà més ràpid que el conjunt català; dinàmica que es consolida fins al punt que entre 1970 i 1991 la taxa de variació serà a la zona de l'1,15% davant del 1% del conjunt del país. Aquestes xifres ens assenyalen una nova situació demogràfica, que com hem indicat anteriorment té molt a veure amb el nou model econòmic que s'ha consolidat a la zona. El canvi definitori de la nova situació es troba en la recuperació del creixement a partir de 1960, període en què es donarà un saldo migratori positiu i un important augment vegetatiu per la recuperació de les taxes de natalitat. En el quadre 2.6 es pot observar l'augment de població intercensal durant el període i la significació de l'emigració en l'increment d'aquesta, encara que fins al 1981 va ser superior l'augment vegetatiu que el saldo migratori, conseqüència essencialment de l'emigració prèvia, persones joves impulsades a assentar-se a l'àrea a partir de les possibilitats laborals en un període en què les taxes de natalitat van augmentar en relació a anys anteriors. A partir de 1981 s'observa com disminueix la incidència de l'augment vegetatiu a causa de la caiguda les taxes de natalitat i passa a tenir un gran pes la immigració, que serà el principal element de les variacions en la base demogràfica de la zona fins a l'actualitat.

Quadre 2.6 Les causes del creixement demogràfic. Variació vegetativa i migració 1960-2010						
	1960-70	*1971-81*	*1982-91*	*1992-2001*	*2002-2010*	*1960-2010*
Percentatge variació període	19.10	19.47	5.50	11.98	32.17	22.17
Percentatge variació vegetativa període	11.58	10.57	2.24	0.23	2.83	5.89
Percentatge variació migratòria període	7.52	8.90	3.26	11.57	29.24	16.28
Creixement total. Nombre de persones	69.282	84.117	28.379	65.216	196.116	443.110
Creixement vegetatiu. Nombre de persones	41.994	45.658	11.554	1.258	17.222	117.686
Migració període. Nombre de persones	27.288	38.459	16.825	63.958	178.849	325.379
Població final dècada. Nombre de persones	431.961	516.078	544.457	609.673	805.789	805.789

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

El saldo migratori constantment positiu explica el creixement de la població a l'àrea des del 1960. Representa, per a la totalitat del període, més del 70% de l'increment total de població, amb una significació especial als anys seixanta i setanta molt relacionada amb el nou dinamisme econòmic de l'àrea i conseqüència d'iniciar un procés transformador immers en la dinàmica de moviments generals de població en el conjunt del país que va portar a una gran recepció d'immigrants a Catalunya. En la dècada dels setanta la immigració continua, no tant per causes generals sinó específiques de l'entorn, com la implantació de la refineria, el complex petroquímic i les centrals nuclears, el turisme, o la construcció a les zones urbanes i costaneres. A la dècada dels vuitanta la immigració cau en valors absoluts per la finalització de les grans obres industrials i energètiques de la zona. S'entra en un període de reestructuració productiva a Espanya i la migració experimentarà un cert fre en relació a les dècades anteriors. Tornarà a revifar la darrera dècada del segle com a conseqüència d'un fenomen residencial molt relacionat amb els canvis a l'àrea de Barcelona, i en la primera dècada del segle xxi a causa de la immigració estrangera.

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població
i de l'explotació estadística del padró. INE.

Com a conseqüència de la immigració i de l'augment vegetatiu, la població experimenta un fre en la tendència a l'envelliment dels anys anteriors i entra en un procés de rejoveniment. En el quadre 2.8 es pot veure la dinàmica d'aquest procés per anys censals en valor absolut i relatiu així com el canvi de valor de les ràtios, i permet valorar en major manera el dinamisme de la població durant aquests anys, quan la zona s'instal·la en un nou model econòmic i demogràfic.

A partir de 1960 la dinàmica de la població determina unes característiques que porten a un rejoveniment fins a 1981, com podem observar en el quadre 2.7, per la significació de la població menor de 15 anys, que passa a representar un 26,17% del total amb un creixement de més de dos punts entre 1960 i 1981. Aquesta dinàmica i el fre relatiu de la població de més de 65 anys fan disminuir la ràtio d'envelliment, que augmentarà de cop l'any 1991 i que continuarà tendint a l'alça en el cens posterior com a conseqüència de la disminució de la població menor de 15 anys pel descens de la natalitat. La caiguda de la taxa de natalitat tindrà unes conseqüències de no-reposició de la població si no és per la immigració, que primer es donarà per motivacions residencials al Baix Penedès, amb una forta mobilitat obligada cap a Barcelona. Posteriorment s'accentuarà la motivació laboral, fet que farà que la majoria d'aquests nouvinguts tinguin entre 15 i 55 anys, que són les franges d'edat que més augmenten. D'altra banda, la caiguda de la natalitat porta a una disminució de la ràtio de dependència, que tindrà uns valors molt baixos a finals de segle, i es manifesta un augment de la població potencialment activa, que s'incrementarà en els dos últims censos. L'envelliment de la població és notori si observem la significació de les persones de més de 65 anys en el conjunt de la població, que representen el 17,77% a finals del segle xx.

*Quadre 2.7 L'estructura d'edats**						
Edat	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2010*
Entre 0 i 14	89.053	111.306	134.242	111.947	93.265	127.752
Entre 15 i 34	92.337	107.558	139.988	157.648	174.875	219.183
Entre 35 i 54	95.966	114.853	120.067	128.217	172.065	244.073
Entre 55 i 64	39.361	44.748	54.202	61.052	61.111	86.986
Més de 65	45.272	54.636	64.558	83.140	108.357	127.795
TOTAL	361.989	433.101	513.057	542.004	609.673	805.789
Pes relatiu	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2010*
Entre 0 i 14	24,6	25,7	26,17	20,65	15,3	15,85
Entre 15 i 35	25,51	24,83	27,29	29,09	28,68	27,20
Entre 36 i 55	26,51	26,52	23,4	23,66	28,22	30,29
Entre 56 i 65	10,87	10,33	10,56	11,26	10,02	10,80
Més de 65	12,51	12,62	12,58	15,34	17,77	15,86
TOTAL	100	100	100	100	100	100
Ràtios	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2010*
Envelliment	50,84	49,09	48,09	74,27	116,18	100,03
Dependència	59,00	62,11	63,26	56,23	49,41	46,44
Potencial Pob. Activa	62,89	61,69	61,25	64,01	66,93	68,29

* Hi ha algunes persones amb edat indefinida, per això les dades totals no s'ajusten a les del cens.

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

L'envelliment de la població com a conseqüència de l'augment de l'esperança de vida es reflecteix en el fet que el tram de població de majors de 65 anys ha experimentat un creixement en qualsevol dels períodes censals des de 1960 fins al 2001 i ha disminuït a partir d'aleshores. La zona va entrar de ple en l'estancament global de població de Catalunya des de mitjan anys vuitanta als noranta, a partir d'aleshores les comarques de Tarragona, com el conjunt del país, entraran en una nova dinàmica demogràfica basada en la immigració estrangera en edat laboral.

2.4.1 Una consideració espacial: La immigració en el segle XXI

La base demogràfica de les comarques de la zona és completament diferent de la de principis del segle XX. L'àrea, en lloc d'expulsar població, com passava aleshores, es converteix en una zona receptora neta de població, fenomen que s'accentuarà en el segle XXI. Els elements que han determinat aquest canvi estan inserits en l'important creixement econòmic que s'ha donat a la zona els darrers anys, conseqüència d'un model molt centrat en la construcció residencial i en el crei-

xement del sector terciari, lligat al turisme i a noves necessitats de les empreses i la població. Aquest model que s'ha donat a tot l'estat al llarg de la primera dècada del segle XXI, finançat per un important augment de la liquiditat creditícia, a la vegada, s'autoalimenta a la zona a partir de l'augment de població, que en les despeses del seu assentament ha generat una nova demanda i ha ajudat a consolidar una oferta de serveis. És manifest que l'economia ha crescut amb unes taxes molt elevades des dels anys seixanta fins pràcticament 1992 i de 1995 fins al 2008. Aquest creixement s'ha consolidat el darrer decenni i ha fet augmentar la població, la qual cosa ha implicat nova demanda i a la vegada ha potenciat l'oferta, i això ha generat un augment de les dades macroeconòmiques important en un marc de diner barat que n'ha facilitat el finançament. Des de principis del segle XXI, el creixement demogràfic no s'ha donat per l'augment vegetatiu sinó per un saldo migratori molt positiu que representa més del 95% del creixement poblacional en aquesta dècada. L'anàlisi d'aquesta immigració no es pot separar del tipus de creixement econòmic que s'ha donat la primera dècada del segle XXI. Actualment desconeixem quina pot ser la dinàmica demogràfica posterior conseqüència del fre d'aquest creixement, que en gran manera ha afectat aquest col·lectiu d'immigrants i n'ha augmentat les taxes d'atur.

Quadre 2.8 L'origen dels nous residents 2001-2010

	Nombre	*Distribució*
Astúries	320	0,16
Barcelona	32.370	16,51
Girona	313	0,16
Lleida	1.062	0,54
Madrid	830	0,42
Sevilla	504	0,26
Tarragona	34.323	17,5
València	432	0,22
Saragossa	478	0,24
Estranger	122.337	62,38
Altres	3.147	1,6
TOTAL	196.116	100

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

El quadre 2.8 recull l'origen de la població resident a la zona a partir de la diferència entre el cens de 2001 i el padró de 2010. És un indicador important que mostra com hi ha hagut immigració, ja que la majoria de creixement no ha estat

de persones nascudes a la zona. El quadre ens permet observar que l'augment de població es dóna a partir de tres causes: d'una banda, la natalitat a la zona, que en part es troba representada per les persones que han nascut a les comarques de la província, i que significa un 17,5% del total de nouvinguts[78]; en segon lloc, la importància del col·lectiu provinent de Barcelona, que representa un 16,51%, percentatge que assenyala els moviments migratoris interprovincials que hem comentat anteriorment. El còmput d'aquests dos grups representa un 34% del total, mentre que, la tercera causa, els nascuts a l'estranger es configura com el grup més important i significa un 62,38% dels nous residents a la zona.

Els nascuts a l'àrea corresponen en bona part al creixement vegetatiu que s'estén per tot el territori en funció de situacions locals d'envelliment de la població i de taxes de fecunditat diferenciades, encara que la major part es concentren a les zones en què s'ha incrementat més la població. Els que tenen com a origen Barcelona i província, es concentren essencialment al Baix Penedès i al nord del Tarragonès, inicialment amb una mobilitat pràcticament diària cap a Barcelona ciutat i la seva primera corona per motius laborals. Tenen els guanys fora i, com que es tracta d'una població amb residència permanent, en gasten bona part a l'àrea, situació que ha estat una de les causes del dinamisme econòmic del Baix Penedès aquests darrers anys. El tercer grup són els nascuts a l'estranger, generalment es tracta d'emigrants no espanyols que han vingut a viure a l'àrea i s'han distribuït per tot el territori amb un grau de proporcionalitat que ha servit per fer créixer o com a mínim mantenir la població pràcticament en tots els municipis de la zona. Aquest grup explica el 62,38% d'augment demogràfic de l'àrea.

La immigració estrangera s'ha situat per tot el territori, encara que cal especificar que els percentatges més elevats es localitzen en els municipis d'entre 5.000 i 50.000 habitants, principalment en els de més de 20.000, on representen el 21,92% del total dels habitants, i seguidament en els d'entre 5.000 i 20.000. El percentatge de població immigrant disminueix a partir d'aleshores i se situa amb un pes proper al 10% en els municipis de menys de 5.000 habitants, com es pot observar al quadre 2.9.

Malgrat aquesta ordenació de la immigració estrangera per grandària dels municipis, trobem situacions diferenciades de les que assenyalen els valors mitjans. Els municipis que es troben sobre la mitjana provincial es localitzen preferentment a les comarques del Baix Camp, el Baix Ebre, el Montsià, la Ribera d'Ebre i el Tarragonès. Destaquen alguns casos, per causes molt diferents, amb més del 25% d'immigrants estrangers sobre la població resident, en municipis com Salou

78 No equival a la variació vegetativa, ja que no hi són tots els que hi han nascut aquest període.

(41,05%), Pratdip (35,59%), el Perelló (35,39%), Ulldecona (31,32%), Mont-roig del Camp (31,01%), l'Ampolla (30,69%), Ginestar (29,17%) i Alcanar (27,47%).

Quadre 2.9 Distribució de la immigració estrangera per grandària del municipi. Padró 2009				
	Espanyols	*Estrangers*	*Total*	*% Estrangers*
Més de 50.000	201.311	46.130	247.441	18,64
Més de 20.000	172.405	48.391	220.796	21,92
Entre 5.000 i 20.000	127.504	32.622	160.126	20,37
Entre 2.000 i 5.000	83.574	12.847	96.421	13,32
Entre 500 i 2000	55.155	7.793	62.948	12,38
Menys de 500	14.142	1.427	15.569	9,17
TOTAL	654.091	149.210	803.301	18,57

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

La forta immigració estrangera ha tingut efectes importants sobre la població de l'àrea, ja que, al marge que hagi augmentat un 2,28% anual acumulatiu per al període, equivalent a augmentar la població en deu anys un 80% del que va representar de 1960 a finals de segle, ha tingut com a efectes més immediats el rejoveniment de la població, com podem observar en l'estructura d'edats que mostra el quadre 2.10, i l'augment de la taxa de natalitat. Per altra part, l'estructura d'edats dels estrangers assenyala un elevat nombre de persones en edat de treballar, principalment entre 16 i 44 anys, franja en què aquests ciutadans representen el 26,36% del total i el 61,53% dels estrangers residents. El nombre d'aquests disminueix a mesura que augmenta l'edat: n'hi ha menys de personés de més de 45 anys i moltes menys de més de 65. Per contra, els menors de 16 anys representen un 21,17% de la franja total d'aquesta edat i el 19,29% del conjunt del col·lectiu d'estrangers.

Quadre 2.10. La població espanyola i estrangera el 2010								
	Total	*Espanyols*	*Estrangers*	*Espanyols*	*Estrangers*	*Total*	*Espanyols*	*Estrangers*
TOTAL	805.789	657.354	148.435	81,58	18,42	100	100	100
0-15 anys	135.238	106.603	28.635	78,83	21,17	16,78	16,22	19,29
16-44 anys	346.425	255.092	91.333	73,64	26,36	42,99	38,81	61,53
45-64 anys	196.331	173.291	23.040	88,26	11,74	24,37	26,36	15,52
65 anys i més	127.795	122.368	5.427	95,75	4,25	15,86	18,62	3,66

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

La forta immigració, principalment estrangera, amb aquests condicionants d'edat, ha portat a disminuir la ràtio d'envelliment (que al 2010 representava en el cas dels espanyols un valor del 114,79% i en total de la població d'un 94,50%), i a disminuir la ràtio de dependència (que ha passat d'un 53,45% pels de nacionalitat espanyola a un 48,46%) i la de potencial de població activa (que ha augmentat en dos punts i representa un 67,36%). La immigració estrangera com a fenomen social a contemplar dins la dinàmica demogràfica de l'àrea és típica de la primera dècada del segle xxi. L'any 2001 hi havia 27.853 residents estrangers a la zona, dels quals els col·lectius amb major nombre de persones eren els originaris del Magreb i d'Amèrica Llatina i després de la zona euro. L'any 2010, eren 148.435 persones, de les quals el col·lectiu més important continua sent el magrebí seguit dels de la resta de la Unió Europea de fora de la zona euro, que per altra part ha estat el que ha experimentat un major increment, i dels d'Amèrica Llatina, amb un important augment durant el període entre 2001 i 2010.

2.5 La població en el territori

Un altre aspecte a considerar en l'estudi demogràfic de la zona dins del model tradicional des de principis de segle fins als anys seixanta, del nou des d'aleshores fins a finals de segle i d'aquí fins avui, és la distribució de la població pel territori. Analitzarem en aquest apartat la distribució de la població en el territori, les línies generals de la seva evolució, la dinàmica demogràfica per municipis i la funcionalitat territorial dels de mes de 2000 habitants fins als anys seixanta.

De principis de segle als anys seixanta trobem que excepte les tres principals ciutats de l'àrea, i potser el municipi de més de 10.000 habitants que ha estat sempre Valls i alguns nuclis industrials i centres estratègics de serveis, la resta de viles tenien una funcionalitat molt precisa condicionada per l'estructura de la producció agrària dels seus termes municipals i com a màxim una funcionalitat comarcal que es va assenyalar d'una manera molt clara en l'ordenació territorial dels anys trenta[79]. Els condicionants econòmics determinaven limitacions en el creixement demogràfic, ja que si aquest augment no venia compensat per canvis productius o de renda representava una disminució de les condicions de vida de la població, perquè depenia en un elevat percentatge de les activitats primàries i això portava a l'emigració i a l'envelliment de la població. L'alternativa a l'emigració no era la mobilitat laboral diària com es pot entendre actualment (les condicions de transport no permetien el retorn diari al lloc de residència) sinó que potenciava el canvi de residència cap als llocs on hi havia demanda de treball. Aquests eren els

79 Lluch, E.; Nel·lo, O. *El debat de la divisió territorial de Catalunya: edició d'estudis i propostes i documents*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.

nuclis urbans o industrials, no sempre a la província, com hem vist anteriorment, sinó en bona part a Barcelona. El fenomen trobava la resistència del càlcul dels costos d'implantació, que sovint no compensaven la relativa facilitat de vida en zones rurals, amb petites propietats i assentaments tradicionals que feien fins a cert punt obviar el problema de l'habitatge, però les dificultats econòmiques de la població s'anaven imposant en la major part de municipis, primer entre els jornalers, després els petits propietaris i més tard també les classes més benestants, per diversos motius i amb costos d'implantació diferents.

Els més resistents a emigrar eren els petits propietaris locals, ja que els canviava d'una manera més radical el sistema de vida. El model productiu tradicional, de base agrària, implicava una distribució de la població pel territori no gaire diferenciada, hi havia una baixa densitat per tot arreu, molt correlacionada amb la superfície conreada i els canvis en els conreus. El pas de terres de secà a regadiu, la davallada de la vinya i l'ascens dels fruits secs, i els intents d'implantar una ramaderia d'aviram expliquen algunes variacions puntuals de la densitat en funció del resultat d'aquestes actuacions. Però en el model tradicional el territori acceptava població en funció del seu potencial agrícola, de la productivitat del sector (molt similar a tot arreu) i de la renda que originava la venda d'aquests productes. Dins aquesta dinàmica del període fins als anys seixanta, hi ha tres fets a ressaltar sobre l'evolució de població en el conjunt de l'àrea que van incidir de manera precisa en el territori.

- La significació cada vegada superior de les grans ciutats, principalment Reus i Tarragona. Tortosa tindrà un paper més secundari, encara que experimenta un increment de població molt important en nuclis allunyats del centre del municipi, al voltant del Delta, fet que va condicionar el creixement com a ciutat i que va reafirmar la seva dependència d'una estructura agrària cada vegada amb més competència amb Amposta.
- La crisi de productivitat de la base agrària, fins al punt que els conreus de secà no asseguren el manteniment de renda i no sostenen el conjunt de la població en el territori. Això tindrà efectes sobre la distribució, amb un descens generalitzat d'aquesta en les comarques de l'interior, un cert augment en les dues del Delta de l'Ebre i la concentració en les dues majors ciutats de l'àrea —Tarragona i Reus— i la franja costanera del Camp de Tarragona.
- La incidència demogràfica de la Guerra Civil, que queda reflectida en el pas del cens de 1930 a 1940 i que va afectar de manera diversa tot el territori. Les conseqüències demogràfiques més significatives van ser per al Baix Penedès i les quatre comarques de l'interior: la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Priorat i la Conca de Barberà. En el cens de 1930 a 1940 només augmenta la població del Baix Ebre i Tarragonès.

Quadre 2.11 La densitat de població en el territori. Habitants per quilòmetre quadrat. 1900-2009												
Quilòmetres quadrats	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2009*
Superior a 100 habitants	770,28	791,58	777,7	688,99	647,56	583,29	641,67	838,8	1.024,70	1.024,70	1.337,99	1.595,65
Entre 100 i 30	2.069,40	2.099,03	2.007,49	1.928,68	1.369,64	1.515,85	1.691,68	1.514,88	1.881,23	1.842,32	1.669,26	1.736,52
Menys de 30 habitants	1.534,22	1.612,01	1.717,05	1.863,59	2.523,79	2.773,18	2.769,82	3.700,45	3.265,95	3.326,90	3.260,58	2.970,71
TOTAL	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88	6.302,88
Distribució												
Superior a 100 habitants	12,22	12,56	12,34	10,93	10,27	9,25	10,18	13,31	16,26	16,26	21,23	25,32
Entre 100 i 30	32,83	33,30	31,85	30,60	21,73	24,05	26,84	24,03	29,85	29,23	26,48	27,55
Menys de 30 habitants	24,34	25,58	27,24	29,57	40,04	44,00	43,95	58,71	51,82	52,78	51,73	47,13
TOTAL	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nombre de municipis	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	1960	1970	*1981*	*1991*	*2001*	*2009*
Superior a 100 habitants	27	29	28	26	23	23	28	38	32	36	44	54
Entre 100 i 30	108	105	100	100	86	82	75	39	60	58	54	51
Menys de 30 habitants	43	44	50	52	69	73	75	101	88	89	85	78
TOTAL	178	178	178	178	178	178	178	178	180	183	183	183
Distribució												
Superior a 100 habitants	15,17	16,29	15,73	14,61	12,92	12,92	15,73	21,35	17,78	19,67	24,04	29,51
Entre 100 i 30	60,67	58,99	56,18	56,18	48,31	46,07	42,13	21,91	33,33	31,69	29,51	27,87
Menys de 30 habitants	24,16	24,72	28,09	29,21	38,76	41,01	42,13	56,74	48,89	48,63	46,45	42,62

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró.

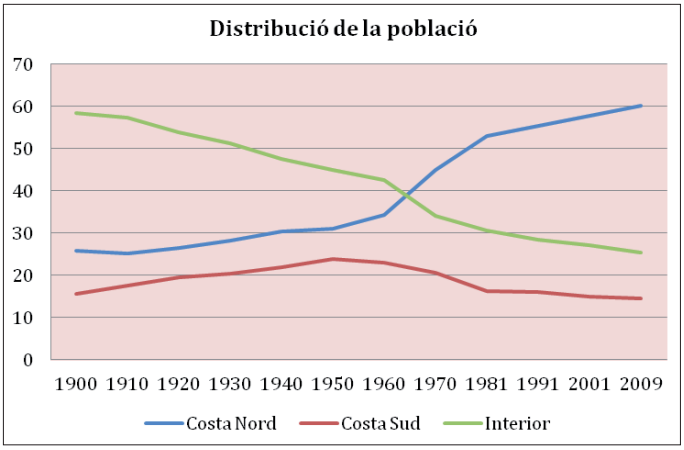
La distribució de la població en el territori determinava un despoblament important de bona part d'aquest, com podem observar si considerem la densitat de població en funció dels quilòmetres quadrats en el conjunt de la zona. La primera conclusió que es pot extreure del quadre 2.11 és que la població es trobava més distribuïda pel territori a principis de segle que no al final, fet que implica que la majoria de municipis tinguessin una població superior a principis que no a finals. A començaments de segle, solament el 24,34% del conjunt del territori tenia una densitat per sota dels 30 habitants, mentre que a l'any 1960 l'extensió d'aquest territori poc poblat representava el 43,95% del conjunt, a finals de segle el 51,73%, i el 47,13% la primera dècada del xxi. Per altra part, el nombre de municipis amb una densitat superior als 100 habitants per quilòmetre quadrat ha estat estable fins als anys seixanta amb l'excepció de la caiguda del cens de 1940 a 1950, i s'ha doblat a partir d'aleshores fins a representar prop del 25% dels municipis de la

zona. Aquests han passat de significar un 12,22% del territori a principis de segle, un 10,18% als anys seixanta i un 21,23% a finals de segle, a augmentar durant la primera dècada del segle actual fins a representar el 25,32% del territori i prop del 30% dels municipis.

Quadre 2.12 El creixement demogràfic en tres grans àrees												
Població	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2009*
Costa nord	87.679	84.946	94.105	98.745	103.228	110.848	124.487	194.707	273.244	301.271	352.546	483.277
Costa sud	53.062	59.456	69.621	71.919	74.515	85.551	83.802	89.502	84.254	87.719	91.547	116.808
Interior	197.223	194.083	191.422	180.004	161.556	160.412	154.390	147.752	158.580	155.467	165.580	203.216
TOTAL	337.964	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	431.961	516.078	544.457	609.673	803.301
Distribució												
Costa nord	25,94	25,10	26,50	28,16	30,42	31,07	34,32	45,08	52,95	55,33	57,83	60,16
Costa sud	15,70	17,57	19,60	20,51	21,96	23,98	23,11	20,72	16,33	16,11	15,02	14,54
Interior	58,36	57,34	53,90	51,33	47,61	44,96	42,57	34,20	30,73	28,55	27,16	25,30
TOTAL	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Creixement												
Costa nord	100	96,88	107,33	112,62	117,73	126,42	141,98	222,07	311,64	343,61	402,09	551,19
Costa sud	100	112,05	131,21	135,54	140,43	161,23	157,93	168,67	158,78	165,31	172,53	220,13
Interior	100	98,41	97,06	91,27	81,92	81,34	78,28	74,92	80,41	78,83	83,96	103,04
TOTAL	100	100,15	105,08	103,76	100,40	105,58	107,31	127,81	152,70	161,10	180,40	237,69

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

Ordenar el territori en tres grans àrees ens permet observar com l'evolució de la població en aquestes, tot i tenir una tendència pròpia des de començaments del segle xx, té un trencament als anys seixanta. Els efectes demogràfics implicaran moviments migratoris, envelliment de la població i caigudes importants en el creixement vegetatiu conseqüència de la baixa natalitat. A les zones interiors es donen dificultats en el ritme de creixement; a la costa sud del Delta, amb nous sistemes de conreu i comercialització, hi ha un cert creixement que no continua a partir dels anys seixanta, i Amposta pren una major rellevància a la zona. Per últim, s'inicia el fort creixement demogràfic de la costa nord, que ja s'havia donat amb moderació al costat de Reus i Tarragona i que s'accelera per la industrialització de Tarragona i l'especialització turística de la franja costanera.

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

2.5.1 La dinàmica de la població per municipis

Els canvis demogràfics van tenir una influència decisiva en els principals municipis de la zona, i aquest dinamisme va marcar una línia en la distribució territorial de la població orientada per un creixement d'algunes viles i ciutats i una pèrdua de població de la gran majoria de municipis. Per analitzar de manera més precisa aquest aspecte valorarem l'evolució de la grandària de les viles i ciutats, primer des de principis del segle xx fins a 1960 i després per l'altre gran període que s'inicia a partir de 1960, i incidirem en la diferenciació entre finals de segle xx i la primera dècada de l'actual. Hem agrupat els municipis per grandària: de menys de 2.000 habitants, d'entre 2.000 i 10.000 habitants, de més de 10.000 habitants, i les tres grans ciutats de la zona, diferenciant Tortosa de Tarragona i Reus. A partir d'aquestes dades podem valorar que el nombre de persones en cada un dels grups pràcticament es manté fins a 1960, moment a partir del qual hi ha modificacions importants. Aquesta visió general ens permet establir algunes valoracions complementàries sobre la dinàmica territorial de la població i la funcionalitat dels diversos municipis en el territori:

Els tres grans municipis són els que experimenten un augment superior de població i absorbeixen pràcticament la totalitat de l'augment provincial fins a 1960, fruit, principalment, d'una emigració interna que a partir dels anys cinquanta es transformarà en emigració de la resta d'Espanya, majoritàriament cap a Tarragona i a Reus. Aquests municipis tenen un creixement desigual, Tortosa coneix un estancament a partir dels anys seixanta, precisament quan canvia el model

productiu de l'àrea i posteriorment els nuclis urbans del seu voltant se segreguen, aleshores la població caurà en picat i es recuperarà posteriorment. Reus i Tarragona absorbiran tot el creixement demogràfic de la zona, centrat essencialment en la immigració, i la població s'estabilitzarà en favor de municipis propers de la franja costanera de més de 10.000 habitants a partir dels anys vuitanta.

Quadre 2.13. L'ordenació de la població per municipis. Nombre d'habitants.						
Població	*Tarragona - Reus*	*Tortosa*	*Més de 10.000*	*2.000 - 10.000*	*Menys de 2000*	*Total*
1900	50.104	24.452	12.625	108.135	142.648	337.964
1930	62.046	35.865	11.213	118.647	122.897	350.668
1960	84.533	43.267	24.393	108.078	102.408	362.679
2001	202.225	28.933	156.008	137.787	84.720	609.673
2009	247.441	35.143	262.283	179.317	78.442	802.626
Distribució població	*Tarragona - Reus*	*Tortosa*	*Més de 10.000*	*2.000 - 10.000*	*Menys de 2000*	*Total*
1900	14,83	7,24	3,74	32,00	42,21	100
1930	17,69	10,23	3,20	33,83	35,05	100
1960	23,31	11,93	6,73	29,80	28,24	100
2001	33,17	4,75	25,59	22,60	13,90	100
2009	30,83	4,38	32,68	22,34	9,77	100
Variació interanual	*Tarragona - Reus*	*Tortosa*	*Més de 10.000*	*2.000 - 10.000*	*Menys de 2000*	*Total*
1900-1930	0,72	1,29	-0,39	0,12	-0,5	0,12
1930-1960	1,04	0,63	2,62	0,11	-0,61	0,11
1960-2001	0,21	-1	4,75	1,31	-0,47	1,31
2001-2009	2,27	2,18	5,94	3,10	-0,85	3,10
Nombre de municipis	*Tarragona - Reus*	*Tortosa*	*Més de 10.000*	*2.000 - 10.000*	*Menys de 2000*	*Total*
1900	2	1	1	30	144	178
1930	2	1	1	32	142	178
1960	2	1	2	29	144	178
2001	2	1	10	35	135	183
2009	2	1	13	44	123	183

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i de l'explotació estadística del padró. INE.

Un grup de municipis significatius a finals de segle —al marge de les tres ciutats que hem considerat anteriorment— serà el dels de més de 10.000 habitants. A

principis de la centúria només hi ha Valls, amb un descens continuat de població fins als anys seixanta, dècada en què cal afegir-hi Amposta i posteriorment un grup de viles que es concentren al llarg de la costa. Aquest grup experimentarà un augment que representarà el 52,77% de l'increment de població en aquest període. Es passa de dos municipis de més de 10.000 habitants l'any 1960 a 13 el 2009, que representen el 32,68% del total de la població provincial, amb 262.283 persones. El fort augment de la població en aquests municipis es materialitzarà de manera més clara en la primera dècada del segle xxi, quan serà el grup de població amb més pes demogràfic en el conjunt de l'àrea, després d'haver crescut aquesta dècada un 5,94% anual acumulatiu davant del 3,1% del conjunt provincial i d'haver absorbit el 53,73% de l'augment del període.

La població en les viles d'entre 2.000 i 10.000 habitants es manté estable des de principis de segle fins al cens de 1960 i augmenta a partir d'aleshores. La població resident en aquestes viles és de 179.317 persones l'any 2009 davant de les 108.135 del 1900. La població s'incrementa de 1900 fins a 1930 absorbint un nombre d'habitants equivalent a un 82% de l'increment total per disminuir a partir d'aleshores i tornar a prendre una certa significació entre 1960 i el final de segle, però amb un creixement que representarà només un 11% en relació al global. El nombre de viles d'aquesta grandària es manté entre 30 i 35 i s'incrementa els darrers anys. El major creixement en els municipis d'aquesta franja de població es dóna en la primera dècada del segle xxi, amb un augment de 41.530 persones, molt superior al de 29.709 persones que es va donar entre 1960 i 2001.

Els residents en viles petites, de menys de 2.000 habitants, disminueixen de manera constant al llarg del segle, de manera molt accentuada fins a 1930. Seran aquestes viles les que experimentaran la major repercussió de la crisi de l'activitat agrària. La manca d'alternatives d'ocupació portarà a l'emigració i l'envelliment de la població. Aquests pobles tindran un pes demogràfic cada cop més petit en el conjunt de la població de la zona: passen de representar un 42,21% a principis de segle, a un 35,05% el 1930, un 28,24% el 1960, un 13,90% a finals de segle i un 9,77% el 2009. El nombre de viles d'aquesta grandària són la major part de la demarcació i el seu nombre ha estat molt estable durant el període (s'ha passat de 144 a principis de segle xx a 123 l'any 2009).

Concretant d'una manera més precisa el creixement de població i la seva distribució territorial durant els diferents períodes considerats i valorant-ho per comarques, podem considerar que entre 1900 i 1960 trenta municipis augmenten població i 147 la disminueixen. Els que tenen un augment més notable són els del Baix Camp, el Baix Ebre, el Montsià i el Tarragonès, amb prop del 97% de l'augment demogràfic de l'àrea, increment que es concentrarà en 21 municipis

dels 30 que augmenten en el total provincial. Per altra part, en aquestes quatre comarques, hi ha 49 municipis (de 146) que disminueixen. Les pèrdues entre 1900 i 1960 es donaren a les comarques de l'interior i al conjunt del Baix Penedès i representen el 59,37% de la disminució total de població. Això fa que de pèrdua de població n'hi hagi a tot arreu, principalment als municipis més petits, en zones interiors i més muntanyoses. En el període entre 1960 i el 2001, hi ha 74 municipis que augmenten població, principalment en tres comarques: el Baix Camp (16), el Baix Penedès (12) i el Tarragonès (20), que representen el 65,76% del conjunt de municipis que augmenten població i el 82,45% de l'augment d'aquesta. En aquest període hi ha menys municipis que perden població, dels 146 del període anterior es passa a 109, i aquests es concentren d'una manera clara en les comarques més a l'interior, és a dir, la Conca de Barberà, el Priorat, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. Aquesta darrera no té cap municipi que augmenti població en aquest període. Entre el 2001 i el 2009 es dóna un fort increment demogràfic a la zona que farà disminuir el nombre de municipis que perden població: seran solament 26 municipis i 683 persones, amb una especial representació dels municipis de la Terra Alta, la Conca de Barberà i el Priorat.

2.5.2 La funcionalitat dels municipis de més de 2.000 habitants fins a 1960

La majoria de municipis tenien menys de 2.000 habitants a l'inici del segle xx, i en aquest context n'hi havia uns quants de major grandària que eren veritables punts de connexió amb els grans centres comercials de la zona. Jugaven un paper de serveis, alguns cops d'abastiment comercial —fins i tot petits centres de producció— a mercats locals molt reduïts i quasi sempre com a canalitzadors dels fluxos dels productes agraris cap a Reus o Tortosa. En els municipis de més de 2.000 habitants que feien aquesta funció intermediària al territori i tenien un volum de població que els possibilitava un subministrament de les necessitats pròpies més enllà de la seva especialització agrícola, s'aprecia com a tònica general un creixement demogràfic, encara que també un desplaçament des de l'interior cap a la franja costanera.

Aquests municipis eren importants perquè suplien les carències de comunicació a la zona i tenien una funció molt precisa en el model tradicional, un paper de relació i de subministrament als municipis de menys habitants. Els municipis de més de 2.000 habitants des de començaments de segle fins al 1930 tenen un creixement superior a la mitjana provincial, amb un augment demogràfic del 0,44% davant del 0,12% del conjunt provincial. Per altra part, dels 36 que considerem en aquest segment, en aquest període n'hi ha 16 que augmenten la població

i la resta en perden. Els cinc que guanyen més població, si estimem el creixement anual acumulatiu de trenta anys, són: Amposta, Flix, Sant Carles, Tarragona i Cambrils. Els cinc que en perden més són: Cornudella del Montsant, Tivissa, Xerta, Corbera d'Ebre i Vandellòs. Entre els municipis que guanyen població fins a 1930 podem establir diversos grups. En primer lloc, cal ressaltar el significatiu creixement de la zona del Baix Ebre i del Montsià, on els nous conreus agrícoles (principalment l'arròs), la consolidació de l'olivera i el poc efecte de la fil·loxera, expliquen una retenció de la població amb un augment vegetatiu elevat i fins i tot immigració. Un altre grup de viles són les que instal·len alguna indústria, en les quals es dóna un pes important d'ocupació industrial o no agrícola, com Flix (química) i Santa Coloma de Queralt (tèxtil). Podem ressaltar també l'augment en municipis pescadors com Sant Carles, Cambrils, l'Ametlla de Mar. Santa Bàrbara serà l'única vila amb característiques agràries tradicionals que augmentarà població. La major part de la resta de viles, al marge de la seva ubicació, perdran població, tant si són properes com llunyanes als grans nuclis de Reus, Tarragona i Tortosa, encara que cal assenyalar que la pèrdua de població és superior com més lluny es troben d'aquests. Valls, el quart municipi en nombre d'habitants, perd població en aquest període. La causa, tot i les seves iniciatives de transformació econòmica al mig d'una comarca plena d'activitats industrials (Alcover, la Riba, el Pla de Santa Maria, Aiguamúrcia...), la podem relacionar amb el fet que la manca de renovació industrial de la vila la va orientar cap als serveis i la comercialització agrària, i com que es trobava al mig d'una comarca agrícola amb unes particularitats de subministrament comercials o de serveis molt relacionades amb Reus i Tarragona no tenia alternatives pròpies de creixement i no va poder escapar de la dinàmica d'una agricultura imbuïda de la problemàtica general del sector.

A partir de 1930, les dificultats econòmiques derivades de la crisi de 1929 i, després, la guerra de 1936 al 1939 van tenir conseqüències nefastes no només sobre la població sinó també sobre la situació econòmica, que va agreujar-se als anys quaranta com a conseqüència de la política autàrquica. En el cens de 1940 la província perd població en relació al de 1930, un retrocés de quasi trenta anys (és a dir, es troba amb una població similar a la de 1900). En el període entre 1940 i 1960 augmentarà en major manera en la primera dècada com a conseqüència de recuperar la pèrdua de la guerra del trenta-sis amb una certa immigració, mentre que als anys cinquanta torna a haver-hi emigració. La població d'aquests municipis augmenta un 0,75% anual de 1940 a 1960, mentre que la de la província ho fa amb un 0,33%, és a dir, tenen un creixement superior, com havíem observat també anteriorment. Per altra part, al 1940 hi haurà tres municipis menys que en l'anterior amb una població superior als 2.000 habitants: han sortit de la llista mu-

nicipis agraris com Ascó, Constantí, Riba-roja, Cornudella, Corbera i Benifallet i s'hi afegeixen Alcover, Torredembarra i Móra la Nova. L'any 1960 surten de la llista Xerta, Horta de Sant Joan, Vandellòs i l'Hospitalet i la Fatarella, i s'hi afegeixen Constantí i Calafell. La resta són els mateixos, i mantenen una dinàmica demogràfica que impulsarà augments de població en la majoria de casos. Els municipis que en termes relatius augmenten en major manera de població en aquest segon període són Riba-roja d'Ebre, Flix, Amposta, el Vendrell i Móra la Nova. D'aquests cinc, tres són de la Ribera d'Ebre, amb un creixement conseqüència d'inversions industrials, en transport i en obra pública. Amposta continua amb una activitat comercial molt lligada a l'agricultura del Delta i la instal·lació d'alguna indústria, i el Vendrell pren importància com a capital comarcal i pel potenciament del nucli de ferrocarril de Sant Vicenç.

Quadre 2.14 Els municipis amb més de 2.000 habitants l'any 1900

Municipi	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*Variació anual*
TOTAL	337.964	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	0,12
Reus	26.681	25.363	30.266	31.299	32.285	35.950	41.014	0,72
Tortosa	24.452	28.097	33.044	35.865	38.269	45.672	43.267	0,96
Tarragona	23.423	23.289	27.883	30.747	35.648	38.841	43.519	1,04
Valls	12.625	11.911	10.698	11.210	10.866	11.650	11.886	-0,10
Ulldecona	6.593	7.011	6.782	6.027	5.475	5.543	5.186	-0,40
Montblanc	5.243	4.923	4.707	4.572	4.598	4.421	4.545	-0,24
Alcanar	4.998	5.446	5.609	6.131	6.087	5.749	6.944	0,55
Roquetes	4.933	5.102	5.691	5.832	5.514	5.813	5.706	0,24
Vendrell (El)	4.782	4.520	4.456	4.652	4.217	5.224	6.124	0,41
Tivissa	4.694	4.630	4.278	3.577	3.065	3.108	2.542	-1,02
Amposta	4.226	4.959	8.983	8.174	8.444	11.398	12.507	1,82
Perelló (El)	4.134	4.146	4.411	4.408	4.074	4.149	3.765	-0,16
Móra d'Ebre	4.065	3.728	3.940	3.530	3.059	3.367	3.756	-0,13
Sant Carles de la Ràpita	3.901	4.592	5.462	6.039	7.176	7.960	7.320	1,05
Gandesa	3.767	3.551	3.684	3.250	2.805	3.094	2.778	-0,51
Espluga de Francolí (L')	3.654	3.424	3.173	3.224	2.959	3.016	2.912	-0,38
Falset	3.573	3.490	3.024	2.658	2.339	2.338	2.484	-0,60
Riudoms	3.560	3.520	3.378	3.450	3.638	3.472	3.651	0,04

Municipi	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*Variació anual*
Sénia (La)	3.452	3.362	3.305	3.295	3.120	3.151	3.089	-0,19
Santa Bàrbara	3.384	3.809	3.772	4.056	4.028	4.066	3.872	0,22
Batea	3.233	3.166	3.331	2.922	2.538	2.585	2.347	-0,53
Vila-seca	3.101	2.996	3.042	3.092	3.251	3.080	3.976	0,42
Selva del Camp (La)	2.941	2.913	2.990	2.848	2.861	2.599	2.695	-0,15
Santa Coloma de Queralt	2.886	3.087	3.224	3.474	3.148	3.289	3.043	0,09
Xerta	2.773	2.745	2.374	2.121	2.115	1.837	1.537	-0,98
Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	2.722	2.408	2.316	2.336	2.028	1.936	1.682	-0,80
Mont-roig del Camp	2.669	2.479	2.451	2.374	2.289	2.296	2.364	-0,20
Cambrils	2.653	3.141	3.342	3.783	3.812	4.076	4.761	0,98
Ametlla de Mar (L')	2.537	2.802	3.022	3.083	3.017	3.056	2.954	0,25
Flix	2.516	2.874	3.275	3.374	3.306	4.272	5.418	1,29
Ascó	2.499	2.248	2.540	2.422	1.953	1.885	1.862	-0,49
Horta de Sant Joan	2.498	2.473	2.447	2.244	2.086	2.173	1.804	-0,54
Cornudella de Montsant	2.353	2.007	1.685	1.567	1.507	1.331	1.202	-1,11
Constantí	2.306	2.141	2.081	2.193	1.952	1.891	2.395	0,06
Fatarella (La)	2.289	2.333	2.497	2.401	2.007	1.954	1.773	-0,42
Corbera d'Ebre	2.256	2.157	2.143	1.954	1.406	1.532	1.385	-0,81
Riba-roja d'Ebre	2.093	2.192	2.491	1.853	1.511	1.626	3.041	0,62
Benifallet	2.008	1.989	1.920	1.707	1.476	1.479	1.368	-0,64

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població. INE.

Es pot determinar que els municipis de més de 2.000 habitants han estat essencialment els mateixos des d'inici de segle, punts d'una xarxa d'interrelacions territorials important, alguns cohesionant zones properes amb una dinàmica econòmica molt precisa, malgrat rivalitats locals, com poden ser els casos de Montblanc - L'Espluga, Amposta - Sant Carles, Ulldecona - La Sénia, Gandesa - Batea, o Tivissa - Móra d'Ebre - Móra la Nova. Municipis a vegades oposats per qüestions

de competència territorial o local, però complementaris per la seva proximitat geogràfica i l'aglomeració que generaven. La situació en el territori i el posicionament de mercat d'alguns va ser determinant per assenyalar-los com a capitals de comarca en l'ordenació territorial que va elaborar la Generalitat en l'època republicana. Al marge d'aquests municipis, cal no oblidar la forta dinàmica que es genera al voltant de les grans ciutats de Reus, Tarragona i Tortosa.

El creixement demogràfic pren un altre posicionament sobre el territori a partir de 1960; la millora de les comunicacions i la pèrdua de significació relativa de l'activitat agrícola i la seva comercialització determinen una nova funcionalitat dels nuclis de més de 2.000 habitants. Si fins a la dècada dels vuitanta la mobilitat quotidiana serà relativament limitada per les dificultats de transport diari, principalment a les zones interiors de la província, a partir d'aleshores la millora en les comunicacions i la motorització de les famílies farà que molts d'aquests municipis deixin de ser centres funcionals de la xarxa econòmica tradicional de l'àrea, com havien estat anteriorment. El canvi experimentat en els municipis de més de 2.000 habitants des de principis de segle durant el període de 1960 a 2009 és significatiu en dos aspectes, en primer lloc perquè augmenten (passen de 38 a començaments de segle a 62) i en segon lloc perquè perden aquesta funcionalitat de referència econòmica que tenien en el model tradicional. La funcionalitat d'aquests municipis sobre el territori no serà la que jugaven tradicionalment. Alguns, les capitals de comarca, tindran una funció de serveis per la població, és a dir, activitats econòmicament importants però no per la seva funcionalitat productiva directa sinó de servei a una població cada vegada amb estàndards de benestar superiors. Altres es convertiran en zones residencials properes a les poblacions de més de 20.000 habitants, i alguns tindran una funció productiva significativa al voltant de la indústria química o per concentrar ofertes de sòl industrial rellevants o possibilitats turístiques. Però cap tindrà una dependència important de la producció i comercialització de les activitats agrícoles com tenien anteriorment.

2.6 L'ocupació de la població

La relació essencial entre la base econòmica d'un territori i la seva realitat demogràfica es troba en l'ocupació. En aquest apartat ens endinsarem en l'estudi d'aquest indicador demogràfic i productiu que és la població ocupada. El nombre d'actius, en una economia que podem definir amb subocupació però sense grans bosses d'atur durant seixanta anys, va augmentar de 1900 a 1960 en menys de 4.000 persones, xifra que equival a una taxa anual acumulativa del 0,04%, mentre que la població total va incrementar-se en 24.715, una taxa del 0,14% anual. És

una relació que ens assenyala que en els primers seixanta anys del segle s'incrementa en major manera el nombre de no actius que el d'actius. Les dificultats econòmiques, aguditzades per una guerra civil i una postguerra amb una realitat ideològica que dificultava el creixement de l'economia, van ser molt greus a la zona i no van permetre increments en l'ocupació. El fet que augmenti molt més el nombre d'habitants que el d'actius en el període del vell model productiu ens indica una situació de poc creixement econòmic i l'existència d'un aparell productiu que no pot absorbir la mà d'obra disponible, fet que dificulta un augment de rendes. El petit augment de la participació de la població en el circuit econòmic per la via de l'activitat pot explicar-se pel fet que com a conseqüència de l'emigració i del baix creixement vegetatiu hi havia una capacitat per absorbir una certa mà d'obra residual —que no vol o no pot emigrar— en les activitats productives d'agricultura extensiva que es donen en una agricultura de secà i principalment en les transformacions agrícoles del Delta. Aquesta situació que havia perdurat durant molts anys s'esgotava en si mateixa i no va permetre augmentar el nombre d'actius, cosa que va determinar que la població activa experimentés una lleugera disminució i passés del 40,56% del total a principis de segle a un 38,86% seixanta anys després.

En l'anàlisi de la variació dels actius s'observa un increment de la taxa d'activitat a partir de 1940, després de la davallada continuada des de principi de segle. Aquest indicador augmentarà a partir de 1940 i 1950, experimentarà un descens a partir de 1960 i continuarà molt baix fins a 1991. El nombre d'actius augmenta menys que el total de la població entre 1960 i 1981, i la taxa d'activitat cau en un període en el qual s'han realitzat les grans obres per a les instal·lacions industrials i energètiques de la zona i ha disminuït la població ocupada en l'agricultura. Hem de valorar, doncs, que en aquest període no es van crear suficients llocs de treball i, d'altra banda, que la dona no s'havia incorporat al mercat de treball. La taxa d'ocupació femenina era baixa, a la zona no hi ha indústria per ocupar-la i els serveis no tenien en aquells anys el desenvolupament que tindran posteriorment. Aquests elements no potencien l'ocupació femenina, i encara menys en un entorn general on la dona encara no havia entrat de ple en el mercat laboral. Això es complementa amb l'existència d'una immigració familiar: els salaris a l'àrea són relativament elevats en la química, en el muntatge de les instal·lacions químiques i energètiques i alguns moments en la construcció, i això permet fins a cert punt i per a molts col·lectius mantenir l'estructura familiar amb un únic salari. El pas del temps i la següent generació portaran a ocupar la població sense gaire distinció de sexes; les dones a principis dels noranta —temps de crisi— s'incorporaran de manera permanent al mercat de treball de l'àrea. No n'hi ha prou amb la seguretat

d'un salari que trontolla en la construcció i el muntatge; el complement del salari familiar és una necessitat i en una economia on no creix la indústria els serveis possibilitaran augmentar l'ocupació femenina. Posteriorment, a partir de 1991, es tornarà a remuntar el nombre d'actius, molt més que la població. Això farà augmentar la taxa d'activitat, les circumstàncies d'ocupació ja seran diferents, i la construcció i els serveis, amb un pes molt important dels de no-mercat, generaran un fort increment dels actius. A partir de 2001, la taxa d'activitat augmenta i la d'ocupació també. Disminueix l'atur fins a 2008, i augmenta en gran manera a partir d'aleshores fins a arribar al 20% de la població activa, amb un grup important de persones amb dificultats d'entrar o reincorporar-se al mercat laboral.

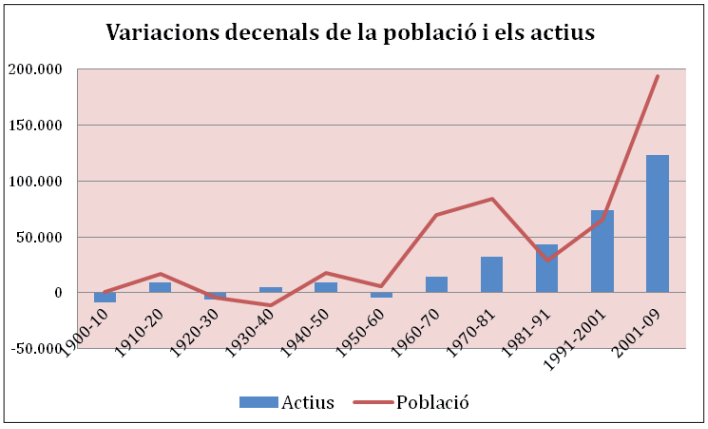
Quadre 2.15 Evolució de la població activa

Any	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2009*
Actius	136.104	128.030	137.365	130.700	135.900	144.644	140.021	154.774	187.032	230.647	304.471	426.625
No Actius	201.860	210.455	217.783	219.968	203.399	212.167	222.658	277.187	329.046	313.810	305.202	376.676
Total Població	337.964	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	431.961	516.078	544.457	609.673	803.301
Actius	100	94,07	100,93	96,03	99,85	106,27	102,88	113,72	137,42	169,46	223,70	313,46
No Actius	100	104,26	107,89	108,97	100,76	105,11	110,30	137,32	163,01	155,46	151,19	186,60
Total Població	100	100,15	105,08	103,76	100,40	105,58	107,31	127,81	152,70	161,10	180,40	237,69
Percentatge Actius	40,27	37,82	38,68	37,27	40,05	40,54	38,61	35,83	36,24	42,36	49,94	53,11

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i l'EPA.

Els pocs canvis sectorials, en un marc de poca creació d'ocupació en el model tradicional, com es pot observar per la variació d'actius, i de major creixement en el nou amb una important immigració, han estat la dinàmica del mercat de treball, que s'assenyala, principalment, per la pèrdua de pes del sector primari i l'augment de l'ocupació en altres grups d'activitat. El poc increment de l'ocupació des de principi de segle fins a 1960 s'emmarca en un fallit procés de modernització o de canvi en el teixit productiu de l'àrea per la manca d'inversions que generessin una dinàmica de creació de llocs de treball. Entre 1900 i 1930 l'augment de població serà conseqüència més de l'augment natural que del migratori; és una època llarga de poc creixement econòmic, amb l'excepció de la segona meitat de la dècada dels deu, un període d'expansió de l'ocupació a la zona del Delta de l'Ebre en l'agricultura i amb molta temporalitat en la construcció d'obres públiques, carreteres, ferrocarrils i altres infraestructures. Les grans empreses que es van crear no van generar gaire ocupació. Als anys deu augmenta el nombre d'actius i hi ha un augment de població; a la dels vint, la població disminueix a conseqüència de

l'emigració i baixarà el nombre d'actius. Dels anys trenta als quaranta es donen dos fets significatius que ja hem considerat pel que fa a la incidència sobre la població però que cal considerar també pel que fa a l'ocupació: d'una banda, el creixement econòmic no va ser tan notable com el període anterior, a conseqüència de la crisi global de 1929 i de les circumstàncies polítiques del país, i, d'altra banda, el punt de relació amb 1930 és el cens de 1940, que mostra els efectes de la guerra de 1936-1939. En el període entre 1930 i 1940 els indicadors de població són negatius, tant com a conseqüència de la disminució natural com per causes migratòries, i en canvi augmentarà el nombre d'actius, encara que amb una xifra inferior a la de 1900. En els anys quaranta i cinquanta ens trobem amb dades contradictòries, ja que es reflecteix un augment molt significatiu del nombre d'actius. En aquest període hi ha immigració, cosa que pot significar que hi ha possibilitats d'ocupació en noves activitats que es van crear, més recolzades en objectius de recuperació de la postguerra que per l'activitat inversora dels interessos econòmics de la zona. És un període de creixement demogràfic que es refà de la crisi de 1936-39, com es reflecteix en l'augment de la població i de l'ocupació de 1940 a 1950. Va ser una dècada amb dades globalment positives, es recuperen xifres de població, augmenten les taxes vegetatives i es dóna un saldo migratori positiu. Tot això porta a un increment del nombre dels actius i l'indicador d'activitat és de 0,53 per augment unitari de població. Aquesta dada ens permet observar la significació que devia tenir la immigració i el creixement en l'ocupació agrària per explicar, en bona part, aquesta elevada propensió a augmentar els actius en un període de fortes dificultats econòmiques.

Font: INE. Elaboració pròpia a partir dels censos de població i l'EPA.

Entre 1950 i 1960 les dades de població augmenten per la variació vegetativa, però hi ha una forta emigració i una baixa propensió a incrementar el nombre d'actius. De 1950 a 1960 no es crearà ocupació en termes absoluts, tot i que sí que es manifesten canvis qualitatius significatius en la variació de l'ocupació, ja que disminueix l'agrícola (malgrat que representa encara més del 50% de la població ocupada) i augmenta la de la indústria i serveis. Durant aquest període hi ha una emigració interior, fet que implica un pas de l'agricultura cap a la indústria i els serveis i la disminució del nombre d'actius agraris. A partir de 1960 el mercat de treball de la zona s'adapta a la realitat productiva dels anys seixanta, que tindrà el doble impuls de les inversions i de l'increment de població que mancava al model tradicional en les dècades anteriors. Això determina una recuperació en el nombre d'actius, fet que guardarà una certa relació amb l'augment de la immigració. Des de la dècada dels setanta i fins a la primera dècada del segle XXI continuarà aquesta dinàmica d'increment del nombre d'actius i a partir de 1981 fins al 2001 la variació d'aquests serà superior al de la població, és a dir, augmenta en gran manera la taxa d'activitat.

2.6.1 La distribució sectorial dels actius i el procés d'assalarització

La població activa a principis del segle XX s'ocupava en l'agricultura, la principal font ocupacional de la zona. El percentatge d'ocupats en el sector primari significava prop d'un 70% del total, que es va mantenir fins als anys vint, percentatge equivalent a més de 90.000 persones ocupades en l'activitat primària. És una xifra molt superior a la mitjana espanyola i, no cal dir-ho, a la de la província de Barcelona, on, tot i haver-hi un nombre de persones ocupades similar al de Tarragona en termes absoluts, el sector primari representava només un 15% del total d'actius. Aquestes xifres assenyalen la dependència de l'economia de l'àrea de l'activitat agrícola i la significació que aquesta va tenir com a mecanisme de rendes comercials en les concentracions urbanes. En el quadre 2.16 hem assenyalat les xifres d'actius per sectors econòmics a partir dels censos decennals, des de principis de segle fins a 1970, i de l'EPA (Enquesta de població activa) fins al 2009, per tal de valorar diversos aspectes sobre l'evolució de l'ocupació a la zona en el predomini del model de producció tradicional i de les transformacions que es donen a partir dels anys seixanta. El quadre ressalta la significació de l'agricultura no solament en el model tradicional sinó també en el nou, ja que la significació d'aquesta no baixarà del 15% del total d'actius fins a la dècada dels vuitanta, ja molt entrat el nou model productiu. Aquesta dada ens assenyala el paper contradictori que va jugar en el procés d'industrialització que es va donar a l'àrea, quan podien plan-

tejar-se augments de productivitat a través de la mecanització del sector, i com la resta d'activitats, principalment la indústria, van protagonitzar un canvi productiu amb dificultats per absorbir aquesta ocupació. Al marge de la significació de l'agricultura, la resta de sectors van tenir variacions molt tímides des dels inicis del segle xx, amb increments d'actius en la indústria, en menor quantitat en els serveis i molta oscil·lació en la construcció. Posteriorment, amb la crisi de 1929 i la guerra de 1936-1939, aquesta dinàmica es frena, és a dir, es consolida amb les xifres de feia trenta anys, i no serà fins al pas dels cinquanta als seixanta que es tornarà a donar el mateix fenomen de disminució dels actius agraris i l'augment de la indústria i dels serveis. A partir dels anys seixanta, els canvis en l'ocupació sectorial s'acceleren, augmenta el nombre d'actius amb un fort descens dels dedicats a l'agricultura i un augment important dels dedicats a la indústria i principalment als serveis i la construcció, fet que anirà configurant la realitat productiva dels propers anys a l'àrea.

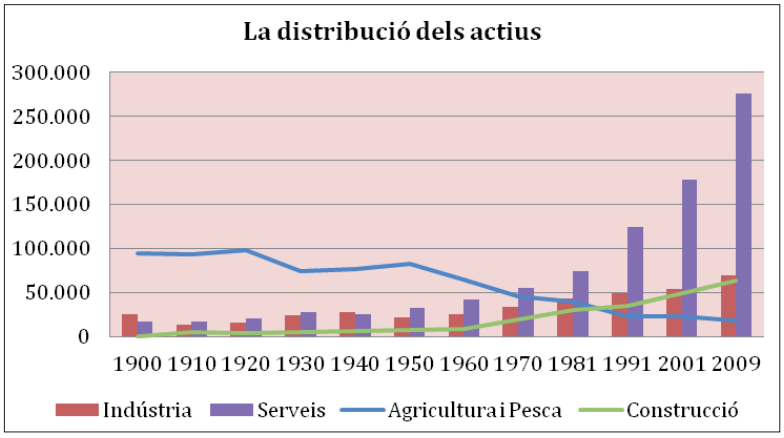
Quadre 2.16 La distribució de la població activa

Any	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*	*2009*
Actius	136.104	128.030	137.365	130.700	135.900	144.644	140.021	154.774	187.032	230.647	304.471	426.625
No Actius	201.860	210.455	217.783	219.968	203.399	212.167	222.658	277.187	329.046	313.810	305.202	376.676
Total Població	337.964	338.485	355.148	350.668	339.299	356.811	362.679	431.961	516.078	544.457	609.673	803.301
Els actius per sectors												
Agricultura i pesca	94.142	92.974	97.973	74.116	76.364	82.857	64.476	45.898	40.255	22.924	23.034	17.974
Indústria	25.164	13.073	15.842	24.187	28.035	21.931	25.669	33.589	43.043	48.925	53.546	69.033
Construcció		5.056	3.359	4.722	5.909	7.077	8.270	19.731	29.729	34.792	49.807	63.804
Serveis	16.798	16.927	20.191	27.675	25.592	32.779	41.606	55.556	74.005	124.006	178.084	275.814
Distribució per sectors												
Sector primari	69,39	72,71	71,43	56,97	56,35	57,58	46,4	29,99	21,48	9,93	7,56	4,2
Indústria	18,36	10,18	11,49	18,39	20,55	15,06	18,21	21,6	22,97	21,2	17,58	16,14
Construcció	0	3,94	2,44	3,59	4,33	4,86	5,87	12,69	15,86	15,07	16,35	14,92
Serveis	12,25	13,18	14,64	21,04	18,76	22,51	29,52	35,72	39,49	53,73	58,47	64,49

Font: Elaboració pròpia a partir de l'*Anuario Estadístico de España* (INE). Diversos anys i de l'EPA

Tot i l'augment dels actius a partir de 1940, les possibilitats d'ocupació no són gaire àmplies, el mercat laboral de la zona és estret, no hi ha grans empreses ni concentracions obreres i la majoria de nous actius són persones que treballen pel seu compte, no només en l'agricultura sinó també en altres grups d'activitat (comerços, transports i petits tallers de producció o reparació). El cens de 1950

assenyala que més del 45% dels actius eren empresaris o treballadors en negocis familiars, percentatge que mostra l'elevat grau d'autoocupació. El canvi dels anys seixanta modificarà aquesta realitat i les transformacions econòmiques a la zona generaran més ocupació. El gran motor arribarà a finals dels anys setanta amb la construcció de la refineria i de les centrals nuclears; a partir d'aquí, la química, consolidada, crearà més ocupació indirecta que directa, com passarà en les centrals nuclears, i el motor per fer créixer l'ocupació a partir d'aleshores serà el sector terciari i la construcció. El primer tindrà un fort increment i una alta presència de mà d'obra femenina. Pel que fa a la construcció, passa d'un fort increment d'ocupació a plantejar un problema de difícil solució: absorbir el nombre d'aturats que ha generat la forta crisi que s'ha experimentat a partir de finals del 2008. Una altra de les característiques més notòries del mercat laboral actual, al costat d'aquest increment del sector terciari, ha estat l'augment de la indústria més intensiva en mà d'obra. En aquest marc l'agricultura perd ocupació de manera constant i representa a finals de la primera dècada del segle XXI un 3% de la població ocupada, percentatge que crida l'atenció respecte al 70% que representava durant les primeres dècades del segle XX.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'*Anuario Estadístico de España* (INE). Diversos anys i de l'EPA

Un fenomen important que s'ha donat en aquest mercat de treball ha estat l'increment del nombre de persones assalariades, indicat, de 1930 a 2007, en el quadre 2.17. Les dades estan agrupades per sectors d'activitat i permeten observar l'augment del nombre d'assalariats en el conjunt de l'ocupació de la zona i l'increment de l'assalarització en tots els sectors d'activitat a partir de 1960. La indústria serà el sector on es donarà la proporció més elevada d'assalarització, seguit dels

serveis. És notori també l'elevat grau que tradicionalment tenia la construcció quan era poc significativa i eren els mestres d'obra qui ocupaven el personal. A partir de 1960 seran les empreses constructores (algunes continuant la tradició de molts mestres d'obra, tot i que la majoria seran de nova creació) qui tindran assalariats.

En el sector primari, un 30% dels actius tenien la categoria d'assalariats l'any 1930, en el model antic, la qual cosa era molt significativa si considerem que hi havia 75.000 persones treballant-hi. L'agricultura, tot i la significació de les explotacions en propietat, tenia un nombre d'assalariats important que es donava en les explotacions de major extensió, que normalment es conreaven amb jornalers; en les explotacions del Baix Ebre i el Montsià també hi havia un nombre significatiu de jornalers que es contractaven en els moments de més feina. Fins a l'any 1945 és al sector primari on es dóna el màxim nombre d'assalariats en valor absolut, a partir d'aleshores el descens serà manifest i augmentarà en altres sectors, com a la indústria i la construcció. En canvi, al sector terciari hi ha un menor pes relatiu d'assalariats perquè hi ha un elevat nombre d'empresaris autònoms, i el grau d'assalarització del sector no augmentarà fins més endavant.

Quadre 2.17 El grau d'assalarització dels ocupats

	Total	*Agricultura*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*
1930	43,22	31,14	68,01	88,04	49,99
1935	48,91	28,68	75,56	92,2	52,14
1940	45,62	36,02	64,33	90,98	44,32
1945	42,29	27,81	67,1	91,91	51,99
1950	44,87	24,08	77,37	90,59	58,83
1955	50,47	29,66	77,25	92,25	68,35
1960	52,12	26,18	80,73	91,34	68,1
1965	60,42	33,1	83,49	90,68	66,94
1970	61,45	32,34	85,56	90,5	66,62
1975	68,01	37,71	87,32	91,72	68,12
1980	69,36	38,23	88,2	89,27	69,13
1985	69,99	40,35	87,8	77,05	70,86
1990	72,76	34,91	87,97	71,74	72,75
1995	76,75	38,74	90,48	82,7	78,73
2000	82,63	42,79	96,26	91,75	86,1
2007	86,1	63,15	96,08	91,75	83,57

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx* i INE.

L'increment del grau d'assalarització de l'ocupació és una particularitat del nou model de creixement implantat els anys seixanta. Fins aleshores, el nombre d'assalariats en el conjunt de mà d'obra era baix, només superarà el 50% dels ocupats a partir de 1955. Tot i que s'observen augments des de 1930 no serà fins a partir de 1960 quan el procés s'accelerarà, i s'arribarà a finals de segle amb una significació del nombre d'assalariats superior al 80% del total d'ocupats.

L'assalarització fins a 1960 es donava per la recol·locació d'un excedent de mà d'obra provinent del sector agrari, ja sigui en el mateix sector o en d'altres. Si era al mateix municipi era possible complementar rendes amb treball assalariat i continuar conreant les explotacions a temps parcial; si, en canvi, era conseqüència de l'emigració, les terres s'abandonaven, ja que en aquells moments era difícil generalitzar l'agricultura a temps parcial donats els mitjans de comunicació. A partir de 1960, la dinàmica d'assalarització de l'economia serà fruit del seu creixement i de la reordenació de l'ocupació entre sectors. La immigració serà una mà d'obra principalment assalariada, molt dependent de les fortes inversions en la indústria i de la creació de les economies d'entorn a la zona. Aquest fet impulsarà la creació d'empreses amb més capacitat de gestió i estructura, que possibilitarà a la vegada un major nombre de treballadors assalariats. En aquestes circumstàncies, la nova realitat econòmica que s'està generant crearà a finals dels anys seixanta una situació que, més modulada, encara perdura: una forta dualitat en el mercat laboral que es pot assenyalar per dues característiques, diferències salarials i l'eventualitat o temporalitat en l'ocupació. La diferència salarial entre sectors serà important: d'una banda, sous comparativament elevats en el sector químic i energètic (que seran els dominants en el procés de transformació productiva de la zona, tot i la menor incidència en l'ocupació) i en la construcció (en els moments alcistes amb una forta temporalitat), i, de l'altra, altres subsectors de mà d'obra intensiva amb menors nivells salarials, ja sigui en activitats industrials o en el sector terciari on el component estacional i d'eventualitat en l'ocupació tindran una gran significació.

2.7 A mode de reflexió sobre el tema

Al llarg d'aquest capítol hem estudiat l'evolució de la població a la província de Tarragona, n'hem analitzat la dinàmica i l'hem relacionada amb els models econòmics que s'han donat a la zona: un que prové del segle XIX i s'acaba de manera abrupta l'any 1960 i l'altre que sorgeix aleshores, en un marc de modernització de l'economia espanyola i que lliga amb el que assenyala Jordi Nadal:

> Durante dos siglos, por lo menos, la población peninsular ha aumentado sin cambios económicos fundamentales. A juzgar por la proporción de activos empleados en el sector secundario, o por la contribución de éste al producto nacional, la verdadera industrialización de España es un fenómeno contemporáneo, cuyo inicio se sitúa en la última década, de 1961 a 1970.[80]

A la zona es manifesta aquest canvi i això implicarà altres indicadors d'ocupació i de població. El creixement demogràfic que s'havia estancat com a conseqüència de l'emigració, d'una disminució del creixement vegetatiu per una població cada cop més envellida i dels canvis socials que van afectar tant les taxes de mortalitat com de natalitat, coneix un canvi a partir dels anys seixanta a causa de la immigració, que serà una particularitat essencial en l'entrada del nou model productiu. Tarragona passa de ser una província amb saldo migratori negatiu a rebre població, canvia, doncs, ràpidament i es genera una dinàmica de creixement demogràfic que s'adapta a les noves condicions d'inversió que es donaran a partir d'aleshores.

Els canvis demogràfics corresponents a les modificacions del model econòmic es poden resumir en quatre característiques essencials: creixement de la població, modificacions territorials en l'assentament d'aquesta, variacions sectorials en l'ocupació i procés d'assalarització. Aquests canvis difícilment es podien donar sense un procés de transformació econòmica que no portés a un augment de productivitat dels ocupats, i això es va donar a partir de la industrialització i les economies d'aglomeració que va induir el sector secundari. Això s'hauria pogut donar d'una altra manera, potser sí, però era difícil fer-ho a partir de la base agrícola i comercial existent, que no tenia la capacitat inversora suficient per plantejar-se unes millores de productivitat que poguessin dinamitzar la resta de la societat. En els primers seixanta anys del segle, la producció agrícola s'estanca, els preus de l'exportació cauen (excepte el període de la I Guerra Mundial) i aleshores es plantegen negocis alternatius, tot i les dificultats d'augmentar mercats per la comercialització d'aquells productes i de mantenir les rendes agràries, la qual cosa va potenciar l'emigració, principalment, cap a fora la província. L'estancament de la producció agrària i l'emigració van anar desequilibrant l'assentament de la població sobre el territori i concentrant-la a la franja costanera i en les dos grans ciutats de la zona, Tarragona i Reus. A les comarques del Delta de l'Ebre, el model agrari tradicional, amb una estructura comercial similar a la de Reus tot i l'adaptació a nous productes, s'integra en els esquemes comercials del mercat interior més que plantejar-se una base exportadora. Això porta a un augment de població a principis de segle pel conreu de l'arròs al Delta, i durant les dues dècades del model

80 Nadal, J. *El fracaso de la revolución industrial en España, 1914-1913*. Barcelona: Ariel, 1982. P. 23.

autàrquic també va ser superior als de la resta el territori, però el seu recorregut de creixement es trobarà molt limitat en obrir-se els mercats i no saber trobar opcions ni base comercial capaç d'adaptar-s'hi.

Als anys seixanta, la dinàmica general de creixement del país porta a un procés d'industrialització en entorns urbans, una caiguda accelerada del pes relatiu de l'agricultura, i una significació cada cop més important de la construcció i el sector terciari. El que es va donar a la zona, com va passar en general, en algunes àrees abans que en altres, ja que la dinàmica migratòria del sud cap al nord i Madrid assenyala les diferències dels canvis regionals. Catalunya era la fàbrica d'Espanya i l'emigració era necessària per al funcionament de les instal·lacions fabrils i les economies d'entorn, però aquest fenomen que s'havia donat amb diferent intensitat ens anys anteriors, des de mitjan segle XIX es concentrava essencialment a Barcelona. La resta del territori havia viscut una mica al marge d'aquest fenomen, però a partir de finals dels cinquanta s'estén per tota Catalunya, encara que de manera molt diferent. Les característiques especifiques de cada zona dibuixaran en part com s'anà determinant la dinàmica de canvi econòmic que es manifesta aleshores. A Lleida s'implantarà un model agrícola —que no es va donar a Tarragona, tot i que disposava inicialment de més recursos naturals, població i estructura comercial en el sector primari; a Girona, un canvi equilibrat a partir de la burgesia local i amb els sectors tradicionals de l'activitat industrial, recolzat per unes iniciatives turístiques i de serveis determinaran el creixement. Pel que fa a Tarragona, el creixement vindrà impulsat per la forta inversió exterior i s'especialitzarà en el subministrament energètic per a la resta del país, principalment per a l'àrea de Barcelona. En aquesta dinàmica és important ressaltar que a les terres del sud de Catalunya el procés del canvi no es va portar de manera endògena, ja que la burgesia local estava al marge de les grans decisions econòmiques que es prenien a l'àrea, sinó a partir d'una forta inversió exterior. Potser el procés que va tenir lloc s'hagués pogut fer d'una altra manera si no s'hagués donat d'una manera tan accelerada. Però el notori és que el model comercial i agrícola de la zona cau i fa fallida.

L'evolució de la dinàmica demogràfica no desentona de la base productiva de la zona i ens explica la seva adaptació als dos models econòmics, i el pas d'un a l'altre marca els anys seixanta. L'anàlisi demogràfica ens ha permès relacionar-ho amb els canvis productius i contemplar altres aspectes de l'evolució econòmica de la zona que anirem analitzant en capítols posteriors. La valoració de la dinàmica demogràfica i la seva significació, però, era important per emmarcar l'anàlisi, ja que es tracta d'un punt molt significatiu per entendre la realitat econòmica que en cada període va dominar a l'àrea, i tot i que podem relativitzar-ne la relació, aquesta no deixa de ser significativa. Per això ens pot servir una cita schumpe-

teriana, potser per donar-nos alè per continuar reflexionant sobre el dinamisme econòmic de la zona, el seu impuls i la realitat adaptada a dos models d'acumulació clarament diferenciats. Diu Schumpeter en la seva monumental història de l'anàlisi econòmica:

> La idea de que la clave de los procesos históricos es la variación de las poblaciones, aunque sin duda unilateral, es por lo menos tan razonable como cualquier otra teoría de la historia que se base en el prejuicio de que tiene que haber un primer motor único de la evolución social o económica, como la tecnología, o la religión, o la raza, o la lucha de clases, o la formación de capital, etc.[81]

Seguint el fil del que deia Schumpeter, és manifest que les claus que van incidir en la transformació de l'economia de l'àrea van ser diverses, però el que és evident és que aquests canvis van tenir conseqüències en la base demogràfica.

81 Schumpeter, J. A. *Historia del análisis económico*. Barcelona: Ariel, 1982. P. 295.

Capítol 3. L'economia en el model tradicional. La importància de l'agricultura

En l'anàlisi de la població que hem realitzat anteriorment hem pogut valorar com l'activitat econòmica ha influït en la dinàmica demogràfica i com les transformacions en aquest entorn anaven determinant l'obsolescència del model de producció i condicionant el dinamisme demogràfic. En aquest apartat valorarem alguns aspectes que afectaren l'activitat econòmica principal de l'àrea, l'agricultura, i els intents d'industrialització que es van donar com a plantejament alternatiu a la crisi que s'hi anava manifestant. Anteriorment hem considerat un aspecte rellevant com és que des de principis de segle fins als anys seixanta la zona no permet mantenir la població amb uns nivells d'ocupació i de rendes suficient per no incentivar l'emigració, i també hem vist com l'ocupació es concentrava essencialment en l'agricultura. Aquest fenomen perdurarà durant tot el període de predomini del model tradicional i tindrà un pes significatiu: a finals d'aquest període, a principis dels anys seixanta, l'ocupació agrària representava a Espanya un 40% del total de la població ocupada; a Tarragona, el 46,84%, i al conjunt català el 16,44%. L'agricultura és el principal sector d'ocupació a l'àrea i la comercialització dels seus productes, el motor que impulsarà el funcionament del model econòmic d'aleshores, ja que la indústria tenia una funció fins a cert punt marginal i els serveis també estaven en funció d'aquella. Ens trobem en una situació on les produccions no augmenten i els preus no compensen. Aquesta situació porta a una disminució de rendes en el sector que determinarà que pràcticament no es creï ocupació al llarg de tot el període, fet que tindrà importants repercussions sobre el conjunt de l'activitat econòmica.

Malgrat les dificultats d'augmentar renda, la creença en les possibilitats de creixement econòmic a través del sector primari va ser una constant, i això va

implicar que es plantegessin alternatives de conreus i millores en el seu funcionament per superar la situació. Es van donar diversos canvis significatius per cercar augments de rendes que possibilitessin no només unes millors condicions de vida als agricultors sinó també la dinamització de l'activitat comercial i la transformadora d'aquells productes. D'aquests intents i voluntats podem destacar-ne els següents:

- Augment d'hectàrees d'arròs, la qual cosa assentarà la població del Delta i concentrarà en aquella àrea els majors increments demogràfics de la zona.
- Esperança en els fruits secs amb l'augment del nombre d'hectàrees plantades, principalment d'avellaner a la zona del Camp, cosa que va facilitar la creació d'un important centre de comercialització i transformació del fruit sec a Reus.
- Replantació de la vinya amb peu americà, resistent a la fil·loxera, encara que en un context de disminució de les hectàrees d'aquest conreu, que s'anava substituint pel fruit sec i l'olivera.
- Impuls, a partir dels anys quaranta, de la ramaderia avícola, que també va tenir el seu centre comercial i de subministrament —pinsos, pollets, menjadors, abeuradors, medicació, etc.— a Reus.

L'activitat agrària era l'element essencial en l'economia de la zona i es plantejarà com a base del creixement econòmic, pràcticament sense cap discussió ni pràctica ni teòrica, tot i la significació que es donarà a noves activitats a partir de la I Guerra Mundial. Tot, o gairebé tot, girava al voltant d'aquesta activitat, l'estalvi acumulat durant molts anys era relativament important, així com la demanda de la població, que principalment s'ocupava en aquell sector. Era un mercat important de productes elaborats o distribuïts pels centres comercials compradors que feien aquesta altra funció de venedors de productes de consum als mercats locals. L'activitat comercial de primera transformació i fins i tot la financera veien possibilitats en el sector primari, ja que pràcticament tota la seva activitat es movia en funció d'aquella.

Els primers industrials tèxtils que s'havien assentat la segona meitat del segle XIX a l'àrea es plantejaren altres opcions al marge de l'agricultura, però com que no es va seguir la dinàmica de la indústria a Catalunya els canvis generacionals van anar convertint-los en rendistes o bé financers i comerciants, i van tenir un paper secundari en la base econòmica que es va generar a la zona. Els financers dels bancs locals, no tant a finals del segle XIX però sí a partir dels anys vint del nou segle, ja havien vist les dificultats d'inversió a la zona i no acceptaren gaires riscos directes ni portar la iniciativa en projectes d'inversió al territori com havien

fet anteriorment. Tampoc assumiran riscos indirectes a través de l'actiu perquè la demanda de crèdits era relativament baixa, i com que l'estalvi tenia confiança amb els bancs existents i eren nombrosos els dipòsits en els comptes de passiu de les institucions de la zona, aquestes canalitzaven els excedents cap a fora, ja que en aquestes actuacions tenien més marge.

Restaven els agricultors com a agents socioeconòmics també importants, que podien ser els veritables protagonistes però es trobaven en una situació feble, ja que no comercialitzaven els seus productes i tenien un gran desconeixement dels mercats, i no cal dir-ho, del més important, l'exportació. Els pagesos de la zona sembla que s'ajustaven a l'apreciació que en feia Josep Pla[82]:

> Els pagesos tenen al seu favor la llei més profunda de la relació humana: la llei de l'oferta i de la demanda. Aquesta llei és general i permanent. Està per sobre dels nostres sentiments, dels nostres desigs, de les nostres pomposes declamacions moralitzants. Aquesta llei, haurien pogut forçar-la, acusar-la, fer-la més incisiva. No crec pas que ho feren. La llei actuà sense que els pagesos hi intervingueren. En el funcionament del seu mecanisme foren elements passius.

Aquest col·lectiu no era homogeni sinó que hi havia clares diferències: els propietaris mitjans i grans acceptaren tractes comercials i mercantils i sovint en van fer amb altres agricultors menys capacitats per a aquesta intermediació; al costat d'aquests hi havia els jornalers i mitgers, i alguns petits propietaris, una mà d'obra abundant que va fer-se notar des del punt de vista social i amb la problemàtica de la rabassa morta, principalment a la zona del Baix Penedès, el Tarragonès i l'Alt Camp[83]. Els comerciants d'aquests productes, amb escales o graus de significació diferents, estaven integrats en la dinàmica que s'assenyalava des de Reus, Tortosa i Tarragona, on també hi havien els transformadors de productes i petites empreses subministradores a la població i a l'agricultura, que controlaven els mercats locals de subministrament amb productes agraris vinguts de fora de l'àrea i productes industrials o de serveis tant propis com d'empreses alienes a la zona. Aquesta dinàmica solament tenia una opció de creixement: augmentar la

82 Pla, J. *Els pagesos*. *Obra Completa volum VIII*. Barcelona: Destino, 1966. P. 161.

83 La rabassa morta era un règim emfitèutic, típic de Catalunya, en el qual es diferenciava la propietat de l'explotació de vinya a canvi d'unes rendes. Va ser significant per posar noves terres de conreu i va coincidir, al segle xix, amb un moment d'alts preus del vi, però, després de la fil·loxera, quant aquests van baixar, els propietaris van voler recuperar l'ús de la propietat. Les dues grans associacions agràries del país, l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i la Unió de Rabassaires, tenien interessos diferents, interessos contradictoris per l'ús de la terra. Els grans propietaris iniciaren una lluita judicial que com a reacció va desembocar en la Llei de conreus de 1934. Posteriorment, ja als anys quaranta, es va tornar a utilitzar el contracte de cessió d'ús de l'explotació, però no com a rabassa morta sinó com a parceria o lloguer, que facilitava el desnonament.

producció agrària i la seva capacitat de comercialització, i això és va intentar, però no incrementant la productivitat sinó augmentant el nombre de les hectàrees conreades pels agricultors que restaven.

El sector agrari va trobar-se amb la dificultat que les seves rendes no possibilitaven realitzar inversions de creixement, ni tan sols de manteniment, com es va donar en períodes anteriors — abans de la fil·loxera i durant el segle XVIII—, i el sector, sense cap dinàmica inversora, es plantejava incrementar l'estalvi disminuint el consum perquè no tenia perspectives d'inversió i sí que la situació podia empitjorar. Les noves terres en l'explotació provinents de l'abandonament d'altres agricultors quasi sempre eren marginalment menys productives que les que encara restaven, però es podien conrear sense inversió si els conreus llenyosos es mantenien. Integrar-les a l'explotació existent es plantejava com a forma d'incrementar rendes agràries, augmentant la producció de l'explotació i utilitzant un factor treball que estirava les hores donades les dificultats que sovint hi havia per ocupar-se en altres llocs. Aquesta situació, com que no es podia incrementar la productivitat per hectàrea per la manca de capital ni augmentar la producció en terres més marginals, i donada la dinàmica dels preus, va determinar una caiguda de les rendes familiars a mig termini.

En aquesta situació el factor de producció excedentari era el treball, que solament es podia utilitzar en noves terres, sovint amb contractes de parceria. Aquesta dinàmica no va permetre increments de productivitat rellevants, ni per canvis de conreu —amb l'excepció de l'avellaner i l'arròs— ni de l'unitat de producció, i encara menys per la modernització d'aquests introduint noves tècniques de producció. El conreu de la vinya, de l'olivera i l'ametller es feia com sempre, amb el sofre i el coure com a productes fitosanitaris i pocs adobs minerals i encara menys residus ramaders, ja que no hi havia una cabana important a la zona. S'utilitzaven en canvi subproductes del premsat del raïm, llana i nitrat, que tenien uns efectes limitats en l'adobat. Les dues primeres dècades del segle l'esforç més important en l'agricultura va ser la replantació de la vinya que s'havia mort per la fil·loxera. En algunes àrees, fer-ho i mantenir rendes a partir de l'esforç de la replantació no va donar el fruit esperat, com recorda Perpiñá i Grau en el cas del Priorat. Aquest fenomen es podria estendre a altres zones vinícoles de la demarcació com la Conca, la Terra Alta, el Baix Penèdes i alguns indrets del Tarragonès i l'Alt Camp. Perpiñá i Grau assenyala:

> Vingué la fil·loxera i els propietaris tornaren a la terra tot el diner que d'ella havien estalviat. Però immediatament vingué la misèria, ja que amb el capital perdut i les vinyes joves, la vida resulta extremadament dura.[84]

La fil·loxera va representar un esgotament d'estalvis que es va voler suplir per més treball, en un moment en què els pagesos es van trobar amb un problema de comercialització dels seus fruits que dificultà el manteniment del nivell de vida de la població agrària. L'exportació no funcionava com abans, la transformació amb aiguardents havia passat a millor vida i el mercat interior tenia un excés de producció. En aquesta situació es va generar un nou sistema de comercialització per part dels pagesos, primer en la vinya i posteriorment en els fruits secs i l'oli: la creació de cooperatives agràries.

L'expansió econòmica a partir de l'agricultura trobava dificultats, i els avanços tècnics des de principis de segle van tenir més rellevància en termes de consum —sovint de les elits urbanes— que aportar canvis productius significatius. Les iniciatives que es tindran es poden contemplar com a voluntat de diversificació productiva més que com a alternatives al model existent. La diversificació productiva es va plantejar com una opció, una idea que es reflecteix en diferents escrits de les cambres de comerç de l'àrea quan consideren iniciatives que sens dubte es van orientar a un procés de modernització de l'economia de la zona. En l'informe de les cambres de comerç de l'any 1918-19 s'assenyala:

> No obstante todo, algunos hechos debemos registrar, de carácter puramente provincial, en extremos halagadores para el porvenir de la economía de la provincia de Tarragona. Nos referimos al desarrollo y nueva orientación de la banca en Tarragona, Reus y Tortosa, aumentando el capital de las utilidades bancarias existentes en los dos últimos y creando un nuevo banco en la provincia; a la creación de Astilleros de Tarragona, que han venido a implantar la industria naval a esta provincia con formidable empuje; a los proyectados ferrocarriles de Reus a Montroig y de Tarragona a Pons los cuales, especialmente el último, pueden dar un nuevo giro a la industria y el comercio. También debe darse toda la importancia que merece a la creación de numerosos centros telefónicos por la Mancomunidad y al establecimiento de unas redes que han aportado luz y energía eléctrica a gran numero de pueblos.[85]

Tot i aquestes actuacions, la significació i importància d'aquesta dinàmica de canvi no va ser suficient per modificar de manera determinant, durant els anys posteriors, l'estructura productiva i econòmica de la zona.

---

84 Perpiñá i Grau, R. *La crisi del Priorat.* Reus: Centre de Lectura, 1982. P. 32.

85 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918-1919.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 34

3.1 Una valoració del creixement econòmic a partir del PIB

Hem estimat uns indicadors macroeconòmics per a Tarragona a partir d'una adaptació dels càlculs establerts del PIB cf per al conjunt d'Espanya i de la possible variació per a Tarragona i Catalunya a partir dels treballs de Prados de la Escosura, i des de 1930 d'aquest autor i de Julio Alcaide[86]. Al marge de les diferències que pugui haver-hi a causa del sistema de càlcul utilitzat en un cas i l'altre, podem establir una sèrie de criteris que es desprenen de manera conjunta en l'anàlisi de les xifres del quadre 3.1 i que ens ajudaran a explicar l'evolució de l'economia de la zona en aquest període. La realitat de l'economia de l'àrea és que va tenir unes taxes de creixement realment reduïdes, molt inferiors a la catalana i espanyola. Ens atrevirem a dir que durant el període de predomini del model productiu tradicional, en pocs anys, excepte en la dècada dels cinquanta, hi va haver un creixement econòmic continuat amb taxes anuals superiors al 2%. Les taxes eren molt oscil·lants, amb valors positius i negatius que es compensaven entre ells. La línia de tendència de les variacions interanuals és lleugerament creixent, però només supera el 2% de variació a partir dels anys cinquanta. D'altra banda, l'augment de tot el període equival a una variació interanual acumulativa inferior a l'1%. L'economia, doncs, en valors mitjans, va créixer poc durant aquest període. Valorant les dades per dècades podem observar un creixement molt baix a la primera i un de superior a la segona, amb la Guerra Mundial com a element determinant, i també als anys vint, amb nous projectes econòmics. Als anys trenta es va donar un important descens de l'indicador de creixement com a mitjana anual del període que va tenir una petita recuperació als anys quaranta, encara que no serà fins ben entrats els cinquanta quan es tornarà a valors de PIB similars als de 1930. Els càlculs de Prados de la Escosura i Alcaide presenten algunes diferències: les dels anys trenta i quaranta es compensen, en canvi, per als anys cinquanta Alcaide dóna uns ritmes de creixement molt superiors.

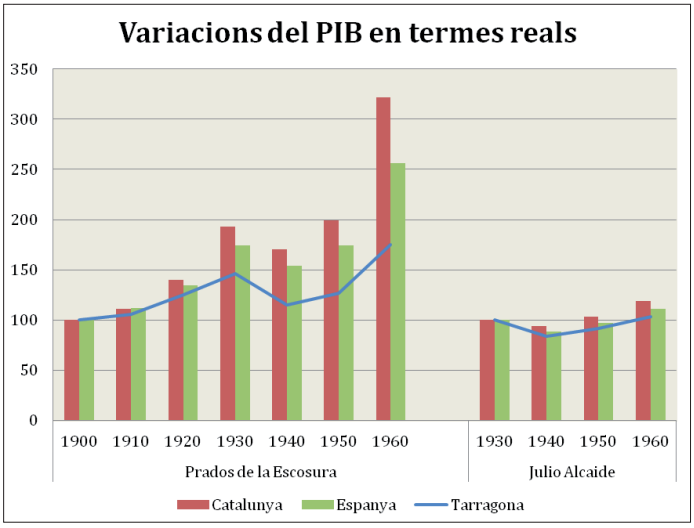
86 Del treball de Julio Alcaide *Evolución económica de las regiones y provincias españonals en el siglo xx* (Bilbao: Fundación BBVA, 2003) s'han obtingut dades des de 1930; i del de Prados de la Escosura (*El progreso económico de España (1850-2000).* Bilbao: Fundación BBVA, 2003), de 1900 fins al 1960. La dada ha estat contemplada en termes constants i en pessetes de 1995 per al treball d'Alcaide. En el de Prados de la Escosura, hem considerat les dades per càpita i les hem multiplicat per la població de la província, considerant les dades censals i la mitjana de variació d'aquests en els períodes intermedis. El condicionant de producció és més fort en el càlcul d'Alcaide; en l'adaptació que hem fet de l'evolució de Prados de la Escosura, el pes demogràfic és molt important. Aquest càlcul també l'hem dut a terme per al conjunt de Catalunya. Tot i que no és tan representatiu com en el cas de Tarragona, l'hem assenyalat per poder establir un mode de comparació amb totes les precaucions.

Quadre 3.1 Variacions del PIB cf en termes constants (pessetes de 1995)						
	Variació interanual Tarragona		Variació interanual Catalunya		Variació interanual Espanya	
Anys	Alcaide	Prados de la Escosura	Alcaide	Prados de la Escosura	Alcaide	Prados de la Escosura
1900-10		0,61		1,18		1,27
1910-20		1,88		2,59		2,08
1920-30		1,74		3,66		2,89
1930-40	-1,93	-2,6	-0,72	-1,94	-0,64	-1,36
1940-50	0,99	1,09	1,06	1,74	1,02	1,38
1950-60	5,03	3,66	5,87	5,49	5,74	4,36

Font: Elaboració pròpia a partir de Prados de la Escosura i Alcaide Inchausti.

Si dividim el període de seixanta anys en dècades, observem que en totes el creixement va ser baix, i que el mateix indicador va ser sempre superior al conjunt de Catalunya i d'Espanya que a Tarragona; tot i les diferències entre les dades d'Alcaide i Prados de la Escosura, en això coincideixen. Per altra part, si considerem dues etapes en el període, abans i després de 1930, el creixement entre 1900 i 1930 —solament amb dades de Prados de la Escosura— va ser d'un 1,41% anual acumulatiu a l'àrea, d'un 2,47% al conjunt de Catalunya i d'un 2,08% a Espanya; és a dir, en aquests trenta anys Tarragona va créixer poc més de quaranta punts, trenta menys que el conjunt català i vint menys que l'espanyol. Des de 1930 podem fer els càlculs a partir de continuar l'adaptació de Leandro Prados de la Escosura i també considerant les dades de Julio Alcaide, i hi ha algunes diferències entre aquests dos càlculs. Alcaide assenyala un creixement entre 1930 i 1960 d'un 1,40% anual a Tarragona i superior al 2% al conjunt d'Espanya i Catalunya, mentre que segons l'adaptació que hem fet de Prados de la Escosura és de l'1,43%, a Tarragona, de l'1,46% al conjunt d'Espanya i de l'1,76% al conjunt català. Les diferències conserven una certa proporcionalitat, però mai, en cap dels dos càlculs, el creixement de Tarragona ha estat superior al del conjunt espanyol ni català. Al marge d'aquestes consideracions de diferències en els càlculs, el que és important valorar és que l'economia de l'àrea va tenir una variació del seu valor afegit molt baixa al llarg de tot el període. Els primers trenta anys les dificultats eren implícites al mateix funcionament del model de l'àrea, i a partir de 1930 aquestes particularitats es veuran agreujades per les circumstàncies militars i polítiques, fins al punt que la capacitat de producció de l'economia de la zona s'estancarà a partir de 1930 i no es tornarà als indicadors de PIB d'aquella època, en això coincideixen els dos autors, fins ben entrats els cinquanta. Serà a partir d'aleshores quan l'economia de l'àrea creixerà,

i aquí els criteris de valoració seran diferents: les xifres tancades d'Alcaide assenyalen que ho fa en un 5,27% anual acumulatiu, mentre que els càlculs que hem portat a terme a partir de Prados de la Escosura assenyalen que ho fa en un 3,66%. Però tant per un autor com en l'adaptació de l'altre observem que el creixement es va consolidar a partir dels anys cinquanta.

Font: Elaboració pròpia a partir de Prados de la Escosura i Alcaide Inchausti.

L'indicador de variació del PIB per dècades entre 1900 i 1960, tot i les consideracions que es puguin fer sobre les possibilitats de millora del càlcul, ens permet determinar la tònica general de la dinàmica econòmica del període i explicar les diferències si el relacionem amb els processos socials i econòmics que es van manifestar a l'àrea durant aquest llarg cicle de seixanta anys.

- Durant la primera dècada del segle hi ha poc creixement. La fil·loxera obliga a replantar, hi ha un esforç inversor que surt dels estalvis i el treball dels mateixos pagesos (principalment petits propietaris), els treballadors assalariats del camp són els principals afectats i es genera emigració. Els canvis de conreus al Delta donen una dinàmica diferent al sud de l'àrea, i, d'altra banda, tot i l'existència d'alguns pobles-fàbrica no es consolida la indústria.
- La situació de baix creixement continua a principis de la segona dècada del segle, però a partir del segon i tercer any hi ha unes expectatives de negoci superiors que es consolidaran en el període 1914-1918, que coneixerà una certa alegria comercial, no en augments de les produccions

agrícoles tradicionals sinó en el subministrament als països bel·ligerants. Les rendes no es distribuiran com a conseqüència d'una bonança general de l'activitat productiva, ni hi haurà grans expectatives d'inversió no especulatives. A finals de la dècada la situació tornarà a ser problemàtica i el malestar social generarà una conflictivitat obrera més que pagesa.

- Durant la tercera dècada, als anys vint, es manifestarà una acceptació d'avanços tecnològics, com el telèfon, l'electricitat, la millora de la xarxa d'infraestructures i una certa generalització del transport públic per carretera i ferrocarril. Això crearà una certa visió de nous negocis o d'adaptació de molts dels existents a unes noves possibilitats de mercat, però no es deixarà la perspectiva de la producció agrària de la zona com a base del dinamisme d'aquesta, i això no afavorirà les possibilitats de creixement ni la creació d'una dinàmica empresarial que aprofiti els nous condicionants de mercat.
- Els anys trenta són de crisi econòmica global, després del crac del 29 i d'una conflictiva situació social que tindrà conseqüències polítiques notables. La dècada no serà un període amb plantejaments ni il·lusions econòmiques, com a molt es concretarà en negocis puntuals o de continuació de l'activitat existent, tot i un perfil cada cop més baix. El punt de trencament d'aquesta situació serà la guerra espanyola, durant la qual es passa a una economia de supervivència i de subministrament al front. No hi ha plans ni perspectives econòmiques, excepte les col·lectivitzacions, el subministrament a la població i la gerència de les activitats dels propietaris que havien marxat.
- Els anys quaranta són repressius i estan fortament ideologitzats, una ideologia perdedora del conflicte europeu. En aquell context de plantejaments autàrquics no hi va haver creixement econòmic, la renda per càpita de 1935 no es tornarà a tenir a Espanya fins a principis dels cinquanta, i Tarragona no n'és una excepció. Hi ha un cert augment de població més motivat per la creació d'estructures administratives i polítiques que pel creixement econòmic. L'activitat comercial de la zona no tindrà sortida en l'exportació, i els antics exportadors, per adaptar-se a la situació, buscaran tenir-la en el comerç interior: entraran de manera clara en el joc dels cups i el control de la distribució per part dels poders públics, als quals s'adaptaran la majoria dels protagonistes tradicionals de l'economia de la zona.
- Els anys cinquanta seran una continuació dels quaranta, amb una diferència notable: la repressió política i la preponderància ideològica d'un

intervencionisme econòmic que potenciava el control de la producció i la distribució amb criteris autàrquics no seran tan forts. Però la situació econòmica continuarà forçant a l'emigració. Així i tot, hi ha alguns indicadors que assenyalen que la situació canvia: augmenta el consum i el mercat local demana una sèrie de productes que encara podrà subministrar la indústria tradicional de la zona. Al costat d'aquesta realitat ja es començaran a veure perspectives de revalorització del territori davant de la previsible importància de la inversió en indústria i turisme. Aquests canvis generaran una emigració cap a les ciutats, amb la previsió de possibles opcions turístiques a la franja costanera i de localització de noves activitats industrials al voltant de Tarragona.

La mitjana de creixement del PIB (cf) entre 1930 i 1960, tot i el resultat dels anys cinquanta, va tenir una taxa anual inferior a l'1,30% a la província de Tarragona, per tant, els resultats de 1960 eren un 40% superiors als de 1930. En canvi, el valor de 1960 es va doblar en menys de deu anys. A partir d'aquest moment es genera una línia de creixement que prendrà taxes anuals al voltant del 8% a Tarragona, un percentatge superior al català i també a l'espanyol, fet que no havia succeït anteriorment.

3.2 Els conreus i la producció agrària

L'ocupació del territori per part de l'agricultura com a continuació de les replantacions del segle anterior és una obvietat durant tot aquest període. Els plantejaments d'autosuficiència en cereals i hortalisses conjuntament amb el conreu de llenyosos i vinya, orientats a una activitat comercial, sovint exportadora, generaran una estructura estable en els conreus de l'àrea que es plantejarà, fins on pugui, augmentar el nombre d'hectàrees conreades per pagès d'una manera quasi constant durant tot el període considerat. El quadre 3.2, configurat a partir de les dades de Josep Iglésies[87] per a principis de segle i de l'INE per als anys posteriors, assenyala l'evolució de la superfície conreada en diversos anys del període fins al començament de la dècada dels seixanta. Podem observar com les hectàrees de conreu van augmentar en més d'un 20% (és a dir, unes 60.000 hectàrees) des de principis de segle fins als anys trenta, i a partir d'aleshores van anar a la baixa. Els

87 Hem elaborat les dades sobre conreus a partir de l'*Anuario Estadístico de España*, de l'INE, per a diversos anys, i dels estudis de Josep Iglésies «Estadística de les superfícies cultivades en el Camp de Tarragona en el present segle» (dins *Cuadernos de historia económica de Catalunya*. Barcelona, 1970) i «Las superficies cultivadas en el presente siglo en las comarcas del vértice meridional de Catalunya» (dins *Memorias de la Real Academia de las Ciencias y Artes de Barcelona*. Barcelona, 1968) per a 1900.

conreus es van estabilitzar per sota de les 310.000 hectàrees, després de la forta davallada de 1941, i es van anar recuperant fins als anys cinquanta per tornar a disminuir el 1962. En les primeres dècades del segle l'augment incideix essencialment en l'olivera, el sembrat i l'arròs, i a partir dels anys trenta en els avellaners i l'arròs.

Quadre 3.2 Les hectàrees de conreu						
	1900	*1920*	*1931-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Olivera	64.919	73.100	94.755	89.263	99.108	84.370
Vinya	116.306	81.250	101.130	94.694	103.755	103.820
Sembrat	39.751	66.721	61.941	43.296	35.960	44.350
Ametllers	3.867	3.500	3.305	5.333	6.003	7.400
Avellaners	9.034	9.000	8.786	19.298	23.208	22.500
Arròs	4.000	10.000	13.797	15.153	16.960	16.700
Altres	17.172	17.258	23.810	23.214	19.237	16.671
TOTAL	255.049	260.829	307.524	290.251	304.231	295.811
Distribució	*1900*	*1920*	*1931-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Olivera	25,45	28,03	30,81	30,75	32,58	28,52
Vinya	45,60	31,15	32,89	32,62	34,10	35,10
Sembrat	15,59	25,58	20,14	14,92	11,82	14,99
Ametllers	1,52	1,34	1,07	1,84	1,97	2,50
Avellaners	3,54	3,45	2,86	6,65	7,63	7,61
Arròs	1,57	3,83	4,49	5,22	5,57	5,65
Altres	6,73	6,62	7,74	8,00	6,32	5,64
TOTAL	100	100	100	100	100	100
Variació	*1900*	*1920*	*1931-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Vinya	100	69,86	86,95	81,42	89,21	89,26
Sembrat	100	167,85	155,82	108,92	90,46	111,57
Ametllers	100	90,51	85,47	137,91	155,24	191,36
Avellaners	100	99,62	97,25	213,62	256,90	249,06
Arròs	100	250,00	344,93	378,83	424,00	417,50
Altres	100	100,50	138,66	135,19	112,03	97,08
TOTAL	100	102,27	120,57	113,80	119,28	115,98

Font: Elaboració pròpia partir de l'*Anuario Estadistico de España* (INE) de diversos anys i dels articles de J. Iglésies.

Els dos principals cultius de la zona a principis del segle xx eren l'olivera i la vinya, que representaven el 71,05% del total de les terres conreades. L'olivera augmenta el nombre d'hectàrees fins al 1951 mentre que la vinya s'estabilitza en unes 100.000 després de la caiguda des de principis de segle fins al 1920. El sembrat disminuirà després de la guerra del trenta-sis, en part com a conseqüència de l'establiment d'un sistema estatal de distribució del cereal que no fa interessant el conreu per al consum local. L'ametller, l'avellaner i l'arròs augmentaran la superfície conreada i passaran d'un 6,63% de principis de segle a un 15,82% als anys seixanta. L'arròs tindrà un augment constant fins a 1951, amb totes les hectàrees concentrades al Delta de l'Ebre; de manera similar ho farà l'avellaner al Camp de Tarragona, mentre que l'ametller, amb un nombre d'hectàrees menor, tindrà un augment continuat fins a finals del període. L'avellaner prendrà una gran importància en l'agricultura d'algunes àrees, principalment en la zona del Camp, mentre que l'ametller ocuparà una posició més marginal dins la diversificació de les explotacions agràries, en combinació amb l'olivera, en zones on l'avellaner era difícil d'introduir per les condicions climàtiques. A tot arreu on va ser possible es van plantar aquests productes com a alternativa a l'estancament de rendes dels més tradicionals, l'avellaner es va estendre per tot el Camp, part del Priorat i de la Conca; l'ametller a la Terra Alta, la Conca i la Ribera, així com en zones de secà del Baix Ebre i el Montsià, i l'arròs va concentrar-se al Delta de l'Ebre. A *Altres* hi hem englobat les hortalisses, la fruita dolça, els garrofers i altres conreus industrials. A principis de segle el garrofer tenia una major significació en aquest nombre d'hectàrees i al llarg dels anys va anar deixant pas als productes hortícoles i fruiters. Aquests darrers representaven 2.570 hectàrees el 1962, després d'haver augmentat durant la dècada dels cinquanta principalment amb el préssec i la taronja; les hortalisses i tubercles (dels quals el conreu més important era la patata) representaren unes 7.580 hectàrees aquell any, utilitzades amb diverses collites, i el garrofer i els productes industrials prop de 5.500. A finals dels cinquanta hi ha una transformació cap als fruiters en zones de regadiu, principalment al costat de l'Ebre, tant a la Ribera com al Baix Ebre o al Montsià. Per altra part, disminuiran els petits horts d'autoconsum i s'iniciarà un conreu d'hortalisses més extens en superfície i intensiu en producció a la zona del Delta i del Baix Camp.

El pagès diversifica conreus per equilibrar rendes en la seva explotació. El fet determinant de la decisió no és solament el preu del producte sinó més aviat la diversificació i la seva disponibilitat de treball. En aquell moment intervé l'estacionalitat de les feines agràries, i els treballs de la vinya es compensen amb l'olivera i la fruita seca, fet que portarà a una distribució més racional del treball disponible i que permetrà conrear més hectàrees per actiu, que passaran de 2,78 a

principis de segle, a 4,19 als inicis dels trenta i a 5,03 als anys seixanta. L'augment del nombre d'hectàrees per ocupat no portarà sempre, com veurem a continuació, a increments de producció, sinó que serà fruit més aviat de criteris de lògica organitzativa en la dedicació temporal del pagès i en la necessitat de diversificar producció per minimitzar riscos sense tenir en consideració la major eficiència que podia portar l'especialització.

3.2.1 Disminució del rendiment per hectàrea

L'alternativa que es va buscar amb aquests nous conreus, canvis en l'organització del treball i noves formes de comercialització no va implicar canvis de rendiment per hectàrea, ja que l'ampliació del nombre d'hectàrees de conreu es feia en terres marginalment menys productives, i l'agricultura, doncs, es va instal·lar en un equilibri de rendiments decreixent. Tot i això, es va donar un augment de producció per ocupat com a conseqüència d'una intensificació del nombre d'hores treballades per part del pagès, que ara conreava més extensió. Aquesta situació no va portar a una major capitalització de les explotacions, solament va evitar una caiguda brusca de rendes, ja que la tendència a la baixa d'aquestes era la constant. La dinàmica portava a un procés de menor capitalització en les explotacions perquè no es generà inversió ni per part dels majors propietaris ni per excedents de petites explotacions. La situació va implicar aviat l'abandó de l'explotació econòmica de les terres per part dels majors propietaris amb altres interessos al marge de l'agricultura, que veien la terra més interessant com a patrimoni que com a sistema de gestió empresarial. La conseqüència immediata d'aquest fet va ser la disminució dels treballadors assalariats, i això va generar una emigració dels jornalers sense terra. Posteriorment l'emigració va afectar també els petits propietaris que compensaven la seva activitat amb una relació d'assalariats. Tots els grups es van trobar immersos en la dinàmica general que no hi havia augments de rendiment per hectàrea, i això va portar primer a una agricultura amb augments de la parceria i després a l'abandó de les terres per part de molts titulars, que generalment ja s'havien establert en altres llocs. La situació de rendiments baixos per manca d'inversió va portar a disminuir la capacitat de producció per ajustar-la a les possibilitats de treball del pagès, i això accelerà ens pocs anys la caiguda de la producció, ja que la finalitat d'explotació era mantenir rendes per al consum a la unitat familiar que les explotava, cosa que en dificultava la capitalització i feia disminuir els rendiments.

Quadre 3.3 La producció agrària. Quintars mètrics					
Producció total	*1900-20*	*1930-35*	*1941*	*1951*	*1961*
Olivera	600.000	510.855	383.281	97.060	569.059
Vinya	2.500.000	1.664.097	1.605.859	1.146.150	1.203.002
Sembrat	600.000	997.703	375.024	472.200	741.691
Ametllers	75000	76.099	96.597	59.544	129.850
Avellaners	150.000	156.464	186.439	158.965	100.600
Arròs	500.000	714.548	606.120	780.160	965.260
Qm principals produccions	4.425.000	4.119.766	3.253.320	2.714.079	3.709.462
Variació producció total	*1900-20*	*1930-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Olivera	100	85,14	63,88	16,18	94,84
Vinya	100	66,56	64,23	45,85	48,12
Sembrat	100	166,28	62,50	78,70	123,62
Ametllers	100	101,47	128,80	79,39	173,13
Avellaners	100	104,31	124,29	105,98	67,07
Arròs	100	142,91	121,22	156,03	193,05
	100	93,10	73,52	61,34	83,83
Producció per hectàrea	*1900-20*	*1930-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Olivera	8,21	5,39	4,29	0,98	6,74
Vinya	30,77	16,46	16,96	11,05	11,59
Sembrat	8,99	16,11	8,66	13,13	16,72
Ametllers	20,83	23,03	18,11	9,92	17,55
Avellaners	16,67	17,81	9,66	6,85	4,47
Arròs	71,43	51,79	40,00	53,18	57,80
TOTAL qm*ha	18,60	14,40	12,18	9,52	13,29
Variació producció per hectàrea		*1931-35*	*1941*	*1951*	*1962*
Olivera	100	65,68	52,31	11,93	82,17
Vinya	100	53,48	55,11	35,90	37,66
Sembrat	100	179,12	96,32	146,02	185,97
Ametllers	100	110,52	86,94	47,61	84,23
Avellaners	100	106,85	57,97	41,10	26,83
Arròs	100	72,51	56,00	74,46	80,92
TOTAL qm*ha	100	77,42	65,49	51,19	71,44

Font: Elaboració pròpia partir de l'*Anuario Estadistico de España* (INE) de diversos anys i dels articles de J. Iglésies.

En el quadre 3.3 hem detallat la producció global i la mitjana per hectàrea. Es pot observar, a part de variacions degudes a les condicions climàtiques que

podien afectar algun any puntual, una disminució de la producció global i també de la producció per hectàrea en la majoria de conreus. Les causes manifestes són les que hem anat comentant: d'una banda, l'ús ineficient dels factors de producció, de l'altra, les decisions de conreu, i en tercer lloc, les dificultats de comercialitzar la producció (fet que dificultava la compra d'inputs de manteniment de la producció i no cal dir la inversió). Solament s'aplica amb intensitat el factor treball, i això es fa amb rendiments decreixents; el capital està fora del circuit agrari en l'aspecte de la inversió i aquest és tot circulant, s'orientarà clarament a la baixa i la no-reposició portarà a una descapitalització del sector.

Pel que fa a l'organització, un altre element a considerar entre els factors de producció és, com ja hem comentat anteriorment, el criteri de diversificació de l'explotació per tal d'optimitzar les feines en una agricultura molt poc mecanitzada i amb un augment del nombre d'hectàrees a conrear per persona. Aquest serà una adaptació organitzativa important per part del pagès, però n'hi haurà d'altres en aspectes de comercialització i de millora de la gestió comptable en finques amb assalariats (sempre amb l'objectiu de conèixer els beneficis i les pèrdues, no de millorar la gestió dels processos, objectiu d'altra banda molt difícil de plantejar en una agricultura amb predomini dels cultius llenyosos, de collita anual). Per altra part hi haurà un dèficit d'adobs permanent, no hi ha ramaderia, i els costos de l'adobat no compensen l'augment del valor monetari de la producció. El problema de l'adobat serà significatiu i una constant en l'agricultura de la zona. El pagès utilitzarà abans nitrats, sense considerar combinar-los amb potassa i fòsfor, una forma tradicional de fer que continuarà i que portarà a valorar el 1962, tot just quan s'acaba aquest període, la insuficiència de l'adobat.

> El consumo de abonos químicos, en esta provincia, se considera que continúa siendo insuficiente, pues mientras se han adquirido durante el año 1962 unas 35.000 toneladas métricas de sulfato amónico, solo se ha controlado la compra de 28.000 de superfosfatos, a todas luces insuficientes para realizar un abono racional. Estas cantidades señala un déficit ostensible en lo que prácticamente podría y debería absorber la agricultura tarraconense.[88]

Els nous conreus que es podien plantejar com una alternativa als tradicionals no acabaran de complir aquesta funció si observem la producció per hectàrea que és dona en els casos de l'arròs, l'ametller i l'avellaner. Això es deu, en els dos darrers casos, al fet que l'expansió —l'augment en el nombre d'hectàrees— no es farà en terrenys adequats sinó en terres muntanyoses de secà, on hi havia hagut vinya

88 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años).* Tarragona. Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 62.

o com a separació de parcel·les. Per l'arròs ja s'assenyala en un informe dels anys seixanta les deficiències en l'adobat.

En definitiva, l'economia de l'àrea confia en una activitat que es troba amb rendiments decreixents i en aquestes condicions l'augment de producció té un límit, no solament per les condicions geofísiques de les noves terres, sinó principalment perquè les rendes a aconseguir per la comercialització inicial del seu producte no compensen l'esforç amb hores de treball de l'agricultor. Això el fa desistir cada cop més de conrear les terres més marginals i quan ho fa no té cap més remei que conrear-les per sota del tractament adequat. L'opció del canvi de conreu que es contempla sovint es troba amb dificultats de generalització, ja que obliga a utilitzar unes tècniques noves, d'entrada desconegudes, i a una massa crítica d'extensió per assegurar-se al seu voltant economies d'entorn que no sempre es donaran. Per altra part, en un ambient molt tradicional i descapitalitzat, ser pioners en la introducció de nous conreus és una experiència que difícilment poden permetre's els agricultors de la zona, i la manca d'estructures socials de recolzament van dificultar encara més aquest canvi. El pagès, a finals dels cinquanta, quan s'inicia un canvi de perspectiva en l'economia en general que també incidirà en projectes agrícoles, es plantejarà canvis de conreus amb la introducció de la fruita dolça i l'hortalissa, i al seu voltant es crearà una incipient estructura comercial, sovint centrada en cooperatives. Però, en general, el pagès continua utilitzant la diversificació dels conreus tradicionals per minimitzar riscos i com a estratègia per asseguar-se un mínim d'ingressos que considera que pot rebre abans d'aquesta diversificació que de l'especialització. Aquest criteri és correcte com a solució personal però no es tradueix en una especialització empresarial que impliqui augments de productivitat, i aquesta circumstància porta a combinar en les explotacions, generalment de petita extensió i molta parcel·lació, diversos conreus: vinya, ametllers, avellaners, oliveres. D'aquests, la vinya domina al centre i nord de la zona i l'olivera al sud.

Hi ha una sèrie d'indicadors que es poden valorar a partir de les xifres disponibles sobre l'activitat agrària de la zona en els primers seixanta anys del segle XX. En el quadre 3.4 n'hem establert alguns, com l'ocupació agrària, les hectàrees conreades i el volum de la producció en quintars. També hi hem detallat unes ràtios de productivitat del factor treball que es concreten en la variació per persona activa de la producció i de les hectàrees, i hem considerat l'evolució de la producció per hectàrea. Aquest quadre permet aproximar-nos a la variació de rendiments de l'activitat agrícola de la zona en el seu conjunt des de principis de segle fins a principis dels anys seixanta.

Quadre 3.4. Indicadors agraris					
	1900-20	1920-30	1930-40	1941-50	1951-61
Ocupació	100	90,54	79,18	83,77	77,52
Hectàrees	100	102,27	120,57	113,80	119,28
Producció	100	93,10	73,52	61,34	83,83
Producció/Ocupació	100	101,99	92,86	73,21	108,14
Hectàrees/Ocupació	100	114,02	149,75	133,64	153,58
Producció/Hectàrea	100	89,45	62,01	54,78	70,41

Font: Elaboració pròpia partir de l'*Anuario Estadistico de España* (INE) de diversos anys i dels articles de J. Iglésies.

En el quadre es pot observar la caiguda de tots els indicadors excepte el nombre d'hectàrees. L'ocupació davalla de manera constant en relació a les primeres dècades del segle, encara que en el període 1940-1950 experimentarà un cert augment a causa les circumstàncies socials i econòmiques de després de la guerra del trenta sis al trenta nou, que lliguen les persones, que resten en el seu entorn immediat. Això farà mantenir el nombre d'hectàrees i la producció per ocupat també es mantindrà als mateixos nivells de principis de segle, en canvi la producció per hectàrea sempre disminueix, fet que determina una caiguda de rendiments. La producció per hectàrea cau, principalment a partir dels anys trenta, però també d'una manera menys manifesta abans, quan s'observa que el rendiment marginal de l'activitat agrària no compensa en cap sentit, a causa de la caiguda continuada de la producció, la falta de capitalització, i les dificultats per aconseguir adobs i adaptar-se a noves tècniques de conreu, sense oblidar la disminució del rendiment en les noves hectàrees conreades o en petites explotacions, que han de compensar els ingressos amb treballs en altres activitats o explotacions. Tots aquests elements porten a una baixa capitalització que a la vegada torna a lligar amb la caiguda de rendiments. Els mercats s'anaven ajustant mentre els pagesos no coneixien prou bé la comercialització dels seus productes i continuaven produint com sabien fer. En realitat els pagesos van ser elements passius en aquesta dinàmica d'adaptació a les condicions de mercat. En aquest sentit, tornem a reflexionar a partir de la literatura; escriu Josep Pla: «Els pagesos de muntanya són els éssers humans d'aquest país que produeixen més i consumeixen menys. Es venen el millor que produeixen i mengen revolies. Constitueixen el millor negoci des del punt de vista dels interessos generals.»[89] La seva situació era de resistència pel cost d'implantació que els podia representar anar cap a altres llocs, i això va mantenir la població ocupada en l'agricultura en un estancament econòmic i amb unes condicions de

89 Pla, J. *Els pagesos. Obra Completa volum VIII*. Barcelona: Destino, 1966. P. 230.

vida que consideraran insuportables a partir que s'obrin noves possibilitats d'ocupació en altres llocs.

3.2.2 La descapitalització agrícola i l'estructura de la propietat

La situació de caiguda de la producció va portar a un manteniment de les estructures productives i a una major propensió a l'abandó del sector, fet molt relacionat amb la grandària de l'explotació i les opcions personals dels propietaris. Per als grans propietaris que no explotaven directament les terres, les opcions eren continuar amb assalariats o bé passar a la parceria, mentre que per als petits propietaris eren continuar amb la seva explotació agafant altres terres amb parceria, contractar-se com a assalariats o emigrar. Però la situació, que podia semblar estable a principi del segle xx, es va accelerar a partir de la segona dècada a causa de la mateixa dinàmica de la pèrdua de rendibilitat. Els propietaris que no explotaven directament les terres difícilment estaven disposats a finançar-les en una situació de pèrdua constant, de manera que les van mantenir com a patrimoni i en van disminuir la superfície d'explotació. Per altra part, els assalariats i petits propietaris tenien una propensió més elevada a canviar de feina quan les circumstàncies ho possibilitaven: obres públiques, construcció, petits tallers. Això portava a una agricultura a temps parcial en molts llocs on hi havia aquestes alternatives. La dinàmica que s'imposava era de disminució d'actius agrícoles, però la població ocupada a l'agricultura, tot i minvar, era molt elevada. La terra es va convertir en un actiu desvaloritzat: encara que augmentessin les hectàrees de conreu hi havia poques compres i vendes, i això va determinar una certa immobilització en l'estructura de propietat, que va experimentar pocs moviments al llarg del període. No es venien perquè explotar-les no generava rendes i no es compraven pel mateix motiu, i el pagès que podia estar interessat a comprar sovint no tenia capacitat per fer-ho. El primer cens agrari que ens assenyala dades sobre l'estructura d'explotació i de propietat de la zona és de 1962. Considerem que en períodes anteriors hi va haver poques modificacions en la propietat, potser n'hi va haver en la forma d'explotació amb llogaters o parcers, però no en magnituds de parcel·la i explotació, que és el que determinarà una estructura no molt diferent l'any 1962 de la de principis de segle. En el quadre 3.5 hem recollit dades de les explotacions; aquestes, tot i els rendiments decreixents, ens porten a considerar en major manera com l'estructura de propietat existent i la grandària de les explotacions van determinar una realitat social que va contenir fins a cert punt la immigració i també van possibilitar que la disminució de rendes del pagès, tot i ser constant, no tingués una caiguda tan incisiva com la provocada per la crisi de la fil·loxera. Van evitar, doncs, que es trenqués de sobte l'equilibri social i econòmic que es donava

a l'àrea des de feia molts anys. En el quadre s'han considerat les dades d'aquesta estructura, que com es pot observar no està centrada en la gran propietat ni en un fort minifundi. És a dir, era una estructura que en determinades condicions històriques va permetre mantenir rendes familiars i una determinada acumulació, una agricultura de base exportadora que en aquells moments estava instal·lada en uns rendiments decreixents.

Quadre 3.5 El nombre d'explotacions i distribució de parcel·les			
Explotacions	*Nombre*	*Distribució*	*Acumulatiu*
Sense terra	1.162	1,61	1,61
0-2 ha	16.604	23,00	24,61
2,1-4,9 ha	31.514	43,65	68,26
5-9,9 ha	11.644	16,13	84,38
10-19,9 ha	7.657	10,61	94,99
20-49,9 ha	2.807	3,89	98,88
50-99,9 ha	462	0,64	99,52
100-499 ha	309	0,43	99,94
Majors de 500 ha	40	0,06	100,00
TOTAL	72.199	100,00	
Parcel·les	*Nombre*	*Distribució*	*Acumulatiu*
Menors d'1 ha	111.355	52,90	52,90
1-5 ha	85.428	40,58	93,48
Majors de 5 ha	13.725	6,52	100,00
TOTAL	210.508	100,00	
Parcel·les explotació	3,9		
Superfície mitjana parcel·la	2,33 ha		

Font: INE. *Censo Agrario 1962*.

Prop del 90% de les explotacions tenien menys de deu hectàrees i el 25% menys de dues. Amb aquesta estructura, les possibilitats d'augmentar productivitats són difícils quan van modificant-se les condicions tècniques de producció, i més encara incrementar rendes. Per altra part, en aquesta opció d'agricultura centrada en l'explotació familiar no és suficient l'augment de la productivitat per ocupat si no s'incrementen rendes, i això ho determinava una relació d'intercanvi que l'estructura agrària de l'àrea no controlà mai. Si la grandària de les explotacions era generalment petita, la parcel·lació era un problema afegit, ja que, com s'observa en el cens de 1962, cada explotació té una mitjana de quasi quatre parcel·les i una grandària mitjana inferior a les dues hectàrees i mitja. Pel que fa a les explotacions de major extensió, s'observa com solament 811 tenen més de cinquanta hectàrees, que representen al voltant del 0,5% del total conreat, un percentatge molt baix, doncs, en relació al conjunt.

Alguns autors assenyalen que aquest model de petita explotació va poder permetre un estalvi, és a dir, una certa acumulació, si l'economia agrària estava centrada en l'intercanvi, tot i la disminució de rendes que podia implicar[90]. A les comarques de Tarragona aquest fet es va donar: el pagès, petit propietari, tenia un estalvi del qual podia disposar com a previsió personal o familiar i que difícilment utilitzà per invertir en explotacions en una situació a la qual no veia sortida. Per altra part, aquest estalvi no tenia prou magnitud per generar unes rendes alternatives que possibilitessin el desenvolupament d'altres activitats ni tampoc era una alternativa personal de sortida dels pagesos per assentar-se en altres llocs i viure d'activitats no agràries. L'estalvi es va donar com a forma de previsió i es generava a partir d'un control de les despeses de funcionament de l'explotació i del consum de les famílies que la gestionaven.

A finals de la dècada dels cinquanta ens trobem amb una gran descapitalització en l'agricultura, principalment a les terres de secà de l'interior, que combinaven la vinya i la fruita seca o tenien el cereal com a principal conreu. L'estalvi que s'havia pogut donar a través de molts anys s'estava esgotant, quan no s'havia esgotat ja, i la disminució del nivell de vida dels agricultors era un fet, del qual potser es podien salvar els conreus d'avellaner al Camp o d'arròs al Delta. La disminució de rendes era conseqüència de la davallada dels preus agrícoles i l'encariment dels subministraments, que implicaven per al pagès un augment de l'endeutament o un menor estalvi. Podem trobar referències a aquesta situació en una sèrie d'estudis i demandes a l'administració sobre la situació crítica de l'activitat agrària l'any 1956 (concretades en la situació de tres comarques de l'interior de la zona, la Terra Alta, el Priorat i la Conca de Barberà), que refecteixen la problemàtica de l'agricultura, principal activitat econòmica d'aquests territoris. En relació a la Terra Alta, l'alcalde de Corbera d'Ebre[91] indica l'elevat endeutament amb el crèdit agrari oficial i amb altres entitats:

> Por lo demás, las entidades bancarias y los prestamistas profesionales podrían redondear las cifras y plasmar en guarismos esta triste realidad a la que quedan sujetos y pignorados patrimonios y futuras cosechas en garantía de pago y devolución.

L'informe continua fent referència a un intercanvi desigual que es reflecteix en la relació de costos i preus del sector:

90 Leal, J. L.; Leguina, J.; Neredo, J. M.; Tarrafeta, L. *La agricultura en el desarrollo capitalista español (1940-1970)*. Madrid: Siglo XXI, 1974. Capítols 2, 3 i 4, 1a part.

91 Clua Queixalós, J. *La comarca de la Terra Alta*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 84-85.

> Mientras los productos agrícolas de esta zona han aumentado con relación a aquellas fechas [abans de la Guerra Civil] sobre un 1000 por 100, los demás productos que el labrador precisa adquirir, han aumentado sobre un 4000 por 100.»

En la mateixa recopilació d'informes s'estableix aquest intercanvi desigual per a la Segarra Tarragonina, actualment Conca de Barberà, i s'estima que la causa principal és el baix rendiment de la producció de cereal per hectàrea —monocultiu de la zona—, fet que, conjuntament, matisa, amb el tancament de les fabriques tèxtils de Santa Coloma de Queralt, porta a una crisi important a la comarca, en bona part atribuïble a la disminució relativa dels preus dels productes agraris, que porta a un intercanvi desigual. Estableix una relació on s'observen les dificultats de l'agricultura cerealística de l'àrea que reflectim en el quadre 3.6, i assenyala la disminució de rendiments, dels quals destaca que són inferiors a 1936. L'alcalde de Conesa complementa la informació del quadre dient: «La falta de una labor experimental hace que nos encontremos hoy con los mimos porcentajes de rendimiento que en el año 1936.[92]

Quadre 3.6. Les variacions de preus en l'agricultura cerealista de la Segarra

	1936	*1956*	*Variació*
Sulfat amònic	0,3	3,75	1.250,00
Superfosfat de calç	0,1	0,84	840,00
Una mula	1.000	20.000	2.000,00
Un carro	350	4.000	1.142,86
Preu del blat	0,55	4	727,27
Preu de la civada	0,4	3	750,00

Font: Mundi Juli, S. *La comarca de Santa Coloma de Queralt.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

D'aquests informes, el més documentat és el que fa referència a la comarca de Falset, és a dir al seu partit judicial, que va exposar com a ponent el capellà de Bellmunt del Priorat. El president de la ponència va ser l'alcalde de Capçanes i diputat provincial[93], que hi dóna una visió més social i reflecteix les dificultats d'ingressos i de manteniment de despeses i inversió per part dels agricultors de la zona. Analitza les dificultats de l'agricultura a partir de mostres de diferents pobles del Priorat històric i de Capçanes, per generalitzar al conjunt de l'àrea. Aquestes dades es poden considerar representatives de la problemàtica per sobreviure

92 Mundi Juli, S. *La comarca de Santa Coloma de Queralt.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 95.

93 Gebelli Fuster. J. (ponent); Blanch Anguera, F. (president). *La comarca de Falset.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 99-128.

de la major part dels agricultors, així com de les dificultats d'estalvi i d'inversió a l'àrea. Les dades de l'informe assenyalen que al Priorat històric s'havia de destinar el 90% dels ingressos bruts familiars a la despesa d'alimentació i més del 70% al Baix Priorat. Això posa de manifest la situació de la zona, on, d'altra banda, l'any 1956 hi havia uns ingressos estimats de 2.925 pessetes per hectàrea, davant les 1.698,5 pessetes de despesa que representava i les 41.265 pessetes que suposava plantar una hectàrea de vinya.

Quadre 3.7 Els ingressos i la despesa al Priorat per família. Any 1956		
	Priorat històric	*Baix Priorat*
Ingrés brut família	21.676,63	25.994,50
Despeses alimentació	19.710,00	19.107,75
Resta	1.966,63	6.886,75

Font: Gebelli Fuster. J. (ponent); Blanch Anguera, F. (president). *La comarca de Falset.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Les causes d'aquesta situació s'atribueixen a la fil·loxera —seixanta anys després—, a la falta de reserves per finançar replantacions, a la difícil rompuda dels terrenys i a uns ingressos de subsistència que no permeten cap tipus d'inversió. La situació es veu tan problemàtica que es desconfia de la capacitat humana del territori per redreçar-la i es considera que per fer-ho és necessari un major recolzament extern. L'informe apunta un altre aspecte important que es pot generalitzar a moltes àrees de l'interior: la descapitalització humana. Així, diu:

> Falset y sus comarcas no reaccionaron, a pesar de que el problema era gravísimo, en el orden material, por la ausencia de los principios que antaño gestaron su grandeza. Las mismas causas producen los mismos efectos. La pervivencia de aquella potencialidad creadora —las virtudes trascendentes— que supo y logró arrancar de las montañas rocosas jugo apetitoso, los célebres caldos del Priorato, y de las comarcas vecinas, hubiera roturado de nuevo los campos sembrados de desilusión. La guerra, la revolución, diezmó a los pocos hombres que podían mantener la tónica.[94]

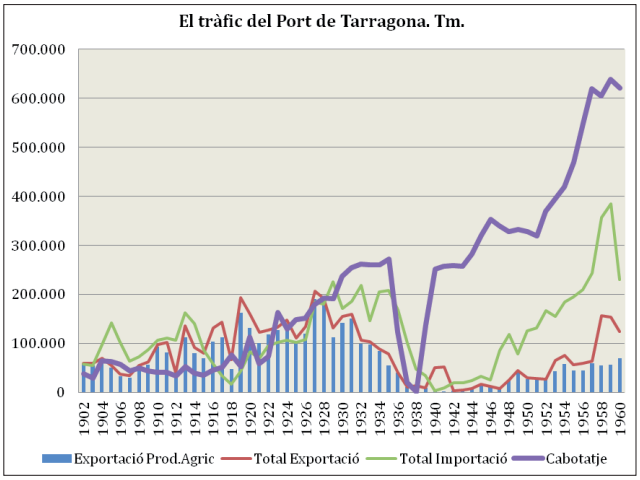
Les expectatives i la situació existent a finals dels cinquanta a les zones de secà i a l'interior de la província no permetien mantenir la població, que ja havia minvat. La descapitalització humana era un fet, la desvalorització dels recursos productius deixava poques alternatives a la majoria de la població i la producció i la renda disminuïen. En aquest marc, a mitjan cinquanta, era molt difícil que el territori continués amb una dinàmica econòmica centrada en la comercialització

94 Gebelli Fuster. J. (ponent); Blanch Anguera, F. (president). *La comarca de Falset.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 120.

d'aquells productes tradicionals, els motors impulsors de l'economia de l'àrea no es trobaven en aquells sectors, i pocs anys després aquests informes passarien a ser uns altres.

3.3 L'exportació dels productes agraris. El Port de Tarragona

Les ciutats de Reus i de Tortosa eren els grans nuclis comercials de la producció agrària de la zona, però per a l'exportació dels productes tenia una gran rellevància el port de Tarragona, un punt d'agrupació de mercaderia per exportar essencial en l'activitat comercial de la zona. Era un port de càrrega, i la gran majoria de productes que en sortiren eren les exportacions agràries. Les xifres del seu moviment ens assenyalen en bona part la dinàmica agrària i comercial de l'àrea. Fins que no es va possibilitar el transport per ferrocarril amb la resta del país, exportar els productes agraris era més fàcil que distribuir-los al mercat interior, que d'altra banda tenia excedents dels principals productes conreats a la zona, el vi i l'oli, la qual cosa no oferia cap avantatge comercial. Fins als anys trenta, el port, tot i algunes situacions crítiques com la davallada de les exportacions vinícoles, era un punt de tràfic important per al comerç exterior, principalment per a les exportacions. Malgrat això, també augmentarà el tràfic de descàrrega i d'importació i s'instal·arà una dinàmica on les vendes a l'exterior tindran una importància significativa que anirà deixant pas a les importacions a partir dels anys trenta, fins que, als anys quaranta, caurà el comerç amb l'exterior i hi haurà només tràfic de cabotatge. El tràfic amb l'exterior a través de les importacions començarà a recuperar-se als anys cinquanta.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

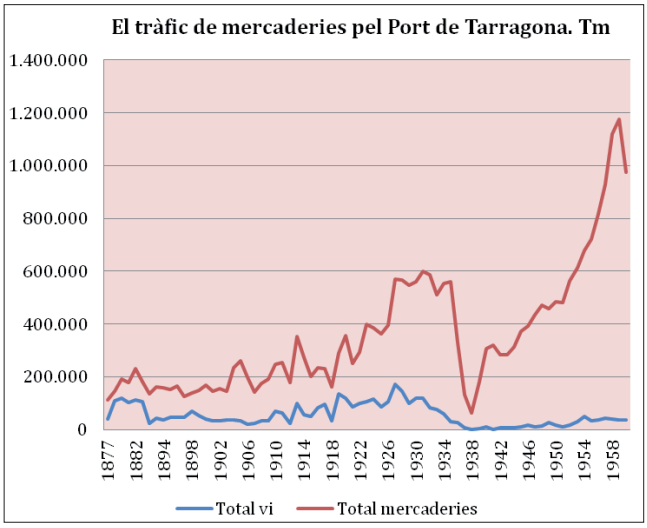
Les vendes dels productes agraris a l'exterior, que havien tingut una lleugera línia ascendent des de principis de segle, cauen en la dècada dels trenta i continuen amb una tendència a la baixa fins a tenir durant la dècada dels quaranta i cinquanta un nombre de tones inferior al de principis de segle. L'any 1929 va significar un trencament de la situació exportadora, que es mantenia en un moviment inercial des de finals de la Gran Guerra: la crisi del vint-i-nou fa caure les vendes per manca de demanda, i a partir d'aquest any s'inicia un període crític que explotarà l'any 1936 i continuarà durant les dècades dels quaranta i cinquanta, quan les vendes a l'exterior estaran molt reglamentades en el marc d'una economia autàrquica. La situació tindrà conseqüències sobre el port i els seus tràfics, i es passarà d'un port amb una gran importància de la càrrega a un port de descàrrega. Els tràfics comercials, per tant, canvien de sentit, dinàmica que es consolidarà a partir dels anys cinquanta. El pes dels productes agraris va anar disminuint en el total de mercaderies transportades a través del port, i el carbó, el petroli, els adobs i els cereals seran productes d'importació o de descàrrega que aniran prenent importància. A partir dels anys trenta és quan s'observa en major mesura aquesta caiguda de l'exportació, però aquesta ja no augmentava de manera excessiva des de principis de segle (d'unes 50.000 t es passà, en anys excepcionals i molt puntuals, a 200.000), però l'activitat exportadora dels productes agraris era important pel port de Tarragona i l'economia de l'àrea.

Des de mitjan segle XIX un dels principals tràfics del port era el vi. Pedro Heras i Carlos Mas[95] assenyalen el fort increment de les exportacions entre 1878 i 1883 i la caiguda d'aquestes a partir de la fil·loxera, quan va minvar la producció local i va recuperar-se la francesa. L'exportació al país veí a conseqüència de la seva menor producció per la fil·loxera va augmentar i això en va fer incrementar el preu; quan a partir de 1892 la plaga fa acte de presència a Tarragona, França ja ha replantat les vinyes i ha disminuït la seva demanda dels vins de la zona, i els preus també cauen (es passa de 45,04 pessetes l'hectolitre l'any 1881 a 16,08 l'any 1884).[96] Els ingressos comercials i agrícoles van disminuir i la crisi va ser notable, amb la qual cosa va costar molt recuperar mercats i replantar la vinya. *El Comercial*, diari que representa els interessos econòmics tarragonins, assenyala que a l'any 1900 hi havia a les comarques de Tarragona 110.127 hectàrees de vinya entre sanes i fil·loxerades, 42.499 d'envaïdes i solament 631 de replantades amb peu americà (resistent a la malaltia); a la província de Girona ja n'hi havia 8.258 de replantades

95 Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

96 La inflació estimada en aquest període és insignificant, es dóna una estabilitat de preus que es pot considerar amb valor de 100 per al 1881 i de 101,70 per a 1894. Vegeu Carreras, A.; Tafunell, X. *Historia económica de la España contemporánea (1789-2009)*. Barcelona: Crítica, 2010.

i a Barcelona 12.262. Les exportacions no van tornar a tenir, ni de bon tros, l'excepcionalitat de la dècada dels vuitanta del segle xix; al contrari, des de principis de segle xx van anar disminuint per començar a remuntar al segon decenni del període abans d'iniciar-se la I Guerra Mundial, però representaran només el 50% de l'exportat vint-i-cinc anys abans.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987

L'exportació vinícola generarà una significativa dinàmica induïda al voltant del port, on es van crear una sèrie d'empreses complementàries al tràfic vinícola (boters, carreters), i també una concentració comercial molt relacionada en la gestió del tràfic portuari. Però l'exportació serà cada vegada menys rellevant en el comerç de l'àrea, i això tindrà implicacions en tota aquesta activitat al voltant del port, que tindrà una incidència relativa cada cop menor sobre el total transportat. Les dificultats d'augmentar vendes són notòries i a l'activitat li costa recuperar-se, la qual cosa determina una disminució del nombre d'hectàrees i de la producció. Aquestes circumstàncies, juntament amb la caiguda de preus, porten a una disminució de renda i afecten els mecanismes d'acumulació de la zona. Tot i aquesta menor significació econòmica de l'exportació vinícola, els interessos exportadors continuaven sent importants i la Cambra de Tarragona en els seus informes sobre reformes aranzelàries, de manera similar a la Cambra de Reus, defensa en aquells moments la llibertat d'exportació dels productes tradicionals de l'àrea, pensament que s'emmarca en una filosofia més lliurecanvista que no pas proteccionista, com

eren els interessos de la indústria catalana del període. La Cambra de Tarragona, a *El Comercial* del 18 de gener de 1903, quan informa sobre el comerç amb Alemanya, assenyala:

> ...habrá de surgir y plantearse una vez más la lucha secular entre las dos tendencias que nos solicitan, una hacia la expansión y otra hacia la restricción o mal llamada protección arancelaria. En tal circunstancia y sean cuales fuesen los perjuicios que en esta materia se atribuyen a la región catalana, creemos necesario consignar muy alto que esta Cámara profesa principios abiertamente orientados a la libertad comercial y a la sucesiva y gradual franquicia arancelaria...[97]

El pes dels interessos vinícoles era notori a l'àrea i la significació de l'exportació del vi era important. La seva davallada tindrà conseqüències a la zona i els resultats pràctics seran que a principis de segle xx el vi deixarà de tenir les xifres d'exportació que tenia vint anys abans. Malgrat tot, la vida comercial en el conjunt de l'àrea continua tenint la seva significació i aquesta crisi vinícola porta a diversificar l'activitat exportadora, ja que la venda a l'exterior era l'element essencial en el seu dinamisme econòmic. Dels productes exportats, al marge del vi, els que tenien una major rellevància eren l'oli i els fruits secs. El preu de l'oli es manté més estable que el del vi, però les quantitats produïdes i comercialitzades eren molt oscil·lants, es tractava d'un producte molt cíclic en la seva producció i encara més en les condicions de l'agricultura de principis del segle xx. Com que la productivitat agrària no augmentava es feia difícil incrementar les vendes a l'exterior, i per altra part els mercats eren més reduïts i no hi havia tanta pressió en la sortida dels productes. Tot això determinarà una caiguda del valor de l'exportació agrària. S'inicia aleshores una alternativa de vendes a l'exterior cada cop més important al voltant dels fruits secs, principalment l'avellana, amb un avantatge territorial, ja que la major part de la producció es concentra al voltant del centre comercial reusenc. Però les alternatives que es cercaren no van tenir l'èxit esperat: és cert que van potenciar una activitat comercial al voltant de l'oli i els fruits secs, però si relacionem les mitjanes exportades dels principals productes agrícoles a través del Port de Tarragona amb el PIB de la zona, per dècades, des de l'inici del segle, observem una pèrdua del pes relatiu de les vendes a l'exterior en relació a les primeres dècades del segle i una caiguda continuada del valor relatiu d'aquestes.

97 Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987. P. 76.

Quadre 3.8. Relació de les exportacions dels principals productes de l'àrea a través del Port de Tarragona i el PIB provincial (Valors de mitjana anual període)								
	Pessetes corrents mitjana anual			*Distribució principals productes exportats*			*Variació*	
	Valor exportació agrària	*Valor PIB*	*Exportació agrària/ PIB*	*Vi*	*Oli*	*Fruit sec*	*Exportació agrària*	*PIB*
1900-1909	34.671.830	212.836.000	16,29	62,57	21,11	16,31	100	100
1910-1919	31.229.887	245.671.101	12,71	89,61	4,46	5,93	90,07	115,43
1920-1929	55.364.690	467.927.168	11,83	47,88	1,94	50,18	159,68	219,85
1930-1939	18.380.906	479.745.138	3,83	25,01	3,25	71,75	53,01	225,41
1940-1949	26.862.121	1.153.618.912	2,33	39,21	3,19	57,6	77,48	542,02
1950-1959	118.631.547	4.803.402.139	2,47	64,16	13,35	22,5	342,16	2.256,86

Font: Elaboració pròpia a partir de Prados de la Escosura, L. *El progreso económico de España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

Durant la primera dècada del segle, les exportacions agràries, en les quals el vi hi tenia una importància significativa, superaven el 15% de les estimacions del PIB. A partir d'aquest punt inicial es pot observar com hi ha una caiguda continuada de la significació de les exportacions agràries en relació a la variació del PIB i l'únic producte que experimenta un augment relatiu en un valor de l'exportat cada cop inferior són els fruits secs, que es consoliden des de la tercera dècada del segle com un element essencial de les vendes agràries a l'exterior. Malgrat que la seva significació en valor de producció global era inferior a la del vi i l'oli, la seva propensió a l'exportació era molt més elevada. Aquests tres productes eren dominants per volum de càrrega i també per valor en l'exportació agrícola, que era l'única que realitzava l'àrea. La seva davallada relativa i els canvis en els productes portaven canvis en el dinamisme comercial. Els productes tradicionals entraven en una crisi exportadora important i els nous no tenien una rellevància excessivament notòria en el conjunt de l'agricultura tradicional de la zona, que no podia augmentar en gran manera la seva producció —principalment l'avellana, que era la dominant—, ja sigui per les condicions tècniques de producció o per tenir unes vendes molt condicionades (ja que es tractava d'un mercat d'exportació relativament estret). El canvi de posicionament en els mercats va representar un estancament dels comerciants tradicionals i un ressorgiment d'uns de nous en un conjunt de fluxos econòmics cap a l'exterior cada cop inferiors, fet que va incidir en les dificultats comercials de la zona. L'exportació no creix en relació al PIB i això trenca la rellevància d'aquests mercats en el mecanisme d'acumulació comercial de la zona. Fins a finals dels anys vint l'evolució dels dos indicadors era

molt paral·lela, però a partir d'aleshores l'exportació agrària cau i continuarà així fins a mitjan dels cinquanta. A partir de llavors, la diferència entre l'exportació i el creixement del PIB serà desproporcionada: l'activitat exportadora passarà de representar més del 10% del PIB provincial durant les tres primeres dècades del segle a menys del 2,5% a finals dels cinquanta. Mentre el valor corrent de la producció agrària exportada es va multiplicar per 3,5 al llarg de seixanta anys, el del PIB ho va fer per més de 35.

Per considerar amb més detall la significació exportadora dels productes agraris del Port de Tarragona podem establir la relació entre la producció agrícola estimada i la sortida d'aquests productes a través port[98], dades que hem detallat en el quadre 3.9, des de principis de segle fins a 1961. Els percentatges que es donen en el quadre permeten entendre la significació que tenia l'exportació per a la producció agrària de la zona, i la rellevància del port es trobava en el fet que el seu funcionament possibilitava uns mecanismes d'acumulació importants, encara que cada vegada menors donada la caiguda de l'activitat a partir de la dècada dels trenta. L'activitat comercial perdia el to i l'estructura creada trontollava. Per a l'intermediari comercial tenia una gran importància, ja que li disminuïen els fluxos monetaris, i això repercutia sobre una xarxa comercial distribuïda per tot el territori. Als principals municipis de la zona hi havia intermediaris comercials i aquesta era una activitat de serveis significativa i que a la vegada gestionava estocs; era, doncs, un escaló intermedi en els fluxos que es relacionava directament amb els grans comerciants, sovint exportadors, que trobarem a Reus, Tortosa i Tarragona. D'agents comercials en trobem en setanta-vuit municipis i en totes les comarques del territori[99]. Aquestes activitats es relacionaven molt directament amb el transport (més orientat a mercaderies que a persones), que també tenia una rellevància notòria en el sector terciari de l'àrea. El comerciant exportador tenia un posicionament clau en el circuit de venda i la seva situació de domini implicava mantenir marges sense consideració dels preus, simplement orientant a la baixa el preu de les compres en un mercat de monopsoni; el més problemàtic per a ell era la disminució de la producció, que li dificultava posicionar-se en el mercat internacional. Al quadre 3.9, que estableix la relació entre la producció i l'exportació agrícola, podem observar la importància de la segona, com en alguns productes la propensió a l'exportació era molt elevada, principalment en els fruits secs, i com algunes vegades l'exportació era superior a la producció estimada. Això ens

98 Les dades de producció corresponen l'INE, i les del port a estadístiques del port obtingudes del llibre del centenari de la Cambra de Tarragona. Els conversors que hem establert són: 1 litre d'oli - 4 kg d'olives; 1 kg d'avellana i d'ametlla en gra - 2,5 kg en closca, i 1 hl de vi - 125 kg de raïm.

99 Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *Articulació territorial i transformacions econòmiques a la Catalunya meridional (1833-1936)*. Diputació de Tarragona, 2008. P. 203.

permet considerar una extensió de l'àmbit comprador dels centres comercials de la zona més ampli que l'estrictament provincial: la relació amb el Baix Aragó i les Garrigues era important per l'oli i les ametlles. D'altra banda, cal considerar l'estocatge d'aquests productes per part del pagès, un mecanisme de protecció davant dels preus determinats pels comerciants, principalment en la fruita seca, que feia de més bon guardar a les algorfes de les cases pageses. Els pagesos anaven traient aquest estoc en funció dels preus de compra dels comerciants, i això deteminarà unes vendes diferents de les produccions anuals. Aquesta dinàmica tindrà conseqüències en l'homogeneïtzació i la qualitat del producte.

Quadre 3.9. L'exportació a través del Port de Tarragona en relació a la producció provincial estimada

	*1910-20**	*1930-35**	*1941*	*1951*	*1961*
Oli	65,19	115,93	15,70	11,19	5,12
Vi	27,88	55,75	0,00	20,00	66,06
Ametlles	40,21	140,90	0,07	33,43	7,83
Avellanes	38,96	96,46	0,09	33,40	120,92

*Valors de mitjana anual

Font: Elaboració pròpia a partir de Prados de la Escosura, L. *El progreso económico de España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

Pel que fa a la relació entre exportació i producció durant aquest període, fins al 1935 s'observa un augment en quasi tots els indicadors, però no podem oblidar que les produccions mitjanes disminueixen excepte en la fruita seca. En les sortides a través port de Tarragona s'observen unes xifres relativament elevades de fruita seca i d'oli, també de vi entre 1930 i 1935, percentatges relativament alts de 1930 a 1935 però amb un descens important del seu valor en relació als anys anteriors. La dinàmica és de descens de l'exportació dels productes agraris en termes globals, i això ens porta a considerar la importància que tindrà cada cop més el mercat interior, principalment a partir de 1940, quan pràcticament tota la producció agrària de la zona s'hi orienta, canvi que explica, d'altra banda, l'augment del tràfic de cabotatge del Port. Els productes que mantenien els indicadors d'exportació més elevats eren els fruits secs i l'oli, que l'any 1951, encara en plena autarquia o control del comerç exterior, tenen elevats indicadors d'exportació. El vi, producte tradicionalment clau en l'exportació a través Port de Tarragona, continua disminuint la producció amb percentatges superiors al 30%, ja no es tornaran a ocupar els mercats que es van perdre i la producció s'orientarà essencial-

ment cap al mercat interior i la conversió en alcohol. El gabinet tècnic del Consejo Económico Nacional de l'Organització Sindical analitza com se'n distribueix la comercialització a finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta (destil·lació, 150.000 hl; vinagre, 90.000 hl; exportació, 150.000 hl, i mercat interior, 610.000 hl), i ressalta que el «problema de dicha producción es la inestabilidad de precios, consecuencia de ir siempre el vino a remolque de una regularización de alcoholes vínicos e industriales»[100]. En canvi, l'exportació dels fruits secs, com ressalta el mateix informe, serà significativa i en la seva comercialització seran importants les vendes a l'exterior. L'oli perdrà posicionament per la caiguda exportadora dels anys quaranta i tindrà una producció molt irregular. A mitjan dels cinquanta experimentarà una forta caiguda i no recuperarà els nivells anteriors fins als anys seixanta. Aquesta recuperació, però, no permetrà obrir vies a l'exportació en uns moments en què se estava recomponent l'ordenació comercial d'aquesta.

Aquesta dinàmica de vendes fa que l'estructura comercial dels productes agraris de la zona es trobi molt condicionada pels canvis en l'exportació, ja que no era el mateix exportar fruits secs, oli o vi. L'estructura comercial estava molt especialitzada i desconeixia mercats que no eren els seus, però, malgrat això i els fluxos econòmics cada cop menors a partir del funcionament comercial, gaudirà —amb oscil·lacions i dificultats d'expansió— d'unes economies d'aglomeració conjuntes a l'entorn dels tres grans nuclis comercials de l'àrea.

3.4 L'agricultura, l'estalvi i la inversió abans de 1930

La relació entre l'agricultura i el sector comercial tenia en el sector financer la línia que connectava l'economia de l'àrea; aquesta activitat tenia una importància notòria com a dipositària de l'estalvi i en el finançament de les diverses iniciatives que es podien donar a la zona, a més de permetre la suficiència de circulant per a les activitats comercials. Per altra part, recollia la major part dels excedents obtinguts a partir de l'activitat comercial, que per tal de rendibilitzar-los s'orientaran de manera aliena al model d'acumulació tradicional, principalment en inversions mobiliàries fora de l'àrea. A l'àrea hi havia una capacitat d'estalvi generada per una doble dinàmica: en primer lloc, pels mecanismes d'acumulació que determinaven l'activitat exportadora i, en segon lloc, pels pagesos, que havien de ser previsors en la distribució de pagaments anuals, per les vendes dels seus productes i el baix consum d'intercanvi que tenien, per tenir una certa seguretat per a temps pitjors. En aquest sentit, l'estalvi global de la zona era tradicionalment significatiu i dispo-

100 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 126.

sava d'uns recursos que haurien pogut finançar una activitat inversora si hi hagués hagut la perspectiva suficient. Podem assenyalar xifres d'estalvi disposat en institucions financeres de l'àrea[101]: l'any 1918 el saldo a favor dels impositors (és a dir, hi havia més estalvi que crèdits) era de 3.621.289 pessetes, una xifra significativa si considerem que aquests representen uns recursos a la vista ociosos per al titular, que significaven al voltant del 1,5% del PIB cf. Per altra part, el nombre de llibretes d'estalvi era de 29.539, xifra que representava una llibreta per a cada dotze persones i un saldo mitjà de 450 pessetes. Tot aquest romanent de recursos com a estalvi dipositat en institucions financeres no trobà gaires sortides en la inversió en el propi territori, ja que si considerem el saldo net del nombre de societats creades des de 1911 fins a 1919, deu anys, observem que el capital subscrit d'aquestes va ser inferior al saldo d'impositors l'any 1918. La sortida d'aquest estalvi es trobava, a part de mantenir alguns coeficients de caixa i reserves per part de les institucions financeres, en inversions borsàries, deute públic i crèdits pont per al circulant de les empreses (principalment comercials), i en menor mesura en el consum de les famílies, ja que pel gran nombre de llibretes d'estalvi podem considerar que no solament les classes benestants i urbanes utilitzaven aquest mecanisme, sinó que també ho feien els agricultors, que, d'altra banda, anaven poc al crèdit i utilitzaven els estalvis per finançar consums i algunes inversions. El pagès tenia filosofia d'estalvi abans que d'endeutament.

En les primeres dues dècades del segle no es van plantejar gaires perspectives d'inversió; els projectes d'inversió en ferrocarril s'havien acabat i no es presentaren projectes amb prou solvència o capacitat d'aglutinar capitals que cerquessin finançament a partir de l'estalvi de l'àrea o d'altres llocs. Ben al contrari: el capital s'orientà cap a fora i l'immobilitzat en inversions empresarials o la participació en el capital de societats creades a la zona no van tenir una canalització significativa per part dels establiments bancaris establerts a l'àrea.

Les dades de la publicació de les cambres sobre la província de l'any 1918 assenyalen un altre aspecte important referent als impositors i els reintegraments en l'estructura financera de l'època: les institucions financeres amb domicili social a l'àrea tenien prop del 75% de l'estalvi de la zona, i si considerem com a mitjana la diferència entre imposicions i reintegraments d'aquest any, observem un excedent d'imposicions sobre reintegraments del 25%. Per altra part, al marge de tornar a ressaltar la significació de les institucions de l'àrea en aquest sector, és notori que la mitjana d'imposició per llibreta és un 80% superior en les institucions financeres locals que en les foranes.

101 Hem estimat aquestes valoracions a partir de la informació facilitada a *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls; i de la valoració del PIB de l'apartat 3.1. d'aquest capítol.

Quadre 3.10. L'estalvi a la zona l'any 1918. En pessetes					
	Valor en pessetes			*Distribució*	
	Institucions amb domicili a la zona	*Institucions foranes*	*TOTAL*	*Institucions amb domicili a la zona*	*Institucions foranes*
Imposicions	9.745.301,52	3.544.991,28	13.290.292,80	73,33	26,67
Reintegraments	7.278.824,21	2.390.187,78	9.669.011,99	75,28	24,72
Llibretes	17.921	11.618	29.539	60,67	39,33
Mitjana imposició per llibreta	543,79	305,13	449,92	120,86	67,82

Font: Elaboració pròpia a partir de *Vida económica de la provincia de Tarragona 1918*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls.

Els anys vint coneixen dificultats importants en l'economia de l'àrea: l'inici del període experimentarà el canvi de cicle de l'economia catalana després de la I Guerra Mundial i durant la resta de la dècada la zona no remuntarà. Un indicador que ho assenyala és la disminució de la població, i n'hi ha altres que semblen confirmar-ho, com les valoracions i comentaris sobre l'economia de l'època que durant els primers anys d'aquella dècada fan les anàlisis de les cambres de comerç. Hem volgut reproduir un text molt significatiu de la situació de principis dels anys vint, un període carregat de pessimisme, com es manifesta en l'escrit, on s'analitza l'efecte d'aquest canvi de cicle en tots els sectors productius de l'àrea i es dóna una visió general de la problemàtica de l'activitat econòmica d'aquesta. L'informe assenyala d'una manera clara no només les dificultats conjunturals sinó també les estructurals de l'economia de la zona, una activitat que gira al voltant de la comercialització dels productes agrícoles i que es troba en crisi perquè no es pot augmentar l'exportació en una situació financera crítica. En aquest marc hi ha grans dificultats per remuntar l'activitat i es posa en dubte la idoneïtat de les produccions, la política proteccionista i la pèrdua de marques i mercats per part dels comerciants de la zona. Considerem l'eloqüent paràgraf de l'informe de les cambres de la província a principis dels anys vint:

> La paralización general en los negocios con el exterior por la falta casi absoluta de pedidos, tanto por el triunfo de los sustitutivos en los aceites, como por la fuerte competencia con otros artículos similares de otras procedencias concurrentes en los mismos mercados, como en la avellana y arroces o por las diferencias en la cotización de las divisas, o por los grandes problemas aduaneros surgidos de la denuncia de los arreglos comerciales existentes entre España y el extranjero, repercutió honda y directamente sobre la economía de la provincia de Tarragona integrada principalmente por la producción de productos agrícolas. Y de ahí sobreviene una situación angustiosa para el agricultor, que vio despreciada su

> mercancía; para el industrial, porque la elaboración de unos productos, la transformación de otros, se mantuvo al compás de las demandas recibidas, y para el comerciante, que aparte la paralización de sus negocios tuvo que sufrir la pérdida de mercados logrados para sus marcas propias con supremos esfuerzos y sacrificios.
>
> Y esta situación vino agravada por la agudización de la crisis bancaria, que si en general presentó caracteres alarmantes, en nuestra provincia fueron todavía más intensos por la suspensión de pagos del Banco de Barcelona, entidad que por volumen y naturaleza de sus operaciones absorbía gran parte del movimiento comercial de la región, arrastrando con su caída a gran número de comerciantes, e impulsando a las demás entidades análogas a una mayor restricción de operaciones, especialmente de crédito, colocando en apurada situación a muchos sectores de la producción y muy particularmente al comercio que no pudo acomodarse en sus operaciones con el extranjero a los usos y costumbres impuestos por sus concurrentes.[102]

És una anàlisi molt lúcida i la perspectiva que ens dóna el temps permet generalitzar-la per a un llarg període; marca una situació que podem considerar molt preocupant per al creixement econòmic de la zona. Té una gran profunditat tot i ser simplement descriptiva, ja que no en fa valoracions ni gairebé s'atreveix a assenyalar polítiques per remuntar la situació (era difícil fer-ho aleshores, donada una realitat econòmica i social tan contradictòria). El que és evident és que el model de les primeres dècades del segle no es podrà repetir a partir dels anys vint, les exportacions s'estanquen, la producció agrícola també i els preus d'aquests productes perden valor d'intercanvi en relació a béns cada cop més necessaris per a l'explotació agrícola i el consum de les famílies. En aquest marc no es plantejarà una perspectiva industrialitzadora, el comerciant no passa a industrial; potser ja era massa tard, no tenia prou excedents per fer-ho en uns mercat més amplis i completament diferents dels que coneixia, de caràcter local, o potser també és que hi havia una diferència significativa entre el comerciant i l'industrial i la cultura empresarial de l'àrea no era suficient per afavorir aquest canvi. L'anàlisi cameral no posa en dubte el model comercial ni productiu de la zona, solament n'assenyala les dificultats en una dinàmica de producte no competitiva, com diuen les cambres, en els mercats mundials. A finals de la dècada, quan per canvis sectorials i tecnològics en el procés econòmic general es manifesten uns elements de competitivitat que podien permetre plantejar modificacions a aquest esquema, s'entra en una crisi econòmica important a nivell mundial amb unes circumstàncies polítiques que no permetran alternatives econòmiques. A partir de l'autarquia dels anys quaranta, després de la Guerra Civil, la situació és més contradictòria, el model, sense exportar, se sostindrà en la seva obsolescència, esperant la crisi definitiva en el canvi que vindrà als anys seixanta.

102 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1920-1921.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 23-24.

3.5 La inversió i la creació de societats empresarials

Valoràvem anteriorment les dificultats d'adaptació de l'economia de la zona a les dinàmiques de l'entorn i com el model comercial i agrari tenia dificultats per mantenir rendes i nivells d'activitat. Malgrat aquesta situació, era manifest que hi havia una certa capacitat de l'economia per adaptar-se a nous condicionants productius, i en aquesta perspectiva es crearen empreses, potser no les suficients per iniciar un procés de transformació significativa de l'economia, però sí que hi va haver inquietuds i alguns projectes que en aquesta època tan contradictòria que va ser la segona dècada del segle plantejaren opcions o alternatives possibles al vell model agrícola comercial. Per valorar-les considerarem la inversió realitzada en societats, dada que ens aproxima a la dinàmica de les empreses més grans de l'àrea, que estaven organitzades d'aquesta forma i que eren significants per la capitalització, els ingressos i la implicació que podien tenir en el conjunt de l'economia de la zona. Organitzar una activitat econòmica en forma de societat les primeres dècades del segle tenia una gran significació, ja que volia dir projectes més complexos que necessitaven més capitals que la resta d'activitats empresarials. Això ens permet copsar la modernització i fins i tot les modificacions de l'activitat econòmica, perquè aquests tipus de projectes implicaven sistemes d'organització empresarial més sofisticats, amb capacitat d'integrar voluntats i persones amb una previsió i una forma de gestió molt precisa.

La creació de noves societats la segona dècada del segle, a partir de les dades dels informes de les cambres, és també un indicador del dinamisme econòmic de l'àrea. El quadre 3.11 en mostra la creació i dissolució en el període de 1911 a 1919. Observem que va ser entre 1912 i 1914 quan s'inverteix més en la creació d'aquest tipus d'empreses si en considerem el capital. És inferior la creació de noves societats entre 1915 i1917, fet que ens porta a sospitar que donats els bons negocis de la guerra no era un moment favorable per a nous projectes empresarials sinó que era més interessant utilitzar al màxim l'estructura existent o improvisar-la en funció de situacions de tracte puntuals. A partir de 1918 es recuperen les xifres anteriors i l'any 1919 són relativament bones. Durant tot el període es dóna un saldo net de creació de societats; no passa el mateix, però, amb el capital d'aquestes, ja que als anys 1912, 1915 i 1917 és superior el de les que es dissolen que no el de les que es creen. El nombre de dissolucions més significatiu tindrà lloc l'any 1912 a Reus, i el 1917 a Tortosa.

Quadre 3.11 Societats constituïdes i dissoltes la dècada dels anys deu. Nombre i capital en pessetes												
Societats constituïdes	*Reus*		*Tarragona*		*Tortosa*		*Valls*		*Pobles*		*Total*	
	N.	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*
1911	9	190.363	2	51.500	4	573.000			5	107.500	20	922.363
1912	4	1.842.948	4	68.000			1	10.000	5	40.000	14	1.960.948
1913	7	1.707.865	5	95.000	6	140.927	3	207.000	4	32.000	25	2.182.792
1914	5	675.000	4	1.461.000	2	42.210			4	30.000	15	2.208.210
1915	8	225.000	4	64.000			1	12.000	5	37.237	18	338.237
1916	5	193.000	5	103.000	3	618.000			1	12.000	14	926.000
1917	7	459.078	6	245.650	2	71.000			5	111.000	20	886.728
1918	11	521.341	12	606.300	5	44.000	3	122.000	7	34.500	38	1.328.141
1919	22	2.020.000	11	1.580.000	4	93.000	3	352.000	7	376.000	47	4.421.000
	78	7.834.595	53	4.274.450	26	1.582.137	11	703.000	43	780.237	211	15.174.419
Societats dissoltes	*Reus*		*Tarragona*		*Tortosa*		*Valls*		*Pobles*		*Total*	
	N.	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*	*N.*	*Capital*
1911	2	50.900	1	2.000			1	5.000	2	10.000	6	67.900
1912	5	2.473.900	2	13.000			1	10.000	1	8.000	9	2.504.900
1913	7	280.489							1	33.000	8	313.489
1914	1	18.000	1	30.000	3	36.000					5	84.000
1915	7	275.500	6	202.500					2	7.000	15	485.000
1916	1	18.000	1	80.000	2	150.000			2	7.000	6	255.000
1917	8	129.500	1	7.562	1	800.000	1	150.000			11	1.087.062
1918	4	36.500	4	53.250	2	40.000			1	1.000	11	130.750
1919	3	14.000	2	12.500			1	10.000	2	40.554	8	77.054
	38	3.296.789	18	400.812	8	1.026.000	4	175.000	11	106.554	79	5.005.155
Saldo	40	4.537.806	35	3.873.638	18	556.137	7	528.000	32	673.683	132	10.169.264

Font: Elaboració pròpia a partir de *Vida económica de la provincia de Tarragona 1920-1921*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls.

La significació de Reus en aquesta dinàmica empresarial és notable: representa el 37% de les societats creades en el període i el 52% del capital. Segueixen Tarragona, amb un 25% de societats i un 28% del capital; Tortosa, amb un 12% i un 10% respectivament, i Valls, amb un 5% i un 4,5%. La resta de municipis, sota la denominació *Pueblos* en l'informe de les cambres, representen un 21% de

les societats i un 5,5% del capital. El nombre de societats dissoltes és elevat, representarà el 62,55% de les creades i el 67,01% del capital, percentatges que ens assenyalen la poca consolidació dels projectes que volen portar a terme aquest tipus d'empreses o l'adaptació de moltes a un negoci puntual. En qualsevol cas, la xifra de dissolucions en relació a la de creacions és un símptoma del fet que no es consolida una estructura empresarial permanent a partir de la creació d'aquestes empreses. L'any 1912 es van dissoldre cinc societats a Reus amb un capital proper als 2,5 milions de pessetes, i el 1917 hi va haver una liquidació d'una empresa amb un capital social de 800.000 pessetes a Tortosa, que devia ser un projecte important que es va replantejar o va fracassar i que significa més d'un 50% del conjunt de les noves societats creades durant l'època a la ciutat. La creació i dissolució de societats algunes vegades era complementari en el sentit que moltes es creaven per un temps determinat i se'n podia plantejar la renovació en condicions diferents. Aquesta consideració ens porta a valorar la creació neta d'aquestes empreses a la zona, i aquí observem de nou la rellevància de Reus, amb un saldo de 40 noves societats i una inversió de 4.537.806 pessetes; segueix Tarragona, amb 35 societats i 3.873.638 pessetes, i Tortosa, amb 18 societats i un capital addicional de només unes 550.000 pessetes. En total, la inversió addicional va ser d'uns 10 milions de pessetes en 132 noves empreses. El domini de Reus en l'activitat econòmica, amb les societats creades en el conjunt provincial, era notable; segueix Tarragona, que, encara que amb menys capitalització, no deixarà de ser un altre nucli cada cop més significatiu. Tortosa, amb uns plantejaments comercials i financers inicialment molt similars als de Reus, tindrà una inversió neta equivalent a menys d'una vuitena part d'aquella.

La importància d'aquestes inversions empresarials en l'economia de l'àrea es pot establir en funció de dos criteris: la relació entre el capital escripturat i el conjunt estimat de la inversió en l'àrea (que hem considerat a partir de la FBC en relació al PIB, d'acord a la distribució per Espanya), i la distribució d'aquests valors per càpita, com hem fet abans per estimar el PIB de la província. Això ens permetrà apropar-nos a uns valors mitjans d'inversió o FBC per Tarragona en base als patrons espanyols[103]. Si comparem la rellevància d'aquest indicador amb el del conjunt d'Espanya, les dades són molt diferents, el percentatge a l'àrea sempre ha estat molt allunyat del que representa per al conjunt de l'estat. Podem assenyalar, doncs, que la significació de la capitalització d'aquestes empreses en el total de la inversió realitzada a la zona és relativament molt baixa en comparació amb el conjunt espanyol, com es pot valorar a partir del quadre 3.12. La comparació

103 Prados de la Escosura, L. *El progreso económico de España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

d'ambdues relacions assenyala una aproximació relativa a la significació d'aquesta inversió en societats mercantils a la zona en funció del que succeïa al conjunt de l'economia espanyola, i en aquest sentit podríem qualificar la creació de societats empresarials a l'àrea de baixa, si considerem les constituïdes i les estimacions d'inversió comparades amb la significació que tenen sobre la FBC a Espanya. Les societats creades a l'àrea representaren menys del 0,5% de les societats creades a Espanya —excepte els anys 1913 i 1914—, la qual cosa és significativa si considerem que la població de la zona representava més d'un 1,65% del conjunt de l'espanyola.

Quadre 3.12 La significació de les noves societats en la inversió provincial. Pessetes corrents

	Tarragona		*Inversió societats % FBC*		*Tarragona en relació al conjunt espanyol*	
	Inversió noves societats	*Estimació FBC*	*Tarragona*	*Espanya*	*Societats creades*	*Població*
1911	922.363	18.787.578	4,91	27,71	0,3	1,69
1912	1.960.948	22.322.185	8,78	21,05	0,7	1,69
1913	2.182.792	24.810.389	8,8	13,38	1,11	1,68
1914	2.208.210	21.994.517	10,04	12,48	1,35	1,68
1915	338.237	18.740.003	1,8	11,71	0,26	1,68
1916	926.000	21.192.228	4,37	18,64	0,39	1,67
1917	886.728	24.197.831	3,66	52,96	0,12	1,67
1918	1.328.141	29.265.247	4,54	45,59	0,17	1,67
1919	4.421.000	30.429.315	14,53	39,48	0,61	1,66
Total període	15.174.419	211.739.293	7,17	28,52	0,42	1,66

Font: Elaboració pròpia a partir de PRADOS DE LA ESCOSURA, L. *El progreso económico de España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; CARRERAS, A. (coord.). *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1989; i INE. *Anuario Estadístco de España*, de diversos anys.

L'estructura empresarial que constituïren aquestes societats, si les filtrem més i ens centrem en les anònimes, es concreta en activitats molt diverses: n'hi havia d'industrials, de subministrament de serveis a la població (electricitat, transports, assistència sanitària, institucions financeres) i algunes de comercials, com es pot apreciar en el quadre 3.13, que recull les de l'any 1917. L'oferta estava diversificada: de 22 societats, 5 eren industrials, 17 de serveis (amb una rellevància important de les financeres), i 3 estaven orientades a les activitats comercials. Una desena es localitzaven a Reus, sis a Tarragona i una a Valls, al Vendrell i a Tortosa, i d'altres a Barcelona. D'aquelles de les quals hi ha informació sobre la data de constitució podem observar com la majoria i les de més capital es van crear al segle XIX.

Quadre 3.13. Societats Anònimes domiciliades o amb centres de producció a la província de Tarragona. 1917				
Denominació	*Objecte*	*Domicili*	*Capital nominal*	*Data constitució*
Cª Reusense de Tranvías	Transports	Reus	735.000	1883
Cª Automóviles La Hispania	Transports	Reus	70.000	1909
Instituto Pedro Mata	Serveis sanitaris	Reus	1.000.000	1896
Banc de Reus	Serveis financers	Reus	1.000.000	1862
Banc de Valls	Serveis financers	Valls	10.000.000	
Caja de Crédito y Ahorro	Serveis financers	El Vendrell	60.000	
Bolsin de Tarragona	Serveis financers	Tarragona	50.000	
Arrendataria de Serv. Publ. Tarragona	Serveis financers	Tarragona	1.000.000	
Banco de Tortosa	Serveis financers	Tortosa-Barcelona	1.250.000	
La Nación	Serveis al comerç	Tarragona	3.000	
Carburos de Teruel	Quimica	Reus-Terol	520.000	1914
Electro-Quimica de Flix	Quimica	Barcelona-Flix	2.000.000	1897
La Auxiliar de la Construcción	Productes construcció	Reus	50.000	1917
La Constructora	Productes construcció	Reus	10.000	1917
S.A. Vilar de Tarragona	Exportació en general	Tarragona	1.000.000	
Exportadora Tarraconense	Exportació de vins	Tarragona	500.000	
Gas Reusense	Energia	Reus	625.000	1854
Electra Reusense	Energia	Barcelona-Reus	600.000	1898
Unión Comercial	Comerç majorista	Tarragona	75.000	
Industrial Harinera	Alimentació	Reus	500.000	1855
Empresa Hidrofórica	Abastiment d'aigua	Reus	73.500	1848

Font: *Vida económica de la provincia de Tarragona 1917.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls.

Podem comparar l'estructura de les societats anònimes existents l'any 1917 amb les de 1925 per tal de conèixer l'evolució i la trama bàsica de l'estructura empresarial de la zona en un període prou intents de l'activitat econòmica, que havia experimentat l'eufòria del període de la I Guerra Mundial, la crisi posterior i la confiança que podia generar a la burgesia catalana el règim de Primo de Rivera. Una primera consideració del capital desemborsat en aquestes societats ens assenyala que equival a un cinc per cent del PIB cf provincial el 1917 i a un set el 1925, és a dir, hi ha un increment notori en la capitalització d'aquestes empreses en l'economia de l'àrea. Per altra part, dins d'aquesta oferta, podem considerar dos

tipus d'empreses: les que tenien la seu social i l'activitat econòmica preferent a la província i les que hi tenien essencialment els centres de producció. Hi ha societats significatives amb domicili social fora de l'àrea, com empreses de ferrocarril, alguna naviliera, una o dues empreses tèxtils i la química de Flix. Actuaven a la zona, però, tot i la seva rellevància a l'àrea, tenien una funcionalitat molt diferent de les domiciliades a la província. Aquells anys, la significació de les empreses amb seu fora no era tan dominant com seria a partir de 1960, quan les grans empreses amb domicili social fora de l'àrea tindran un pes important en el conjunt de l'economia provincial. A principis de segle, en canvi, aquest fet era poc representatiu però significatiu.

Les societats anònimes que tenien la seu i l'activitat a la zona determinaven una estructura empresarial d'una certa rellevància, i l'evolució i la significació d'aquestes en dos moments diferenciats, al 1917 i al 1925, ens mostraran característiques específiques de l'economia de l'àrea. Tornem a les dades dels informes anuals de les cambres[104] de la província per tal d'obtenir una visió significativa sobre la funcionalitat productiva i l'evolució d'aquestes empreses. El quadre 3.14 mostra, a partir de les dades de l'anuari cameral, aquest tipus d'empreses en els dos moments diferents. Les hem ordenat en sectors d'activitat per poder establir-ne l'evolució i la significació productiva.

*3.14 Les societats anònimes de la província 1917-1925**

Valors absoluts	*Any 1917*	*Any 1925*	*Variació*	*Any 1917*	*Any 1925*
Indústria			Indústria		
Nombre	6	11	Nombre	100	183,33
Capital escripturat	3.680.000	19.770.000	Capital escripturat	100	537,23
Capital desemborsat	3.675.000	12.490.000	Capital desemborsat	100	339,86
Serveis			Serveis		
Nombre	15	21	Nombre	100	140
Capital escripturat	17.441.500	31.293.500	Capital escripturat	100	179,42
Capital desemborsat	12.092.500	23.106.500	Capital desemborsat	100	191,08
Total	21	32	Total	100	152,38
Valors absoluts	*Any 1917*	*Any 1925*	*Variació*	*Any 1917*	*Any 1925*
Capital escripturat	21.121.500	51.063.500	Capital escripturat	100	241,76
Capital desemborsat	15.767.500	35.596.500	Capital desemborsat	100	225,76
Distribució	Any 1917	Any 1925	Ràtios empresarials	Any 1917	Any 1925

104 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1917*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 182-183; i *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 624-625.

Indústria			Indústria		
Nombre	28,57	34,38	Capital desemborsat/ escripturat	99,86	63,18
Capital escripturat	17,42	38,72	Capital per empresa	613.333,33	1.797.272,73
Capital desemborsat	23,31	35,09	Serveis		
Serveis			Capital desemborsat/ escripturat	69,33	73,84
Nombre	71,43	65,63	Capital per empresa	1.162.766,67	1.490.166,67
Capital escripturat	82,58	61,28	Total		
Capital desemborsat	76,69	64,91	Capital desemborsat/ escripturat	74,65	69,71
Total	100	100	Capital per empresa	1.005.785,71	1.595.734,38

* El capital s'expressa en pessetes.

Font: Elaboració pròpia a partir de *Vida económica de la provincia de Tarragona 1917*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 182-183; i *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 624-625.

El quadre mostra un canvi important en l'estructura empresarial durant el període que es reflecteix en el creixement del sector industrial, encara que cal tenir en consideració el predomini global de les empreses del sector terciari, tant en un any com en l'altre. El capital desemborsat en el sector terciari gairebé dobla el de l'industrial l'any 1925, i es pot observar una diferència significativa entre l'escripturat i el desemborsat en aquests dos sectors entre els dos anys comparats (passa en la indústria d'un 99,86% a un 63,18%, i en el sector terciari d'un 69,33% a un 73,84%). La dinàmica entre 1917 i 1925 assenyala una propensió superior a desemborsar en el sector terciari que en la indústria i un augment de les societats de 21 a 32 (un augment d'un 52,38%, del qual el terciari representa un 40% i la indústria un 83,33%). El capital escripturat per aquest tipus d'empresa és relativament elevat, ja que l'any 1917 supera el milió de pessetes i el 1925 el milió i mig, mentre la xifra per al conjunt de l'estat era d'1.104.668 pessetes l'any 1917 i d'1.161.275 el 1925[105]. Això ens pot fer considerar que les grans empreses de la zona tenen una capitalització important i que es dóna una inversió notòria en el sector industrial. És possible determinar aquesta dinàmica amb noms específics, sectors concrets i llocs d'instal·lació, ja que són empreses molt representatives en l'estructura productiva de la zona. L'any 1917, els bancs de Valls, Reus i Tortosa representaven més del 75% del capital escripturat del conjunt d'aquestes empre-

105 Carreras, A. (coord.). *Estadísticas históricas de España. Siglos xix-xx*. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1989. P. 478-479.

ses, mentre que a l'any 1925 en representaven poc més del 55%. Com a empreses industrials significatives trobem, l'any 1917, Electro Química de Flix, amb dos milions de capital; un exportador important a Tarragona, S.A. Vilar de Tarragona, arrendatari de serveis públics amb relació amb institucions financeres locals, i l'Institut Pedro Mata a Reus.

L'any 1925 hi ha alguns canvis a destacar en aquesta estructura. Ja hem dit anteriorment que la significació de les institucions financeres de la zona era menor, cosa que implica un pes superior d'activitats industrials i de servei no financer. Continua la importància d'Electro Química de Flix, amb un capital de tres milions de pessetes, tot desemborsat, i cal ressaltar tres empreses industrials més: Astilleros de Tarragona[106], creada l'any 1918 amb un capital de deu milions de pessetes del qual el 1925 se n'havia desemborsat el 40%; una empresa de cablejat elèctric a Torredembarra, S.A. Conductores Eléctricos, que facilitarà posteriorment la implantació de la Pirelli a la vila, i la Industrial Algodonera de Reus, constituïda com a societat anònima l'any 1918, empresa tradicional en el tèxtil de la ciutat que va arribar a tenir uns 900 treballadors. Aquesta oferta industrial es complementava amb dues farineres i indústries alimentàries, més pensades per als mercats locals que per a altres. En els serveis no financers hi trobem exportadors, principalment de vins, a Tarragona, i empreses de subministrament de serveis d'aigua, gas i electricitat. La ubicació d'aquestes societats ens assenyala un desplaçament cap a Tarragona en aquest període: es passa de 6 societats amb un capital escripturat de 2,6 milions de pessetes l'any 1917 a 17 societats amb 27,6 milions de capital l'any 1925; a Reus, es passa de 11 a 8 societats i de 5,2 a 9,8 milions de pessetes de capital. A la resta de la província destaca el Banc de Valls, amb un capital de 10 milions de pessetes durant tot el període, amb fortes dificultats per desemborsar-lo, i també hi ha 3 societats l'any 1917 amb un capital de 3,1 milions, que passen a ser 6 societats amb un capital de 3,7 milions l'any 1925. Altres empreses estaven installades al Vendrell, Flix, Torredembarra i n'hi havia de petites, de subministrament elèctric, a Masllorenç i la Bisbal del Penedès.

La majoria d'aquestes grans empreses existents l'any 1925 continuaven la seva activitat a finals dels anys cinquanta, encara que cal matisar aquesta generalització. Les institucions financeres locals perdran la seva significació relativa en un procés de fallides i canvis en l'estructura bancària catalana, i a finals dels anys cinquanta solament restaran amb la seu social a la zona el Banc de Valls, el Banc Mercantil de Tarragona i la Banca Vilella a Reus; a principis dels cinquanta es crearà la Caixa d'Estalvis de Tarragona. Les empreses elèctriques de submi-

106 Aquesta empresa seria absorbida l'any 1924 per la Unión Naval de Levante, el 22% del capital de la qual era de l'alemanya Fried Krupp Germana Werlt.

nistrament local també s'hauran integrat en una oferta de serveis més àmplia, específicament FECSA (Fuerzas Eléctricas de Cataluña S.A.). La resta d'empreses —excepte Electro Química de Flix, que jugarà un paper significatiu en la química espanyola— no s'expansionaran, no creixeran i mantindran la seva estructura tradicional, i això farà que cada vegada tinguin menor significació i importància empresarial. Al costat d'aquestes empreses i per complementar la visió de l'estructura no agrària de la zona, cal assenyalar algunes inversions foranes, encara que amb importants interessos locals, que per la seva significació han estat representatives en alguns sectors productius de l'àrea. Podem assenyalar en aquest sentit la fàbrica de tabacs de la Compañia de Tabacos[107], que s'acabarà de construir l'any 1931, i les de subministrament de gasolines CAMPSA, ambdues a Tarragona.

Tot i la significació de les noves activitats productives i la creació d'empreses més grans, als anys vint no hi ha un canvi del model existent, centrat en l'agricultura i la comercialització de la seva producció. El pas del temps també portava intents de transformació: canvis de conreus, valor afegit, primeres transformacions dels productes agraris, ramaderia avícola i adaptació a noves formes comercials en un marc que limitava l'exportació; però el model periclitava. La modernització global i molt concretament la de l'estructura productiva que suposaven les noves tecnologies, l'electricitat o el telèfon, en aquell marc tenien sovint un ús més de consum domèstic que empresarial. La construcció d'infraestructures no era suficient, les obres públiques en carreteres i ferrocarrils tenien una visió de pas per l'àrea, no vertebraren el territori ni es dissenyaven, com havia succeït anteriorment, en funció dels interessos productius i comercials de la zona; les grans obres hidràuliques eren per produir electricitat i no tenien tant en consideració unes possibles transformacions agràries (això solament es plantejarà en el cas del pantà de Riudecanyes com un esforç inversor dels interessos locals que ràpidament tindrà més perspectives de subministrament urbà que no pas agrícola). En aquesta dinàmica, remuntar la situació a partir de la transformació de l'estructura existent era difícil, ni tan sols restava un capital humà que ja s'havia orientat a l'emigració. S'haurà d'esperar la inversió externa per donar una altra opció en el creixement econòmic de l'àrea.

107 Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *La realidad de un mito. La fábrica de tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Los libros de Altadis, 2008.

Capítol 4. Dinàmiques de creixement truncades

Mencionàvem en l'apartat anterior les dificultats de l'economia de l'àrea per trobar una dinàmica que possibilités un augment de rendes i de la producció; hi va haver diversos intents en seixanta anys, i tot i que podia semblar que hi havia un gran immobilisme, les situacions eren canviants: les pautes de consum, la tecnologia, la mobilitat, la producció, els recursos energètics, i tantes altres coses es van modificar en aquell llarg període. Malgrat això, l'estructura dominant de producció, però, no va modificar-se, els intents d'adaptació als nous temps eren possibles perquè aquests canviaven, però era difícil canviar l'estructura productiva existent. En aquest sentit es van cercar alternatives en el sector terciari, en serveis a la població, en la indústria i en la millora de les comunicacions amb obres d'infraestructura, però cal recordar que la majoria d'aquestes iniciatives es concentraren en la idea d'utilitzar el potencial agrari de la zona. No es veien gaires alternatives en el procés de creixement a la comercialització dels productes agraris, com a màxim es podia considerar el desenvolupament d'una indústria agroalimentària a partir del potencial d'aquests recursos. La modernització de l'economia es plantejava augmentant la producció i les rendes derivades de l'agricultura, cosa que sovint es traduïa en increments de rendiment en els conreus existents, principalment passant del secà al regadiu amb la construcció de noves infraestructures[108]. Tot estava en funció d'aprofitar la base agrària de la zona.

108 *Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades* (Libro IV. Cap. IX. Gran proyecto de riegos). Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

L'excepció a aquesta generalització la trobem als anys vint, quan Fàbregas i els germans Recasens[109] es plantejaren nous negocis. Inicialment les seves actuacions s'emmarcaren en les possibilitats de la zona, el port de Tarragona, els negocis de la I Guerra Mundial i els recursos financers existents: van crear una societat financera que controlaria els bancs de Reus, Tarragona i Tortosa, i a la vegada una sèrie d'empreses amb activitats industrials i de serveis. Aquest podia ser l'intent més seriós amb possibilitats de canviar les pautes de creixement econòmic que s'havia donat a la zona des que a finals del segle anterior els interessos comercials ja van deixar de banda els industrials. Però la seva projecció ràpidament va superar el marc de l'àrea, i van tenir una influència significativa no solament a Catalunya sinó també al conjunt d'Espanya. Malgrat l'èxit, aquestes iniciatives financeres no van poder arrossegar un canvi profund en l'economia de l'àrea. Tot i algunes inversions que realitzaren en empreses de l'àrea, la magnitud dels seus negocis supera l'àmbit d'aquesta, amb uns interessos tradicionals tan arrelats que solament era possible modificar-los amb actuacions dins el mateix model. Fàbregas i els germans Recasens no van ser l'únic exemple, també podem trobar altres representants d'aquest dinamisme amb plantejaments diferents a les pautes d'acumulació tradicional que van impulsar els seus negocis a Barcelona —com és el cas dels Vilella amb la Vidriera Barcelonesa — o a Madrid —com van fer els Abelló. Totes aquestes actuacions i persones van sorgir de l'acumulació prèvia de la zona, però els seus negocis aviat ultrapassaren aquest marc. L'economia de l'àrea va canviar poc per aquestes actuacions, la seva influència va ser limitada i l'activitat comercial tradicional continuava sent conjuntament amb l'agricultura la base de l'economia de la zona. Lligades a aquestes, van sorgir unes dinàmiques de creixement que s'estendran pel territori. Aquestes dinàmiques que hem definit com a truncades són les que volem descriure en aquest capítol.

Reus, la segona ciutat en nombre d'habitants de Catalunya a principis del segle XX, no tindrà l'empenta industrial que podem trobar a Sabadell, Terrassa o Manresa. Ja hem comentat anteriorment les diferències entre l'empresari comercial i l'industrial, i l'empresari de Reus (i també podríem afegir-hi el de Tarragona i Tortosa) tenia una base comercial; disposava del *know-how* suficient en aquesta activitat per a què no li compensés l'esforç de passar-se a la industrial. La seva idi-

109 Fàbregas i els Recasens controlaren els bancs de Reus, Tarragona i Tortosa, que van ser la base per crear el Banc de Catalunya, que va fer fallida el 1931 coincidint amb la II República. A la zona participaven en algunes societats, principalment La Industrial Algodonera, SA, però la seva activitat es va desenvolupar més a Barcelona i Madrid, principalment a partir del control del Banc de Catalunya i altres interessos financers i empresarials. Vegeu Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003.

osincràsia i opcions de negoci no afavoriren precisament aquesta transformació, buscaren abans oportunitats en els mercats de la zona i no van tenir en consideració el canvi econòmic que s'estava generant per tot arreu, la qual cosa determinarà una menor renda en aquests mercats. La no renovació va anar afectant, a poc a poc però de manera continuada, tota l'estructura productiva de la zona. No hi va haver una caiguda brusca; la situació, sense augments de renda, s'anava deteriorant de manera continuada seguint les circumstàncies de l'època, i en aquesta situació no es va ser capaç de plantejar una visió alternativa, ni com a model d'actuació empresarial ni de perspectives de creixement per part dels representants d'organitzacions econòmiques, administratives i polítiques de l'àrea. Es feia difícil plantejar-les, però impulsar-les encara més.

Als anys vint hi ha una sèrie d'escrits i anàlisis sobre la realitat econòmica de la zona que plantegen una problemàtica de poc creixement molt precisa i permeten interpretar que les seves argumentacions podien portar a altres opcions, però el camí que assenyalaven i les anàlisis que feien no van engegar un dinamisme diferent al tradicional, malgrat que provenien d'institucions econòmiques representatives de l'empresariat de la zona com eren les cambres de comerç de la província[110]. Els informes dels anys vint reflecteixen les dificultats de creixement de l'economia en la zona, fins al punt d'afirmar: «En resumen, se puede decir que, salvo hechos aislados, la nota predominante y más significativa del estado y movimiento de la economía de la provincia en los años 1922-26 ha sido la de estancamiento»[111]. Es reflexiona, en el mateix informe, sobre aquest estancament i sobre com la pèrdua de població repercuteix sobre la producció i els salaris; es demana que s'actuï millorant el capital humà, un element que dificulta de manera important els augments de producció i les iniciatives cap a noves organitzacions i productes. Reproduïm parts d'aquest informe de les cambres de comerç en què s'analitza l'estancament de l'economia i les dificultats de trobar sortida a aquesta situació.

> En cambio por nuestra parte, desde el punto de vista provincial debieran las entidades, organismos públicos y particulares, de carácter económico, social, intelectual y político, dedicar su atención y energías al estudio de los orígenes de este estancamiento que venimos sufriendo en el movimiento progresivo de población, y en llevar adelante proyectos y medidas tendentes a remediarlos inmediatamente para resolver en forma efectiva la magna cuestión de la densidad de la población a

110 Aquests informes estaven redactats pel secretari de la Cambra de Reus, Joan Cachot i Torroja. Va ser nomenat secretari l'any 1916 i ho va ser fins al 1931, quan va passar a ser secretari de la Cambra de Madrid, càrrec que va ocupar fins a començaments dels anys seixanta.

111 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926-1927.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 38.

> fin de que cesen de una vez y definitivamente los graves males derivados de todo ello para el desarrollo amplio y completo de nuestra provincia.[112]

La mateixa anàlisi continua assenyalant:

> De ahí que no podamos ahora prestar la debida atención a conocer el estado de la producción en su relación con la población de la provincia para poder apreciar la base fundamental para toda industria o comercio, y juzgar si las crisis provocadas por las subsistencias son más una cuestión de producción, o un problema de circulación de las riquezas naturales de nuestro suelo.[113]

L'empresariat era conscient de la problemàtica de l'economia de l'àrea, no solament perquè en parlaven les cambres de comerç en els seus informes, sinó també perquè els beneficis empresarials no eren tan importants ni significatius com en períodes anteriors. Això va portar a plantejar noves opcions de negoci, però la majoria d'aquestes estaven molt emmarcades en el model tradicional d'acumulació que s'havia donat a la zona, ja que era molt difícil plantejar alternatives sense una idea clara de quins podien ser els seus interessos en mercats més extensos i més amplis. Si se'n va plantejar alguna, com l'avicultura, no va trobar a l'àrea ni prou massa crítica ni gaires complicitats econòmiques per modificar-ne la base productiva. Els esforços d'adaptació a noves possibilitats productives tindran diverses manifestacions, que analitzarem al llarg d'aquest capítol. En primer lloc, projectes de noves infraestructures, sempre lligades a les produccions agràries, una de les funcions importants serà impulsar l'ocupació a la vegada que tindran un efecte important en el sector de la construcció; en segon lloc, el moviment cooperativista com a reacció davant de les dificultats de comercialització agrària; en tercer lloc, l'adaptació de nous conreus, particularment, l'avellana i l'arròs, i, per últim, l'avicultura com a línia productiva sectorialment diferenciada de l'agricultura però que es podia complementar amb aquesta. L'activitat avícola assolí una importància econòmica notòria als anys cinquanta, encara que en el fons va tenir la mateixa idiosincràsia pel que fa a l'actuació empresarial que la culturalment existent en la comercialització i primera transformació dels productes agraris, i mai va tenir un control ampli dels mercats tot i que sempre va dependre del mercat interior.

En aquest capítol valorarem les diferents propostes de canvi i d'alternativa que es van donar com a impuls del model existent, principalment amb la idea de

112 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926-1927*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 14.

113 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926-1927*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 15.

mantenir rendes més que com a rendibilització d'una acumulació prèvia. De tota manera, abans d'analitzar aquest seguit d'actuacions, valorarem d'una manera més detallada les dificultats d'expansió de la indústria a la zona i la funcionalitat de la construcció i l'obra pública. Pel que fa a la indústria ens centrarem principalment en el tèxtil, sector determinant en el procés d'industrialització a Catalunya i que va tenir una gran significació en el desenvolupament capitalista a l'Europa del segle xix i principis del xx.

4.1 La indústria a les comarques de Tarragona. El sector tèxtil

A mitjan segle xix, el diccionari geogràfic de Pascual Madoz assenyala en poques viles de la província l'existència d'una activitat industrial rellevant: Reus, amb una fàbrica tèxtil «en que se ocupan 600 operarios, y funciona impulsada por una máquina de vapor de fuerza de 75 caballos», i Valls, amb «dos fábricas impulsadas por máquinas de vapor, una de hilados y tejidos de algodón y otra de lana». Al costat d'aquests municipis també menciona activitats industrials tèxtils i papereres a la Riba, el Pont d'Armentera i Santa Coloma de Queralt. En el cas de Tarragona, assenyala que hi ha activitat mercantil i indústries relacionades amb el tràfic portuari i el subministrament a la població, i afegeix que «no cuenta esta con aquellos grandes establecimientos que su inmediata la de Reus»[114]. De Tortosa tampoc en menciona empreses tèxtils sinó més aviat activitats industrials, de subministrament a la població de la vila i dels voltants, i de transformació dels productes agrícoles de l'àrea. A la resta de municipis s'hi pot trobar algun taller tèxtil, però cap fàbrica ni activitat industrial important. A mitjan segle xix no hi havia, doncs, una producció industrial significativa a la zona comparable al dinamisme industrial d'altres zones de Catalunya.

El territori no va entrar en la dinàmica industrialitzadora catalana, la installació a Reus d'alguna fàbrica cotonera de les pioneres de Catalunya no va tenir efectes expansius, i és difícil trobar un motiu precís pel qual els fets van succeir d'aquesta manera. El que és manifest és que no hi va haver un creixement industrial, la relativa llunyania de Barcelona i una dependència administrativa provincial que va estructurar les organitzacions de pressió social en un àmbit més proper al poder provincial per arribar a l'estat, van ajudar a marcar aquesta diferència amb el dinamisme de Barcelona. Era difícil que l'empresari tarragoní es relacionés amb el barceloní per defensar interessos conjunts, i els posicionaments sobre les opcions proteccionistes i lliurecanvistes seran posteriorment un reflex d'aquestes

114 Madoz, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Establecimiento Literario-Tipográfico, 1849.

diferències, tal com ressalta Perpiñá i Grau pel que fa als anys vint: «Si València no exporta, Catalunya no treballarà. I al parlar de València recordem-nos de les regions catalanes d'economia amb característiques valencianes, de Girona, de Lleida, especialment de Tarragona.»[115]

Els empresaris de la zona tindran plantejaments específics, encara que parten de punts similars amb els grans empresaris de Barcelona (també hi va arribar capital d'Amèrica, també existia una relació amb Cuba i les antigues colònies i també era habitual el comerç amb la resta d'Europa). La dinàmica, doncs, no va ser la mateixa, i les condicions per optar a una intensificació del sector industrial centrada en el tèxtil fins a la tercera part del segle XIX no es van donar. Podríem, en aquest sentit, relacionar diverses causes que van dificultar aquest desenvolupement del tèxtil a finals del segle XIX i les primeres dècades del XX a l'àrea:

- En primer lloc, el dinamisme del gran centre econòmic de la zona —Reus— es va orientar cap al comerç i no cap a la indústria. El comerç possibilitava una acumulació més ràpida i sense tanta necessitat de crear una estructura organitzativa com la indústria. No hi va haver industrials i polítics, sinó, en tot cas, comerciants i polítics.
- La indústria tèxtil requeria un personal nombrós, l'obrer industrial. A la zona hi havia dificultats per trobar mà d'obra disposada a treballar a la indústria. Les empreses tèxtils, ja en el segle XX, ocuparen molta mà d'obra femenina amb uns salaris relatius baixos i un nombre d'hores molt superior a altres activitats, com s'indica en la *Vida económica* de les cambres[116], i això condicionava el creixement de l'activitat. La fàbrica Tarrats, la Fabril Algodonera, trobava mà d'obra en l'entorn, i la seva expansió coincideix amb la creació del barri del Carme, el barri obrer de Reus per excel·lència.
- Sovint no compensava anar a treballar a les fàbriques tèxtils; en altres activitats els salaris eren superiors, principalment en les que s'anomenaven d'ofici, que es diferenciaven clarament del treball fabril. Per altra part, la població estava assentada per tot el territori, i això dificultava substituir el treball del camp per l'industrial si la indústria no anava a viles petites, on les condicions de localització no eren favorables. L'emigració va ser una realitat després de la fil·loxera, però els possibles nuclis industrials de la zona no van ser una opció per a aquesta.

115 Perpiñá i Grau, R. «L'interès col·lectiu econòmic a Catalunya i València». En *La crisi del Priorat*. Reus: Centre de Lectura, 1982. P. 57.

116 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1920.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 361.

- Les dificultats energètiques, tant de subministrament com de producció, dificultaven la instal·lació d'empreses industrials a l'interior. L'aprofitament dels rius va generar activitat tèxtil al Pont d'Armentera, amb el Gaià, i a la Riba i l'Alcover, amb el paper i el tèxtil utilitzant el Francolí. L'Ebre no tenia un ús industrial, requeria fortes inversions en infraestructura hidràulica que no van interessar a la burgesia catalana i encara menys a la de la zona. L'Ebre no es plantejava com una opció, només ho va fer Electro Química de Flix, empresa del sector químic amb capital alemany, a finals del segle xix.
- La xarxa de comunicacions de la zona estava orientada a tràfic de pas i a connexions internes en funció de la sortida de productes agraris per comercialitzar-los a partir de Reus i Tortosa utilitzant els ports de proximitat, principalment el de Tarragona. Quan milloraren les comunicacions a través del ferrocarril l'opció industrial en el tèxtil tampoc es va donar, la millor accessibilitat a una demanda interior va ser ràpidament coberta per les indústries dels voltants de Barcelona.

A finals del segle xix, trobem a Reus[117] quatre indústries tèxtils amb més de cent treballadors: La Fabril Algodonera (900), La Manufactura de Algodón (500), Leopoldo Suqué y Cia. (350) i La Sedera Reusense (200). A la resta de la zona, trobem fàbriques de més de cent treballadors a Valls i a Santa Coloma de Queralt. Aquesta situació de finals de segle continuarà perdurant les primeres dècades del xx, i l'any 1919 l'estructura del sector era la que podem observar en el quadre 4.1.

El quadre mostra la distribució de les fàbriques tèxtils, les xifres de producció, el nombre d'empreses i la localització d'aquestes: Reus, l'Alt Camp i Santa Coloma de Queralt. Tornem a citar els informes de les cambres de comerç sobre el sector, que assenyalen, en referència a 1914: «Todas estas fábricas venden casi exclusivamente en el país, exportándose algo por excepción, los tejidos de Reus a la Argentina, Cuba y Francia y a este ultimo país y a algunas naciones americanas, los de Valls»[118]. La base industrial que podem relacionar amb el sector tèxtil té poca rellevància a la zona, d'acord amb aquestes xifres i produccions, i poc pes significatiu en el conjunt del sector català.

117 Bodoque, Y.; Palomar, S. *Memòria de la sedera. Les obreres tèxtils a Reus*. Reus: Publicacions de l'Arxiu Municipal, 2002.

118 Vida económica de la provincia de Tarragona 1920. *Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 174.*

Quadre 4.1 Les fàbriques tèxtils. Any 1919					
Localitat	*Nombre*	*Productes*	*Força utilitzada*	*Comparació producció en relació a 1914 (%)*	*Producció 1919*
Alcover	1	Filat de cotó	Elèctrica		
Pont d'Armentera	1	Filat de cotó	Elèctrica	80	
Reus	2	Filat de cotó	Elèctrica	120	1.239.475 kg.
Valls	1	Filat de cotó	Elèctrica	95	475.600 kg.
Alcover	1	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		
Cabra del Camp	1	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		
Pla de Santa Maria	1	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		
Reus	1	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		40.000 peces
La Riba	7	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		
Santa Coloma de Queralt	5	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		1.830.000 metres
Valls	8	Teixit de cotó	Elèctrica i manual	60	1.920.000 metres 118.000 peces
Vilaverd	2	Teixit de cotó	Elèctrica i manual		

Font: Vida económica de la provincia de Tarragona 1920. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls.

La població ocupada a la indústria l'any 1910 a la província era de 13.073 persones, de les quals menys de 4.000 treballaven en el sector tèxtil i menys de 2.000 en indústries pròpiament dites, la resta ho feien en tallers, sovint manuals, que acostumaven a ser subcontractes de les indústries més grans. Era una continuació de l'activitat dels velers que s'havien donat a la zona, principalment a Reus, que van sobreviure al costat de les grans fàbriques tèxtils de mitjan segle XIX. La realitat va ser que l'impuls del sector tèxtil no va ser gaire significatiu en relació al del conjunt de Catalunya, però sí que va tenir una certa significació en la indústria de l'àrea: si considerem les dades anteriors i que l'any 1955[119] del total de 25.265 ocupats al conjunt de la indústria, 7.957 eren en aquest sector, dels quals 5.874 assalariats, veiem com el creixement en el sector tèxtil al llarg d'aquest període és superior al del conjunt de l'activitat industrial. Malgrat aquest creixement, les dades de l'ocupació industrial assenyalen un dinamisme molt inferior al del total català, i aquest sector no va assolir una massa crítica suficient per generar uns interessos dominants i impulsar una transformació econòmica i social a la zona; la indústria tenia poc pes en la seva activitat productiva, i la dinàmica industrialitzadora no va reeixir. El sector tèxtil era poc significatiu en l'economia d'aquesta, així i tot, representava el

119 Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

31,49% de la població ocupada en l'activitat industrial l'any 1955, xifra relativament baixa si considerem que a la província de Barcelona significava el 54,06% i a Girona el 42,41%. Per al conjunt català, l'activitat tèxtil de la zona representava el 2,70% dels ocupats i el 2,24% dels assalariats, mentre que el pes de la població industrial de les comarques de Tarragona sobre el conjunt de les catalanes era d'un 4,41%[120]. Aquestes diferències venien determinades pel poc pes del tèxtil i per l'existència de moltes petites empreses artesanes, subministradores de mercats locals, al costat d'unes poques grans empreses d'altres sectors d'activitat amb molta ocupació.

La millora de les comunicacions per ferrocarril i carretera podia plantejar majors possibilitats de localització d'activitats industrials que poguessin absorbir l'excedent de la mà d'obra agrària. Aquesta opció que es va plantejar des d'un punt de vista teòric, per exemple a la publicació *Vida económica de la provincia de Tarragona* de les cambres de comerç, no es va donar a la pràctica, ja que hi havia un altre element molt significatiu en el desenvolupament econòmic durant les primeres dècades del segle: les dificultats en el subministrament elèctric. La zona va tenir dificultats de subministrament, principalment perquè no hi havia producció ni accessibilitat a les línies de transport; així com a finals de segle xx l'àrea representarà més del 70% de la producció elèctrica catalana, en les primeres dècades en tenia una producció insignificant. En algunes viles s'obtenia electricitat per al consum de l'entorn immediat, i a la majoria s'hi va instal·lar l'electricitat per a l'enllumenat públic i el consum de les famílies i de petites instal·lacions productives, la qual cosa els va possibilitar una adaptació a motors elèctrics. Això podia significar una modernització de la planta de producció però no una gran expansió, perquè la potència subministrada no permetia gaires increments de consum. L'any 1931 hi havia a la zona dues centrals de producció superior als 400 kW que representaven una potència de 4.100 kWh; al conjunt català n'hi havia 54, amb una potència instal·lada de 432.874 kWh. És a dir, la producció de Tarragona representava menys d'un l'1% de la catalana. Les dues instal·lacions existents amb major capacitat de producció eren la hidràulica a Flix, amb l'Electro Química de Flix com a principal client, i una de combinació tèrmica-hidràulica, situada a Tortosa i que subministrava a la ciutat i a la zona de l'Ebre.

Aquests factors van dificultar el creixement industrial de l'àrea, i la realitat existent al marge d'aquesta opció va tenir dificultats per créixer, ja que el model de comercialització dels productes agraris i la primera transformació d'aquests, com ja hem vist, es trobava amb productivitats decreixents i l'opció industrialitzadora com a dinàmica essencial de l'economia de la zona no vindrà fins ben entrats els anys seixanta.

120 *Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Años 1955 a 1993 y avances de 1994 a 1997*. Bilbao: Fundación BBV, 1999.

4.2 L'obra pública i la construcció d'habitatges

La construcció era significant en el conjunt de l'economia de la zona, amb una ocupació oscil·lant molt en relació amb les actuacions d'obra pública que es portaven a terme a l'àrea. Al llarg del període, va passar de poc més de 5.000 ocupats l'any 1910 a més de 8.000 l'any 1960; és a dir, si considerem que en el període 1910-1960 l'ocupació va augmentar un 0,186% anual acumulatiu de mitjana, la construcció ho va fer en un 0,989%, percentatge que indica un lleuger increment per la significació relativa del sector, que passarà de representar el 4,93% dels ocupats a principis de segle al 5,86% al final del període considerat. No hi havia grans empreses en el sector, la majoria d'ocupats estables eren paletes artesans que treballaven per compte propi o per a petites empreses orientades essencialment a l'habitatge, mentre que les obres públiques amb necessitats d'enquadrar molta mà d'obra es feien amb empreses foranes, ja que els constructors de l'àrea no estaven especialitzats en aquestes activitats; se'n podien utilitzar algunes de locals com a subcontractistes, però la major part de l'oferta empresarial autòctona del sector estava en la construcció i la rehabilitació d'habitatges. El sou dels paletes era relativament elevat i era un ofici considerat: la relació de salaris recollida a *Vida económica* per als anys 1918 i 1919[121] el valora entre quatre i sis pessetes i mitja al dia a Reus i a Valls, superior al dels jornals agraris i molts d'industrials.

L'ocupació en el sector tenia diverses especialitzacions: per una part hi havia l'oficial de paleta, professional d'ocupació estable que normalment treballava pel seu compte i que en el cas d'obres noves utilitzava peons. Aquesta peonada significava a la majoria de zones una alternativa a l'ocupació agrària i oferia una gran eventualitat, no solament en funció dels ritmes de construcció d'habitatges o d'altres petites obres, sinó també del cicle de l'obra pública, on s'ocupaven principalment. L'estructura de l'oferta va continuar durant tot el període, i la majoria d'ocupats va continuar en l'obra pública; l'any 1958 hi havia 942 empreses en el sector amb treballadors i un total de 5.398 ocupats. Donat que la majoria d'empreses eren de petita magnitud, incapaces de construir altres coses que no fossin habitatges o locals comercials, sembla que l'ocupació més notable, encara que oscil·lant, era la que representava l'obra pública, que va tenir un paper significatiu en l'arribada de població de fora de l'àrea.

121 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1920.* Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 136.

4.2.1 Les obres públiques

Els agents econòmics i socials de l'àrea manifestaran tradicionalment un gran interès per l'obra pública a causa de la seva incidència positiva en el funcionament de l'economia. Tot i això, aquest interès anirà modificant-se al llarg del temps en funció dels criteris generals d'actuació dels inversors privats en aquestes, primerament hi haurà un compromís per iniciar projectes i posteriorment per demanar actuacions a les administracions. En el segle xix s'hi intervenia directament a través de la creació de societats i projectes per a inversió, principalment en ferrocarrils; en canvi, en el segle xx no es van generar gaires iniciatives en aquest sentit, de manera que l'estat va convertir-se en el principal inversor en obra pública. La construcció de carreteres i camins eren actuacions estatals, l'excepció, amb inversions directes de la zona, va ser alguna obra hidràulica, però la major part d'actuacions es van plantejar com un dret peticionari cap a l'administració i sempre amb l'argumentació centrada en la idea de vertebració de la zona i de millora de l'activitat econòmica. Els llibres que commemoren els cent anys de les cambres de Tarragona i Reus[122] assenyalen un seguit de reivindicacions o de peticions d'infraestructures de comunicació, molt concretament de ferrocarril (les de carretera seran posteriors, quan la significació del transport per aquestes vies prengui un protagonisme decisiu). Les peticions de les cambres de Tarragona i Reus les primeres dècades del segle pel que fa a la construcció o millora de les línies de ferrocarril, eren les següents:

- *Cambra de Tarragona:* Connexió FC entre Reus i Tarragona i Barcelona i Saragossa, per potenciar el Port; FC Tarragona-Sant Sebastià per Picamoixons-Tarragona; FC de Ponts a Tarragona per Cervera, Santa Coloma i Valls.
- *Cambra de Reus:* Millora de les línies Reus-Montblanc-Lleida i Reus-Salou; projectes Reus-Riudoms-Montbrió-Mont-roig i Ariza-Tarragona; enllaç Val de Zafan-Sant Carles, entre Gandesa i Móra la Nova; doble via Reus-Sant Vicenç de Calders.

L'interès per aquestes línies de ferrocarril es troba en la possibilitat de ser uns elements importants per transportar mercaderies produïdes a l'interior de la zona cap als centres comercials, en primer lloc cap a Reus i posteriorment, quan Tarragona i Reus tindran l'enllaç, fins al port de Tarragona. Més endavant també se serà peticionari a l'hora de voler construir o millorar la xarxa de carreteres. S'havia

122 Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987; i *Memòria 1886-1986*. Reus: Cambra Oficial de Comerç i Indústria, 1988.

abandonat l'opció inversora en projectes d'infraestructura a partir de capital de la zona plantejada entre finals dels anys seixanta i mitjan dels vuitanta del segle XIX, principalment en ferrocarrils; aquestes opcions no van tenir continuïtat, encara que moltes es continuaran demanant a l'estat per part dels agents econòmics de l'àrea.

A principis del segle XX s'iniciarà un projecte que serà l'excepció a aquests plantejaments peticionaris en la construcció d'infraestructures i que es realitzarà amb capitals de la mateixa àrea: el pantà de Riudecanyes, que trobarà dificultats de finançament notòries. L'objectiu de construir aquesta infraestructura era el rec de l'avellaner a la zona baixa del Camp i la millora del subministrament a Reus. No és qüestió de valorar el procés i les vicissituds d'una obra de caràcter local que volia millorar rendibilitats agràries i de servei a la població, però sí que volem fer referència a la informació que se'n dóna en el llibre commemoratiu del centenari de la Cambra de Reus, on s'assenyalen les dificultats de portar-lo a terme:

> Davant els greus problemes que plantejaven de sequera, tant per a l'abastament d'aigua a la ciutat com pel regadiu estiuenc, fou acollit amb entusiasme general el projecte del pantà, les obres del qual s'iniciaren l'any 1905, però dos anys més tard s'hagueren d'abandonar per dificultats insuperables de caràcter geològic, que no permetien la construcció dels fonaments. La desmoralització va ésser general entre els futurs regants. Ningú no volia saber res de les obres i les accions —de cinquanta pessetes— s'arribaren a vendre a trenta-cinc. Es produí la dimissió del president, i l'any 1908 s'encarregà de la presidència el Sr. Antoni Pascual Cugat, el qual va aconseguir la confecció d'un nou projecte, el del pantà actual, i va lluitar per a la continuació de l'obra, amb la nova presa, que es comença els mateixos anys i s'acaba el 1914.[123]

Als anys vint es plantegen millores de comunicacions per carretera i no s'insisteix tant en el tren, tot i que algunes actuacions assoleixen els permisos aleshores i se n'acceleren les obres, com és el cas de la línia Val de Zafan - Sant Carles de la Ràpita, i es presentaran diversos projectes al Ministeri de Foment que tindran més un interès de proposició que una gran voluntat econòmica i social de dur-los a terme. Aquest va ser el cas d'un projecte de ferrocarril de Cervera a Tarragona, que es va plantejar als anys vint i en el qual no s'havia insistit prou:

> En febrero de 1920, en virtud del cual se dispuso la confrontación sobre el terreno que terminó en junio de 1922, sin que se haya vuelto a saber desde esta fecha dato alguno sobre el referido proyecto, así como tampoco del denominado Cervera a Tarragona y de Pons a Guisona y Cervera, cuyos estudios están hechos en toda la línea en el ramal de Valls a Alió, Vilarrodona, Santas Creus y Pont de Armentera.

123 *Memòria 1886-1986*. Reus: Cambra Oficial de Comerç i Indústria, 1988. P. 131.

> En el ramal de la Estación de Tarragona al Puerto. Enlace a Tarragona con el Norte. Enlace a Morell con M.Z.A. Enlace a Valls con M.Z.A. y enlace a Cervera con el Ferrocarril del Norte.[124]

Hi ha una línia argumental a l'hora de plantejar preferències en els diversos projectes: tots els traçats de nous ferrocarrils, i fins i tot de millora de carreteres, van lligats a l'activitat productiva de l'àrea i es destaca la significació que les noves infraestructures tindran per a l'activitat agrària de la zona, com en el cas de la construcció del FC de Val de Zafan i el de Tortosa a la Cava. En la informació cameral d'aleshores, s'assenyala:

> Otros proyectos existen, pero en vías de realización solamente, el ramal Gandesa-Móra-García de la expresada línea de Val de Zafan, que permitirá a la comarca gandesana, hasta ahora económicamente incomunicada, valorizar su importante producción agraria.[125]

Aquesta interconnexió del territori —manifestada com a compromís peticionari per la zona— no era una idea només fomentada per Reus a causa de la significació que tenia per a la ciutat el rerepaís; aquesta voluntat peticionària també estava present en els plantejaments de la Cambra de Tarragona, encara que molt orientada a l'accessibilitat i la competitivitat del port, que tenia en l'exportació dels productes agraris el seu principal tràfic. L'any 1946 es ressalta el tràfic de FC al voltant de Tortosa plantejant la connexió entre el de Val de Zafan i el de Tarragona - València: «En cuanto a las mercancías se prevé un tráfico de bastante importancia, por cuanto une dos zonas de muy diferentes características de producción agrícola»[126].

L'agricultura continua sent l'element essencial de l'economia de la zona i les infraestructures es plantegen per afavorir les opcions o l'accessibilitat als mercats d'aquests productes; encara que es valoren, i molt, les possibilitats de comunicació més llunyanes, els plantejaments o reivindicacions de millora per a la zona es relacionaran amb l'activitat agrària i l'accessibilitat al port de Tarragona.

Les actuacions no es realitzaven amb la velocitat que se sol·licitaven i això feia que els projectes, les demandes administratives i les concessions fossin més nombroses que les realitzacions. En moltes s'insistia, ja se n'havia sol·licitat la rea-

---

124 *Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades* (Libro IV. Cap. XIV). Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

125 *Vida económica de la provincia de Tarragona 1926-1927*. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. P. 38.

126 *Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades* (Libro IV. Cap. XIV). Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

lització al segle XIX, es tornaven a demanar a principis del XX, sense deixar de ser meres opcions, i es demanaven de nou als anys quaranta i cinquanta, tot i haver modificat els plantejaments i les possibilitats tècniques en la mobilitat de persones i mercaderies. Hi havia dificultats insuperables en la realització de molts projectes de ferrocarril, en canvi, les actuacions en carreteres eren més assequibles i durant aquest període es va anar ordenant la xarxa viària, amb importants inversions de la Diputació de Tarragona per comunicar els municipis i per part de l'Estat per assegurar-se la interconnexió de les carreteres de llarg recorregut. A l'àrea n'hi havia diverses:

- La N-340 de Cadis a Barcelona, que transcorre per la zona amb 145,02 km. L'any 1960 en tenia més de 28 amb empedrat.
- La N-420 de Còrdova a Tarragona per Conca, amb 106,377 km a la província i 14,57 km d'empedrat l'any 1960.
- La N-320 de Tortosa a França per la Vall d'Aran, amb 63,42 km a l'àrea.
- La N-240 de Tarragona a Sant Sebastià, amb 49,76 km a la zona.
- Carreteres comarcals (222,64 km) i locals (811,886 km), la major part de les quals gestionava l'estat.
- Carreteres provincials i camins veïnals (914,7 km) gestionats per la Diputació de Tarragona.

L'any 1962 es considerà que més del 70% d'aquesta xarxa no complia les condicions tolerables en funció del trànsit[127]. Tot i així, la xarxa de carreteres que es va construir o refer des de finals del segle XIX fins als anys seixanta del segle XX vertebrava el territori i representava més de 1.500 km, equivalents a 240 metres de carretera per km^2. La zona estava connectada, encara que mal comunicada. Però al marge d'aquesta visió valorativa de les possibilitats de mobilitat interna, cal considerar que la significació de la inversió per construir aquesta xarxa va ser relativament important i la incidència sobre l'ocupació, si considerem les tècniques de construcció que s'utilitzaven, també. Altres obres d'infraestructura van ser els canals de l'Ebre, l'assut de Xerta i els pantans, concretament el de Riudecanyes —acabat la segona dècada del segle i que regava més de 1.500 ha— i el de Flix —acabat el 1947 i que produïa energia elèctrica. Posteriorment s'iniciarà el d'Ulldecona i el de Guiamets, per al rec, i el canal del Siurana cap a Riudecanyes, que ajudarà a definir una zona de regadiu d'unes 30.000 ha. Les obres públiques eren un instrument important a l'hora de plantejar el foment de l'activitat econòmica local, i durant el període que estem analitzant es consideraren per la millora

127 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 172.

productiva que podien significar i per l'efecte renda que podien suposar, que en molts casos podia ser relativament important perquè generaven una ocupació significativa per a la mà d'obra de la zona, al marge que les grans obres atraguessin immigració, principalment a partir dels anys quaranta.

Les inversions per crear una xarxa viària s'anaven succeint, en canvi, les del ferrocarril com a gran traçat d'infraestructura van ser més del segle xix, si considerem els quilòmetres construïts. Durant aquest període del segle xx serà mes important l'ordenació dels enllaços, l'emplaçament de les estacions i l'inici una única nova línia que posteriorment es tancarà, la de Val de Zafan. En termes globals, la significació econòmica de les inversions en obra pública tindrà una importància notable per l'efecte renda via ocupació i de vertebració territorial. Un informe[128] sobre les realitzacions d'infraestructures dels anys quaranta indica la construcció d'algunes grans obres; concretament, assenyala que al salt de Flix, per produir energia elèctrica, hi treballaven mil persones; en la construcció del canal del Siurana del pantà de Riudecanyes, unes seixanta; en el pantà d'Ulldecona, un centenar, i en la construcció de millores en els ports de Tarragona, Sant Carles, l'Ametlla i Cambrils, prop de quatre-centes.

4.2.2 La construcció d'habitatges

La construcció d'habitatges era una altra activitat productiva que tenia una certa significació en el territori, principalment per als mestres d'obra o paletes, que tenien una sèrie de treballadors amb una certa continuïtat i en funció de l'obra a realitzar agafaven peonades que es trobaven fàcilment a la zona, a l'interior com a excedent de la mà d'obra agrícola i a les ciutats per la subocupació existent. El principal problema d'aquestes empreses i activitat era el subministrament dels materials, la majoria dels quals els fabricaven a la zona les bòviles, els rajolers o els ceramistes. Aquesta va ser una activitat industrial significativa en estreta relació amb la construcció d'habitatges, la seva importància era tal que les obres s'havien d'adequar a uns ritmes de producció molt condicionats per la capacitat de subministrament d'aquestes empreses, que passaren d'activitats artesanals a un procés més industrialitzat, però mai amb produccions seriades llargues, sinó amb processos que combinaven parts tradicionals amb l'adaptació de màquines en alguns punts clau del procés que permetien augmentar la producció. La llenya de pi i les feixines eren el material energètic bàsic que alimentava els forns de les bòviles i dels ceramistes. Posteriorment s'importaren nous materials, primerament

128 *Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades* (Libro IV). Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

el ciment o el ferro, i més tard, amb la millora del transport, es diversificarà més la compra a l'exterior i això anirà desplaçant els subministradors locals. De tota manera, l'activitat estava molt costrenyida perquè no augmentaven la població ni les rendes; el principal motor de la demanda estava en la construcció a les ciutats de cases per a la burgesia local i d'edificis de pisos per de lloguer, i en les necessitats d'habitatge familiar als pobles, que sovint s'adequaven a les possibilitats de les explotacions agràries per la seva representativitat o com a complement de l'explotació agrícola per guardar-hi fruits, estris i animals de treball.

Com dèiem anteriorment, la demanda era reduïda com a conseqüència de l'estancament de la població i de les rendes, però existia un parc d'habitatges escàs a les grans ciutats i mes generós a les altres viles conseqüència de la dinàmica demogràfica i agrícola del període. A les ciutats de Reus, Tarragona i Tortosa, l'any 1900 hi havia una mitjana de més de vuit habitants per habitatge, mentre que a les altres viles era inferior a quatre. Tot i l'estancament dels elements de demanda era manifest que a les zones urbanes i hi havia una escassetat d'habitatges a causa de la sobreocupació, i això generava una certa demanda. El quadre 4.2 detalla l'estoc d'habitatge existent i la dinàmica de construcció residencial des de principis de segle fins a 1960. Les dades no tenen en consideració els enderrocs, que en algunes zones podien ser significatius com a conseqüència de la guerra del trenta-sis. Malgrat aquesta manca d'informació, les dades representades en el quadre ens permeten valorar el dinamisme de la construcció de nous edificis per períodes i permeten assenyalar diverses particularitats:

- El nombre d'habitatges existents l'any 1960 construïts al segle XIX és molt elevat, representa el 27,02% del total, un 54,27% a les tres grans ciutats de la zona i un 20,22% a la resta de la província, percentatges que semblen indicar el poc dinamisme del sector en aquestes ciutats en relació a la resta de municipis.
- El període de major construcció de nous habitatges, en mitjanes anuals, és entre 1900 i 1918; a partir d'aleshores disminueix fins a 1940 i remunta entre 1941 i 1945 a causa de les destrosses de la guerra, davalla de nou entre 1946-1950 i torna a créixer a partir de 1951.
- La construcció era superior a la resta de la província que als tres majors nuclis fins a 1940, a partir d'aquesta data canvia la dinàmica i serà en aquelles ciutats on es construirà més, excepte durant el període 1946-1950.

Quadre 4.2 La construcció d'habitatges a la província. Parc d'habitatge 1960			
	Total	*Tarragona, Reus, Tortosa*	*Resta província*
*Parc d'habitatge existent l'any 1960**			
Abans de 1900	82.350	10.310	72.040
1900-1918	9.380	2.050	7.330
1919-1936	7.460	1.850	5.610
1937-1940	640	210	430
1941-1945	3.450	2.540	910
1946-1950	1.980	720	1.260
1951-1960	7.593	4.866	2.727
Total	112.853	22.546	90.307
Construcció 1900-1960	30.503	12.236	18.267
Mitjana de construcció anual per períodes			
1900-1918	521	114	407
1919-1936	439	109	330
1937-1940	213	70	143
1941-1945	690	508	182
1946-1950	396	144	252
1951-1960	759	486	273
1900-1960	508	204	304
Distribució de noves construccions			
1900-1918	100	21,86	78,14
1919-1936	100	24,8	75,2
1937-1940	100	32,81	67,19
1941-1945	100	73,62	26,38
1946-1950	100	36,36	63,64
1951-1960	100	64,03	35,93
1900-1960	100	40,1	59,89

*Donat el sistema de càlcul no considerem els derruïts. Hem utilitzat la informació del cens de 1950 complementada per les noves construccions entre 1951 i 1960.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Anuario Estadístico de España (INE).

L'escassetat d'habitatge serà un problema que persistirà a l'àrea durant tot el període; podríem considerar que el nombre d'habitatges buits que deixava l'emigració podia solucionar-ho, però això podia ser una realitat a les zones rurals però no a les ciutats, on la problemàtica no es trobava només en el nombre insuficient d'habitatges sinó també en les condicions d'aquest i quan va augmentar la immigració de fora de Catalunya, als anys cinquanta, es va generar un important pro-

blema de barraquisme a Tarragona[129] i Reus. Si comparem la dinàmica de variació de població i la construcció de nous habitatges, dades recollides en el quadre 4.3, podem observar com a les tres grans ciutats de l'àrea la construcció de nous habitatges no segueix una correlació amb la variació de població. Això podria indicar que els que es feien de nou eren per a les capes benestants urbanes més que per a la immigració o les classes més populars, que es trobaren amb un greu problema d'habitatge a les zones urbanes. Si considerem el nombre de persones que residien de mitjana per habitatge, supera les set fins a 1940, a partir d'aleshores es construeix més a les grans ciutats i els residents per habitatge disminueixen. En els nuclis urbans hi havia un problema de saturació d'habitants per habitatge, principalment al nucli antic d'aquestes, on vivia la major part de la població, ja que els eixamples que es començaren a construir a finals del segle XIX, principalment a Tarragona, no es van desenvolupar en totes les seves possibilitats ni amb una estructura exclusivament residencial, sinó que s'hi mesclaren les activitats productives, tallers i magatzems, amb la residencial. En el cas de Reus succeïa el mateix, els passeigs marcaran als anys trenta un límit d'ocupació del sòl i l'espai dels ravals es va anar omplint de residències i activitats productives. Tortosa tenia una població molt dispersa a causa del gran terme municipal, la ciutat es resumia al nucli antic i un eixample al costat del riu, amb barris dispersos i molta autoconstrucció. El dèficit d'habitatges i la pressió de la immigració als anys quaranta i cinquanta no es va solucionar, i apareixen barris d'autoconstrucció i barraquesa Tarragona i a Reus.

Quadre 4.3 La construcció d'habitatges i la variació de la població

	Variació població		*Nous habitatges*		*Persones per habitatge*		
	1900-40	*1940-60*	*1900-40*	*1940-60*	*1900*	*1940*	*1960*
Tarragona, Reus, Tortosa	31.646	21.598	4.110	8.126	7,23	7,36	5,67
Resta província	-30.311	1.782	13.370	4.897	3,66	2,73	2,60
TOTAL	1.335	23.380	17.480	13.023	4,69	3,40	4,02

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Anuario Estadístico de España i els censos de població.

A la resta de municipis de la província s'observa una pèrdua de població i una dinàmica constructora d'habitatges relativament elevada. Això que sembla un fet contradictori en part es pot explicar per les majors facilitats de construcció en zones rurals que en zones urbanes: la necessitat d'adaptació dels edificis a l'estruc-

129 Orensanz T. «Inventari de barraques» (*La Vanguardia*, 11 de febrer de 2011), menciona les dades recollides pel director de l'Arxiu Històric de Tarragona, Jordi Piqué, segons les quals l'any 1964 hi havia a Tarragona 404 barraques on hi vivien el 20% dels immigrants arribats entre 1960 i 1964.

tura productiva agrària i la realitat social de les diferents viles possibilitaran les noves edificacions. En definitiva, el fenomen és fins a cert punt oposat a les dues àrees considerades (urbana i rural): en la rural, l'emigració porta a habitatges buits i a més se'n construeixen de nous dins de l'àmbit de les relacions de la societat agrícola, mentre que a les ciutats les condicions d'allotjament són realment dolentes, cases velles i forta densificació; aquesta situació s'agreuja per la immigració i col·locar les persones es fa més difícil.

La construcció d'habitatges durant aquest període no tindrà les implicacions econòmiques ni d'ocupació posteriors, es construirà una mitjana de 340 habitatges anuals nous, xifra que ens reflecteix la poca significació econòmica del sector de la construcció en l'edificació de nous habitatges durant aquests anys. A partir dels anys cinquanta es modificarà la funcionalitat econòmica del sector i es tendirà a nous plantejaments en l'activitat productiva de la zona, i posteriorment tindrà una importància notable en l'economia de l'àrea.

4.3 Les cooperatives. Elements d'adaptació i canvi en l'agricultura de la zona

A Catalunya, el moviment cooperativista va sorgir en el sector industrial, més concretament en el tèxtil[130], que, com hem vist, no tenia un pes significatiu en l'economia de les comarques de Tarragona. L'expansió i les ideees d'aquest moviment van seguir les teories de l'AIT (Associació Internacional de Treballadors) a mitjan segle xix, i es va estendre a partir d'una realitat obrera de treballadors assalariats en el sector industrial i en algunes activitats de serveis, cooperatives de consum principalment, encara que també n'hi havia d'hospitalàries i comercials. En el cas de Tarragona, com que no existia gaire indústria no hi havia una tradició obrera reivindicativa, i el moviment obrer no disposava de prou capacitat organitzativa per generar un moviment cooperatiu en el sector industrial o de serveis com va succeir a altres zones industrials i urbanes de Catalunya, i això va determinar que a la zona el cooperativisme se centrés en l'activitat agrària.

En aquest sentit va ser un plantejament innovador, ja que al camp era difícil que els jornalers que no disposaven de terres poguessin formar cooperatives de fruits, el màxim que podien crear eren cooperatives de consum o de treball. Potser hauria estat més senzill agrupar-se en sindicats de treballadors, però aquesta sortida reivindicativa no va quallar en un entorn rural amb una forta solidaritat entre els petits propietaris (molts usufructuaris de l'explotació per la rabassa morta que sovint anaven al jornal) i els jornalers sense terra. Per altra part, donades les carac-

130 Pérez Baró, A. *Historia de la cooperación catalana.* Barcelona: Nova terra, 1974.

terístiques socials a la zona, podia semblar difícil que els agricultors s'integressin en cooperatives, ja sigui per la poca consciència reivindicativa o per l'escassetat de mitjans, no només materials sinó també professionals i de lideratge, que feien més difícil plantejar actuacions i estructures organitzatives plenament acceptades pels treballadors industrials. Malgrat aquestes circumstàncies que ho dificultaven, a finals del segle XIX s'inicia un moviment cooperatiu entre petits propietaris agrícoles, molts dels quals no tenien prou terra i havien de compensar les seves rendes amb jornals en altres explotacions. No es tractava d'una participació tan ideològica com la que es podia donar en zones industrials, però el pagès considerà de manera similar a l'obrer industrial els criteris d'avantatge que el cooperativisme podia tenir per al seu treball i les seves condicions de vida, la qual cosa el portà a veure-les d'una manera similar a com les podia plantejar el treballador industrial en un ambient urbà.

En les cooperatives agràries de la zona la majoria dels socis eren els agricultors amb poca terra que sovint havien de combinar el treball a la seva propietat amb el jornal per a altres[131]. A partir d'aquestes realitats, podem assenyalar que el cooperativisme a la província de Tarragona va tenir un matís molt precís en relació a la dinàmica d'aquest moviment en el conjunt català. Pérez Baró ressalta les característiques principals, les causes i l'impacte sectorial d'aquest fenomen:

> Haremos una ligera referencia a la Cooperación agrícola de Tarragona, en cuyas comarcas las cooperativas agrícolas hicieron su aparición a finales del pasado siglo, principalmente para la distribución a sus asociados de abonos y otros artículos necesarios para su labor. Más tarde, hacia 1920, las cooperativas agrícolas se transformaron en Sindicatos Agrícolas […].
>
> La filoxera había sembrado la miseria en la mayor parte de los pueblos esencialmente vinícolas: el campo se despoblaba y la usura tenía terreno abonado. En la Espluga del Francolí, José Mª Rendé y Ventosa inició sus trabajos de captación de voluntades y en 1906 consiguió establecer la Caja Rural de Ahorro y Préstamo; […] en 1910 el Sindicato Agrícola y en 1912 la primera Bodega Cooperativa de España. […]
>
> Los sindicatos agrícolas, tomando ejemplo del de la Espluga, se extendieron por toda la comarca de la Conca de Barberà primero, y después por todo el Campo de Tarragona, el Priorato y la Segarra. Rendé fue nombrado jefe del Servicio de política social agraria de la Mancomunidad de Cataluña.»[132]

131 N'hi havia algunes d'integrades per propietaris més grans, amb una problemàtica similar a la dels més petits, però plantejaren unes diferències clares entre ells en el sentit de discutir sobre el dret de vot en funció del seu pes econòmic. Això va ser possible fins a la Llei de cooperatives de 1934, que va determinar un vot per soci i va fer abandonar el vot en funció del pes econòmic dels socis.

132 Pérez Baró, A. *Historia de la cooperación catalana.* Barcelona: Nova terra, 1974. P. 58-59.

No tots els agricultors es van afiliar a les cooperatives, ja que fer-ho requeria una aportació inicial i una confiança en la capacitat de gestió dels dirigents que no sempre es donava. Per altra part, les diferències polítiques en la dinàmica associativa d'aquells anys van impedir una major expansió en moltes viles. Generalment, els grans propietaris no estaven associets en cooperatives; pel que fa als mitjans, depenia de cada vila, sovint estava relacionat amb qui les creava, i fins i tot en algunes viles se'n crearen diverses en funció d'aquestes difèrencies. Posteriorment trobarem una fusió quasi forçosa, algunes desapareixeran i en d'altres casos se'n crearan de noves. Les particularitats de l'estructura cooperativa de la zona eren precises, tant per la seva especialització sectorial com per la seva integració en l'estructura agrària i comercial existent i per un marcat localisme que portava abans a defensar interessos locals que no de col·laboració social o empresarial entre elles.

La creació de cooperatives, també anomenades sindicats agraris, tindrà un paper important en la comercialització de les grans produccions agrícoles de la zona, principalment el raïm, l'oli i posteriorment el fruit sec, que implicarà una reordenació de l'activitat comercial i unes modificacions en la forma de comercialització dels productes agraris. La disminució de rendes pel decreixement de les produccions i l'augment de la problemàtica de comercialització va portar molts petits propietaris a considerar la possibilitat d'agrupar-se, primer per comprar inputs i posteriorment per comercialitzar els seus productes. Això determinarà l'aparició d'aquestes entitats, centrades principalment en l'elaboració i la comercialització del vi i de l'oli. Creixeran significativament al llarg del segle, principalment a partir dels anys vint, i als seixanta en trobem pràcticament una a cada vila[133]. En aquells moments ja no només les integraran els petits propietaris sinó també molts dels grans, que al principi podien ser contraris a aquestes organitzacions.

L'estructura comercial existent a principis de segle, abans de la irrupció de l'estructura cooperativa, se sostenia en els agricultors, que elaboraven el vi i l'oli pels seus propis mitjans i guardaven la fruita seca a casa, i els compradors de cada poble, amb unes capacitats de transformació i emmagatzematge limitades. Aquest sistema implicava no només problemes d'elaboració i d'homogeneïtzació del producte per part del petit magatzemista, sinó també més càrrega de feina per als agricultors, la qual cosa es veia agreujada en períodes de dificultats de comercialització per preus de compra individualitzats a la baixa i problemes de realització

133 J. Castaño, en el pròleg a *Directori de Cooperatives Agràries a Catalunya* (Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1981), comenta: «És curiós d'assenyalar que el 1942 la província de Tarragona només tenia 79 cooperatives de les 148 que havia tingut el 1934. En honor a la veritat cal dir que unes 20 cooperatives havien desaparegut per fusió amb altres de la mateixa població el 1936 i que després de la guerra havien decidit continuar juntes, com és el cas de les dues de Barberà de la Conca, però en tot cas n'havien desaparegut moltes (per confiscació de béns o per l'exili dels seus dirigents).» P. 17.

monetària de la collita, amb efectes immediats sobre les seves rendes. Si els preus eren a l'alça no hi havia cap problema, ja que la rotació era àgil i els comerciants compraven bé; quan els preus anaven a la baixa, però, el pagès retardava la venda del producte tant com podia, i apareixia una dinàmica perversa entre el pagès i el comerciant. Aquest sistema, tot i els problemes que podia presentar quan els preus anaven a la baixa o el comerciant no comprava prou, era interessant per als comerciants, perquè tenien menys estoc i solament compraven quan tenien la comanda; pel que fa al pagès, desconeixia el detall dels preus, només els tenia de referència, i el comerciant els ajustava a partir de la informació que tenia de les vendes. Era un mercat imperfecte, amb més possibilitats d'informació en una part que en l'altra, i de capacitat de resistència diferent per posicionar-s'hi. Un dels principals punts febles que tenia aquest sistema de comercialització era la qualitat del producte i la garantia de subministrament. El comerciant no va actuar per modificar el sistema, abans de la fil·loxera no calia perquè el ritme exportador era bo i el pagès gaudia d'uns preus que li compensaven costos. Però quan la tònica comercial va anar a la baixa, quan va disminuir la producció i França ja s'havia recuperat de la fil·loxera, les dificultats d'exportació van augmentar. Aleshores hi va haver poca imaginació o interès per actuar en els nous equilibris que imposava la situació. El comerciant no va portar una iniciativa de canvi, abans es va adaptar, amb tensions, a les noves condicions. L'oli, el segon producte en significació de producció i ingressos del sector agrari i comercial de l'època, no va poder mantenir les rendes dels agricultors perquè no tenia una significació productiva ni una dinàmica comercial tan assenyalades com les del vi. La conjunció dels dos fenòmens determinarà una crisi significativa no solament del sistema agrari sinó també del comercial, que no podrà generar rendes suficients per mantenir l'estructura de producció agrària. Un altre aspecte a considerar en la relació entre el món agrari i el comerç de la zona és el subministrament: les compres del sector agrari —llavors, adobs, farratges i queviures en general— es feien de forma individual, i sovint els pagesos tenien una capacitat de negociació limitada perquè en compraven poca quantitat, situació que els va portar a plantejar-se la possibilitat de compres conjuntes.

Aquest doble plantejament i la voluntat de negociar els preus del producte i de compra en un període amb dificultats de comercialització de la producció agrària, van portar a l'aparició d'una idea cooperativista que va anar arrelant en la tradició i el funcionament comercial de l'agricultura de la zona. Els comerciants no van actuar per frenar aquest moviment, i encara menys els més significatius, amb capacitat exportadora i essencials per al funcionament d'aquell sistema. Tot i aquesta no-intervenció, no sempre veien amb bons ulls les cooperatives. Malgrat això, inicialment no les van considerar prou significatives per afectar la seva acti-

vitat encara que podien representar una situació de pèrdua de control en el mercat d'origen, ja que els obligaven a tenir una negociació més global amb els pagesos. Els comerciants van adaptar-se a aquesta realitat i aviat van considerar-la un instrument útil i de racionalització del procés d'elaboració i estocatge. Posteriorment, quan els nivells d'exportació disminueixen i aquesta es reglamenta amb quotes, als anys quaranta i cinquanta, les cooperatives s'organitzaran en les de segon grau. Aleshores el comerciant exportador, tradicional de l'àrea, les contemplarà d'una altra manera —no formaran part dels nuclis socials tradicionals del comerç reusenc ni tarragoní— però donat el seu pes en el mercat les hauran d'acceptar.

Les cooperatives van racionalitzar el sistema comercial: l'estoc no el tenien ni el pagès ni el comerciant a casa seva sinó la cooperativa, que potser podia negociar millor els preus en un mercat més transparent, obviant problemes personals en el comerç local, però que inicialment no tenia capacitat exportadora ni influència sobre els preus. Podien guanyar un cert marge comercial que cobria despeses d'elaboració i manteniment, però la dinàmica comercial de la zona continuava estant controlada pels comerciants de Reus, Tarragona i Tortosa. Aquestes circumstàncies van determinar que malgrat el nombre de socis cooperativistes i el volum de mercaderia que controlaven no es generés una dinàmica comercial diferent de l'existent tot i la significació i impuls que moltes van tenir per part de la Mancomunitat i d'algunes institucions financeres locals, no tan implicades amb els interessos financers i comercials de les grans ciutats de la zona, que els facilitaren finançament, com diu Costas i Jové que va fer el Banc de Valls:

> La magnífica xarxa de cellers i molins d'oli cooperatiu que a partir dels anys 1918-1920 es van aixecar en diversos indrets del Camp de Tarragona i altres llocs fou finançada exclusivament pel Banc de Valls. Ningú no en volia saber res, tot plegat semblava una utopia.[134]

La il·lusió creadora d'aquestes entitats va iniciar un moviment social important, però el seu pes econòmic estava molt constrenyit, i ben aviat es va considerar que les cooperatives de l'àrea no tenien l'empenta que les persones capdavanteres del moviment a Catalunya pensaven que podia tenir. En aquelles dècades inicials del segle, van aportar poques innovacions en l'ordenació comercial, amb les excepcions de la construcció d'una gran capacitat d'emmagatzematge de productes agraris, una millora en la primera transformació i una negociació més global amb els comerciants. Però la dinàmica que s'implementava al sector continuava estant en mans dels que coneixien el negoci exportador, i aquí les cooperatives hi tenien

134 Costas i Jové, F. *El Banc de Valls (1881-1979). Esborrany històric amb records i comentaris personals*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2002. P. 129.

poca cosa a dir. Pérez Baró, en l'obra mencionada, assenyala que la Federació de Tarragona tenia una vida llànguida tot i que va haver-hi una gran voluntat de dinamitzar-la; l'autor comenta que es van plantejar projectes per potenciar aquesta estructura que no van tenir l'èxit esperat:

> Se querían establecer en Reus unos almacenes o docks, de capacidad equivalente a un cuarto de una manzana del ensanche de Barcelona, a los cuales habrían de ser llevados los productos de los Sindicatos Agrícolas de Tarragona, para su transformación y acondicionamiento para el consumo, la base de los cuales era la exportación a Suiza. Siendo las cooperativas suizas un fuerte cliente de los productos de las comarcas tarraconenses, y de la misma nacionalidad la firma que disponía en Reus de la maquinaria, se trataba de hacerlo en forma de cooperativa, dando entrada además de las cooperativas agrícolas a las de consumo.[135]

Sembla ser que aquest projecte no va reeixir de la manera esperada, era una interrelació molt àmplia de cooperatives, al marge d'altres estructures comercials, des del producte inicial fins a la venda al consumidor.

4.3.1 La significació de les cooperatives en el comerç agrari de la zona

El nombre de cooperatives anà creixent, les primeres les trobem a finals del segle XIX, però serà a partir de la segona dècada del segle XX que se n'incrementarà el nombre de manera important. Després de la guerra de 1936-1939 es regularan d'acord amb l'ideari de l'època, que va potenciar la creació de les cooperatives agrícoles[136], amb la consideració que a través d'aquestes es podia controlar la comercialització dels productes agraris i el subministrament. Es va crear l'UTECO (Unión Territorial de Cooperativas del Campo), que s'establí a cada província i que era d'afiliació obligada per a les cooperatives. El quadre 4.4 detalla les dades de creació de les cooperatives agràries de primer grau a les comarques de Tarragona i el nombre de socis[137] que tenien. Podem assenyalar diversos aspectes pel que fa a l'evolució d'aquestes:

---

135 Pérez Baró, A. *Historia de la cooperación catalana.* Barcelona: Nova terra, 1974. P. 102.

136 La Llei de cooperatives de 1942 en va dividir el control entre el Ministeri de Treball i l'Organització Sindical. Les cooperatives existents van haver de renovar els estatuts per adaptar-los a la nova llei.

137 La informació s'ha elaborat a partir de *Directori de Cooperatives Agràries a Catalunya*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1981. El nombre de socis és de l'any 1980, però podem considerar que aquest s'ha mantingut força estable en el temps i en funció de l'any en què es van crear, per la qual cosa prenem aquest nombre com a referència. En aquest llistat no hi apareixen les cooperatives que s'han dissolt.

Fins a l'any 1914 solament se n'havien creat 22, amb 10.889 socis. L'augment important es donarà entre 1915, amb l'impuls de la Mancomunitat, i 1924; durant aquest període es crearan el 23% de les existents a principis dels anys seixnta, amb un protagonisme notable en el sector agrari de l'àrea.

Durant el període 1925-1935 continua la dinàmica creadora de cooperatives encara que en menor mesura que en els anys anteriors; del 1936 al 1940 no se'n crearà cap, en algunes zones es col·lectivitzarà la terra i les indústries transformadores, però no se'n crearan de noves.

A partir de 1940, per motius ideològics diferents als que havia portat el món cooperatiu fins aleshores, se'n tornen a crear, a un ritme molt similar al de principi de segle però amb nombres de socis inferiors. Tot i aquests plantejaments ideològics completament diferents als dels anys anteriors a la guerra, les cooperatives no van ser rebutjades i el seu funcionament va ser necessari per als agricultors de l'època. Posteriorment, quan l'agricultura perdrà la seva significació en l'estructura productiva provincial, es continuaran creant cooperatives agràries a la zona, circumstància que demostra fins a quin punt el pagès les acceptava.

Quadre 4.4. La creació de les cooperatives agràries a les comarques de Tarragona

	Nombre		*Distribució*	
Període	*Entitats*	*Socis*	*Entitats*	*Socis*
Abans de 1900	5	2.599	3,27	6,14
1900-1914	17	8.290	11,11	19,58
1915-1924	29	8.967	18,95	21,18
1925-1935	14	5.624	9,15	13,28
1936-1940	0	0	0,00	0,00
1941-1950	31	7.640	20,26	18,04
1951-1960	32	6.107	20,92	14,42
Després de 1960	25	3.115	16,34	7,36
	153	42.342	100,00	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de *Directori de Cooperatives Agràries a Catalunya*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1981.

L'any 1953 es va constituir una cooperativa de segon grau en la qual es van integrar la major part de cooperatives agràries de la zona dedicades a la fruita seca, el vi i l'oli; es va crear la Unió Agrària de Cooperatives «mitjançant les oportunes escriptures notarials, de tot el patrimoni, actiu i passiu, de la Unión de Cooperativas del Campo de la Província de Tarragona, totalment vinculada a l'organització

cooperativista de l'Estat»[138], fet que va possibilitar tenir plantejaments diferents per cobrir les necessitats dels socis. Als inicis, la Unió Agrària va tenir dificultats per exportar —principalment fruita seca— perquè no va ser admesa al Registre General d'Exportadors a causa de la forta oposició dels comerciants de la zona, que controlaven l'activitat en un mercat a la baixa, com assenyala Pijoan:

> El motiu, repetim, no era altre que un regateig aferrissat sobre el coeficient a atorgar a la Cooperativa. Ara les negociacions estaven en això, que la cooperativa no volia entrar en el joc de coeficients i demanava que s'autoritzés a exportar tota l'avellana que li fos lliurada pels seus socis cooperativistes, a la qual cosa els exportadors s'oposaven.[139]

Els comerciants varen veure aleshores que l'èxit de les cooperatives agràries, i més, a finals dels anys cinquanta, de les de segon grau, podia tenir una incidència significativa en la seva activitat tradicional. A les de primer grau, com a forma de racionalitzar el procés comercial, s'hi van adaptar ràpidament i això els va afavorir, però que s'orientessin, principalment les de segon grau, amb capacitat tècnica i autonomia econòmica, cap a mercats més amplis i molt concretament cap a l'exportació els preocupava. La creació de la Unió va generar un cert malestar també amb la Cooperativa Avícola, integrada pels grans productors d'aviram de la zona, que ho van veure com a competència deslleial: «Una situació molt difícil per a la Cooperativa [avícola], que s'agreujà quan va aparèixer la competència, a la mateixa ciutat de Reus, amb la creació de la Unió Agrària Cooperativa»[140]. Quan les cooperatives van agafar musculatura i van voler actuar de manera similar als grans comerciants de la zona, es van plantejar interessos contradictoris.

De tota manera, el fet era indiscutible, les cooperatives cada cop s'integraran més a la dinàmica comercial de la zona i cada vegada tindran una funció i un paper més significatius en la comercialització i primera elaboració dels principals productes agraris. L'any 1975, en un estudi elaborat pel Gabinet Tècnic de l'Organització Sindical, s'assenyalava l'existència de 170 cooperatives agràries a la província, amb 48.711 socis, una capacitat d'emmagatzar 92.144,87 kg d'oli i 2.171.867 hl de vi i un valor de les seves instal·lacions equivalent a 1.657.283.274 pessetes, xifra relativament important si considerem que el percentatge de comercialització sobre la producció agrària provincial significava:

---

138 Pijoan i Jaqués, J. *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 259.

139 Pijoan i Jaqués, J. *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 139.

140 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 139.

> La producción de vino [és de] 1.211.658,92 hl, lo que representa aproximadamente un 70% de la producción total de vino de la provincia [amb una capacitat d'emmagatzematge de 2.171.867 hl). [...] la producción de aceite de las almazaras cooperativas de la provincia se cifró en 6.156.728 kg [i una capacitat d'emmagatzematge de 9.214.487 kg). [...] la avellana y la almendra [...] las producciones de las cooperativas son respectivamente de 7.637 t y 1.641 t. [...] La producción de cereales se eleva a 8.069 tm [...], la de arroz, a 32.155 t [...]. [141]

El valor de la producció comercialitzada per les cooperatives podia arribar a uns 3.500 milions de pessetes, xifra que s'aproximava a un 30% del valor de la producció agrària sense ramaderia. És una xifra important però que deixa veure una altra realitat com és la poca rotació dels seus actius fixos: si estimem el valor de les instal·lacions que assenyalava l'estudi de l'Organització Sindical, representa una rotació de l'actiu fix del 2,1 sobre el valor de la producció, una xifra baixa que indica una sobredimensió d'aquestes instal·lacions que implica una menor utilització de la capacitat productiva i uns costos de transformació elevats. L'estacionalitat de la producció i els condicionants de comercialització obligaven a mantenir una capacitat de recepció molt àmplia de productes, i sovint un llarg període d'estocatje implica fortes inversions, que tot i estar molt subvencionades signifiquen un important esforç financer i de gestió. Aquesta darrera consideració presentava problemes en un món rural amb més voluntat que capacitat, i això va portar a una operativitat poc àgil que dificultarà l'ajust dels costos de producció en una situació tendencial de disminució dels preus agraris. Aquest fet generava un desequilibri econòmic financer en la majoria d'entitats, que sovint aguantaren amb un mecanisme financer molt específic: la gestió de l'estalvi dels socis[142], que era relativament important en el camp, conseqüència del baix consum i les previsions de futur del pagès, i bona part del qual estava dipositat a les caixes rurals depenents de les cooperatives. L'any 1974 els dipòsits a les caixes rurals ascendien a 1.845 milions de pessetes, distribuïdes en 87 caixes i 30.866 dipositants, que representaven 59.793 pessetes per càpita i 21.213.457 per caixa. Són xifres significatives que implicaven que d'una renda per càpita d'unes 170.000 pessetes, els dipòsits d'aquestes persones en representaven més d'un 30%. Sovint aquests dipòsits no eren un estalvi a mig termini sinó una manera d'atresorar per assegurar una distribució de rendes durant tot l'any, però finançaven el funcionament de les cooperatives.

---

141 *El cooperativismo agrario en la provincia de Tarragona*. Tarragona: Gabinete Técnico. Organización Sindical, 1975. P. 16-17.

142 La importància d'aquest mecanisme no estava solament en la gestió de l'estalvi per finançar la cooperativa sinó també el consum i les inversions del pagès. En qualsevol cas, en molts casos hi va haver dificultats importants per trobar l'equilibri financer a causa de la disminució de les rendes agrícoles i la cada vegada major complexitat en la gestió financera.

La comercialització dels productes agraris de la zona passava dificultats; primer la crisi dels trenta i després la guerra i els plantejaments autàrquics dels quaranta i els cinquanta, van portar a deteriorar el fons de comerç de l'activitat comercial i a fer-li perdre bona part del seu posicionament en el mercat exterior. A partir dels anys seixanta es replantejarà aquesta possibilitat comercial amb uns altres paràmetres, però ja no tindrà la significació ni la rellevància de dècades anteriors. Les possibilitats de nous negocis i la dinàmica econòmica provincial a partir de nous plantejaments van determinar canvis importants en les estructures empresarials i una pèrdua de pes relatiu de l'activitat comercial derivada de la producció agrària. En aquell moment les cooperatives van plantejar-se entrar en el mercat d'una manera més agressiva, d'aquí la racionalització en la producció i la millor definició de la seva estratègia comercial, i s'hauran de plantejar altres línies d'actuació per continuar complint una funció en l'economia agrària de l'àrea. El primer pas serà formar cooperatives de segon grau, com la Unió Agrària, a Reus; COVIDES, a Vilafranca però amb participació de les cooperatives del Baix Penedès; FARE, de fructicultura, a la Ribera d'Ebre, i la Cooperativa Vinícola del Priorat. Les de major capacitat i estructura (principalment les de la Selva i Cambrils i les cambres arrosseres d'Amposta i la Cava) es modernitzaran i tindran una actitud comercial més agressiva i no tan complementària com havien tingut fins aleshores. Aquestes actuacions eren una perspectiva racional per actuar en l'oferta d'un sector que tenia una rellevància cada cop més reduïda en l'economia local. Tot i que les cooperatives milloraren aspectes empresarials, la problemàtica agrària continuava sent greu, i l'emigració i l'abandó de terres, així com el fet de plantejar l'activitat cada vegada més a temps parcial, portaran unes dificultats afegides al seu dinamisme. Malgrat tot, les cooperatives no deixaran de ser un element essencial en la comercialització de la producció agrària de la zona. En els seus inicis, van ser-ho pel projecte social que podien significar i generaren canvis importants en el procés de comercialització, i posteriorment seran rellevants com a empreses significatives de l'activitat agroalimentària de l'àrea.

4.4 La dinàmica d'un conreu tradicional: la fruita seca. L'avellana

La fruita seca havia estat un conreu tradicional a la zona, l'ametller tenia una àmplia extensió per totes les comarques, més que en grans plantacions com a arbre que assenyalava llindars de finques i aprofitava àrees marginals dins la parcel·la. L'avellaner no tenia aquesta extensió de conreu, ja que té unes condicions climàtiques diferents quant a necessitats de rec i d'humitat ambiental, i s'emplaçava als pobles veïns de la costa del Baix Camp i el Tarragonès o en alguns microclimes

de l'interior, en zones amb vent de garbí i al costat de rius, rierols o barrancs, que li donaven les condicions d'humitat necessàries. Va ser a principis del segle xx quan l'avellaner es va estendre de manera molt generalitzada per municipis de la plana propera a Reus, al costat del Francolí, alguns espais al voltant del Gaià, i també substituint vinya a les comarques del Priorat i la Conca. L'avellaner, més que l'ametller (tot i que aquest segon estava més estès), va possibilitar unes dinàmiques comercials novadores i significatives en els canvis que es donaren en l'agricultura a principis del segle xx; l'augment de producció a partir de plantacions més productives va permetre nous paràmetres de comercialització amb l'establiment d'una estreta relació amb la de l'altre fruit sec, l'ametlla.

De reculls històrics de la producció d'avellanes i dades puntuals d'exportació se'n troben des de mitjan segle xix, però no és fins a principis del segle xx que podem determinar una estructura comercial amb l'interès específic d'establir una sèrie de regulacions per al funcionament d'aquest mercat a l'àrea. Diu Pijoan i Jaqués: «Per les dades trobades, fou al començament del segle xx quan els exportadors de Reus crearen els primers organismes reguladors d'una normativa i disciplina de gremi, establint normes d'obligada actuació col·lectiva.»[143]

L'expansió de la producció va ser una conseqüència immediata de substituir molts conreus de vinya per altres d'avellaners. Una de les motivacions inicials d'aquest canvi de conreus va ser la possibilitat d'inversió; substituir la vinya per vinya implicava un temps de repòs de la terra i la compra de peus resistents a la fil·loxera, en canvi, l'avellaner es plantà a partir dels plançons que es treuen anualment de la planta, el seu cost acostumava a ser nul[144] i, a més, es plantava l'any d'arrencada de la vinya. Amb aquests plantejaments es van plantar una sèrie de terrenys al Camp, la Conca, el Priorat i el Tarragonès, al costat de rius, en terrenys plans, però també en altres de caràcter muntanyós i de secà. Aquesta darrera opció generalment estava immersa en la lògica de subsistència de l'agricultor, amb condicions de poca capacitat d'inversió i pocs coneixements de la tècnica del nou conreu, que en la plantació d'avellaners no tenia en consideració les necessitats hídriques de l'arbre ni les característiques del sòl, fet que determinava produccions molt baixes per hectàrea. Malgrat aquestes limitacions i condicionants, el conreu s'estengué i es creà una xarxa comercial específica, diferenciada de la del vi, molt

143 Pijoan i Jaqués, J. *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 43.

144 «En la gran mayoría de los casos los barbados que se plantan son hijuelos del año que han enraizado de modo natural bajo el árbol. […] Solo en contadas excepciones los plantones proceden de viveros especializados. […] El sistema usual resulta, pues, bien barato y de fácil aplicación. Sin embargo, como práctica frutícola, se pueden presentar serias objeciones.», TASIAS, J. *El avellano en la provincia de Tarragona.* Diputació de Tarragona, 1975. P. 175.

complementada amb la comercialització de l'ametlla, l'altre fruit sec de la zona, i de l'oli. Aquesta estructura comercial al voltant de l'avellana es va ubicar a Reus, on el cens de l'any 1916 assenyala prop de vint firmes exportadores i unes deu de comerciants (aquestes segones normalment no exportaven i actuaven com a intermediàries de compra i venda en els mercats locals).

El procés de comercialització del fruit sec, en general, i de l'avellana, en particular, es feia a partir de l'interès de compra d'un magatzemista o comerciant majorista i de venda del pagès, els quals, normalment amb la relació d'un corredor, que en principi podia fer solament d'intermediari per als comerciants —no tots exportadors—, tancaven l'operació. El preu d'oferta d'aquest corredor estava en funció del preu de venda que podia establir el comerciant, principalment l'exportador, que era el responsable de marcar la mostra, la qual cosa volia dir una selecció de qualitat que determinava el preu final en funció del gra. El pagès, l'altre element important en aquest negoci (era qui tenia l'oferta originària), guardava el fruit a casa, a vegades collites de diversos anys, en funció del preu i de les seves possibilitats econòmiques i quan el venia passava per aquest camí de corredor, comerciant o exportador. Durant aquest recorregut es transformava el fruit, normalment passava al trencador (si s'exportava en gra), s'ensacava i s'embarcava cap a l'exterior. Era un mecanisme comercial segur, el benefici del qual estava en el posicionament en el mercat i en tenir els estocs en funció de les previsions de venda. Aquest circuit creava un mercat intermedi entre el pagès i l'exportador que tenia una important funció per a l'estocatge.

El flux comercial tenia uns pagaments a comissió a uns intermediaris, els corredors, coneixedors del mercat, que veien possibilitats de negoci a partir d'aquest coneixement. Molts d'aquests s'anaren transformant en comerciants estocant, venent i comprant. El pagès es deixava guiar per l'estacionalitat anual de preus que li feia conèixer l'experiència, per les seves necessitats de circulant i per la informació que podia recollir anant al mercat del dilluns a Reus. Un dels altres punts clau del procés, amb important estocs intermedis, era que l'exportador podia cobrar abans de pagar com a conseqüència del mateix tràfic mercantil i de les possibilitats de descompte i crèdit dels comerciants i exportadors. El pagès, en canvi, tenia menys possibilitats d'accedir a aquests sistemes de finançament, confiava en el cobrament a termini i assumia, per tant, el finançament de l'operació.

La producció i el mercat dels fruits secs, principalment de l'avellana, s'orientarà cap a l'exportació, ja que, tot i que el 90% de la producció espanyola es concentrava a la zona, el mercat interior no generava demanda i tampoc es buscava perquè es considerava més interessant vendre a l'exterior. El circuit tenia un mecanisme o flux de circulació relativament eficient, el problema del funcionament

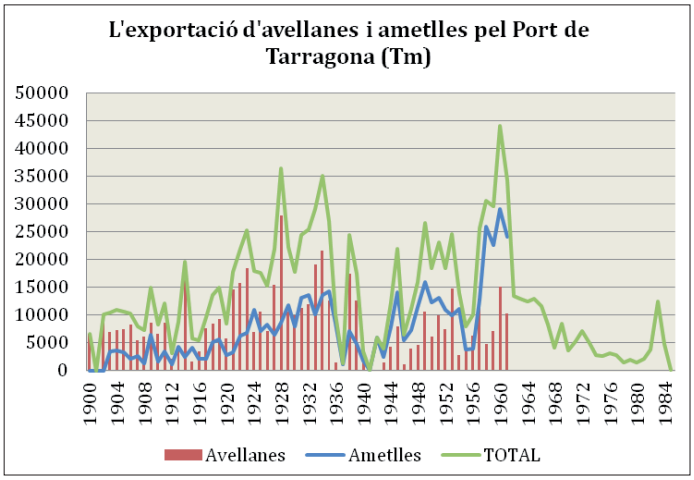
d'aquest mercat era que la producció de la zona no augmentava com les possibilitats comercials i tenia un pes secundari en el mercat mundial, davant de les produccions de Turquia i Itàlia. Això va anar condicionant l'estructura comercial, i de manera continuada la producció comercialitzada de la zona va anar perdent pes relatiu en aquest mercat, malgrat els contactes i relacions amb els compradors. El nombre de tones produïdes i exportades no augmentava, la competència condicionava el posicionament en el mercat i també hi havia dificultats inherents a la producció i els sistemes de comercialització, com ressalta de manera clara un informe sindical sobre l'economia de la província que, en relació a l'exportació d'avellanes, assenyala: «Como causas adversas de nuestras exportaciones, pueden citarse: el defecto de la falta de uniformidad de tamaños y clases; la mezcla de variedades y falta de selección y finalmente la mezcla de avellanas de cosechas distintas.»[145] Seran particularitats que dificultaran el posicionament en els mercats mundials i més quan les grans empreses alimentàries entraran de ple com a compradores en aquests mercats amb uns controls de qualitat cada cop més exigents.

A la zona es produïa ametlla, però aquest producte tenia una significació productiva relativament baixa dins el conjunt de la producció agrària espanyola. Això va determinar que Reus no fos l'únic centre comercial important en l'exportació d'aquest fruit sec, tot i que tenia una incidència significativa en una àrea més amplia que la província, cap al sud de Lleida i Terol, i durant molts anys l'exportació d'aquest fruit sec va ser superior a la producció de la província. En canvi, pel que fa a l'avellana, la producció es concentrava als seus voltants i la gestió comercial no tenia competència amb altres llocs. Reus, doncs, nucli amb tradició, experiència comercial i relacions notables amb l'exterior, podia perfectament complementar l'exportació de l'avellana amb la de l'ametlla, que també es produïa en les terres de secà de la província. Va ser fàcil aprofitar la mateixa estructura exportadora, i com que la influència comercial de Reus arribava fins al Baix Aragó i el sud de Lleida sovint es complementava aquesta activitat amb les línies comercials de l'oli d'oliva, que tradicionalment també tenien un punt de referència a la ciutat. L'avellana, a diferència dels altres dos conreus més clàssics, es va veure com una novetat i alternativa agrícola important, amb unes possibilitats comercials que es controlaven perfectament des de l'organització comercial reusenca.

Al voltant de l'avellana no solament es va crear una activitat comercial, també se'n va generar de financera, de transport (que va anar reduint-se de manera molt ràpida quan es passà del carro al camió), de trencadors (que ocupava, l'any

145 *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 60.

1952, 868 persones, de les quals 537 eventuals[146], en quatre o cinc empreses), i d'exportació (amb els principals exportadors, que superaven els cinquanta treballadors de plantilla). Es va crear un petit clúster[147] de subproductes del fruit sec que va establir connexions de compra i venda amb altres que s'havien creat a la zona, ja que a partir dels subproductes dels fruits secs es fabricaven farines, tortó per a l'alimentació humana i pinsos per a l'aviram, olis d'ametlla i albercoc[148], i a mitjan anys cinquanta van aparèixer indústries de mecanització del procés de trencar i envasar i posteriorment de recollida mecànica.

Font: Elaboració pròpia a partir D'Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

L'exportació dels productes es feia a través port de Tarragona, des d'on s'exportava tant ametlla com avellana, la qual cosa complementava l'activitat comercial dels dos productes. L'avellana, d'acord amb les dades de Pedro Heras i Carlos

146 Pijoan i Jaqués, J. *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus.* Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 296.

147 M. Porter, a *La ventaja competitiva de las naciones* (Barcelona: Plaza&Janés, 1991), va popularitzar el concepte de clúster —en l'edició espanyola es tradueix com a *diamante*—, que va definir com una agrupació geogràfica d'empreses relacionades entre si, en funció d'un producte determinat o subsector econòmic que determina uns avantatges competitius en aquesta concentració, on són essencials les economies d'entorn.

148 J. Pijoan i Jaqués, a *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus* (Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 19-84), comenta a títol de curiositat les tècniques que s'utilitzaren per passar el *control de abastos*.

Mas[149], va tenir una significació notable en el conjunt exportat a través d'aquest port des de principis de segle. L'exportació de fruits secs als anys vint i fins a mitjan dels trenta era elevada, amb un creixement superior de l'avellana que de l'ametlla; a partir dels anys quaranta cau aquest creixement i en la postguerra i els cinquanta s'exportarà més ametlla; a partir dels anys seixanta l'exportació de fruits secs a través del port de Tarragona deixarà de tenir la significació que havia tingut fins aleshores i no tornarà a agafar els nivells d'activitat de principis de segle fins a mitjan anys vuitanta.

L'exportació d'avellanes des de 1922 fins a 1949 ens pot ajudar a situar la significació econòmica que podia tenir la seva producció i comercialització a la zona; l'hem assenyalada en els quadre 4.5 amb el detall de les particularitats de l'exportació en valor i pes. El quadre permet observar que les xifres d'exportació total, en pessetes, són realment reduïdes, i això ens ajuda a situar la significació d'aquest conreu considerant que a la zona es produïa la gran part de l'avellana d'Espanya. Per altra part, el nombre de tones exportades té poques variacions al llarg del període, excepte en alguns anys excepcionals en màxims, com el 1929 i el 1935, i en mínims, com els anys posteriors a la Guerra Civil i 1946. El mercat d'exportació tenia una certa estabilitat en la quantitat que podia absorbir, ja que la producció no augmentava i tenia variacions anuals significatives i els exportadors no tenien gaire capacitat d'augmentar el seu pes en el mercat a partir de la producció de la zona. La poca significació en els mercats conjuntament amb la forta variació de preus, que quasi sempre es manifestaren a la baixa, excepte en els períodes de 1922 a 1930 i de 1942 a 1949, amb preus creixents però menor exportació des de l'àrea, assenyalen que la incidència d'aquesta activitat en l'economia local era realment reduïda.

Quadre 4.5 Exportació d'avellanes Espanya

	Milions pessetes	*Tones gra*	*Pessetes or* quilo gra*	*Variació tm exportades*	*Variació valor exportació*	*Variació preu kg*
1922	13,2	4.828	2,73	100	100	100
1923	22,55	4.058	5,56	170,84	84,05	203,26
1924	34,2	6.156	5,56	259,14	127,51	203,24
1925	10,61	2.581	4,11	80,39	53,46	150,38
1926	12,52	3.044	4,11	94,84	63,05	150,42
1927	22,52	6.108	3,69	170,64	126,51	134,88
1928	20,13	6.610	3,04	152,51	136,91	111,4
1929	37,84	14.366	2,63	286,72	297,56	96,36

149 Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

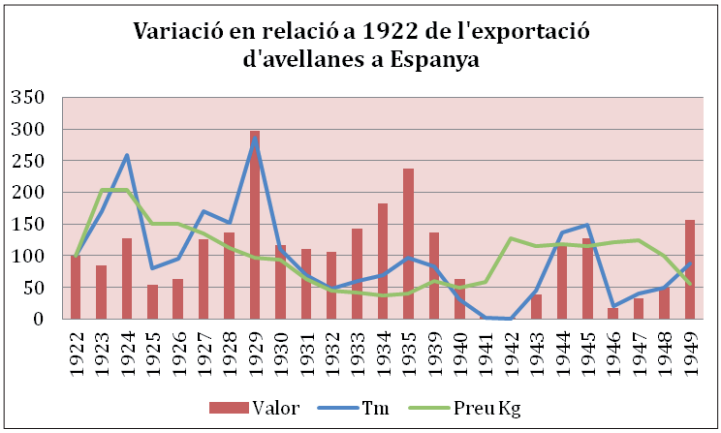
	Milions pessetes	*Tones gra*	*Pessetes or* quilo gra*	*Variació tm exportades*	*Variació valor exportació*	*Variació preu kg*
1930	14,57	5.643	2,58	110,43	116,88	94,48
1931	9,21	5.313	1,73	69,8	110,05	63,43
1932	6,31	5.140	1,23	47,84	106,46	44,94
1933	8,01	6.924	1,16	60,7	143,41	42,33
1934	9,13	8.839	1,03	69,2	183,08	37,8
1935	12,84	11.427	1,12	97,29	236,68	41,1
1939	11,03	6.622	1,67	83,59	137,16	60,95
1940	4,13	3.025	1,37	31,32	62,66	49,98
1941	0,3	188	1,61	2,3	3,89	58,96
1942	0,18	51	3,47	1,34	1,06	126,97
1943	6,02	1.900	3,17	45,61	39,35	115,89
1944	17,94	5.587	3,21	135,97	115,72	117,5
1945	19,56	6.187	3,16	148,22	128,15	115,66
1946	2,7	811	3,33	20,49	16,8	121,98
1947	5,38	1.587	3,39	40,73	32,87	123,91
1948	6,48	2.367	2,74	49,12	49,03	100,19
1949	11,51	7.527	1,53	87,19	155,9	55,92

*Podem atribuir les pessetes d'or a valor real o en termes constants referides al preu de l'or.

Font: Elaboració pròpia a partir de Pijoan i Jaqués, J. Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus. Reus: Cambra de Comerç, 2000.

El nombre de firmes exportadores era força estable i tenia com a principal capacitat la possibilitat d'adaptar-se a les regulacions del sector i fins i tot incidir-hi amb mecanismes de lobby importants, principalment a partir dels anys quaranta amb la Comisaría General de Abastecimientos y Transporte, del Ministeri de Comerç, i posteriorment amb el d'Agricultura, on els exportadors tenien una bona entrada a través de les seves relacions personals i polítiques. Però, com es pot observar al quadre i els gràfics, el total de tones exportades tendia a disminuir. De les expectatives creixents de mitjan anys vint als trenta es passa, després de 1940, a una menor activitat exportadora tot i les puntes d'alguns anys. El negoci sempre havia estat limitat pel que fa a l'exportació, i a partir dels anys quaranta ho és encara més, controlat per poques empreses que marcaren veritables barreres d'entrada, primer pel seu posicionament en el coneixement del mercat i posteriorment per les regulacions administratives sobre l'exportació. Les dècades posteriors a la Guerra Civil, els anys quaranta i cinquanta, es van establir criteris de quotes en l'exportació. Hi havia 35 firmes (22 de les quals existien ja l'any 1949 i 13 es crearen posteriorment), una xifra similar a les 30 de principis de segle. Però el grau de concentració era també important: quatre d'aquestes firmes realitzaven més del 60% de les exportacions. L'activitat va possibilitar importants enriquiments en

l'exportació i també negocis en el mercat interior en base als subproductes, però si ens atenem les xifres de venda a l'exterior no permetia una gran acumulació, i donat el seu volum era difícil orientar-la a activitats alternatives o de penetració de mercat que poguessin marcar criteris de canvi en l'economia de la zona.

Font: Elaboració pròpia a partir de Pijoan i Jaqués, J. Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus. Reus: Cambra de Comerç, 2000.

Les particularitats de ser un mercat tancat en el qual les quotes tenien una gran rellevància per mantenir-se en el negoci van manifestar-se en resistència i defensa d'interessos quan, a mitjan anys cinquanta, les cooperatives, a través de la Unió Agrària, es plantejaren exportar sense l'intermediari que podia ser l'exportador, necessari fins aleshores. El negoci era limitat, se sostenia principalment pel posicionament i el control de mercat exportador i en segon lloc pel procés de comercialització intern, on aquests exportadors i d'altres comerciants que no tenien quota d'exportació tenien un altre mercat en la utilització del subproducte, que comercialitzaven essencialment al mercat interior. Es tancava, doncs, un cicle que funcionava mentre el mercat va ser estret; quan aquest es va anar ampliant a conseqüència del creixement econòmic general del país es va veure que els seus mecanismes d'actuació estaven obsolets, tant en la compra com en l'exportació, i encara més en la utilització dels subproductes, que van quedar fora del mercat interior.

Aleshores els productors actuaran en aquest mercat essencialment a través de les cooperatives, que exportaran principalment des de la Unió, la cooperativa de segon grau de la zona. El lligam agricultura-comerç es fa més intens, però això no salva la realitat de crisi de l'activitat, s'accepta ser el tercer productor mundial amb tendència a la baixa i unes productivitats per hectàrea que no permeten,

generalment, ni cobrir els costos variables de l'explotació, i menys en terres de secà[150]. A partir d'un moment que podem situar entrats els anys vuitanta, en el marc del desenvolupament d'una indústria alimentària amb algunes grans empreses a la zona dins del compliment de normatives de la Unió Europea, el negoci canviarà completament de plantejament, amb la creació d'organitzacions de productors agraris (OPA). Com que la producció a la zona no agumenta i hi havia la necessitat de subministrar a una demanda tradicional o que s'havia creat de manera addicional, es plantejarà la necessitat d'importar el fruit sec. Amb aquesta realitat la dinàmica empresarial que es va generar en el sector va perdre bona part del seu dinamisme, i el clúster que s'havia format al voltant de l'avellana va deixar de tenir la rellevància que alguns moments havia tingut.

4.5 El conreu de l'arròs i els canvis agraris de la zona de l'Ebre

El conreu de l'arròs a Catalunya en el segle XIX es donava en tres àrees: l'Empordà, el delta del Llobregat i el delta de l'Ebre. En aquesta darrera zona es va introduir a la part dreta del riu (a conseqüència del fracàs en la construcció d'un canal de navegació entre Amposta i els Alfacs), i utilitzava un canal d'alimentació des de Xerta que es va allargar amb un traçat paral·lel al riu. Aquesta actuació va permetre regar tota la zona dreta del Delta i es va aprofitar per al conreu de l'arròs. La introducció d'aquest conreu va portar polèmiques importants entre els cultivadors i els pobles veïns, ja que presentava un problema de salubritat per les febres palúdiques que s'originaven com a conseqüència de l'estancament de l'aigua per al conreu. «El 1863 l'Ajuntament de Tortosa va tornar a demanar-li al rei la prohibició del conreu de l'arròs, i s'hi oposaren els d'Amposta i els de Sant Carles de la Ràpita»[151]. Malgrat aquesta polèmica, el conreu de l'arròs s'anà estenent en aquestes dues poblacions, i a finals de segle se superaran les 4.000 ha de plantació a la zona del Delta.

La primera població instal·lada a la zona del Delta va ser Sant Carles de la Ràpita, al segle XVIII, i a partir de 1867 es va iniciar la colonització de la part dreta del delta amb la concessió de títols de propietat a grans propietaris d'Amposta i Tortosa, a famílies amb patrimonis rurals pròxims, a una burgesia industrial i comercial de les ciutats de Barcelona i Madrid i a interessos econòmics francesos i anglesos. La concessió de terres i l'acabament dels canals va permetre que

150 Margalef, J. (dir.); Anton, S.; Borrell, X.; Soprani, C.; Lopez, D.; Padrell, J.; Segarra, A.; Tasias, J. *El sector de la avellana. Problemática europea y análisis general de mercados.* Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1994.

151 Grau I Folch, J. J., Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 121.

l'arròs s'anés estenent, i això va transformar la zona i va portar immigració de temporada, de València i, posteriorment, en la postguerra, d'Andalusia, Múrcia i Extremadura. Les grans propietats existents a poc a poc van anar arrendant les terres, utilitzant la parceria o administrant ells mateixos les finques a través d'un encarregat o administrador. Per altra part, hi havia una important propietat pública que passà a l'Instituto Nacional de Colonización i que podem xifrar en 1.693 ha; d'aquestes, 1.400 es distribuïren en 505 parcel·les, i al costat d'aquest entorn es creà Villafranco del Delta, l'actual Poble Nou. Això va crear una estructura de la propietat que va condicionar l'explotació: el 75% de les explotacions tenia menys de dues hectàrees i n'hi havia 26 de més de cinquanta; era una veritable dualitat que condicionava des dels costos de producció fins a les formes de comercialització i la realitat social de la zona. L'any 1962 al Delta hi havia 5.198 explotacions i 16.468 hectàrees conreades[152].

A principis del segle xx, concretament l'any 1912, es van finalitzar les obres del canal de l'esquerra de l'Ebre; s'ampliarà el conreu d'arròs aprofitant l'augment de preus que va donar-se durant la guerra europea i això portarà a una revalorització dels sòls de l'esquerra del riu i a un augment important en la producció arrossera. La transformació en regadiu del Delta va implicar un augment de població important a la zona; de Tortosa al mar hi habitaven unes 70.000 persones, essencialment dedicades a l'agricultura, i l'arròs ocupava molta població a Amposta, amb uns 1.500 jornalers als anys vint, i a Sant Carles, amb 1.300. Grau i Sorribes ens assenyalen també aquesta necessitat de mà d'obra agrària:

> El conreu de l'arròs requeria 10.000 bracers addicionals. Venien els valencians (uns 7.000) de l'Albufera per a la plantada i la sega, perquè el seu conreu era més primerenc. Darrera dels valencians van venir les quadrilles de murcians i andalusos. S'instal·laven en magatzems transformats en vastos dormitoris, habitualment dormien a la palla. A Amposta es feia un mercat original: el mercat de braços.[153]

El conreu de l'arròs al Delta es va anar incrementant al llarg de tot el segle i va disminuir entre 1935 i 1955; a partir d'aleshores experimentarà un cert augment però la producció no millorava el rendiment per hectàrea, que no era solament inferior a la mitjana espanyola sinó que tampoc aconseguia recuperar els nivells de 1935. Problemes amb l'adob, les llavors i els productes fitosanitaris en el mercat de subministrament agrícola van repercutir en la menor productivitat per hectàrea, que no es recuperarà fins als anys seixanta.

152 Serò, R.; Maymó, J. *Les transformacions econòmiques al Delta de l'Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1972.

153 Grau i Folch, J. J., Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985. P. 177.

Quadre 4.6. El conreu de l'arròs al Delta						
	Superfície (ha)		*Producció (milions de kg)*		*Producció per hectàrea*	
	Delta	*Espanya*	*Delta*	*Espanya*	*Delta*	*Espanya*
1900	4.000		14,60	173,70	3.650,00	
1910	6.250		25,60	211,10	4.096,00	
1915	10.500	40.185	43,00	235,10	4.095,24	5.850,44
1920	11.500	48.495	52,40	289,30	4.556,52	5.965,56
1925	12.950	48.700	59,10	305,90	4.563,71	6.281,31
1930	13.500	48.572	64,30	312,60	4.762,96	6.435,81
1935	14.250	46.501	80,30	291,90	5.635,09	6.277,28
1940	14.150	49.600	51,20	247,70	3.618,37	4.993,95
1945	15.600	47.700	60,90	206,30	3.903,85	4.324,95
1950	16.800	57.500	60,40	251,80	3.595,24	4.379,13
1955	16.800	61.400	78,00	371,00	4.642,86	6.042,35
1960	16.900	65.000	88,70	400,70	5.248,52	6.164,62
1965	11.850	58.000	66,40	349,60	5.603,38	6.027,59
1970	13.050	64.000	70,00	387,60	5.363,98	6.056,25

Font: Elaboració pròpia a partir de Serò, R.; Maymó, J. *Les transformacions econòmiques al Delta de l'Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1972. P. 62-65.

Les transformacions productives a la zona del Delta van tenir una gran rellevància per posar en conreu un conjunt de terres que no es cultivaven, la qual cosa va permetre uns augments de població relativament importants i va plantejar possibilitats i perspectives a l'agricultura de la zona, amb la transformació del secà al regadiu. A la zona, i també en altres àrees de la comarca, convivien petites explotacions amb altres de gran dimensió, i totes van adaptar-se a les possibilitats d'introduir nous conreus, la qual cosa va generar una dinàmica agrària important que va mantenir la població amb els treballs agrícoles i va donar una certa estabilitat a l'economia de l'àrea, amb perspectives futures de creixement en funció de les possibilitats que es plantejaren en l'agricultura. La transformació en la comercialització de la producció de l'arròs al Delta i altres conreus es va donar a partir de cooperatives, industrials i magatzems majoristes privats amb instal·lacions que permetien des de la transformació i primera elaboració fins a l'envasat per al consum familiar i la venda amb marques pròpies. Es va crear, doncs, una estructura comercial pròpia, diferenciada de la dels productes més tradicionals, en empreses a les quals arribava el pagès a través de corredors o comissionistes. Posteriorment es crearen les cooperatives, la primera de les quals, la Cámara Arrocera de Amposta, el 1927. Aquesta cooperativa va anar creixent i una vegada acabada la

guerra del trenta-sis els industrials que existien com a primers comercialitzadors crearen la societat Arrocerías Reunidas del Ebro SA, amb domicili social a Madrid i oficines a Tortosa, amb molins d'arròs associats a Amposta (7), Tortosa (3), Sant Carles (2), l'Aldea (1) i Camarles (1). Les dificultats de modernització d'aquests molins i la lògica de concentració de l'empresa que els aixoplugava van portar a la nova societat a concentrar-los en dos: un a l'Aldea i l'altre a Sant Carles.

L'activitat exportadora no va tenir mai una gran significació en l'arròs, que s'orientava abans cap al mercat interior; aquests plantejaments es van consolidar de manera clara després de la guerra, quan el mercat estava controlat i regulat pel Servicio Nacional del Trigo i la producció s'orientava tota al mercat interior, mentre que «la política exportadora s'ha basat més en la retirada d'excedents [normalment subvencionats] que en la creació d'una clientela ferma»[154]. Tot i aquests condicionants, el dinamisme agrari lligat a l'arròs era important i va atreure altres empreses a l'àrea: l'any 1956 Arrocerías Reunidas de Pego, d'Alacant, va crear una indústria a l'Aldea, Industrias Delta SA (INDESA); l'empresa Matutano, un molí a Tortosa (encara que amb poca producció), i a mitjan anys cinquanta es crearen cooperatives a Camarles i a la Cava - Jesús i Maria, i el 1958 a Sant Jaume.

El desenvolupament del cooperativisme va ser difícil, els industrials comercialitzaren la major part de la producció però aquests van anar reculant a partir de 1959 i van deixar una activitat sense gaire rendibilitat. En canvi, les cooperatives van anar creixent i a finals dels anys seixanta comercialitzaven un 70% de la producció. Grau i Sorribes expliquen de manera clara la significació de les cooperatives en la comercialització de l'arròs:

> Pel que fa a l'arròs, aquest segueix el camí més complex de cooperativa-majorista-minorista-consumidor, […] de manera que entre les quatre àrees arrosseres del delta (Amposta, Camarles, Jesús i Maria i Sant Jaume d'Enveja) concentren el 70% de la producció total, que des del període 1956-58 a l'actual han afrontat el predomini dels industrials a la zona.[155]

L'arròs, a diferència d'altres productes de l'agricultura de la província, no ha estat mai un producte d'exportació, excepte en alguns períodes molt concrets; generalment ha tingut una dependència del mercat interior i una forta regulació, i estava molt subvencionat perquè els preus no permetien les rendes adequades a les explotacions. En un estudi sobre l'economia de Tarragona de mitjan anys seixanta es realitza una anàlisi interessant sobre les possibilitats arrosseres del Delta i

154 Serò, R.; Maymó, J. *Les transformacions econòmiques al Delta de l'Ebre.* Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1972. P. 94.

155 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Els antecedents històrics. Volum I.* Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1985. P. 94.

s'assenyala: «La rentabilidad de este cultivo, que hasta hace pocos años se estimaba bastante alta, ha decrecido notablemente en los últimos años hasta el extremo, que, en buen cálculo económico, en algunas áreas resulta ruinoso.»[156]

Aquest informe considera que la producció per hectàrea és baixa comparada amb la de la zona del Guadalquivir i València[157], mentre que les despeses són superiors: estima uns ingressos bruts de 20.922 pessetes per hectàrea i unes despeses de 18.900. Considera la dificultat de disminuir despeses si és té en compte que l'extensió mitjana de conreu no arriba a les dues hectàrees, i determina que per aquest motiu les rendes per ocupat són baixes. Una vegada fet aquests càlculs, és taxatiu dient:

> En una palabra, salta a la vista, que hay que cultivar seis o siete hectáreas de arrozal para obtener unos ingresos de 60 a 70 mil pesetas por familia por lo que, se nos presenta el problema de que por fuerza deben existir más de 4.000 familias cuyos ingresos por el concepto del cultivo de arroz no llegan a las 25.000 pesetas anuales.[158]

Podem xifrar el valor de la producció arrossera a principis dels anys seixanta en uns 250 milions de pessetes, xifra important si considerem la concentració del conreu a les terres del Delta i que significava prop d'un 5% del valor de la producció agrícola provincial. Per altra part, l'elaboració i la comercialització —orientada essencialment cap al mercat interior— podien portar un valor afegit que fàcilment arribaria a un valor complementari d'uns altres 250 milions de pessetes. Els ingressos al voltant de l'arròs s'interioritzaven a la zona en base a l'estructura comercial i transformadora que existia; això ens indica un impacte econòmic i financer significatiu per a la zona de l'Ebre, i més concretament per al Delta, que pren una consideració rellevant en les xifres del conjunt de l'agricultura de la zona. El control del procés de comercialització d'aquest producte a partir de les cooperatives i la seva primera transformació va crear un grup social determinat de control d'aquesta estructura, com va succeir amb la comercialització d'altres productes agraris de l'àrea com l'aviram i l'avellana; a la vegada, aquesta realitat va generar interessos personals i polítics pel control de l'estructura cooperativista, molt depenent i relacionada a causa de la seva importància amb el cooperativisme que es

156 *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 64.

157 Aquesta consideració també s'assenyala com a conseqüència de l'ús de menys fertilitzants a la zona del Delta: Giralt, E. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, 2004. P. 148.

158 *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 64-65.

creà arreu de l'Estat als anys quaranta i cinquanta. Tot i la consolidació d'aquests interessos, no es va ser capaç d'iniciar o aglutinar un dinamisme econòmic que aportés alternatives davant la crisi que s'anava instal·lant en el sector.

Als anys quaranta i cinquanta hi havia un dinamisme econòmic important al voltant de l'arròs, però l'activitat també es va ressentir dels canvis d'estructura que van representar els anys seixanta. A mitjan dels seixanta hi va haver uns increments de preus notables que van permetre sostenir rendes però que no van implicar canvis estructurals en l'economia de la zona sinó només majors possibilitats de consum. L'entrada a la Unió Europea va ser favorable per al sector per les transferències que es van generar i el manteniment de preus, però a partir d'aquest moment el problema va ser d'obertura del mercat interior; i no tenir la garantia de venda obligarà a un esforç comercial que no sempre es va ser capaç de fer, tot i que les cooperatives es van transformar, van adaptar-se a una visió de gestió més empresarial i van augmentar els volums de recepció de fruit a través de fusions amb la voluntat d'obrir-se als mercats a través de marques pròpies.

La innovació que va significar l'arròs a la zona del Delta, i amb altres matisos, l'increment de produccions de fruita i hortalissa en zones de regadiu, van mantenir una activitat agrària important a l'Ebre, però no es va poder crear una estructura comercial i de serveis a partir d'aquesta com va passar en altres zones de la franja Mediterrània espanyola —Múrcia i Almeria, per exemple— amb més dificultats d'aigua i més llunyanes als mercats centreeuropeus. A la zona es podia saber produir, però mancava el coneixement dels mercats; els arrossaires no tenien experiència a buscar-los, ja que venien la producció sense massa problemes en el mercat interior a través de l'estructura oficial, i els comerciants tradicionals, centrats essencialment en l'oli, no van tenir la capacitat de transformar-se i adaptar-se a altres productes. Aquesta dificultat de comercialització dels productes serà una tònica en les transformacions agràries que s'han donat al Baix Ebre i el Montsià.

El que va passar amb el fruit sec i en menor mesura amb l'oli, als anys quaranta i cinquanta, també succeirà amb l'arròs, que va orientar les vendes cap al mercat interior amb preus regulats, sovint protegits i amb poca capacitat exportadora, i amb unes dificultats notòries per crear al seu voltant una activitat econòmica alternativa amb efectes transformadors per a l'agricultura de la zona. Les transformacions i el dinamisme agrícola de l'Ebre aprofitant els regadius va generar als anys cinquanta una producció fructícola i una organització comercial al voltant d'aquesta, principalment la taronja i mandarina, amb una incidència i importància inicial dels comerciants valencians en la seva compra i venda notable. Posteriorment es crearà una estructura comercial pròpia centrada en magatzems i majoristes, i també en cooperatives, però aquesta no trobarà prou massa crítica

ni el *know-how* necessari per generar una transformació de l'activitat productiva en base a la seva producció agrària. En un estudi publicat per l'Ajuntament d'Alcanar l'any 1999 es feia referència a aquestes dificultats comercials, un condicionant històric en la dinàmica agrària de les dues comarques de l'Ebre, amb uns conreus molt puntuals que no es donen en cap altre lloc de Catalunya. L'informe assenyala una problemàtica de finals de segle xx, però que s'arrossegava des de feia molts anys per tota l'agricultura de regadiu de la zona:

> Els productors canareus de cítrics no tenen un paper actiu en el procés de comercialització. Aquest està dominat per un reduït nombre d'intermediaris depenent de centres de comercialització de fora la vila, normalment del País Valencià, que visiten les explotacions i que fixen els preus de compra en funció de les qualitats i del volum de la collita. Els petits productors porten ells mateixos el cítric fins als punts de recollida prèviament seleccionats, i els de major dimensió poden acumular la producció a la mateixa finca.[159]

Les dificultats de comercialització dels productes va ser un dels principals elements distorsionadors que va impedir generar un clúster agrícola en aquesta àrea similar als que s'han donat en altres zones més al sud de la costa mediterrània espanyola, a partir de l'esforç i d'iniciatives amb canvis de conreus més productius i rendes d'origen agrari superiors a les d'altres zones de la província. Tot i que hem de considerar que l'expansió agrícola de les comarques de la part baixa de l'Ebre va ser significativa en termes globals per mantenir població —fins i tot es poden explicar increments del conjunt provincial a partir del seu creixement demogràfic pel fet que quan al conjunt hi havia emigració el Delta rebia immigració— com a conseqüència del seu dinamisme agrari, tal com va succeir a la zona del Camp, tampoc es va ser capaç de crear una estructura comercial potent per als nous productes que anava adoptant la base agrícola, per poder ampliar-los i generar una dinàmica de serveis i de transformació prou important per introduir-se en mercats més amplis, principalment augmentant l'exportació.

L'antic comerciant d'oli de Tortosa no va saber adaptar-se als nous conreus i no va tenir la capacitat, potser per manca d'economies d'aglomeració, d'anar presentant alternatives comercials i fins i tot productives com, en certa manera, es va poder fer a Reus. Per altra part, els interessos de Reus estaven massa allunyats de les transformacions agràries de la zona baixa de l'Ebre per considerar que l'entesa entre els diversos centres comercials de l'activitat agrària de la zona pogués plantejar una dinàmica de creixement i expansió més sòlida. La relació de Reus

159 Margalef, J. *L'economia d'Alcanar. Paper i funcionalitat del sector citrícola*. Ajuntament d'Alcanar, 1999. P. 43.

era més amb l'interior i tenia un control de mercats de compra i venda, dels productes tradicionals i dels nous, igual com succeïa a la zona del baix Ebre, ja que tradicionalment s'havien respectat els mercats per àrees geogràfiques. El contacte entre els dos nuclis era més fort a nivell financer, les relacions entre la banca de Tarragona, Reus i Tortosa, eren més intenses que les activitats comercials. La manca d'una massa crítica en la majoria d'iniciatives sorgides en el conjunt de la zona que pogués entendre i avançar-se en la transformació i comercialització de productes agraris i de l'aviram, es va concretar en un marc local amb interessos immediats que dificultà una cooperació que permetés una major racionalització i l'assoliment de masses crítiques superiors per impulsar activitats de transformació industrial i de serveis a partir de la comercialització agrària. Tampoc podem oblidar que el comerciant, ni el del Camp ni el de l'Ebre, no va fer cap salt cap a activitats industrials; quan ho haguessin pogut fer ja estaven satisfets amb el seu segment de mercat i els era difícil deixar la seva especialització sectorial, i quan en van veure la necessitat cada cop era més difícil iniciar el procés per entrar en mercats més competitius i complexos a partir de les produccions agràries com es va fer en altres llocs. En aquest marc, l'economia de la zona i l'estructura comercial d'aquesta van anar funcionant en espais limitats, amb conreus específics i una capacitat comercial i d'acumulació molt restringida, sense possibilitats de crear estructures globals per poder assolir economies d'aglomeració en el territori i d'escala per al dinamisme de les seves empreses.

4.6 L'avicultura. La creació d'una activitat ramadera

En la dècada dels anys vint s'inicia una via de negoci ramader que va tenir un impacte notable en la dinàmica econòmica de la zona: la industrialització de la ramaderia aviària, amb l'aparició de les granges. Fins aleshores l'aviram era un complement a l'economia de subsistència del pagès, que difícilment s'intercanviava si no era en mercats locals; a partir d'un moment determinat es va assolir la tècnica de l'estabulació de l'aviram, principalment amb gallines ponedores, tècnica que ja es donava a altres països europeus i americans. Això va representar posar al mercat un producte amb circuits de comercialització específics i la possibilitat de crear al seu entorn una activitat de recolzament per a la producció i venda d'un producte que fins llavors tenia significació en l'autoconsum de les famílies (ous i carn de gallina i de pollastre) i que a partir d'aleshores podia entrar en altres circuits de comercialització. El nou procés implicava una tècnica de criança diferent a la tradicional, ja que l'estabulació representa la intensificació de bestiar per metre quadrat i una alimentació continuada i diferent, amb la introducció dels pinsos

com a base dietètica de l'aviram. Es tractava de productes, tant els ous com la carn, destinats a mercats d'orientació urbana on es concentrava el consum, marc en què la logística de distribució i els sistemes de transport eren un actiu important per al desenvolupament de l'activitat, a més de la cultura empresarial. Sens dubte, per fer tot això era necessària una capacitació tècnica i de gestió empresarial, i aquestes actuacions van trobar un lloc que les va galvanitzar, Reus, on coincidien una tradició rural i un esperit comercial i de gestió empresarial. El sector s'orientava a l'inici a mercats propers, principalment els urbans, donades les dificultats de distribució del producte i d'obtenció de pinsos, que en condicionaven l'expansió. Aquestes limitacions en van afectar de manera notòria el dinamisme inicial, ja que en aquests moments inicials no tenien economies d'entorn i era difícil assolir economies d'escala amb la mateixa explotació i en mercats reduïts. Inicialment, les granges que s'establien elaboraven elles mateixes els pinsos en funció del nombre de caps de bestiar de què disposaven i de la dimensió del negoci; més endavant es plantejaren adequar o comprar terres per obtenir farratges, i més tard cambres frigorífiques per desestacionalitzar la producció d'ous i incubadores per a la reproducció. Era un negoci diferenciat de l'agricultura tradicional i les seves possibilitats de creixement estaven en la dinàmica de comercialització i en el coneixement de la tècnica de producció, ja que les baixes en l'aviram com a conseqüència de viure estabulat podien ser elevades si no es coneixia la tècnica de l'alimentació i les condicions climàtiques i sanitàries necessàries a les naus, desconeixement que podia portar a descapitalitzar l'activitat abans de poder-la consolidar. Per impulsar aquest negoci era necessària una gran capacitat d'iniciativa, coneixement i aprenentatge de la tècnica així com la gosadia dels «pioners», en termes chandlerians[160]. Tots aquests factors i unes disponibilitats de capitalització inicial van permetre la industrialització del procés. Com ens recorda el cap provincial dels serveis de ramaderia en un informe de l'any 1956:

> No obstante, a partir del año 1921 y muy especialmente de 1940 a 1950 se ha organizado la avicultura industrial, gracias al esfuerzo de una minoría de ganaderos que han visto en las aves e industrias complementarias de incubación, recría para carne y puesta, una nueva orientación a su actividad.[161]

160 Chandler, A. D. *Escala y diversificación. La dinámica del capitalismo industrial*. Saragossa: Prensas Universitarias, 1996. P. 57. Chandler entén el concepte de *pioners* de manera similar al d'*innovadors*: empresaris que introdueixen nous productes i processos.

161 Romagosa Vila, J. A. *La ganadería en la provincia de Tarragona*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 45.

La primera granja que es va establir a la zona va ser la granja Banús[162], fundada l'any 1921 a Reus, amb unes condicions una mica precàries, ja que fins al 1924 no elaborarà pinsos i mentrestant havien de buscar *deixalles* per alimentar l'aviram: «cada dia anava a buscar les sobres del ranxo de la caserna de cavalleria de Reus»[163]. Hauran d'interioritzar el procés i en funció de la grandària de l'empresa aniran creant els complements necessaris que no trobaran a l'entorn (elaboració de pinsos, emmagatzematge de palla i farratge, sala d'incubació) i adquirint l'experimentació tècnica i veterinària suficient per poder tirar endavant l'explotació. L'important, més que la carn, eren els ous, les gallines ponedores. Però amb aquesta tecnologia incipient, en bona part importada d'Argentina per relacions que hi tenien els propietaris de la granja Banús, la grandària de la granja estava molt limitada: «La granja Banús posseïa unes 2.600 gallines. Xifra que avui ens pot semblar ridícula, però que era molt respectable per l'època; fins i tot, m'atreviria a dir que no hi havia a Espanya cap altra granja amb un número semblant de gallines.»[164]

De manera similar a la creació d'aquesta granja es va generar un efecte mimètic com a opció de negoci que no estava lligat amb l'agricultura ni es plantejava com a complement de l'activitat del pagès; els iniciadors de les granges, encara que provenien en generacions anteriors del món agrícola, desenvoluparen abans una activitat ramadera al marge de les explotacions agràries existents, molt lligades a l'entorn comercial de Reus. La creació d'una granja en aquells moments implicava, a més d' utilitzar una tecnologia nova, disposar de capital, una xarxa de contactes i una capacitat empresarial per iniciar-la i tirar-la endavant. En pocs anys i veient unes possibilitats de negoci en aquesta activitat, es crearen altres granges a la zona: el 1922 la granja Mas Beltran, a la Selva del Camp; el 1923 la granja Montserrat, a Reus; el 1924 la granja Vora Mar, a Altafulla i la granja Cruset, a Riudoms, i l'any 1925 la granja Artiga, a Reus. Posteriorment es crearen l'any 1928 la granja Soronellas, a Reus; el 1929 la granja Roca Soldevila, a Reus; el 1931 la granja Blasi Tenorio, a Tortosa; el 1932 la granja Benach, a Valls i la Sardá, a Reus, i l'any 1934 la granja Segarra, a Reus[165].

L'orientació del mercat va ser primer d'àmbit local i després es va estendre cap a totes les zones urbanes de Catalunya i del conjunt d'Espanya. L'activitat va néixer

162 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000.

163 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 23.

164 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 24.

165 Romagosa Vila, J. A. *La ganadería en la provincia de Tarragona*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 47.

en uns moments en què la tradició exportadora de l'àrea estava perdent mercats i era difícil substituir els productes per aquests nous productes avícoles, ja que no es tenien les tècniques d'embalatge, conservació i transport adequades. D'altra banda, la demanda interna ja era suficient per a aquesta oferta inicial. Aquestes dues circumstàncies van ser les causes determinants per orientar-se cap al mercat proper, al subministrament d'ous i carn als nuclis urbans. Les dificultats de renda i les limitacions de despesa dels consumidors, que en teoria podien determinar caigudes de demanda, no eren un obstacle suficient per no augmentar la producció, donada l'elasticitat favorable del consum d'aquests productes en zones urbanes. El sector es trobava còmode amb els condicionants del mercat interior, i, així, la seva expansió va arribar als anys quaranta i cinquanta, quan l'activitat exportadora de la zona es trobava sota mínims i el subministrant de carn i ous en el mercat interior —d'una ramaderia amb pocs costos de transformació dels pinsos cap a carn i d'ous i potenciada des de l'administració— va permetre convertir aquests productes en essencials en la dieta urbana d'aleshores, i, per tant, van trobar-se amb un important creixement de la demanda i una expansió del mercat.

Reus es va convertir en el primer centre avícola de l'estat, la província de Tarragona ocupava a mitjan anys cinquanta el primer lloc en la producció de carn d'aviram a Espanya, seguida de Valladolid. Les empreses van créixer i van assolir prou grandària per generar als seus entorns dos efectes: en primer lloc, una activitat industrial subministradora, que es va desenvolupar als voltants de Reus, amb fàbriques de pinsos i de maquinària per a l'aviram i laboratoris; i, en segon lloc, un efecte expansió d'aquesta ramaderia per molts pobles de la província. Aquesta ampliació cap a altres àrees va seguir el model de diferenciació entre productor i comercialitzador; el segon es concentrava a Reus al voltant de les grans granges d'implantació tradicional a la zona mentre que el productor es limitava a aquesta activitat en un procés d'integració vertical. L'extensió del nombre de granges o la utilització d'algorfes o habitatges buits en moltes viles de l'interior, principalment en les més properes a Reus, van ser significatius com a complement de rendes agràries.

L'any 1947, donada aquesta expansió, es va crear la Cooperativa d'Avicultura, que generarà unes economies d'entorn importants i tindrà el control de la producció i comercialització en el sector. L'expansió de l'activitat va ser significativa als anys cinquanta; en tenim una valoració en una conferència de l'advocat i el veterinari de la Cooperativa d'Avicultura al Centre de Lectura de Reus, recollida en el llibre de Fortuny sobre el sector:

> Podrà apreciar que l'avicultura s'està convertint en una de les principals fonts de riquesa, la qual queda repartida entre petits i grans avicultors. És una riquesa

> pròspera i productiva perquè, en general, els beneficis es divideixen i es creen noves indústries, com són els tallers de bateries, màquines de seleccionar, menjadors automàtics, portes, finestres, aparelles de sexar, etc., tot absolutament tot, queda de nou entre els reusencs.
>
> Molt diferent del comerç d'ametlles i avellanes, única branca comercial amb què actualment pot comparar-se, ja que actualment a causa de la intervenció d'aquest sector es produeixen dos-cents milions de pessetes de benefici. Però aquest benefici és repartit entre vuit o deu comerciants que lluny d'invertir-los a Reus de nou, prefereixen altres llocs a Espanya o a l'estranger, ja que no els interessa un públic coneixedor dels seus negocis. [166]

La valoració anterior, al marge de la subjectivitat que podem considerar donada l'ocupació dels conferenciants, és interessant perquè mostra com en la societat de Reus d'aquells moments els interessos dels comerciants, dels avicultors i dels pagesos anaven per camins diferents. L'activitat avícola creixeria d'una manera significativa, com podem observar en les dades del quadre 4.7, des de l'any 1945 fins al 1965. La distribució comarcal del nombre de caps l'any 1961 manifesta la importància de l'anomenat Camp de Tarragona en aquesta classificació. Les xifres assenyalen de manera clara el fort increment del nombre de caps existents en l'aviram de la zona des de 1960.

Quadre 4.7 L'evolució de l'aviram a les comarques de Tarragona

Evolució 1945-1965		*Distribució comarcal 1961*		
Any	*Nombre de caps*	*Comarques*	*Nombre de caps*	*Distribució*
1945	389.620	Baix Penedès	173.250	8,25
1950	372.750	Conca de Barberà	72.000	3,43
1955	540.500	Camp de Tarragona	1.448.000	68,95
1960	984.007	Priorat	55.000	2,62
1961	2.100.200	Terra Alta	70.000	3,33
1965	15.215.008	Delta de l'Ebre	281.950	13,42

Font: INE. *Anuario Estadistico de España*; i *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962.

La significació del Camp, i molt concretament de la zona de Reus, és notòria pel que fa al nombre d'aus, però el més significatiu no va ser solament aquesta concentració de granges i de caps de bestiar sinó els efectes inductors que l'activitat va generar cap als serveis i la indústria. En la consolidació d'aquest clúster avícola hi va tenir un paper important la creació de la Cooperativa Comarcal d'Avi-

166 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 100-101.

cultura, empresa que va ser un dels principals motors per a l'expansió de l'activitat a la zona. Tot i tenir forma de cooperativa, la seva filosofia podia presentar-se amb una doble vessant: amb la idea cooperativista tradicional de col·laboració entre petits propietaris, en aquest cas relativament nous en el negoci, o bé com a societat en què predominaven les idees desenvolupades pels empresaris innovadors en el seu origen, que en aquells moments eren els més grans i tradicionals del sector. Les dues opcions estaven presents en la Cooperativa, l'equilibri d'aquestes dues filosofies era difícil i als inicis es van establir uns plantejaments divergents; tots dos grups tenien voluntat de control de la societat, i tots dos optaren a l'elecció de la Junta a principis dels anys cinquanta. Eren dues opcions completament diferents en el sentit que els petits avicultors consideraven que els grans havien estat sempre els que controlaven la Junta, la qual cosa no afavorí l'opció cooperativista sinó els seus negocis. Fortuny i Abad resumeix aquesta situació de la manera següent:

> Hi havia dos grups, els que volien fer una cooperativa de petits avicultors i, per tant, una cooperativa petita, i els que volien una cooperativa gran. El grup dissident del senyor Tost presentà la seva pròpia candidatura per a la Junta Rectora de la cooperativa, una candidatura que, amb algunes excepcions, volia eliminar els grans avicultors… Enfront d'aquesta hi hagué una segona candidatura composta per Francesc Llevat, Juli Molas, Francesc Vila, Josep Gibert i Ramon Solanellas per a la Junta Rectora i l'Institut Pere Mata, Joan Roca i Joaquim Marco pel Consell de Vigilància.[167]

Si seguim el llibre de Fortuny podem considerar que la cooperativa va estar sempre controlada per la dinàmica que imposaren aquests grans avicultors; però podem plantejar-nos per què aquests van integrar-se en una cooperativa, no eren prou capaços de potenciar les seves empreses avícoles al marge d'una organització d'aquest tipus? És un tema que cal plantejar, i no és aquest el lloc per entrar-hi d'una manera específica, però sí que pot semblar que alguns d'aquests empresaris, especialment els iniciadors de l'activitat, que es podien considerar grans, no es veien prou capaços per actuar sols, tenien la necessitat d'aconseguir unes economies d'aglomeració per poder funcionar de manera acceptable i la manera de fer-ho va ser controlant una cooperativa que els permetia una opció complementària del negoci i estendre la integració vertical en l'activitat. Per altra part, no es pot menysprear que el sector s'estava expansionant en un mercat interior protegit en el qual la idea del cooperativisme es veia de manera molt entusiasta, i en aquesta situació la possibilitat d'unir-se en cooperativa podia significar d'antuvi avantatges

167 Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000. P. 84-85.

en els pinsos i establir una espècie de control sobre aquesta. És manifest que la situació els donava una posició oligopolista en un mercat que s'anava expansionant.

La cooperativa, com que controlava la forma de comercialització, tenia una importància significativa en el mercat i assegurava un subministrament d'inputs, des dels caps de bestiar als pinsos i les vacunes, és a dir, una venda de productes als associats que moltes vegades representaven directament o indirectament interessos complementaris d'aquells grans propietaris, iniciadors d'aquesta activitat a la zona. Les grans empreses potser podien funcionar per si soles, sense la cooperativa, però sent-hi trobaren economies externes, ja que gràcies als seus contactes i coneixements en el món de l'avicultura van poder fer el paper de representants de marques estrangeres d'aviram, vacunes, bateries, etc., i, a més, ampliar la comercialització dels productes en el conjunt del sector a través de la integració vertical que podia oferir la cooperativa. Ser-hi va significar tenir un bon posicionament en el mercat interior a partir de la pèrdua de posicionament en el procés d'internacionalització que es donava en el sector.

L'expansió als anys cinquanta depèn del mercat interior, però en aquesta època ja es comencen a donar les primeres opcions d'internacionalització. Al principi es va voler fer a través de la importació de carn i ous d'Estats Units en base als acords hispanonord-americans, i posteriorment va ser a través de la importació de noves races més productives, vacunes i pinsos. A poc a poc, grans empreses productores van implantar centres de distribució als voltants de Reus, que continuava sent el principal centre avícola d'Espanya i que per importar cereal per a l'elaboració de pinsos utilitzava el port de Tarragona. L'estructura productiva d'aquesta activitat s'integrà verticalment a través de la cooperativa. Es va incrementar l'oferta i el creixement va portar a una sobreproducció i a una caiguda de preus que va implicar la necessitat d'unitats superiors de producció per assolir productivitats suficients per continuar en el mercat. Davant de l'exigència d'aquest esforç d'inversió per assolir una nova magnitud, els agricultors ramaders van trobar dificultats de capitalitzar-se, i això va portar a l'abandonament de l'explotació avícola com a complement de rendes i només van quedar les explotacions més especialitzades, al marge de la producció agrària. De manera similar, encara que més tard, el mateix va passar amb laboratoris de vacunes o en l'alimentació per al sector, que ha estat l'especialització de subministrament que ha durat més temps a la zona, encara que el seu capital estava molt lligat a empreses multinacionals. Les opcions de negoci per a les grans granges situades en els entorns urbans de Reus a partir de finals dels anys setanta ja estaven essencialment orientades a les possibilitats de reordenació del sòl en l'expansió de la ciutat i aquest es convertí en el principal patrimoni.

L'avicultura va tenir en l'economia de l'àrea uns efectes relativament importants, va ser una opció de negoci dins el marc dels condicionants que havia imposat el model tradicional, i va generar una dinàmica industrialitzadora i de serveis significativa. Però les seves possibilitats d'actuació i la seva tecnologia eren vàlides en un entorn molt precís de control del mercat interior i en períodes d'excés de demanda relativa. A partir d'un moment en què cal incrementar la grandària de l'explotació o millorar l'estructura de l'empresa, la manca de capacitat tècnica li impedeix situar-se en uns nivells competitius adequats en front de les opcions vingudes de fora, que oferien races i processos tècnics i comercials més competitius. El sector, amb aquests nous paràmetres de mercat, va tenir dificultats per subsistir, i ni aquest ni la cooperativa, que va ser el gran instrument per la consolidació de l'aviram a la zona, principalment per l'ampliació de l'oferta productiva, van poder adaptar-se a la nova realitat tècnica i comercial del sector.

Capítol 5. Els canvis en el dinamisme econòmic. L'estructura productiva dels anys seixanta

És una coincidència general assenyalar que els anys seixanta marcaran, des dels inicis, canvis importants en la realitat econòmica del país, i les modificacions en l'economia espanyola també afectaran Tarragona. Fins ara hem analitzat aquests canvis que incidiran en la realitat econòmica de la zona a l'hora d'interpretar el model antic com a punt d'arribada, veient on va desembocar l'obsolescència d'aquest. A partir d'aquest capítol, en canvi, els prenem com a punt de partida per arribar a explicar la situació actual. Iniciarem aquestes valoracions amb una anàlisi estructural de la realitat econòmica d'aquell moment i de les perspectives socials i empresarials que hi havia, i n'estudiarem els canvis fins a l'actualitat. Interpretar aquest punt des d'una doble vessant ens pot portar a duplicar-nos en les explicacions, insistint en el significat d'aquesta data com a punt de final i d'inici. És cert que molts temes analitzats es tornaran a tocar, però s'ha procurat sempre fer-ho amb informació complementària i diversa i mirant més cap endavant per tal d'emmarcar aquesta data d'esgotament per una part i d'impuls per l'altra.

A partir de 1960 el model econòmic canvia, s'entra en un període de fort impuls de l'activitat prou important per consolidar un model que s'anés alimentant en una dinàmica continuada de creixement. Això succeirà quan es donin unes variacions en l'estructura productiva que podem relacionar amb les modificacions que es van plantejar en el Pla d'estabilització de 1959. Aquestes modificacions tindran una influència real sobre l'activitat econòmica del país en general, i a la zona obriran les possibilitats turístiques i la inversió estrangera. Com assenyala un dels seus pares, Fabià Estapé, el Pla va significar canviar les regles del joc que s'havia mogut des de 1939 en l'economia espanyola i va representar «matar els vint anys d'autarquia i orientar l'economia espanyola cap a Europa»[168].

168 Estapé, F. *De tots colors. Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 2000. P. 205-206.

El procés d'apertura que es va donar ens porta a una reflexió particular sobre l'economia de l'àrea: plantejar-nos com un model que s'havia centrat en una tradició exportadora no va poder adaptar-se a les possibilitats que oferia la fi de l'autarquia. Què havia passat perquè les defenses agosarades del lliurecanvisme a finals del segle XIX i principis del XX i un model productiu centrat en l'exportació no revifessin amb aquest canvi? Potser en bona part s'havia perdut l'esperit emprenedor que podia existir, com ja es va manifestar amb les dificultats d'adaptació després de la I Guerra Mundial, la crisi dels trenta i el llarg període autàrquic. Poca cosa en quedava, l'estructura comercial de la zona s'havia adaptat a una situació que dificultava l'expansió; no impedia la consolidació de nivells de vida i de fortunes, però no tenia opcions d'inversió ni capacitat per impulsar noves activitats, ni tan sols agrícoles, de les quals depenia. En aquesta situació, sense uns interessos amplis que poguessin pilotar el creixement econòmic, el dinamisme es va plantejar a través d'una idea global de funcionalitat de la zona en la dinàmica de creixement dirigida pels grans grups econòmics del país, amb poques possibilitats d'intervenció per part dels agents locals, que van veure com el seu camp d'actuació va ser molt limitat amb les plusvàlues del sòl i posteriorment professionals de gestió en l'àmbit local sense capacitat per prendre grans decisions sobre plantejaments futurs de l'economia de l'àrea.

La indústria es va convertir en el sector essencial i determinant del dinamisme econòmic espanyol dels anys seixanta i s'hi prenien decisions d'àmbit global. La zona va entrar en aquesta consideració, i tot i no ser *polo de desarrollo industrial* dels Planes de Desarrollo[169] dels anys seixanta, sí que va a entrar a formar part d'una dinàmica global d'industrialització a Espanya, per diferents motius que podem generalitzar en dos. En primer lloc, la situació de l'àrea en el nou eix exportador que es configurava en l'economia espanyola, la Mediterrània, on Tarragona estava en una posició estratègica de pas i de cruïlla amb l'eix de l'Ebre, que també s'estava configurant. En segon lloc, la pressió política que van exercir, si es vol per motius de carrera personal, les autoritats de l'estat a la província amb beneplàcit de les locals[170] (com que l'opció industrial era la predominant en aquells moments, era la que s'acomodava millor a l'èxit de les seves gestions.) Però aquesta voluntat venia

169 En la política d'industrialització potenciada pels Planes de Desarrollo, als anys seixanta, es van ordenar unes àrees de preferent localització industrial, amb ajudes fiscals i creditícies, així com preferència en la importació per a les empreses que s'hi van instal·lar. El primer Pla, de 1964 a 1967, en va determinar set: Burgos, Huelva, La Corunya, Sevilla, Valladolid, Vigo i Saragossa; el segon, de 1968 a 1971, cinc: Còrdova, Granada, Logronyo, Oviedo i Villa García de Arosa.

170 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002.

recolzada per les oportunitats i les perspectives que es veien a la zona. En un estudi que l'Organización Sindical va portar a terme a mitjan anys seixanta s'escrivia:

> Muchos factores intervienen para señalar el desarrollo industrial futuro de la provincia, dependiendo principalmente de las líneas económicas generales de orden Nacional e incluso Internacional. La evolución de la industria tarraconense no es un cambio, una modernización o una reestructuración de las industrias tradicionales existentes, cuyo curso es más o menos previsible. Es el desarrollo de unos complejos con grandes capitales e intereses supranacionales cuyas decisiones, motivadas por coyunturas mundiales, pueden alterar cualquier lógica previsión respecto a inversiones futuras. Y también, independientemente de esta industria petroquímica, la previsión futura puede variar mucho de acuerdo con las directrices económicas que dimanen de los Planes Nacionales.[171]

El canvi de model i el procés industrialitzador de la zona vindrà sense resistències i s'orientarà en funció d'interessos globals per la manca d'alternatives locals. Posteriorment, quan es veuran les contradiccions que la magnitud del procés generarà a la zona, principalment en els interessos turístics, hi haurà una certa oposició, però aleshores seguirà ja la seva pròpia lògica i difícilment es podrà tornar a una situació anterior.

5.1 Les variacions dels indicadors macroeconòmics fins al 2008

Les comarques de Tarragona representaven l'any 1930 un 9,01% del VAB català, percentatge que va anar disminuint fins a arribar al 7,52% l'any 1960[172]. La reculada relativa va ser forta i les xifres macroeconòmiques de l'àrea l'any 1935, és a dir, l'any anterior a la guerra, no es van tornar a tenir fins a principis dels anys cinquanta. La pèrdua de pes relatiu de la zona en el conjunt del VAB de Catalunya ens indica que durant aquests trenta anys la província va créixer menys que el conjunt català, cosa que assenyala que els seus paràmetres de creixement van tenir un dinamisme diferent o bé van ser uns altres. A partir de 1960, com a conseqüència de l'impuls industrial, els indicadors de creixement a la zona són superiors al total de Catalunya, la qual cosa permetrà que l'any 2008 el pes del VAB tarragoní signifiqui un 10,29% en el conjunt català. El creixement a partir de 1960 va ser una de les característiques específiques de l'economia de la zona. Al costat d'aquesta observació en podem considerar una altra que ens introduirà

171 *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 154.

172 Per a les dades macroeconòmiques utilitzarem els estudis de renda provincials recollits a Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i els càlculs de la comptabilitat regional de l'INE.

en les particularitats del model de creixement de Tarragona a partir de l'any 1960: el VAB, la producció, pren major significació relativa que la renda familiar disponible (RFD), que determina la capacitat de consum i estalvi de les famílies. L'any 1930 la RFD de la zona representava un 11,29% de la catalana, és a dir, més de dos punts per damunt de la seva participació en el valor afegit de Catalunya. Això ens assenyala que hi havia transferències corrents i de capital cap a l'àrea més enllà de la significació de la seva producció, en part conseqüència de la voluntat de molts residents i no residents de mantenir la renda d'actius, tant financers com béns territorials i immobles, sovint al marge de la seva rendibilitat. Aquest percentatge disminueix fins al 8,41% l'any 1960; encara és superior a la significació del VAB de l'àrea en el conjunt català, però hi ha hagut una disminució de quasi tres punts en relació a 1930. Aquest decreixement ens pot assenyalar que les transferències relatives disminueixen i s'ajusten més a la producció, i no hi ha tant interès per mantenir l'estructura social i productiva existent. A partir de l'any 1960 hi ha un canvi manifest, amb inversions foranes a la zona i la instal·lació de grans empreses que ajustaran els seus plans d'inversió en funció dels seus beneficis, no solament amb la voluntat de generar rendes sinó també VAB. Això porta a modificar els criteris de rellevància respecte al conjunt del país: augmentarà el pes del VAB fins a representar l'any 2008 el 10,29% en el conjunt del país, indicador que augmentarà més que el de la RFD, que l'any 2008 representarà un 10,15% de la global catalana. És a dir, la situació es modifica, la zona creix proporcionalment més que el conjunt català i passa de ser una zona on proporcionalment predominava el pes de la renda a convertir-se en zona productora, on l'indicador important serà el VAB.

Es va entrar en una nova realitat que s'aniria consolidant en aquests cinquanta anys. L'agricultura tradicional i l'estructura comercial d'aquesta hi tenien poca cosa a dir, la indústria existent (depenent de mercats locals) no va resistir la integració en nous mercats, i el dinamisme inicial va venir per les fortes inversions foranes sobre les quals els agents econòmics locals tenien poc poder de decisió. Aquests agents locals, però, sí que van poder actuar com a reforç d'aquestes amb alguns serveis, com l'adequació del sòl i la construcció, sectors lligats al procés de transformació de l'economia de la zona. L'estructura comercial existent, a l'engròs i per a l'exportació, que fins aleshores havia estat un motor rellevant, passa a un segon terme, no només pel canvi territorial de Reus a Tarragona en la implantació de noves activitats, sinó també perquè no actuava en els sectors que podien tenir alguna capacitat d'adaptació a les noves línies de creixement econòmic que s'havien implantat, que no necessitaven els comerciants perquè eren industrials.

El canvi i l'adaptació a una nova dinàmica productiva s'anà manifestant a partir d'aleshores però sempre amb una particularitat, al marge del seu dinamis-

me i creixement econòmic: els indicadors d'especialització productiva sempre han marcat unes diferències notòries amb el conjunt català, abans dels seixanta pel pes de l'agricultura i la manca d'indústria i posteriorment per l'especialització química i energètica que es va donar, fets que han condicionat el model productiu local abans dels anys seixanta i també amb posterioritat. Primerament van determinar majors dificultats per créixer i després van generar un marc de fort creixement centrat inicialment en un nou dinamisme industrial que va condicionar l'expansió i el dinamisme de la resta d'activitats. L'increment del pes del VAB de la indústria sense gaire creixement de l'ocupació —en una activitat industrial necessària per al subministrament energètic a la resta del país— ens situa en una economia, en la primera dècada del segle xxi, fortament depenent del sector terciari i de la construcció (i aquest darrer sector molt per sobre del que significa en el conjunt català). Aquesta realitat es complementa amb un ritme de transformació de l'activitat agrícola on els augments de productivitats i les possibilitats comercials de l'oferta no són gaire significatius, cosa que hauria estat molt necessària, en el seu moment, per poder reforçar el model tradicional. Analitzarem tot seguit les grans xifres macroeconòmiques d'evolució del VAB, de l'ocupació derivada i de les diferències entre l'estructura productiva i d'ocupació de la zona i la del conjunt català des de 1960 fins a l'actualitat per valorar la importància dels canvis econòmics que s'han donat a l'àrea.

5.1.1 Els canvis en l'estructura productiva de la zona. Diferències amb el conjunt català

La província de Tarragona ha tingut tradicionalment una estructura econòmica molt diferent de la global catalana, amb grans diferències respecte al pes sectorial tant del VAB com de l'ocupació. El retard en la industrialització, el pes del sector agrari en el model tradicional i la continuació d'aquest a partir dels anys seixanta, han marcat diferències posteriors, quan el sector industrial no pot absorbir, tot i el fort procés d'industrialització, la població ocupada a l'agricultura (seran, posteriorment, el sector terciari i la construcció que oferiran aquesta possibilitat). Valorem aquesta dinàmica centrant-nos primer en la dinàmica de creixement del VAB i de l'ocupació a Tarragona i a Catalunya i veient després com aquesta dinàmica ha anat modificant l'estructura d'ocupació i de producció sectorial.

Durant aquest llarg període, en la variació del VAB podem determinar de manera clara l'abans i el després que significa 1960 i observar com la variació de

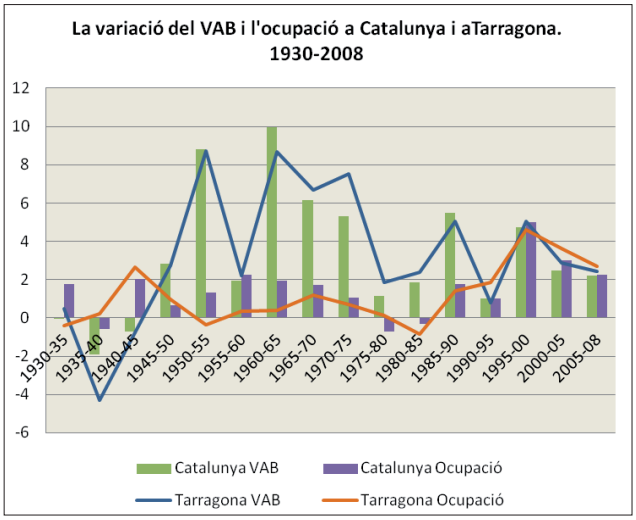
l'indicador experimenta diferències en relació al creixement del conjunt català: entre 1930 i 1960 la zona creix un 0,85% de mitjana anual i el conjunt de Catalunya ho fa un 1,14%, mentre que en el període 1960-1995 es dóna el fenomen contrari, amb un creixement mitjà anual del 4,71% a la zona i del 4,41% en el conjunt català, i entre el 1995 i el 2008, quan la indústria ha perdut pes en els dos entorns, el creixement serà d'un 3,45% a Tarragona i d'un 3,13% al conjunt de Catalunya. El creixement a la zona ha mantingut fortes diferències amb el total català com a conseqüència de la manca d'industrialització abans de 1960 i de les particularitats d'aquesta a partir d'aleshores; entrarà en unes variacions menys distants a partir de 1995, quan el motor del creixement en totes dues àrees té més a veure amb els serveis i la construcció que amb la indústria. Des de finals dels vuitanta es frena el dinamisme de l'activitat industrial i energètica a l'àrea i els nivells de producció es mantindran més que no creixeran; tornaran a créixer un xic més en termes relatius a partir de 1995, però amb uns nous paràmetres, no derivats del dinamisme industrial sinó de l'impuls de la construcció. S'ha entrat en una situació nova en què la importància de la construcció, principalment de segona residència, molt relacionada amb les transformacions turístiques, portarà a un augment molt important de l'ocupació i també a un fort creixement de la població. A partir de 2008 aquest model entra en crisi, la construcció perd dinamisme i enfonsa els nivells d'activitat i principalment d'ocupació.

Quadre 5.1. Variacions del VAB i de l'ocupació en valors constants i com a mitjana anual del quinquenni

	Tarragona		*Catalunya*	
	VAB	*Ocupació*	*VAB*	*Ocupació*
1930-35	0,48	-0,42	-0,07	1,75
1935-40	-4,28	0,22	-1,91	-0,56
1940-45	-0,76	2,66	-0,70	2,01
1945-50	2,73	0,97	2,83	0,68
1950-55	8,72	-0,34	8,79	1,31
1955-60	2,21	0,35	1,93	2,26
1960-65	8,69	0,41	9,94	1,96
1965-70	6,68	1,18	6,17	1,73
1970-75	7,53	0,70	5,30	1,05
1975-80	1,86	0,13	1,15	-0,70
1980-85	2,39	-0,85	1,84	-0,33
1985-90	5,05	1,42	5,49	1,78

1990-95	0,81	1,86	1,01	1,01
1995-00	5,06	4,62	4,74	5,01
2000-05	2,87	3,63	2,46	3,01
2005-08	2,43	2,71	2,20	2,26
Variació període				
	Tarragona		*Catalunya*	
Any	*VAB*	*Ocupació*	*VAB*	*Ocupació*
1.930	100,00	100,00	100,00	100,00
1.935	102,43	98,63	99,63	106,59
1.940	80,59	102,14	90,53	106,31
1.945	77,77	114,55	87,39	115,90
1.950	88,98	118,66	100,48	120,65
1.955	135,17	117,46	153,10	129,97
1.960	150,76	119,60	168,45	144,91
1.965	228,74	123,01	270,59	159,32
1.970	316,03	129,82	364,97	172,42
1.975	454,34	133,67	472,46	178,52
1.980	498,12	133,23	500,30	173,00
1.985	560,67	130,58	548,00	173,77
1.990	717,12	140,73	715,96	188,36
1.995	746,69	158,49	752,90	205,91
2.000	955,80	196,77	949,14	257,91
2.005	1.096,33	233,08	1.069,05	296,96
2.008	1.178,21	252,55	1.141,17	317,55

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo* xx. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

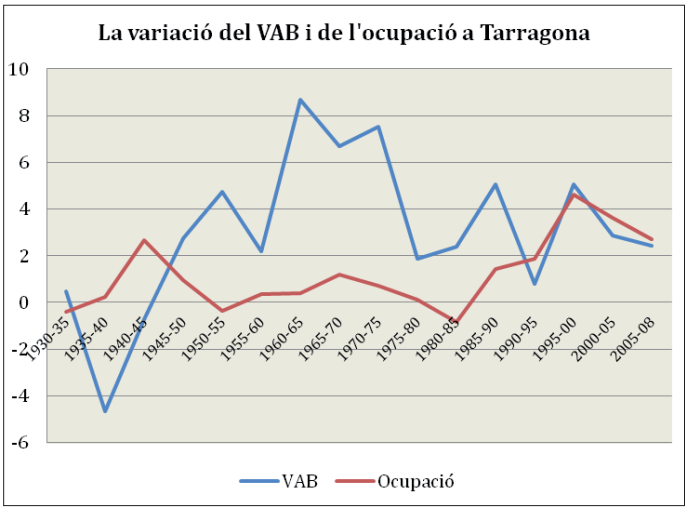
Els diferents ritmes de creixement dels indicadors van portar a unes estructures sectorials diferents en la producció i en l'ocupació en relació al conjunt català, que a Tarragona determinen una realitat productiva molt precisa. Les dades del quadre 5.2. mostren l'elevada participació del sector primari en el conjunt del VAB provincial, i no serà fins a l'any 1990 que aquest estarà per sota del 5%, percentatge que per a tota Catalunya es tenia l'any 1965. A Tarragona, fins al 1945 el VAB del sector primari representava una tercera part del generat a la zona, i fins al 1965 el seu pes relatiu va tenir una importància superior que el sector industrial. La rellevància del sector primari és una diferència significativa entre les dues zones i ens indica que el procés d'industrialització que es va donar a Catalunya va tenir poca incidència productiva a Tarragona, excepte en el període entre 1970 i 1995.

Les diferències entre el conjunt català i les comarques de Tarragona són clares i continuaran manifestant-se a partir dels anys seixanta com a conseqüència d'un model de creixement molt característic i particular: el creixement industrial va ser sobtat a Tarragona mentre que al conjunt de Catalunya va ser més continuat. A la zona el canvi va ser brusc, fins al punt que passa de tenir un VAB industrial sis punts per sota de la mitjana catalana l'any 1960 a tenir-ne un de significació similar l'any 1975, quan representen un 32% del conjunt del VAB, que significa un augment de quinze punts en el cas de Tarragona i de nou en el català. A partir de 1980 aquest indicador arribarà a tenir una major significació a Tarragona i disminuirà cap a principis del segle xxi.

Quadre 5.2. La distribució sectorial del VAB i de l'ocupació								
Valor afegit brut	*Província de Tarragona*				*Catalunya*			
Any	*Agricultura*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*	*Agricultura*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*
1930	36,00	13,87	3,36	46,77	10,52	21,33	4,19	63,95
1935	38,91	16,34	4,44	40,30	11,71	24,86	4,72	58,71
1940	34,22	12,71	2,82	50,25	9,00	17,16	3,26	70,58
1945	34,46	14,47	3,06	48,01	9,80	19,87	4,57	65,77
1950	23,83	14,56	4,04	57,58	7,58	20,24	7,78	64,40
1955	16,70	15,56	6,31	61,43	4,78	21,60	6,40	67,23
1960	18,96	17,77	6,47	56,80	5,45	23,45	6,08	65,01
1965	14,40	22,79	8,65	54,16	4,51	29,17	8,78	57,54
1970	10,07	29,56	10,09	50,28	3,85	31,62	7,91	56,62
1975	9,64	32,23	13,44	44,68	3,30	32,73	9,48	54,49
1980	8,52	36,65	10,80	44,03	2,71	33,06	6,79	57,45
1985	6,08	37,36	8,85	47,72	2,36	31,06	5,88	60,71
1990	4,54	35,96	10,22	49,27	2,12	30,13	7,50	60,25
1995	4,86	31,19	9,10	54,84	1,85	29,05	6,66	62,44
Ocupació	*Província de Tarragona*				*Catalunya*			
Any	*Agricultura i pesca*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*	*Agricultura i pesca*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*
2000	3,60	28,09	10,37	57,94	1,95	27,63	7,06	63,35
2005	2,63	21,88	14,87	60,62	1,64	23,22	9,82	65,27
2008	2,29	19,30	14,49	63,92	1,50	22,48	9,97	67,22
1930	57.36	15.93	4.86	20.50	27.41	41.52	6.78	24.28
1935	50,03	23,24	7,65	19,07	21,26	46,89	5,76	26,09
1940	57,70	15,17	6,54	20,59	25,94	34,65	6,44	32,97
1945	58,76	14,87	5,68	20,70	24,86	32,79	6,91	35,43
1950	54,14	17,53	5,05	23,27	23,20	33,03	6,54	37,24
1955	50,18	15,75	5,43	28,64	20,35	36,41	6,34	36,90
1960	46,86	17,58	6,15	29,40	16,45	38,86	7,24	37,45
1965	39,35	20,51	8,45	31,69	12,93	39,81	8,58	38,69
1970	34,43	21,99	10,32	33,26	11,16	39,20	9,65	39,99
1975	26,33	23,25	14,56	35,87	8,40	38,05	11,41	42,14
1980	22,27	23,26	13,29	41,17	7,03	36,92	8,29	47,76
1985	18,13	23,55	10,80	47,51	5,75	33,88	6,93	53,45
1990	13,59	22,81	13,00	50,60	4,14	31,97	8,83	55,07
1995	9,85	20,90	13,08	56,17	2,99	27,03	8,79	61,19
2000	7,62	18,74	15,45	58,19	3,14	25,30	9,92	61,62
2005	5,78	16,49	16,00	60,72	2,68	21,98	9,90	65,44
2008	4,79	15,95	14,83	64,43	2,19	19,65	9,70	68,46

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

La distribució del VAB acostuma a tenir, a llarg termini, una elevada correlació amb l'ocupació, però les dinàmiques poden ser diverses durant processos de canvi i en funció de l'especialització subsectorial d'una economia. En aquest sentit és fàcil determinar diferències en la creació de l'ocupació en funció de la variació del VAB a l'àrea i en relació al conjunt català. La causa d'aquestes diferències és que les dues zones tenen estructures productives diferents. L'ocupació a les comarques de Tarragona se centrava essencialment en el sector primari; en el model tradicional més del 50% dels ocupats es troben en aquesta activitat fins prop dels anys seixanta, quan les xifres a Catalunya estaven per sota del 20%. A partir de 1960 l'ocupació agrària cau a la zona d'una manera continuada, l'any 1975 es troba un xic per sobre del 25%, el 1995 per sota del 10% i el 2008 del 5%. Tot i aquesta disminució, els ritmes de descens són continguts per la manca d'alternatives d'ocupació, ja que encara que la indústria augmenta des de 1960 no ho fa prou per absorbir l'excedent que el descens de l'ocupació agrària pot generar. L'excedent d'ocupació agrària conjuntament amb la immigració que hi va haver a partir dels anys seixanta trobaran en la construcció més que en la indústria la principal ocupació, ja que les opcions de serveis no es consolidaran fins que s'haurà estabilitzat l'ocupació industrial i hi haurà una disponibilitat de mà d'obra femenina que entri al mercat de treball.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcalide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

El model industrial de l'àrea absorbia immigració i excedents de l'agricultura, però tenia taxes de creixement de l'ocupació inferiors a les del conjunt català.

Això era conseqüència del dinamisme d'un sector industrial molt capitalitzat i amb menor creació d'ocupació. A mitjan anys noranta l'ocupació torna a créixer amb xifres molt elevades i una mica superiors a les catalanes gràcies al sector de la construcció i al terciari relacionat amb el turisme i els serveis urbans. Aquestes diferències en la creació d'ocupació faran que l'efecte del creixement del VAB sobre l'ocupació sigui inferior a l'àrea que al conjunt català[173]. Podem quantificar-ho en relació a les variacions interanuals del VAB i de l'ocupació per períodes, que ens assenyalen quin ha estat ha estat el creixement mitjà del VAB a partir del qual s'ha començat a crear ocupació. En la comparació de les dues zones, els resultats mostren majors dificultats per crear ocupació a les comarques de Tarragona que al conjunt català, amb variacions similars del VAB. Analitzar aquesta estimació des de 1930 fins a l'actualitat ens permet observar que això ha succeït de manera constant des de 1930 amb excepció del període 1995-2008.

Quadre 5.3. A partir de quin creixement del VAB es genera ocupació neta?

Període	*Tarragona*	*Catalunya*
1930-1960	1,37	0,5
1960-1995	6,8	0,16
1995-2008	0,95	1,17
1930-2008	2,49	1,95

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcalide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

Per crear ocupació neta l'augment del VAB havia de ser molt superior a Tarragona; en el model tradicional, fins a 1960, no es creava ocupació, el VAB pràcticament no augmentava i arribar al teòric augment de l'1,37% era difícil, en canvi, a Catalunya era relativament més fàcil absorbir ocupació amb menors creixements, la indústria era de mà d'obra intensiva i tenia una major capacitat de crear ocupació. L'estructura productiva catalana no es modifica d'una manera tan

173 González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977. Analitza l'efecte del traspàs de la mà d'obra agrícola i de la immigració a la resta de sectors i quantifica la rellevància que va tenir per absorbir mà d'obra agrària entre el 1962 i el 1975. L'estudi determina que aquesta mà d'obra agrària va significar el 66,52% de la nova ocupació creada mentre que la procedent de l'emigració explicaria un 34,48% de l'increment, percentatges que s'han de relativitzar en el sentit de la gran ocupació existent en el sector primari i la reduïda creació de llocs de treball en la indústria. L'estudi assenyala (P.62) « Pero las altas tasas de incremento del valor añadido solo han podido ser alcanzadas gracias a un elevadísimo esfuerzo inversor, asociado a un cambio tecnológico también muy importante.» .

radical com la de la zona. A Catalunya es va transformant a partir de 1960 mentre que a Tarragona es revoluciona amb una activitat industrial molt específica que determina un fort augment del VAB però que solament genera ocupació neta a partir de creixements superiors al 6,8%, cosa que ja no va ser possible quan s'acabaren les instal·lacions de les noves plantes químiques i energètiques i durant els primers anys de funcionament d'aquestes. Al conjunt català, en canvi, en el mateix període, n'hi ha prou amb un 0,16% d'augment del VAB per crear ocupació. A partir de 1995 és quan es donen més similituds en aquest llindar de creixement mínim per crear ocupació neta i això serà quan els models productius llimin les diferències i s'endinsin tots dos per l'impuls del terciari i de la construcció. A partir de 1995 serà més fàcil crear ocupació a Tarragona que al conjunt de Catalunya.

Una de les consideracions a establir en aquesta relació entre el creixement econòmic i la creació d'ocupació és que a les comarques de Tarragona el mercat de treball ha tingut sempre unes majors dificultats d'oferta, i per incrementar l'ocupació s'han de donar creixements molt elevats del VAB o bé plantejar un canvi productiu en sectors de mà d'obra més intensiva que activi el mercat de treball. A partir de 1995 això es va fer amb la construcció i els serveis de no-mercat i de consum, però en l'actualitat, 2012, després de l'enfonsament de l'ocupació en la construcció, les taxes d'atur són molt elevades, superiors al 20%, en bona part a causa de les dificultats per entrar al mercat de treball dels aturats de llarga durada i dels que cerquen la primera ocupació. Aquest problema, l'estretor del mercat de treball, és determinant en la realitat actual de l'economia de la zona.

5.1.2 La productivitat, les diferències sectorials i en relació a Catalunya

Un indicador important per determinar el dinamisme d'una economia són les variacions de la productivitat, indicador que hem establert des de 1930 en una relació entre el valor afegit i l'ocupació per als grans sectors d'activitat. En el quadre 5.4 hem establert els càlculs, per al conjunt de la província de Tarragona i Catalunya, del període 1930-2000 en unitats monetàries constants de 1995 a partir de dades de Julio Alcaide, i des de 1995 fins a 2008 en preus de l'any a partir de la informació de l'INE. A partir de les xifres de la primera part del quadre podem observar diversos aspectes sobre la productivitat per ocupat en els sectors productius de les dues zones. En primer lloc, cal assenyalar que la productivitat per ocupat sempre ha estat superior en el conjunt català que a Tarragona excepte en els darrers vint anys del segle xx, quan Tarragona superarà el conjunt del país. A la zona, l'activitat amb una major productivitat aparent per ocupat serà el terciari fins a 1970, aleshores serà superat per la indústria, que fins a les acaballes del segle tindrà una productivitat per ocupat relativament elevada, superior a la de la

mitjana catalana. La productivitat per ocupat del sector industrial a la zona quasi sempre ha superat la del conjunt català. Això es pot explicar abans de 1960 per la significació del tèxtil, sector d'ocupació intensiva, a Catalunya, i el poc pes de l'oferta industrial a Tarragona (però amb l'existència d'algunes indústries amb una productivitat molt elevada que incideixen d'una manera significativa en el còmput total). A partir de 1965 l'explicació ja comença a ser una altra: l'especialització en la indústria química, amb menor ocupació per inversió, que genera un important valor afegit en la seva producció, assenyala uns forts increments de productivitat que es consolidaran gràcies al funcionament de quatre centrals nuclears i la refineria de Repsol a principis dels anys vuitanta.

Deixant de banda la industrial, amb un fort efecte sobre la global a l'àrea, en la resta d'activitats la productivitat és inferior a la del conjunt català, excepte en l'agricultura fins als anys cinquanta i en la construcció durant alguns anys. A títol comparatiu es pot ressaltar que el VAB per ocupat l'any 1930 era d'1,13 milions de pessetes i l'any 1960 d'1,44 —en valors constants—, és a dir, l'augment va ser del 0,81% anual acumulatiu, mentre que del 1960 al 2000 l'increment serà del 3,70%. Si considerem aquestes xifres per al conjunt català, van significar un 1% de 1930 fins a 1960 i un 2,90% des d'aleshores fins a final de segle.

L'important augment del VAB per ocupat a partir de 1960 és conseqüència de la industrialització, que crea un model estable de creixement centrat en la indústria química i energètica i la terciarització de l'economia a causa d'una base residencial més urbana i l'efecte del turisme. Aquest impuls fa que la productivitat global de Tarragona agafi els valors de la catalana a partir de 1980, quan entraran en funcionament les instal·lacions energètiques de la zona. A mitjan anys noranta hi haurà uns replantejaments en l'activitat industrial que implicaran un menor efecte relatiu de les inversions químiques i energètiques que trenta anys abans i una diversificació del sector secundari, amb un pes superior de la indústria alimentària i auxiliar de l'automòbil. En aquesta situació es pot observar com al conjunt català creix la productivitat per ocupat del sector industrial mentre que a Tarragona s'estabilitza, i si considerem la diferència entre indústria i energia a partir de 1995, el creixement de la productivitat del sector industrial de la zona és inferior a la del conjunt català. Per altra part, el terciari s'haurà consolidat, molt lligat amb els elements urbans i turístics que mencionàvem anteriorment, i s'impulsa la construcció residencial, que prendrà una gran rellevància en l'estructura productiva de la zona. Aquests sectors a partir de 1980 tindran una productivitat per ocupat similar a la catalana (quan anteriorment havia estat sempre inferior); per contra, l'agricultura quasi sempre tindrà un valor per ocupat inferior al del conjunt català. La productivitat per ocupat és pràcticament decreixent des de 1930 fins a 1970, a partir d'aleshores augmentarà per la disminució del nombre

d'ocupats i l'increment de la mecanització, però la manca d'una base ramadera important determinarà que tingui un pes inferior al de l'agricultura catalana. Tot i que l'augment del VAB va ser molt ràpid en aquest període, la lentitud en la creació d'ocupació en els sectors no agraris va determinar que l'ocupació a l'agricultura fos propera al 20% del total quan ja s'havia culminat el procés d'industrialització als anys vuitanta; és a dir, el procés no va digerir l'excedent de l'ocupació agrària donades les limitacions de creació d'ocupació que hem valorat anteriorment.

Quadre 5.4. Productivitat per ocupat

Milions de pessetes de 1995

	Tarragona					*Catalunya*				
Any	*Total*	*Agricultura*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*	*Total*	*Agricultura*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*
1930	1.13	0,70	0.97	0.77	2.54	1,40	0,57	0,65	0,93	3,95
1935	1,18	0,92	0,83	0,68	2,49	1,37	0,75	0,73	1,12	3,08
1940	0,94	0,56	0,78	0,40	2,29	1,31	0,45	0,65	0,66	2,80
1945	0,79	0,46	0,77	0,43	1,83	1,14	0,45	0,69	0,75	2,12
1950	0,86	0,38	0,72	0,69	2,14	1,27	0,42	0,78	1,51	2,20
1955	1,40	0,47	1,39	1,63	3,01	1,80	0,42	1,07	1,82	3,28
1960	1,44	0,58	1,46	1,52	2,79	1,89	0,63	1,14	1,58	3,27
1965	2,17	0,79	2,41	2,22	3,70	2,58	0,90	1,89	2,64	3,84
1970	2,81	0,82	3,78	2,75	4,25	3,19	1,10	2,57	2,61	4,52
1975	3,92	1,44	5,44	3,62	4,89	4,00	1,57	3,44	3,33	5,18
1980	4,40	1,68	6,93	3,58	4,71	4,40	1,70	3,94	3,61	5,30
1985	5,15	1,73	8,16	4,22	5,17	4,82	1,98	4,42	4,09	5,47
1990	6,10	2,04	9,62	4,80	5,94	5,73	2,94	5,40	4,87	6,27
1995	5,74	2,84	8,57	4,00	5,61	5,66	3,50	6,08	4,28	5,77
2000	6,17	4,01	8,70	4,20	6,00	5,93	4,31	6,37	4,58	6,00

Productivitat per ocupat (valors de la comptabilitat regional de l'INE). Preus de cada any (milers d'euros)

Tarragona										
	Total	*Agricultura*	*Energia*	*Indústria*	*Construcció*	*Serveis*				
1995	35,05	11,93	353,59	40,31	22,73	33,68				
2000	36,98	17,47	442,98	39,92	24,84	36,82				
2005	45,32	20,59	267,91	47,48	42,11	45,25				
2008	50,87	24,32	313,08	50,60	49,71	50,47				
Catalunya										
1995	31,55	16,72	156,44	33,03	26,21	31,09				
2000	34,87	21,61	141,34	35,93	24,84	35,85				
2005	42,44	25,97	169,07	41,98	42,07	42,34				
2008	48,38	30,61	212,07	48,46	49,73	47,51				

Font: Elaboració pròpia a partir d'Alcalide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx.* Bilbao: Fundación BBVA, 2003; i de la comptabilitat regional de l'INE.

Aquests canvis representats en les xifres de productivitat assenyalades anteriorment, les complementem amb les de la comptabilitat regional de l'INE entre 1995 i 2008 en termes monetaris, en la segona part del quadre 5.4. Les xifres dels darrers quinze anys ens confirmen la realitat immediatament anterior, amb una productivitat per ocupat superior a l'àrea que al conjunt català, en la qual cosa hi té molt a veure l'energia, amb un pes significatiu a la zona, però també el sector industrial, encara que va disminuint amb el pas del temps fruit de la seva diversificació productiva i la constitució d'una activitat de terciari important. Per contra, l'agricultura té una productivitat per ocupat molt inferior a causa la poca capacitat de transformació del sector. La productivitat de la zona els darrers quinze anys ha augmentat menys que la catalana i el major increment s'ha donat en el terciari i la construcció. En l'energia, per contra, la davallada ha estat forta; en la indústria hi ha hagut un increment moderat com a conseqüència de la diversificació d'aquesta cap a sectors amb més significació del factor treball, i l'agricultura té uns guanys de productivitat significatius encara que inferiors als del conjunt català.

Quadre 5.5. La població activa. Any 1960				
	Tarragona	*Distribució*		
	Nombre	*Tarragona*	*Catalunya*	*Espanya*
Població activa	140.951	100	100	100
Homes	117.306	83,22	73,40	79,90
Dones	23.645	16,78	26,60	20,10
Agricultura i pesca	64.476	45,74	16,6	39,7
Construcció	8.270	5,87	7,5	6,4
Indústria	27.868	19,77	41,6	22,3
Serveis	35.050	24,87	30,5	27
No consta	5.287	3,75	4,8	4
Assalariats	74.873	53,12	74,4	63,3
No assalariats	60.116	42,65	22,3	32
No consta	5.962	4,23	3,3	4,7

FONT: INE. Cens de població de 1960.

L'any 1960 les dades del cens de població de l'INE assenyalaven que la majoria de població activa de les comarques de Tarragona s'ocupava en l'agricultura, concretament un 45,7% (quan aquest indicador per al conjunt d'Espanya era d'un 39,7% i per a Catalunya d'un 15,6%). La població agrària a la zona era molt elevada i al costat d'aquest aspecte n'hi havia un altre de rellevant: la taxa de població

activa era la més baixa de les quatre províncies catalanes, solament representava un 38,86% del total, mentre al conjunt català era del 43,82%. Aquesta taxa d'activitat feble i la significació de l'agricultura en l'ocupació —com es pot observar del quadre 5.5— són conseqüència d'un model productiu que emmarca la importància del sector agrari, que ho condiciona tot, un mercat de treball amb un grau d'assalarització relativament baix i un pes relatiu inferior de l'ocupació en els altres sectors productius en relació a les altres àrees. Es manifesten diferències importants en l'ocupació entre la zona i el conjunt de Catalunya, com la relativa a l'ocupació industrial (que l'any 1960 no arriba a la zona al 20% del total mentre que a Catalunya supera el 40%) o el percentatge d'assalariats (també amb diferències importants entre les dues àrees, amb una dependència de l'autoocupació en l'economia de Tarragona, on la significació dels assalariats és vint punts inferior que al conjunt català).

L'activitat agrària és molt important a l'àrea, i això en condiciona la realitat social i econòmica. Podem explicitar-ho amb dues dades: el 46,86% de l'ocupació representa el 18,96% del VAB, cosa que porta a una subocupació relativa en el sector. L'emigració agrària començarà a fer canviar la situació, però aquest canvi serà lent, primer com a conseqüència de la Guerra Civil. Posteriorment es veurà com l'adaptació a la ciutat o en zones industrials serà penosa i no compensarà les condicions de vida que es donaven en moltes viles, on l'estructura de la propietat agrària i la disponibilitat d'habitatge retindran la població. Però la situació de subocupació i les menors rendes no permetran continuar els excedents de població agrària i l'emigració cada cop més serà una constant. Un informe de l'Organización Sindical de l'època que valora la subocupació en l'agricultura assenyala:

> La realidad del empleo en la agricultura tarraconense descansa sobre un importante paro encubierto que hace que las fuerzas del trabajo en el campo no alcancen los índices de productividad medios y que consecuentemente se obtengan, por tanto, rentabilidades muy por debajo de las que se consideran normales.[174]

Malgrat que el sector primari tenia la menor renda per ocupat, i generalment per família, la resistència a passar cap a altres sectors va ser relativament forta. Els anys seixanta assenyalen la frontera d'aquesta situació, amb unes conseqüències territorials importants que portaran a una pèrdua constant de població a les quatre comarques interiors, amb una població per quilòmetre quadrat inferior a les trenta persones, pràcticament la meitat de la mitjana provincial. L'INE, en la ressenya estadística provincial de 1962, quant no era previsible el que podia

174 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años).* Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 27.

succeir, fa una anàlisi sobre la dinàmica de la població interessant d'assenyalar per les consideracions que fa sobre l'evolució de la demografia de la zona i la relació d'aquesta amb l'economia de l'àrea:

> [...] solamente Reus, Tarragona y Tortosa [fa referència als partits judicials], presentan un crecimiento continuo, si bien bastante moderado, lo que se explica perfectamente teniendo en cuenta que la comarca del Bajo Ebro, así como las de Reus, Tarragona y parte del litoral, tienen por su riqueza agrícola, industrial o turística, una vitalidad económica que repercute en su potencial demográfico superior al resto de la provincia, sin apenas industria y de pobre agricultura de secano, que resulta demográficamente marcadamente regresiva.[175]

Les diferencies entre àrees les marcava la introducció a la demografia d'aquesta ressenya, però encara havien de venir els canvis que és donaran tot seguit a l'economia de la zona.

5.2 Una introducció a l'anàlisi sectorial

L'estructura econòmica de l'àrea tenia problemes per integrar-se amb la dinàmica de creixement que s'estava definint en l'economia espanyola i catalana, les contradiccions en el seu creixement eren manifestes i s'assenyalaven de manera clara en estudis i informes de l'època, essencialment de l'Organización Sindical. Aquests tenen uns plantejaments fortament imbuïts pel dirigisme sindicalista imperant aquells moments (amb l'agrupació d'empresaris i treballadors en la mateixa organització), però també fan una diagnosi retrospectiva de la situació, amb una certa idea de planificació orientativa que s'havia anat estenent a partir de la Comisaría del Plan de Desarrollo, seguint els plans de desenvolupament francesos[176]. Cal recordar, com ja hem comentat anteriorment, que en aquest marc de política econòmica diferent del que s'havia donat anteriorment amb l'autarquia, la zona no va tenir cap actuació puntual que es pogués emmarcar en ajudes territorials específiques o instruments concrets d'actuació en la dinàmica planificadora espanyola dels anys seixanta. Sí que es van fer, però, diagnosis i propostes de dinamització econòmica que en definitiva plantejaren superar l'estancament en què s'havia

175 INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962. P. 48.

176 Petit, P. «The origins of French planning. A reappraisal», a *Contributions to Political Economy*, n. 3. Oxford, 1984. La planificació indicativa francesa va començar amb el Pla Monet de 1947 a 1953, el segon va tenir lloc de 1954 a 1957, el tercer de 1957 a 1961 i el quart de 1962 a 1965. A Espanya, la Comisaría General del Plan de Desarrollo va aplicar aquestes actuacions. La internacionalització de l'economia francesa a partir d'aleshores i la crisi dels anys setanta van fer difícil la planificació indicativa, i el mateix va passar a Espanya.

instal·lat l'economia de l'àrea, encara que amb menys èxit que més, ja que el fort procés industrialitzador que es va donar posteriorment no estava en els càlculs dels estudiosos ni dels gestors sindicals-empresarials de l'època.

L'any 1956, en un marc de molta indefinició en la política i l'economia del país, s'havia reflexionat sobre les necessitats econòmiques de la zona, s'havien estudiat els diferents sectors a partir d'informes realitzats per ponents que representaren l'aglomerat productiu integrat en els sindicats verticals, recolzats per l'estructura funcionarial d'aquests i de l'estat. En un d'aquests informes s'estudia el territori i diferents sectors productius, amb anàlisis molt interessants sobre l'avicultura, l'agricultura, les comunicacions, etc. Sobre la indústria s'indica: «Sin que pueda hablarse de una especialización o rama de desarrollo preferente, la provincia cuenta con ancha variedad de producciones»[177], i conclou com a estratègia ordenar la província en dues àrees: una al voltant de Tortosa-Amposta i l'altra, en l'anomenat triangle Tarragona-Reus-Valls, nom trobat per les perspectives de creixement futur d'aquesta zona i que posteriorment faria fortuna. La primera de les zones considerades havia de trobar suport en el riu Ebre i la segona en el port de Tarragona.

A partir de 1960, els sindicats verticals realitzaren unes anàlisis estereotipades sobre les diferents províncies de l'estat. Fins llavors eren més determinants en aquesta funció d'estudis i anàlisis les ponències presentades per capitosts del sindicat o bé per algunes persones que tenien una visió més social que econòmica de les situacions de l'entorn, més aviat agricultors o persones provinents d'ambients rurals que no pas treballadors urbans, i encara menys industrials, que eren menys afectes al regim franquista i més difícils de trobar en àrees amb predomini rural i agrícola. Aquesta també va ser la tònica a l'àrea, les ponències dels anys cinquanta eren més aviat informes i escrits, uns millors que altres, sobre diverses situacions de l'economia o la societat de l'àrea, generalment llegides encara que també elaborades per les mateixes autoritats. A partir dels anys seixanta les anàlisis tenen una metodologia més precisa, són més elaborades; es tracta de versades anàlisis econòmiques de les diverses zones, i fins i tot algunes plantegen quantificacions i previsions en base a metodologies que tècnicament no estan gaire allunyades de les actuals. Aquests informes, juntament amb les estadístiques de l'INE, que aleshores tenien una major precisió, i sense oblidar la significativa sèrie de Julio Alcaide en el que aleshores era el Banc de Bilbao, ens permetran analitzar diversos sectors de l'economia de la zona amb una certa profunditat a partir de xifres i d'anàlisis d'aquells anys. Començarem per l'agricultura i el sector primari, i continuarem

177 Salvadores Apellaniz, J. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 169.

amb el sector industrial, la construcció, les empreses, les activitats terciàries i la incipient activitat turística.

L'any 1962 el Gabinet Tècnic de l'Organización Sindical portarà a terme un estudi molt complert, segurament el primer que dóna una visió global de l'estructura productiva de la província, on s'assenyalen les inelasticitats estructurals en el creixement econòmic. A partir d'aquesta anàlisi s'estableixen unes línies per determinar una projecció o idea de creixement futur marcant cinc directrius en la introducció de l'estudi que no podem deixar de transcriure. Les ressalta com a objectius genèrics que volen donar resposta a la problemàtica existent, i per negatiu la mostren d'una manera clara. L'esquema és de manual, però en volem ressaltar un que tindrà significació després perquè es donarà tot el contrari, la voluntat d'equilibri entre els diferents sectors:

1. Trasvase de la población agraria a la industria
2. Rápida evolución industrial
3. Elevación de la renta per cápita en todos los sectores y especialmente en la agricultura
4. Fuerte impulso al turismo como medio para financiar el desarrollo económico y para elevar el nivel de vida
5. Equilibrio entre los diferentes sectores económicos.[178]

El primer punt reflecteix l'excedent de població ocupada a l'agricultura que genera subocupació, que hauria de ser absorbida per un procés industrialitzador que es preveu que cal accelerar. Estableix la necessitat de no generar diferències de rendes principalment amb l'agricultura, la qual cosa pot ser possible una vegada absorbit l'excedent de mà d'obra existent i per això dóna rellevància a la significació del turisme, principalment a la franja costanera i algunes rutes per l'interior com a activitat important a curt termini, sector al qual dóna una gran rellevància i sobre el qual afirma que pot ser el mitjà per finançar el desenvolupament econòmic del conjunt de l'àrea. L'anàlisi té dos aspectes més a considerar: un d'implícit, com és constatar el pes tradicional de l'agricultura que es dóna a entendre en gran manera en aquests treballs sindicals —sindicats en els quals no estaven agrupats la majoria d'agricultors, que tenien més relació amb les cambres agràries—, cosa que ens assenyala la significació que l'activitat tenia per al conjunt de l'economia de la zona, i, en segon lloc, la poca confiança amb el sector industrial per liderar el canvi (es considera que la dinàmica de creixement l'havia de finançar el turisme). En darrer lloc preveu la necessitat d'evitar un creixement desequilibrat, que no

178 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años).* Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 1-2.

considera com la contradicció que vindrà posteriorment entre turisme i indústria sinó més entre l'agricultura i la resta de sectors. En definitiva, l'anàlisi planteja la confiança en la transformació del model existent a l'àrea amb les modificacions oportunes per potenciar-ne el creixement. No es veia el que succeiria al cap de poc temps, sinó que es confiava amb el model existent quan aquest ja estava obsolet.

5.2.1 El sector primari. L'agricultura com a activitat principal

Amb més de 80.000 persones ocupades, l'agricultura és una activitat determinant en l'economia de la zona. Aquesta població treballa en 516.379 hectàrees de les quals n'hi ha 303.700 de conreades i la resta són prats i boscos, que poden tenir alguna utilització ramadera o forestal, però aquestes activitats seran poc significatives en la renda agrària; en canvi, l'avicultura tindrà una certa rellevància dins aquest sector. De la superfície conreada, 238.900 hectàrees són de secà i 44.300 de regadiu, la majoria de les quals localitzades als voltants de l'Ebre.

El cens agrari de 1960[179] assenyalava que hi havia 55.498 explotacions, xifra que mostra un repartiment de la propietat important com a característica general, encara que en algunes zones es dóna una situació diferent amb un pes significatiu de mitjans i grans propietaris. El 80% de les explotacions tenen menys de 10 ha i representen quasi el 30% de la superfície censada, dada que indica una distribució de la propietat amb un predomini de les explotacions petites en extensió; en l'altre extrem trobem explotacions amb més de 50 ha, que signifiquen l'1,50% del total i representen el 32,53% de la superfície, una extensió important[180]. Pel que fa a les explotacions o propietats de més de 300 ha, n'hi ha un nombre reduït, menys de 100, però representen més de 100.000 ha, equivalents al 21,08% de les terres censades. Aquesta situació reflecteix la importància de les grans propietats que assenyalàvem anteriorment en l'estructura agrària de la zona al costat d'un minifundi o d'un gran nombre d'explotacions petites. Són dades que mostren una estructura dual en el sector, amb problemàtiques socials i econòmiques diferents: per una part propietats relativament grans amb terres generalment no explotades,

179 INE. Cens agrari, 1962.

180 D'acord amb la distribució municipal del cens agrari de 1962, podem concentrar-les majoritàriament al Montsià, el Baix Ebre, termes municipals grans com Tivissa o Vandellòs, zones de parceria de la Terra Alta i algun municipi del Camp i del Baix Penedès. La majoria de les grans explotacions són de terres sense conreus —prat i forest— i algunes parts amb parceria o lloguer. Les explotacions agràries grans amb conreu directe per part dels propietaris eren poques a l'època, la qual cosa fa que tinguin més un aspecte patrimonial que no un element de renda o definidor del dinamisme agrari de la zona a causa de la seva significació empresarial.

i per una altra un minifundisme important que era el que lligava l'elevat nombre de població ocupada en nuclis rurals.

L'estructura de propietat existent determina que la majoria de persones dedicades a l'agricultura tinguin explotacions familiars i que aquesta sigui la tipologia d'estructura social agrària de la zona, on les baixes rendes i l'existència de moltes explotacions amb menys de dues hectàrees fa augmentar el nombre de persones que tot i ser titulars d'una explotació agrària combinen el treball en aquesta amb el d'assalariats en el mateix sector, en explotacions més grans, o fora del sector. Aquestes grans finques i l'agricultura a temps parcial generaven un traspàs de rendes no agràries cap a l'agricultura que finançaven el dèficit de les explotacions; ben aviat els propietaris de les finques més grans o d'altres de mitjanes que havien emigrat limitaran les pèrdues disminuint el nombre d'assalariats i es plantejaran la parceria com a solució, i posteriorment, si no ordenen l'explotació amb criteris empresarials i la voluntat d'obtenir rendes, en deixaran el conreu, tot i que no la titularitat[181]. Finançar el dèficit de les explotacions agràries a partir d'altres activitats implicarà un augment de rendes per al sector i serà un element característic de l'agricultura de la zona que posteriorment també es donarà en l'agricultura a temps parcial, que s'estendrà en ple procés industrialitzador. Aquest fet accentuarà la idea d'una patrimonialització de l'explotació agrària (més que considerar-la un element generador d'ingressos nets o rendes) per part de petits propietaris. El règim de parceria en aquell període encara implicava una relació que ajudava a compensar rendes a l'agricultor a temps complert i/o amb petites explotacions, que no es podia convertir en el titular de la terra perquè el propietari no volia vendre i ell no disposava de capacitat financera per comprar. Això els feia recórrer a la parceria, i a causa de les dificultats d'inversió del titular sovint l'explotació acabava amb una descapitalització i fortes disminucions de producció per hectàrea,

181 El sistema d'explotació de la superfície conreada era en base a la propietat, tal com s'assenyala en el quadre. Trobem, però, un important nombre d'hectàrees en règim de parceria, que corresponen, al marge d'una certa tradició de rabassa morta a la zona, a una voluntat de complementar rendes per part dels pagesos sense terra o amb poca, i a l'oportunitat d'explotar terres de propietaris que no es dediquen a l'agricultura i no poden o no volen finançar els dèficits de l'explotació.

Els sistemes d'explotació					
	Nombre explotacions	*Superfície ha*	*Distribució explotacions*	*Distribució ha*	*Ha explotació mitjana*
Propietat	33.732	353.406	84,26	92,92	10,48
Arrendament	2.531	5.811	6,32	1,53	2,30
Parceria	2.435	16.899	6,08	4,44	6,94
Altres	1.335	4.211	3,33	1,11	3,15
TOTAL	40.033	380.327	100,00	100,00	9,50

Font: INE. Cens agrari, 1962.

i, per tant, continuava el fenomen que s'havia donat des de principis de segle. La majoria d'explotacions eren de poca extensió i això portà a una problemàtica de costos elevats difícilment absorbibles a través d'augments de rendiment, la qual cosa repercutia en els ingressos del pagès i en els seus nivells de renda. El problema important era com augmentar produccions disminuint els costos, és a dir, augmentar productivitats i rendiments. No era solament la manca d'inversió allò que dificultava aquest objectiu, sinó també el fet que les explotacions es trobaven molt parcel·lades[182]. Això implicava un increment en els costos d'explotació que impedia a aquestes parcel·les assolir grans augments de productivitat, la qual cosa afectava el funcionament de l'explotació.

Les rendes agràries es van estabilitzar a partir de mitjan anys cinquanta, però els ingressos de l'explotació agrària en unitats monetàries constants havien crescut molt poc en taxa interanual des de 1945, la qual cosa portava a un empitjorament relatiu de les condicions de vida dels pagesos. El creixement urbà i de l'activitat econòmica no agrària en anys posteriors implicarà aviat la possibilitat d'emigrar amb una certa seguretat, sense necessitat de vendre terres i casa per reinstal·lar-se a la ciutat. La conseqüència d'aquesta dinàmica, ja en els anys seixanta, implicarà un major descens de la població activa agrària i un procés de modernització que possibilitarà augmentar productivitats però no equilibrar despeses, a causa de les dificultats d'amortitzar la mecanització necessària si considerem la grandària de les explotacions. En el quadre 5.6 podem observar aquesta dinàmica a partir de l'estimació dels ingressos per conreu i per hectàrea de les principals produccions agràries de la zona. Les dades del quadre defineixen els ingressos i la variació d'aquests respecte als de la meitat dels anys quaranta, i ens ajudaran a emmarcar l'agricultura de la zona en aquest període:

- Els ingressos no augmenten prou per incrementar les rendes per ocupat, fet que explica la dinàmica de disminució en el nombre d'ocupats.
- La vinya disminueix, no solament en nombre d'hectàrees conreades sinó també en el valor de la producció per hectàrea. Aquest fet explica la crisi demogràfica que s'instal·larà al Priorat, la Terra Alta i la Conca de Barberà, on no hi havia alternatives a aquest conreu —que encara llastrava la crisi de la fil·loxera de feia seixanta anys— ni d'ocupació per als actius agraris.
- L'olivera mantindrà els ingressos, i això determinarà una menor pressió per expulsar població agrària en les zones on aquesta era dominant, principalment a les àrees de secà del Baix Ebre i el Montsià.

182 Més del 35% dels propietaris d'explotacions tenien més de quatre parcel·les i a la zona hi havia més de 200.000 parcel·les.

- En aquestes dues comarques, conjuntament amb la Ribera d'Ebre, hi ha un augment de la fruita dolça, activitat que experimentarà un increment d'ingressos i d'hectàrees conreades. Al Baix Ebre i el Montsià, l'alternativa de l'arròs i altres lleguminoses serà important per als ingressos de l'activitat agrària i el manteniment d'uns nivells elevats d'ocupació.
- L'augment de les hectàrees de cereal i el major ingrés per hectàrea a causa de la major protecció dels productes cerealistes en el mercat interior serà significatiu i portarà a un ràpid procés de mecanització de l'activitat. Aquest conreu tindrà una gran importància en el manteniment de l'activitat agrícola a la zona d'influència de Santa Coloma de Queralt.

Quadre 5.6. Valor de la producció agrària. Variació 1945-1960. En pessetes de 1960

	Any 1960		*Any 1944-45*		*Visió comparativa*		
	Hectàrees	*Producció milers pessetes*	*Hectàrees*	*Producció milers pessetes*	*1960 Valor prod. / ha*	*1944-45 Valor prod. / ha*	*Variació interanual període*
Vinya	104.975	483.179	94.019	571.955	4.603	6.083	-1,84
Olivera	90.095	411.092	89.596	349.270	4.563	3.898	1,05
Fruiters	71.690	815.745	73.934	709.715	11.379	9.599	1,14
Cereals	62.660	799.891	48.321	512.078	12.766	10.597	1,25
Lleguminoses	5.190	72.608	6.841	54.543	13.990	7.973	3,82
Hortalisses	5.230	224.996	5.364	341.165	43.020	63.603	-2,57
Patates	3.250	57.160	4.565	94.785	17.588	20.763	-1,10
Farratge	3.125	40.520	1.927	16.806	12.966	8.722	2,68
Plantes tèxtils	390	5.646	13	276	14.477	21.239	-2,52
Prats i pasturatge	176.000	6.180	158.172	3.301	35	21	3,53
Condiments	300	22.125		0	73.750		
Diversos	200	4.104		0	20.520		
Altres		3.211	14.572	1.463		100	
TOTAL	523.105	2.946.457	497.324	2.655.358	5.633	5.339	0,36

Font: Elaboració pròpia a partir de *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968; i *Anuario estadístico de las producciones agrícolas 1944-45*. Madrid: Ministerio de Agricultura. Servicio Estadístico, 1946.

L'emigració i el manteniment del nombre d'hectàrees conreades serà la principal alternativa per mantenir nivells de renda familiar, objectiu difícil si considerem el valor de la producció de l'agricultura de la zona i l'increment que hi havia en els preus dels productes no agrícoles, necessaris per al consum de les famílies i les explotacions agràries. Aquesta opció, com ja havia succeït anteriorment, tenia un elevat cost marginal per a la població assentada a la zona, però la retenia a la

terra donades les condicions d'economia d'autoconsum que els possibilitaven disposar de parcel·les agrícoles i tenir solucionada la problemàtica de l'habitatge. En aquells anys, la ramaderia, per part d'assessors agraris, de diversos estudis sobre el sector i fins i tot en actuacions de política agrària, es volia plantejar com una opció per mantenir rendes en l'explotació, i es va considerar com a opció precisa per part d'alguns agricultors, però no esdevindrà una opció generalitzable per al sector primari de la zona. La idea era complementar els increments de productivitat agrícola amb una activitat ramadera generalment lligada a aquesta que malgrat la caiguda de preus agraris permetria mantenir les rendes. Però aquest plantejament era difícil de generalitzar en les petites explotacions, principalment, a causa de les dificultats d'adaptació a noves tècniques i produccions per augmentar productivitats agràries per part del titular, que dedicava pràcticament tot el seu temps de treball a l'explotació agrària, a la qual cosa cal afegir-hi les dificultats d'assolir la inversió mínima necessària per introduir-se en l'activitat ramadera.

La ramaderia i la pesca

La ramaderia es plantejà en l'agricultura espanyola d'aquells anys com una oportunitat de racionalitzar les explotacions agràries, d'una banda, i, de l'altra, de subministrar les poblacions urbanes. Aquesta idea implicava orientar la seva expansió amb uns esquemes de mercats més amplis que el subministrament local i lligar-la a un creixement del conreu de cereals per poder-los transformar en pinsos, amb la consideració que hi havia possibilitats de mercat per orientar la producció de carn cap una demanda interna en expansió. D'aquest esquema no se n'apartava Tarragona, que no deixava de ser un estereotip que no tenia en consideració la realitat del món rural de la zona. Hi havia una idea general que tot i mencionar-la difícilment es podia portar a terme a l'àrea:

> Interesa por tanto más la especialización ganadera de Tarragona que el autoabastecimiento provincial, pues si este se persigue a ultranza podrá suceder que otras regiones, con infraestructura más apta y una estructura ganadera distinta, producirán en mejores condiciones.[183]

Difícilment es podia modificar la base agrícola de la zona per produir cereal i integrar-lo amb la ramaderia. Però per a la zona hi havia altres opcions ramaderes basades en el dinamisme que havia pres l'avicultura i l'expansió que va tenir els darrers anys el porcí, que entre 1955 i 1960 va passar de 55.000 caps a més de 200.000. La ramaderia augmentava i es pensava que les necessitats alimentàries

183 *Perspectivas de desarrollo económico dela provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 75.

d'aquesta cabana s'havien de satisfer a partir de la producció agrària local —principalment de cereals— i que el producte ramader s'havia de vendre al mercat nacional. Tradicionalment el pagès de la zona havia plantat cereal per subministrar la població local de cada vila i ho feia en les terres més planeres i properes a aquestes, però en un terreny escarpat i amb una gran parcel·lació, es feia difícil implantar el cereal amb la voluntat d'interrelacionar-lo de manera global amb la ramaderia. Per altra part, la importació de cereal pel port de Tarragona va impossibilitar la relació de l'activitat ramadera amb l'agricultura de la zona a través d'augmentar la producció cerealista.

Les granges no es posaren precisament a les zones cerealistes sinó que es van estendre pel Baix Camp i l'Alt Camp i després per altres zones properes amb tradicional relació amb Reus, primer com a projectes innovadors amb un risc empresarial, i més endavant, quan l'estructura inicial ja estava consolidada, lligades a explotacions agrícoles mitjanes com a alternativa d'ingressos. Però el manteniment o l'increment de les rendes de les explotacions, malgrat tot, era problemàtic per als agricultors que havien complementat la seva activitat. El pagès-ramader, amb l'aviram i el porcí, va entrar en una dinàmica de finançament, ingressos i pagaments, diferent a la que estava acostumat; dependre d'uns mercats on solament actuaven com a productors primers, dels quals no coneixien, i encara menys controlaven, el procés comercial, els va generar sorpreses: les oscil·lacions de preus i la necessitat d'industrialitzar cada vegada més la producció, que a poc a poc entrava en una integració vertical que els va fer perdre el sentit de complement de l'explotació agrària que a l'inici buscaven per assumir una especialització. Això, conjuntament amb la poca cultura ramadera i les dificultats d'inversió de l'agricultor, va determinar que el sector no s'expandís com es pensava que podia fer. La ramaderia va anar entrant en una dinàmica diferent de l'explotació agrària, i les granges que van mantenir-se van entrar en una estructura comercial i de producció cada cop més especialitzada i allunyada de l'agricultura.

En el quadre 5.7 es pot observar l'evolució de la ramaderia, agrupada en quatre grups que corresponen a diverses especialitzacions a les comarques de Tarragona. Pel que fa als animals que s'utilitzaren essencialment per produir llet i llana, solament creix el llaner, perquè l'extensió dels boscos de l'àrea només els permetia pasturar de manera limitada, però per altra banda va fer que en molts pobles hi hagués pastors amb un ramat que utilitzaven essencialment per treure'n llet i de manera menys intensa carn. Les principals concentracions es donaren en poblacions de la Ribera d'Ebre (Benissanet, la Palma d'Ebre, Rasquera i Vinebre), la Fatarella, Tortosa i Santa Coloma de Queralt. La ramaderia caprina experimenta una contínua disminució, i el major nombre de caps es trobaven a Tortosa, Vandellòs,

Tivissa, Rasquera, Paüls, Gandesa i la Sénia. La inversió en boví era de caràcter superior i requeria unes condicions d'estabulació més que de ramaderia de pasturatge, fet que en va condicionar l'expansió. Es localitzava principalment cap al sud de la zona, a Amposta, Sant Carles, i després a les ciutats de Reus, Tarragona i Tortosa per al subministrament diari de llet.

Quadre 5.7. Cens ramader. Número de caps				
	1945	*1950*	*1955*	*1960*
Ramats	134.890	109.536	113.318	133.297
Boví	6.786	6.364	4.906	7.582
Llaner	66.382	54.824	57.175	88.294
Caprí	61.722	48.348	51.237	37.421
Estabulats	398.204	379.603	596.826	1.195.493
Porcí	8.584	6.898	56.326	211.486
Aus	389.620	372.705	540.500	984.007
Economia familiar	170.793	155.149	100.887	189.628
Conills	163.249	147.913	93.300	183.823
Ruscs	7.544	7.236	7.587	5.805
Explotació agrària	29.471	29.154	28.416	25.239
Cavallar	4.811	5.773	6.226	4.682
Mules	19.281	18.956	17.614	16.719
Ases	5.379	4.425	4.576	3.838

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

A partir de 1955 hi ha una explosió ramadera en els animals estabulats —aus i porcí— gràcies a la solució del subministrament de pinsos i a l'augment de la demanda de carn, principalment als nuclis urbans, que van potenciar l'expansió d'aquests dos subsectors, amb un període relativament curt de cria de l'animal i de producció de carn. Es va entrar ràpidament en una dinàmica avícola que va generar unes economies d'entorn marcades per una menor inversió per cap i una elevada rotació en la producció, fet que va portar a unes economies d'escala amb explotacions majors i a incrementar l'esforç inversor del titular en front d'altres tipus de ramaderia. Tot i les dificultats de lligar l'activitat ramadera amb l'agricultura de la zona, l'expansió de l'aviram i el porcí va ser important als anys cinquanta. Primer va ser l'aviram, i quan es va veure que el porcí podia tenir unes ràtios de capitalització i comercialització similars es va voler seguir la mateixa dinàmica, de manera que aquest sector tindrà un fort creixement des de mitjan anys cinquanta i en cinc anys multiplicarà per quatre el nombre de caps. Malgrat aquest impuls inicial, el porcí no continuarà creixent de la mateixa manera. Es va creure que podia gaudir de les economies d'entorn que s'havien generat en l'avicultura

però no va ser així, els centres de decisió no eren a la zona, i això va fer que no es creés al seu entorn una estructura de subministrament ni de comercialització ni d'escorxadors, elements en si més importants que la cria de l'animal. Els costos del transport i les deficients condicions sanitàries van dificultar un creixement superior al que s'havia manifestat en aquests inicis. El resultat serà que a les comarques tarragonines la ramaderia porcina tindrà una significació molt inferior que a altres llocs de Catalunya o en províncies properes.

La ramaderia que hem qualificat d'economia familiar en el quadre va experimentar un augment en els conills entre 1955 i 1960, però la major part dels animals eren per a consum familiar o subministrament proper. No hi havia, doncs, una estructura de producció ni comercial estable ni integrada, la qual cosa, com succeí amb les abelles, en limitarà l'expansió. El quart tipus de bestiar que hem considerat és el que es relaciona directament amb l'explotació agrària pel seu ús com a element de treball. En el quadre es pot observar com el nombre de caps pràcticament és constant fins a 1955; a partir d'aquí s'entra en una dinàmica de mecanització de moltes explotacions, així com de disminució del conreu en altres, i això portarà a una pèrdua de funcionalitat d'aquesta ramaderia. El procés de canvi en l'activitat agrícola de la zona tindrà en aquest indicador un element precís que ens apropa al canvi radical que es donarà a partir dels anys seixanta.

La significació econòmica de la ramaderia estava en la producció d'ous i carn, que representava més del 80% del valor de la producció, però la rellevància d'aquestes xifres és poc significativa en el conjunt del sector primari de la zona. La producció ramadera significava un 21,27% del total de la producció del sector, l'agricultura en representava el 76,49% i la pesca, que analitzarem tot seguit, el 2,24%. Tot i considerar el menor pes del sector ramader en el conjunt del sector primari, la seva importància es troba en el fet que va voler ser un element important per augmentar les rendes del sector, objectiu difícil d'assolir a partir de l'activitat exclusivament agrària. En el quadre 5.8 hem detallat el valor de la producció ramadera el 1960; s'hi observa la significació de la producció d'ous, que dins els ingressos globals de l'agricultura tenia una importància notable, ja que, als anys seixanta, equivalia a l'ingrés de la vinya (que no es pot oblidar que era el conreu que tradicionalment havia tingut un major pes en l'estructura agrària de la zona).

Quadre 5.8. El valor de l'activitat ramadera l'any 1960			
	Producció	*Valor (milers de pessetes)*	*Distribució valor*
Carn (tones en canal)	5.766	224.159	27,36
Llet de vaca (milers de litres)	17.840	106.127	12,95
Llet de llaner (milers de litres)	1.871	9.312	1,14
Llet de cabra (milers de litres)	4.806	28.836	3,52
Ous (milers de dotzenes)	18.747	447.889	54,67
Llana (quilograms)	66.880	2.968	0,36
TOTAL		819.291	100,00

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

Sens dubte, l'estabilització d'ingressos agraris que hem considerat durant els anys quaranta i cinquanta va trobar un augment complementari a partir de l'esforç ramader de mitjan anys cinquanta, un intent notori per part del sector per afrontar les dificultats d'incrementar ingressos per càpita i de l'explotació, però que no va ser suficient per mantenir alternatives a les noves condicions que es van plantejar als anys seixanta a l'àrea.

Dins del sector primari no podem oblidar que a la franja costanera es desenvolupà una activitat pesquera que en moltes viles tenia una gran significació, com Cambrils, l'Ametlla i Sant Carles, sense oblidar Tarragona, Calafell, l'Ampolla i les Cases d'Alcanar. L'activitat es dividia en tres districtes, un a Sant Carles, l'altre a Tortosa i el darrer a Tarragona. Allà on la pesca tenia una major significació econòmica era al districte de Tarragona, tant pel nombre de captures, com de vaixells i de persones ocupades. La dinàmica del sector era estable des de finals dels anys quaranta si considerem el valor en pessetes de 1960 de les captures. El nombre de vaixells augmenta poc, no tant pel condicionat de les captures sinó més aviat per les dificultats d'inversió i la manca d'una massa crítica suficient que ampliés les seves possibilitats de mercat, molt centrat en el de la zona. A l'entorn de la pesca es va generar una activitat auxiliar de subministrament en els indrets de desembarcament, com podien ser en el barri del Serrallo a Tarragona o els municipis de Cambrils, l'Ametlla i Sant Carles de la Ràpita.

El pes econòmic de la pesca en el sector primari de la zona era poc significatiu en relació als principals conreus agrícoles i l'activitat ramadera que s'anava estenent. Per altra part, l'evolució del sector no va experimentar un gran dinamisme a la dècada dels cinquanta, tot i que es beneficiarà d'una major demanda propera que possibilitarà un augment de preus per tona capturada però que no compensarà la caiguda dels ingressos globals des de 1957 com a conseqüència de la forta davallada de captures, la qual cosa, aquells anys, podem atribuir més a l'obsolescència de l'equip productiu que a les condicions de pesca de la Mediterrània.

Quadre 5.9. Indicadors de l'activitat pesquera per districtes marítims. Any 1960				
	Sant Carles	*Tortosa*	*Tarragona*	*TOTAL*
Tones	1.809	1.479	3.092	6.380
Milers de pessetes	27.894	19.964	38.784	86.142
Personal de vaixell	885	482	1.629	2.996
Personal de terra	256	53	296	605
Nombre e vaixells	225	123	263	611
TRB	1.426	877	2.956	5.259
Valor (milers de pessetes)	43.844	8.868	46.771	99.483
Ingrés per TRB	19.561	22.764	13.120	16.380
Ingrés per persona	38.426	16.576	24.297	27.626

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

5.2.2 El sector secundari

Als anys seixanta el sector secundari ocupava menys de 40.000 persones, xifra equivalent a un 23,73% dels llocs de treball existents i a un percentatge similar del VAB. Ja hem analitzat la poca tradició industrial de la província, les dificultats en el creixement d'aquesta, i la importància de la construcció. A continuació analitzarem la realitat industrial als voltants dels anys seixanta, quan es comencen a manifestar una sèrie de canvis que determinaran una dinàmica completament diferent a la que hi havia hagut fins aleshores en l'activitat a la zona. En la ponència que presenta el cap d'indústria al Consejo Económico Sindical de Tarragona l'any 1956, Salvadores Apellaniz, ens descriu una realitat industrial amb poca significació en l'economia de l'àrea, sense cap especialització sectorial i ni tan sols una excessiva concentració territorial. Ressalta la dependència de l'activitat secundària de la transformació dels productes agraris locals que configura bona part de l'estructura del sector. L'autor remarca la necessitat d'emprendre unes línies de creixement diferents de les que s'havien donat fins aleshores, però els seus plantejaments estaran molt allunyats de la realitat dels anys posteriors. Podem concretar l'anàlisi que realitza de l'activitat industrial de l'àrea amb els paràgrafs següents:

> El crecimiento industrial de esta Provincia se ha caracterizado hasta hace pocos años por una directa subordinación a las producciones del campo y a la variedad de su agricultura mediterránea. No ha de extrañar por ello, que el mayor número de instalaciones similares radique en actividades de primera elaboración como la extracción del aceite, la preparación de vinos y licores, fábricas de alcohol y derivados, etc., que corresponden a transformaciones más o menos directas de las cosechas del campo. Puede decirse que no se ha alcanzado todavía la fase puramente industrial, aunque se haya superado la estructura agraria. Un dato concreto que podría orientarnos como índice de progreso industrial es el consu-

> mo de energía eléctrica por habitante y año. Tarragona ocupa entre las provincias españolas, el lugar 12, con un consumo de 401 kwh. Esto permitiría suponer que pertenece al grupo de provincias más industrializadas, sin embargo hay que tener en cuenta que la presencia de industrias electrolíticas eleva de una manera anormal este índice de consumo, circunstancia que se da en nuestra provincia, por la contribución de las fábricas de productos químicos de Flix.
>
> Sin que pueda hablarse de una especialización o rama de desarrollo preferente, la provincia cuenta con ancha variedad de producciones: la textil de tradición antigua, existiendo hilaturas de algodón y lino, fabricación de tejidos de seda y algodón, de rayón y mezclas, fabricación de cintería, de mechas, de cordelería y de sacos. Comparativamente sin embargo, a la industria textil de Barcelona, el volumen de nuestras instalaciones es de escasa significación. La industria del papel viene también funcionando desde antiguo, existiendo 8 fábricas que producen calidades de impresión y embalaje, papel manila y otras especialidades. Las industrias de alimentación, los talleres mecánicos, el trabajo de metales, la fundición, la fabricación de maquinaria, los talleres de reparación, las aserrerías mecánicas y el trabajo de la madera, constituyen asimismo muestras apreciables de la actividad industrial de la Provincia.
>
> […]
>
> Desde el punto de vista de la geografía económica, no puede precisarse una verdadera concentración industrial en zonas especificas, ya que por su evolución histórica y tradicional, la industria ha crecido dispersa por su directa subordinación a las producciones del campo.[184]

Per altra part, Salvadores planteja fomentar l'activitat industrial potenciant les iniciatives econòmiques dels agents polítics i econòmics locals, com la Diputació Provincial, les cambres de comerç o la banca que opera a la zona, i no oblida la significació que pot tenir l'Instituto Nacional de Industria, com posteriorment tindria.

En aquest quasi desert industrial cal assenyalar que als anys cinquanta s'havien anat instal·lant noves empreses d'una certa rellevància a l'àrea, i d'altres, ja emplaçades aquí amb anterioritat, estaven posicionades en el mapa industrial espanyol. Hi havia indústries significatives que valora l'enginyer cap d'indústria de la província en relació a l'activitat industrial existent l'any 1956[185], des de les tradicionals del tèxtil a les de transformació alimentària. En menciona algunes amb noms i cognoms com a empreses que poden donar una important empenta al sector, com són l'Electroquímica de Flix i la fàbrica de tabac de Tarragona. També considera la importància de la instal·lació als anys cinquanta de la SA Cros a Sant

184 Salvadores Apellaniz, J. M. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 169-170.

185 Salvadores Apellaniz, J. M. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 170.

Carles de la Ràpita per fabricar àcid sulfúric i superfosfats; a Tortosa, Celulosa de Levante SA, de fabricació de pasta de cel·lulosa a partir de la palla d'arròs; a Amposta, Furfural y Derivados, de furfural i alcohol metílic; a l'Arboç, Glasurit SA, de revestiments anticorrosius, i assenyala una iniciativa a Torredembarra per a la fabricació de plàstics esponjosos. Podem valorar la significació de la zona de l'Ebre en l'estructura industrial d'aleshores, situació que es capgirarà a mesura que s'entra a la dècada dels seixanta. La ponència de Salvadores Apellaniz deixa veure dos aspectes als quals no es dóna excessiva rellevància però que seran molt importants en el creixement industrial futur de la zona: la importància de la indústria química, com fa quan enumera les principals empreses de la zona, i la concentració d'activitats en l'àrea Reus-Tarragona, de la qual diu:

> Del examen anterior y de la consideración de la geografía del territorio provincial, cabe destacar dos zonas principales como base para un mayor desarrollo de la actividad industrial: la región sur de la Provincia tomando como eje el curso del río Ebro, y el territorio lindante con las ciudades de Tarragona y Reus.[186]

L'any 1962 l'Organización Sindical fa una anàlisi de l'economia de la zona en què analitza l'estructura industrial de principis dels seixanta. Aquesta és una continuació del que s'assenyalà uns anys abans, encara que està cada cop més afectada per una diversitat empresarial influenciada de manera diferent per la nova realitat productiva de principis dels anys seixanta. L'estudi realitzat el 1962, en l'anàlisi sobre el sector industrial, ressalta que hi conviuen dos tipus d'empreses, unes de molt tradicionals, petites, molt lligades amb el subministrament i la transformació agrícola, i d'altres de més grans de les quals valora un cert potencial de dinamització de l'activitat si són capaces d'adaptar-se a la nova realitat que s'anava marcant al país. L'informe considera que el lligam entre les dues és inexistent, fet que crea fortes disfuncions estructurals en el sector:

> La circunstancia de que sobre una industria de origen antiguo, apenas renovado, de funcionamiento tradicional y dimensión familiar, está asociada otra actual, de tipo no moderno con plantas de dimensión media ha provocado un defecto estructural que debe ser corregido rápidamente.[187]

L'estructura del sector porta problemàtiques específiques per a cada tipus d'empreses a l'hora d'integrar-se a la nova realitat econòmica que s'anava implan-

186 Salvadores Apellaniz, J. M. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 173, 177, 178.

187 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962. P. 130.

tant. Les més petites, subministradores a mercats locals o provincials, la majoria de caràcter familiar i amb models de treball i organització més properes a l'activitat artesana que a l'industrial, tindran greus problemes d'adaptació i s'aniran extingint, poques continuaran en la nova realitat d'ampliació de mercats que s'anava configurant. Altres indústries més grans, que havien estat les més representatives del sector en períodes anteriors, principalment en els sectors tèxtil i alimentari (farineres i alcoholeres), entraran en un procés d'obsolescència, en el cas del tèxtil per no adaptar-se a les transformacions que implicava i en el cas de l'alimentari per perdre el bon posicionament de subministrament als seus mercats tradicionals. Les noves empreses que s'havien creat s'adaptaren a la nova situació i en vindran d'altres, en diferents subsectors, amb uns criteris d'inversió, organització i de mercats adaptats a la realitat del moment, però aquest procés no serà el que consolidarà la dinàmica industrial posterior.

La indústria manufacturera

A la província de Tarragona hi havia 3.216 empreses industrials l'any 1962, de les quals prop del 60% es concentrava en tres subsectors d'activitat: l'alimentació, que representava el 27,05% del total; la fusta i suro, que en representaven un 13,77%, i les reparacions mecàniques, un 17,54%. Són tres grups —dels vint-i-un del quadre 5.10— que agrupen prop del 60% de les empreses, tenen menys del 25% dels treballadors i un 9,02% del valor industrial de l'àrea (identificat en el quadre en volums de venda). Aquests tres subsectors configuren una característica molt significativa de l'estructura industrial de la zona: són activitats esteses per tot el territori. La indústria alimentària es troba pràcticament a cada vila, i el mateix passa amb els fusters i els tallers mecànics, que anaven sorgint així que augmentava la mecanització en la vida quotidiana. Eren empreses existents a les principals viles de la zona per abastar el mercat local, on es fa pa, embotits, vi i oli, es reparen productes i es fan mobles i portes. La majoria són empreses artesanes que tindran fortes dificultats per adaptar-se a un estadi de creixement diferent.

Quadre 5.10. L'estructura de la indústria manufacturera 1962. Nombre treballadors i vendes en milions de pessetes

	Empreses	*Treballadors*	*Vendes*	*Treballadors empresa*	*Vendes empresa*	*Vendes treballador*	*Distribució empreses*	*Distribució treballadors*	*Distribució vendes*
Alimentació	870	2.610	720	3	0,828	0,276	27,05	9,31	14,34
Begudes	152	740	125	5	0,822	0,169	4,73	2,64	2,49
Tabac	1	960	890	960	890,000	0,927	0,03	3,43	17,72
Tèxtil	104	5.700	780	55	7,500	0,137	3,23	20,34	15,53
Calçat i confecció	62	610	142	10	2,290	0,233	1,93	2,18	2,83
Fusta i suro	443	1.250	175	3	0,395	0,140	13,77	4,46	3,48

	Empreses	*Treballadors*	*Vendes*	*Treballadors empresa*	*Vendes empresa*	*Vendes treballador*	*Distribució empreses*	*Distribució treballadors*	*Distribució vendes*
Mobles	47	520	84	11	1,787	0,162	1,46	1,86	1,67
Paper	37	830	64	22	1,730	0,077	1,15	2,96	1,27
Impremtes	55	490	56	9	1,018	0,114	1,71	1,75	1,12
Productes de la pell	38	720	140	19	3,684	0,194	1,18	2,57	2,79
Productes del cautxú	7	85	16	12	2,286	0,188	0,22	0,3	0,32
Productes químics	244	3.560	710	15	2,910	0,199	7,59	12,7	14,14
Derivats del petroli	1	60	24	60	24,000	0,400	0,03	0,21	0,48
Auxiliar construcció	211	2.450	220	12	1,043	0,090	6,56	8,74	4,38
Indústria bàsica, ferro i acer	18	410	31	23	1,722	0,075	0,56	1,46	0,62
Productes metall	48	540	63	11	1,312	0,116	1,49	1,93	1,25
Construcció màquines	170	1.740	166	10	0,976	0,095	5,29	6,21	3,31
Articles elèctrics	34	780	87	23	2,558	0,111	1,06	2,78	1,73
Reparacions mecàniques	564	2.860	211	5	0,374	0,112	17,54	10,21	4,2
Fabrils diverses	40	660	58	17	1,450	0,088	1,24	2,36	1,15
Aigua, gas i electricitat	70	450	260	6	3,714	0,578	2,18	1,61	5,18
TOTAL	3.216	28.025	5.022	9	1,562	0,179	100	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir de *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962.

En canvi, els subsectors que agrupen més treballadors en el sector industrial són el tèxtil, la química i la reparació de màquines. El tèxtil representa el 20,34% de l'ocupació industrial i és el sector en el qual trobem les empreses amb més treballadors. Era un sector amb poc volum de vendes per treballador i que ocupava molta mà d'obra femenina, que no sabrà transformar-se ni adaptar-se als canvis que s'estaven donant en la indústria tèxtil a Catalunya a principis dels seixanta. La majoria d'empreses de la zona no sabran entrar en una especialització de producte ni hi haurà augments en la seva capitalització per disminuir costos, situació en què moltes aniran perdent posicionament en el mercat i acabaran tancant. Una altra dada del quadre a considerar és que el valor de la producció del sector tèxtil era inferior de la del tabac, que es concreta en una sola fàbrica, Tabacalera SA a Tarragona. Aquesta dada ens mostra la poca significació a la zona del tèxtil, que tot i haver entrat aquells moments en un fort procés de reordenació a Catalunya continuava sent un dels subsectors punters de la indústria catalana.

Tabacalera SA ocupava 960 treballadors, és a dir, el 3,43% del total industrial, i representava el 17,72% del valor de la producció. Estava per sobre del conjunt del

tèxtil, que tenia sis vegades més treballadors, i de la química, que amb el 12,70% dels treballadors industrials de la província, una tercera part ocupats a l'Electroquímica de Flix, representava el 14,14% del valor de la producció industrial. És notori que una sola empresa tingui una significació superior en el seu volum de vendes que qualsevol subsector d'activitat dels que hem considerat, i això ens dóna una idea més clara del pes i la significació de la indústria manufacturera a la zona. L'estructura industrial era feble però tenia una base de diversificació, la feblesa li venia per no haver-hi gaires empreses que estiraren el sector, no tant per el que fa a l'ocupació com pel volum de vendes i la creació d'un teixit industrial per les relacions entre elles. Per altra part, la consideració de la diversificació estava en el fet que hi havia una oferta empresarial en molts subsectors d'activitat, i allò que podia ser un avantatge en base a la seva transformació futura va ser una feblesa donades les característiques d'aquestes empreses i les dificultats de transformació.

L'energia elèctrica

L'electricitat, durant el procés d'industrialització i els canvis socials en la primera meitat del segle XX[188], va tenir una gran importància en els canvis tecnològics de les empreses, amb la conseqüència immediata de canvis en els processos de producció per adaptació de motors elèctrics i també d'una menor rigidesa en la localització de la producció industrial, que ja no depenia de dues úniques fonts d'energia com eren la proximitat de l'aigua i el subministrament de carbó. A la vegada, el procés d'electrificació va possibilitar aplicar progressos tècnics que van potenciar el dinamisme de molts sectors productius allunyats del tèxtil, que havia estat essencial en la utilització del vapor.

A les comarques de Tarragona el vapor s'havia desenvolupat en una sèrie d'instal·lacions tèxtils a la segona meitat del segle XIX, en un procés d'industrialització que no va tenir continuïtat al llarg del segle XX. Un condicionant important al marge dels mencionats al llarg d'aquesta anàlisi sobre el qual caldria valorar si va ser la causa o la conseqüència van ser les limitacions de la zona per produir electricitat. No hi havia grans centrals de producció d'energia elèctrica, i la creació d'una xarxa de subministrament per a la demanda existent o el potencial previsible no tenia prou massa crítica per interessar els inversors.

La demanda elèctrica augmentava a la zona d'acord amb els temps, originàriament pel consum domèstic i l'adaptació de motors en petites fàbriques i tallers; més endavant, als anys quaranta, l'àrea no va ser una excepció a la propensió a

188 Sudrià, C. «La industria eléctrica y el desarrollo económico de España», dins García Delgado, J. L. *Electricidad y desarrollo económico: perspectiva história de un siglo*. Oviedo: Hidroeléctrica del Cantábrico, 1990.

augmentar el consum elèctric que s'havia imposat al país quan la congelació de les tarifes i la manca d'alternatives energètiques impulsaren el creixement del consum elèctric. Això va portar a restriccions, perquè no hi havia opcions clares per incrementar la producció. Aquest increment no es plantejarà fins a finals de la dècada dels quaranta amb la idea d'obtenir electricitat a partir del carbó i la creació de l'Enher per aprofitar els salts dels Pirineus i poder subministrar, essencialment, la demanda industrial de la zona de Barcelona. A partir d'aleshores es van establir mesures per millorar el transport d'alta tensió i impulsar la producció, essencialment la hidroelèctrica, la qual cosa va incidir positivament en l'àrea al poder augmentar les perspectives de consum. Tarragona no tenia oferta elèctrica, a excepció dels salts d'aigua de la zona del Gaià, que ja s'aprofitaven per a la indústria tèxtil, i la instal·lació, a finals del segle xix, de l'Electroquímica de Flix al costat de l'Ebre, que va iniciar un procés de producció elèctrica, primer per cobrir les seves necessitats i posteriorment per subministrar a la xarxa. Aquesta oferta va ser l'essencial a la zona fins als anys seixanta, la central de Flix anirà creixent i arribarà a tenir una producció significativa a finals dels anys cinquanta, mentre que el subministrament a partir del Gaià no creixerà. La hidràulica de Flix representava a finals dels cinquanta el 99% de l'energia produïda a la zona.

Quadre 5.11. La producció d'energia elèctrica a la província de Tarragona. 1960

Nom	*Lloc*	*Potència i nombre generadors (kVA)*	*Potència central (kW)*	*Producció (kWh)*	*Hores utilització anual*
Central Alfara de Carles	Alfara	1*53	66,5	56.000	1.057
Central Elèctrica del Catllar	El Catllar	1*90	75	40.000	625
Central Elèctrica del Catllar	Puigdelfi	1*40	32	12.000	390
Cooperativa Vecinos de Farena	Farena	1*20	25	7.500	375
Elèctrica del Gaià	El Pont d'Armentera	1*56	70	246.500	4.402
FECSA	Flix	4*11.250	36.000	291.175.000	8.115

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

La producció d'energia elèctrica a la província provenia de sis centrals, i la potència instal·lada l'any 1954 era de 45.188 kW, amb quatre centrals en funcionament. Experimenta una certa disminució fins al 1960, quan era de 42.790 kW i la producció passa de 219 milions de kWh a 293, tots de centrals hidràuliques. L'oferta de producció elèctrica l'any 1960 es limitava a una gran central connectada amb xarxa d'alta tensió i cinc de molt petites que s'havien creat inicialment

per donar subministrament a les zones del seu voltant encara que també podien abocar la seva producció a la xarxa. Aquestes, però, tenien una utilització anual molt baixa, només les de Flix i el Pont d'Armentera tenien un nombre considerable d'hores de producció anual.

L'oferta d'energia elèctrica estava molt condicionada per la capacitat de producció disponible a la zona, i aquesta era estable; per altra part, la xarxa de transport era deficient i no permetia un consum que possibilités una expansió de l'activitat industrial. L'oferta de subministrament existent impedia projectes de creixement industrial i urbà, i al marge de les dificultats implícites en el funcionament del teixit productiu existent, la manca de subministrament elèctric era un greu problema per un sistema productiu que, sense massa expectatives de creixement, es trobava condicionat per aquesta limitació. El delegat del Ministeri d'Indústria a la província considerava, a mitjan anys cinquanta, que per poder industrialitzar-la era determinant la millora del subministrament elèctric, com assenyalava de manera clara:

> Una premisa indispensable a cualquier proyecto de industrialización es la posibilidad de un suministro de energía eléctrica. Por eso conviene examinar la situación actual del sistema eléctrico provincial y las ampliaciones de carácter más urgente.
>
> Prácticamente puede decirse que el sistema de distribución eléctrico en lo que se refiere a nuestro territorio provincial está completamente saturado o en trance de saturación.[189]

La xarxa elèctrica provincial tenia dos nuclis essencials de subministrament: la central de Flix es connectava mitjançant un doble circuit trifàsic de 110.000 volts amb Seròs, a Lleida, creuava la província, passava per l'estació receptora de Reus i sortia finalment prop del Vendrell cap a Barcelona per l'estació receptora de Sants. Flix i Reus eren els nusos de connexió principals (aquest darrer s'havia ampliat fins a 23.000 kVA), i d'aquests nusos en partien xarxes de transport de 25.000 volts cap a les subestacions de Reus, Tarragona, Tortosa, Valls i el Vendrell. Amb l'augment de consum, però, aquesta línia estava saturada, principalment al sud de la província amb condicions de subministrament més precàries. La delegació del Ministeri d'Indústria estimava millorar les instal·lacions per satisfer la demanda i considerava necessari un subministrament complementari de 75.000.000 kWh «anualmente, bajo el supuesto de que pudiera quedar atendidos todos los suministros, incluyendo en ellos zonas agrícolas que actualmente carecen de redes de

189 Salvadores Apellaniz, J. M. *Industrialización de la provincia.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 171-172.

transporte próximas»[190], encara que es donava per satisfet si cobria les actuacions més urgents, i entenia que amb deu o dotze mil kilowatts n'hi hauria prou per satisfer la demanda de la zona sud i la creixent de Tarragona, Reus i el Vendrell. Per altra part, hi havia la necessitat precisa de satisfer una demanda de 4.500 kWh per a RENFE, 1.500 per a les instal·lacions de la Universitat Laboral de Tarragona, 500 per a la fàbrica Cros SA, a Sant Carles, i 500 més per a ARDESA, d'Amposta.

La construcció

Ni l'obra pública ni la construcció de nous habitatges van generar al fil dels seixanta una activitat econòmica significativa en un sector que posteriorment tindrà una gran rellevància en l'economia de l'àrea. Als anys quaranta, dins dels plans de reconstrucció en zones devastades per la guerra es realitzaven obres públiques i també se'n feien d'altres per millorar l'activitat productiva, principalment pantans, millora de ferrocarrils i xarxa viària. Aquestes actuacions van tenir una incidència notable en alguns municipis i després en el sistema productiu general, però no van generar una especial incidència sobre l'ocupació global. Es va utilitzar mà d'obra local que es plantejà deixar l'activitat agrícola mentre duraren aquestes obres, com ja era tradicional a la zona, i a la vegada també va generar certa immigració que augmentà la població en alguns llocs de manera notòria i que sovint minvarà quan s'acabarà l'obra.

En la construcció d'habitatges, una altra branca important de l'activitat, no s'observa un dinamisme específic, ja que donada l'estabilització en el creixement de la població i la situació econòmica existent hi haurà més un problema de deteriorament d'habitatges que una gran demanda de nous. La significació de la demanda de nous habitatges es començarà a notar a la zona a mitjan anys cinquanta, principalment a les àrees urbanes i sobretot a Tarragona ciutat. En aquell període l'emigració provinent essencialment del sud d'Espanya no tenia disponibilitat d'adquirir nous habitatges ni sovint de llogar-ne, fet que va portar barraquisme als voltants de Tarragona i Reus, on s'originaren barris allunyats del centre de la ciutat, i va fer augmentar el nombre de persones per habitatge en els nuclis urbans en creixement.

Les xifres del VAB de la construcció de Tarragona fins a 1960 són inferiors en valors absoluts a les que s'assenyalen per a Girona i Lleida, dada que ens dóna a entendre la menor rellevància que té aquest sector en l'activitat econòmica de la zona. No hi havia grans empreses, i la majoria de mà d'obra ocupada en l'activitat eren els paletes dels diversos municipis, preparats per satisfer una demanda local

190 Salvadores Apellaniz, J. M. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 172-173.

poc exigent amb les noves tècniques i formes de construcció, o la peonada en les obres públiques. L'increment de la demanda al llarg dels anys cinquanta anirà configurant la modernització del sector i es crearan noves empreses que en l'àmbit de l'edificació d'habitatges cada vegada s'aniran especialitzant més en l'edificació urbana i turística. Per contra, no mostraran una gran capacitat per participar en l'obra pública, a causa de la manca de recursos i de mitjans tècnics i organitzatius.

El dinamisme de l'activitat va augmentar tímidament a principis dels anys cinquanta, com podem veure si considerem el consum de ciment a la província, que es dobla entre 1950 i 1955 i passa de 13.199 tones a 30.312. Disminueix a partir d'aleshores i s'estabilitza al voltant de les 25.000 tones a finals de la dècada. Tal com anava disminuint l'obra pública disminuïa el consum de ciment Portland; en canvi, la demanda dels ciments especials més utilitzats en la construcció i el manteniment d'habitatges augmentarà durant el període, i passarà de 1.424 tones l'any 1955 a 4.436 el 1959.

Quadre 5.12. Projectes d'edificació de nova planta aprovats a la ciutat de Tarragona

	Edificis	*Edificis d'habitatges*	*Nombre d'habitatges*	*Habitatges per edifici*
1949	17	16	40	2,5
1950	31	30	518	17,27
1951	19	19	174	9,16
1952	10	10	40	4
1953	23	23	51	2,22
1954	28	28	83	2,96
1955	61	61	463	7,59
1956	73	73	232	3,18
1957	78	75	197	2,63
1958	176	151	631	4,18
1959	410	376	1136	3,02
1960	307	275	720	2,62

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

La construcció d'habitatges serà posteriorment el motor del creixement del sector, encara que la seva capacitat d'actuació als anys cinquanta estava molt condicionada per les limitacions de la demanda que hem assenyalat anteriorment i perquè encara no s'havia iniciat la demanda complementària que per a aquesta activitat representarà el sector turístic. En el quadre 5.12 hem detallat els projectes d'edificació aprovats a la ciutat de Tarragona en la dècada dels cinquanta, un

exemple significatiu de l'evolució del sector que ens permet observar fortes oscillacions anuals amb un important creixement a finals de la dècada. Per altra part, alguns anys mostren una manifestació clara de construcció urbana si observem la mitjana d'habitatges per edifici, encara que el predomini de menys de quatre habitatges serà la dominant a l'època, xifra que s'ajusta en bona part a les possibilitats d'actuació de les empreses de construcció existents i a la capacitat d'inversió inmobiliària del propietari de l'edificació.

Entrats els anys seixanta, l'estructura de l'oferta es modificarà, principalment a Tarragona i a la franja costanera dels voltants: la demanda urbana, el creixement de la ciutat i l'impuls turístic determinaran la possibilitat de crear una estructura empresarial i ocupacional per dur a terme les actuacions d'habitatges i edificis turístics que la demanda exigeix. Aquesta especialització de l'oferta, que lligarà molt aviat la construcció d'edificis amb la promoció i venda, determinarà la vocació de la majoria d'empreses del sector. Això farà minvar les possibilitats de creació d'empreses similars especialitzades en obres públiques i en instal·lacions industrials, que tindran una demanda important per part del sector secundari en la seva expansió a la zona que es cobrirà amb subcontractes.

5.2.3 Els serveis. El consum i l'impuls de la demanda

A principis dels anys seixanta l'activitat terciària no havia entrat en un procés de transformació com el que es manifestava en el sector industrial i s'orientava essencialment al subministrament de la població, en les seves necessitats de consum i com a distribució i sortida dels productes de la zona; els serveis comercials, tant majoristes com minoristes, determinaren una de les activitats principals del terciari. El comerç majorista estava més lligat a la sortida comercial de la producció de la zona i a l'aproximació de productes al minorista per arribar al consumidor. Al costat d'aquestes activitats n'hi havia altres de significatives amb una funcionalitat relativament important però amb poca significació econòmica en el conjunt del sector, com eren les: de transport, de finances i de serveis a les empreses, sanitaris, educatius i de l'administració. El conjunt de l'activitat terciària va experimentar un increment relatiu en l'ocupació a la dècada dels anys cinquanta i una lleugera disminució en la seva significació en el VAB. La seva relació cada cop superior amb el consum urbà portarà a crear més ocupació, i això implicarà un increment superior en les pes d'aquesta que no del VAB.

Quadre 5.13. El VAB i l'ocupació en els serveis en relació al conjunt de l'economia					
VAB	1930	1940	1950	1955	1960
VAB cf	46,77	50,25	57,58	61,43	56,8
Ocupació	20.50	20,59	23,27	28,64	29,4

Font: Alcaide, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo XX*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

El creixement de l'activitat terciària tindrà lloc preferentment a les ciutats de Tarragona i Reus, així com també a Tortosa. A Tarragona es consolida i s'organitza un terciari administratiu que tindrà una significació econòmica notòria a la ciutat via rendes, a més de tenir funcions de control i d'intervenció sobre el conjunt del territori, la qual cosa porta a potenciar uns serveis administratius que a la vegada n'exigiran uns de professionals diferents dels que s'oferien fins aleshores: educació, assistència sanitària, serveis financers, professionals lliberals i transports, entre els essencials. Reus era tradicionalment una ciutat terciària la base del dinamisme urbà de la qual havien estat els serveis comercials i financers. En aquest sentit va continuar la importància del terciari, però es va quedar amb la comercial i va desplaçar cap a Tarragona una sèrie d'activitats professionals i administratives que cada cop tindran una major significació en el conjunt del terciari de l'àrea. Tortosa tindrà uns serveis molt lligats amb el comerç i les activitats professionals, amb una zona àmplia d'influència però amb menor dinamisme que les ciutats de Reus i Tarragona, cosa que limitarà el creixement del sector. Com assenyalen E. Lluch i E. Giralt, «es tracta, doncs, d'una àrea de gran extensió però que en nivell de consum està per sota de la mitjana espanyola»[191]. El creixement dels nuclis urbans va potenciar l'activitat terciària, que, després de l'agricultura, era el sector més significatiu en l'ocupació i el primer en valor afegit de l'economia provincial en aquell període.

A partir de dades de l'INE[192] de l'any 1962 hem elaborat el quadre 5.14, que assenyala l'estructura del terciari amb una especial referència al comerç minorista, que té una significació molt superior a altres activitats comercials i de serveis en general. Les dades diferencien la significació de la ciutat de Tarragona de la resta d'àrees. Cal considerar que aquells anys Tarragona tenia un 12% de la població provincial, percentatge similar al de les altres grans ciutats de la zona, i la significació dels establiments localitzats a la ciutat superen en totes les activitats el pes d'aquest percentatge. Aquesta dada indica l'existència d'una major oferta, ja sigui perquè cobreix més necessitats de demanda en la població urbana o per la influèn-

191 Lluch, E.; Giral, E. *L'economia del Baix Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1967. P. 41.

192 INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

cia que algunes activitats del terciari de la ciutat podien exercir sobre la resta de la província. Els grups d'activitat on aquest percentatge és inferior a Tarragona són el comerç d'alimentació, ja que la seva funcionalitat es troba en la proximitat de la població; en el comerç majorista, on Reus tenia un paper important i Tortosa també, i en arts i oficis, que també es concentrava en major manera a les altres dues ciutats i arreu en el territori. En canvi, el nucli tarragoní és dominant en altres activitats que anaven situant l'oferta dels serveis en altres paràmetres, com llibreries i papereries, mobiliari i parament de la llar, joieria i bijuteria i professionals i serveis.

Quadre 5.14 . L'oferta terciària a la província. Nombre d'establiments.

Comerç en general. Minorista	*Tarragona*	*Resta província*	*Total*	*Tarragona en el total*	*Establiment habitant Tarragona*	*Establiment habitant resta*
Alimentació	434	3.436	3.870	12,63	100	93
Tèxtil	132	821	953	16,08	330	389
Joieria i bijuteria	23	72	95	31,94	1.892	4.433
Drogueria i perfumeria	26	145	171	17,93	1.674	2.201
Ferreteria	35	164	199	21,34	1.243	1.946
Mobiliari i parament de la llar	41	119	160	34,45	1.061	2.682
Pell i articles de viatge	3	20	23	15,00	14.506	15.958
Material sanitari	20	133	153	15,04	2.176	2.400
Vehicles i accessoris	19	75	94	25,33	2.290	4.255
Llibreria i papereria	55	106	161	51,89	791	3.011
Carbó i llenya	16	61	77	26,23	2.720	5.232
Diversos	41	73	114	56,16	1.061	4.372
Comerç majorista	46	346	392	13,29	946	922
Petit comerç*	82	496	578	16,53	531	643
Hostatgeria, cafès, bars i restaurants	172	902	1.074	19,07	253	354
Arts i oficis	340	3.039	3.379	11,19	128	105
Professionals i serveis	230	858	1.088	26,81	189	372

* Venedors de portal i ambulants

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

El quadre ens indica l'adequació de l'oferta en funció de les necessitats preferents de la demanda de consum de les famílies. Així, trobem un nombre elevat d'establiments d'alimentació i tèxtil i una oferta notòria, encara que inferior, d'activitats que podríem considerar més relacionades amb el creixement de la renda, que podien correspondre a articles de luxe pels nivells de consum del període, com joieries, drogueries, llibreries i papereries, pell i articles de viatge, material sanitari i vehicles i accessoris.

La despesa s'establia de manera diferent en funció de la grandària dels municipis i la significació territorial de les viles. El quadre 5.15 reflecteix la distribució i els volums de despesa en el consum de la població de la zona; l'alimentació i vestir superen el 70% d'aquest consum, xifra molt elevada que és un vàlid indicador dels nivells de renda d'aleshores i del percentatge dels béns de primera necessitat en el consum de les famílies. La significació de les necessitats bàsiques era dominant en l'estructura de consum de la població, cosa que per altra part s'ajusta als salaris mitjans dels ocupats. Això explica que existissin veritables dificultats per assolir els nivells de consum més bàsics o arribar a la despesa mitjana estimada, perquè amb uns salaris agrícoles de 60 pessetes al dia treballat el peó, de 20.000 pessetes a l'any del fix agrícola i d'entre 20.000 i 30.000 pessetes a la indústria o serveis, era necessari més d'un sou a la família per cobrir aquestes necessitats de despesa, no sempre depenent del treball assalariat.

Quadre 5.15. L'estructura de despesa anual per família i la seva distribució

	Tarragona ciutat	*Municipis de més 10.000 habitants**	*Municipis de menys de 10.000 habitants*	*Total provincial*
Pessetes anuals	43.645,68	42.199,20	43.300,32	42.826,08
Distribució per grups				
Alimentació	57,19	59,51	59,29	58,65
Vestir	10,89	14,87	11,52	13,08
Habitatge	7,14	4,35	6,03	5,63
Despeses de la llar	7,60	7,01	6,18	7,14
Despeses generals	16,91	14,26	16,97	15,50
TOTAL	100,00	100,00	100,00	100,00

* Reus, Tortosa, Valls, Amposta.

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

La població de les zones rurals podia ajustar-se millor a un volum de despesa inferior, una opció quasi obligada per a la majoria de petits propietaris agrícoles i jornalers donades les seves rendes, tot i que no sembla reflectir-ho el quadre en la seva estructura de consum, ja que en aquests grups hi podia jugar un paper important l'autoconsum alimentari, que permetia una despesa inferior a la considerada com a mitjana.

El sector terciari difícilment podia modernitzar-se a partir de la capacitat de consum de la zona, havia de cercar un augment de demanda només possible per mitjà d'un procés de creixement econòmic, que es donaria posteriorment, o bé d'un increment de la demanda en altres mercats ja fossin interiors o procedents de l'exterior. L'opció provinent de l'exterior es va donar i va ser important, però no

per l'exportació sinó per l'augment del consum provinent de la demanda turística, que va generar una demanda complementària que va impulsar l'activitat terciària. El turisme, activitat lligada amb el terciari de manera directa, es contempla com a essencial per al creixement i la dinamització econòmica de la zona des de mitjan anys cinquanta. L'any 1956, un expresident de la Diputació i aleshores administrador provincial dels sindicats, assenyalava:

> Es por ello que hemos de dedicar nuestros esfuerzos a conseguir aumentar la afluencia de extranjeros hacia nuestra provincia, procurando que la corriente sea lo más continua posible, o sea, haciendo que vengan en invierno, pues por el clima mediterráneo de que gozan nuestras comarcas podemos hacerles grata la estancia entre nosotros, siempre y cuando adaptemos para ello nuestros hoteles y lugares de diversión, hoy día solo preparados para el verano.[193]

L'aposta turística va ser forta i no només per part dels particulars, l'administració també va intervenir-hi de manera decidida, les inversions de l'administració de l'estat en la Ciutat Residencial i la promoció turística per part de l'Ajuntament de Tarragona i la Diputació, van fer possible el dinamisme turístic de la costa entre Torredembarra i Cambrils, i la proximitat amb Barcelona ho va fer a Calafell i Coma-ruga. En aquells moments s'iniciava l'activitat turística, que era un projecte més que una realitat econòmica: la promoció d'aquest nou sector corresponia més a interessos locals i a persones amb iniciativa, molts dels quals no formaven part dels grups que havien desenvolupat anteriors sectors o negocis a la zona. Va néixer una activitat nova que va generar una oferta de serveis molt relacionats amb les possibilitats d'un nou emprenedor molt identificat amb la realitat local.

5.3 La significació d'altres indicadors

Al marge de la realitat estructural que hem analitzat anteriorment, en l'economia de la zona a principis dels anys seixanta hi havia a la vegada una sèrie de particularitats i elements que eren característiques essencials en el funcionament d'aquesta. Alguns els podríem denominar com a intangibles, com són les expectatives empresarials, i n'hi ha altres de més transversals, en el sentit que afectaven la realitat econòmica en general, com podien ser el comerç exterior i el sector financer. En aquest apartat ens endinsarem en l'anàlisi d'aquests elements per tal d'aproximar-nos en major mesura al coneixement de la realitat econòmica que assenyala el pas d'un model a un altre. Són indicadors que tenen una certa transversalitat i les seves particularitats ens permetran conèixer millor l'activitat econòmica de l'època.

193 Noguera Salort, J. *Fomento turístico*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956. P. 200.

5.3.1 Les perspectives empresarials

L'atonia de l'activitat productiva limitava la creació de noves empreses. Es mantenia l'oferta, que era essencialment la que s'havia creat abans dels anys trenta, tot i que nous negocis portaren a fer créixer algunes empreses i a constituir-ne de noves. L'elevada ocupació en l'agricultura, l'important autocupació en la resta de sectors i el nombre limitat d'empreses mitjanes i grans, determinaven que no hi hagués una estructura empresarial —ni en la indústria, ni en la construcció, ni en els serveis— sòlida a la zona. Malgrat això, hi havia oportunitats de negoci.

Sabem que els grans indicadors econòmics no manifestaren cap creixement, estaven aturats, tot i que a la dècada dels cinquanta entraren en una perspectiva més positiva, com podem valorar per la creació de societats. El quadre 5.16 indica el nombre de societats inscrites en el Registre Mercantil durant la dècada dels cinquanta. Podem observar diferents aspectes de la creació d'aquestes empreses, com el fet que hi ha un increment a partir de mitjan dècada i que n'augmenta la capitalització. D'altra banda, si comparem les dades del quadre amb les de l'any 1925 observem que aquestes empreses tenien una menor capitalització en pessetes constants: el valor mitjà del capital per societat anònima de 1925 equivalia a 1.695.734 pessetes, un valor superior en termes reals, la qual cosa és significativa per acostar-nos a l'atonia econòmica de l'àrea. A partir d'aquesta valoració podem acceptar que el dinamisme empresarial existent als anys cinquanta tenia unes expectatives i un dinamisme inferior al que s'havia donat a la zona quaranta anys abans. En aquest període no es crearen grans empreses ni es va donar una forta capitalització en les existents, són anys sense opcions clares d'estratègia empresarial, potser sí de negoci, però manca la dinàmica industrialitzadora i de creació d'estructures empresarials sòlides en l'opció inversora a la zona. Malgrat aquestes consideracions no podem deixar de remarcar un altre aspecte en l'evolució de la creació de societats durant la dècada que podria interpretar-se com un indici de generació de noves expectatives: la significació creixent de les societats anònimes en el total de les creades. Aquestes representaren durant la primera meitat de la dècada un 57,94% del total, un 73% en la segona, i prop 90% del capital.

La majoria de societats es van crear en els darrers anys del període. L'any 1950 va ser una excepció, amb una inversió important en la creació d'una societat col·lectiva amb més de 66 milions de pessetes de capital que no hem sabut determinar a què corresponia[194]. Però les dades del quadre ens permeten observar que no es crearen grans empreses, ja que el capital d'aquestes no era gaire elevat.

194 Considerant les característiques de les societats col·lectives com a responsabilitat il·limitada dels socis i donades les dades de la creació d'aquesta societat, així com pel fet que se'n van crear de manera molt habitual al llarg de la dècada de molt capitalitzades, és fàcil que corresponguessin a actuacions comercials solidàries com a pas previ a la constitució de cooperatives de segon grau.

Ressalta també la similitud de capitals entre les societats anònimes i la resta, que porta a valorar la importància de l'estructura familiar en aquest tipus d'empreses. No es va entrar en una estructura i organització empresarial alternativa, ni com a continuació de la dels anys vint ni com a preparació per a la nova dinàmica que s'intuïa a partir dels anys cinquanta. Les grans empreses societàries existents eren pràcticament les mateixes dels anys vint, és a dir, en trenta anys no hi va haver nous protagonismes empresarials, ja que no s'havien creat noves grans empreses ni una dinàmica inversora superior. La força inversora s'havia perdut, potser hi havia un dinamisme econòmic a partir de moltes iniciatives individuals[195], però no es van crear grans empreses que poguessin generar sinergies a partir de la interrelació entre aquest dinamisme i una estructura empresarial més potent i consolidada. Als anys cinquanta no hi havia ni tan sols l'esperit dels pioners industrials i comercials de les primeres dècades del segle.

Quadre 5.16. La creació de societats empresarials a la zona. Milers de pessetes de 1960

	Societats anònimes		*Total societats*		*Capitalització per societat*	
	Nombre	*Capital*	*Nombre*	*Capital*	*Capital per SA*	*Capital per societat*
1950	9	1.905	13	68.866	212	5.297
1951	7	5.850	17	8.415	836	495
1952	17	16.290	23	18.110	958	787
1953	7	3.650	13	5.796	521	446
1954	7	6.500	21	11.276	929	537
1955	15	5.409	20	6.894	361	345
1956	15	17.254	24	21.050	1.150	877
1957	31	37.795	38	39.380	1.219	1.036
1958	12	13.850	17	18.100	1.154	1.065
1959	18	50.080	28	54.877	2.782	1.960
1960	20	22.940	25	24.310	1.147	972
TOTAL	158	181.523	239	274.074	1.149	1.147

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962. P. 491.

195 Les iniciatives individuals en activitats poc capitalitzades eren socialment molt àmplies com a sistema de vida, la qual cosa ressalta les dificultats de sobreviure a l'època. Francisco Llevat Rosell hi fa referència, en la ponència «Dificultades de la industria y el comercio modestos» al Consejo Económico y Social de Tarragona de 1956, quan reflexiona sobre l'intrusisme empresarial per part dels mateixos treballadors: «Se trata de un abuso intolerable que cometen muchos productores, dedicándose fuera del horario laboral a las mismas actividades propias de su oficio, estableciendo una competencia ilícita con sus propios patronos, e infringiendo toda la legislación social, fiscal y administrativa.» (P. 139).

Una visió complementària a l'estructura empresarial de l'època, en relació a les empreses societàries, la tenim en el quadre 5.17, que classifica les societats existents per subsectors econòmics l'any 1960, diferencia les anònimes i el conjunt d'aquestes, i assenyala la capitalització mitjana i la distribució de la capitalització a nivell subsectorial. El quadre ens mostra com la majoria de societats, tant del sector industrial com del terciari, tenen una capitalització mitjana per empresa relativament baixa en l'activitat industrial, on destaca la significació del subsector begudes, que representa més d'un 15% de la capitalització del total de les societats de la zona. En la resta d'activitats industrials el tèxtil pren una certa rellevància, així com l'alimentació i la química. En el terciari la major capitalització la trobem en el comerç, més en el majorista que en el minorista. Per la significació d'aquesta estructura empresarial podem considerar que aquestes societats estan molt relacionades amb les noves necessitats de consum de la població de la zona, principalment en serveis, i en el cas de la indústria i alguns serveis, amb la producció tradicional. Així s'explica l'oferta en alimentació i begudes, l'electricitat, vapor i gas (principalment gas), el transport, l'activitat comercial majorista i els serveis empresarials. Trobem a l'àrea poques empreses amb orientació cap a altres mercats, entre els quals podríem considerar el tèxtil, alguna química, el cuiro i, en els serveis, el comerç majorista.

La majoria de societats es localitzaven en els principals nuclis urbans: Tarragona, Reus, Tortosa i Valls. D'activitats industrials, però, al marge d'aquells nuclis de població, en continuem trobant en moltes parts del territori, com era tradicional fins aleshores i assenyalàvem anteriorment: fàbriques tèxtils a la conca del Gaià; papereres a la del Francolí; l'electroquímica a Flix, al costat de l'Ebre; tèxtil a Santa Coloma de Queralt, i cooperatives agràries per tot arreu. Hi havia, doncs, una estructura empresarial molt similar a la dels anys vint, tot i que als anys cinquanta sorgiren algunes noves iniciatives empresarials de les quals podem ressaltar una nova activitat metal·lúrgica a Reus i principalment a Valls, amb la creació de dues grans empreses que posteriorment tindran una gran importància en el sector industrial de la zona, Maisa i Monix; noves indústries químiques a Sant Carles en les quals es produïen superfosfats; la fàbrica de furfural d'Amposta, i la d'anticorrosius a l'Arboç. Al costat d'aquestes instal·lacions o punts significatius en la xarxa productiva de la zona cal assenyalar punts de transformació de les produccions agrícoles, distribuïdes per tot el territori, i les noves instal·lacions relacionades amb l'avicultura i el comerç, que ja hem valorat anteriorment com a intents de canvi econòmic i de creativitat empresarial. Aquesta és una relació quasi exhaustiva de l'estructura productiva —no agrícola— existent als anys cinquanta a la zona, que no reflecteix un gran dinamisme ni perspectives d'inversió o

d'ampliació, sinó més aviat dificultats per poder tenir un protagonisme actiu en el procés de dinamització econòmica que es va generar a partir d'aleshores al país en general i a la província de Tarragona d'una manera molt particular.

Quadre 5.17. Les societats empresarials l'any 1960. Capital en milers de pessetes

	TOTAL		*Societat Anònima*		*Capital societat*		*Distribució*	
Societats	*Nombre*	*Capital*	*Nombre*	*Capital*	*TOTAL*	*SA*	*TOTAL*	*SA*
Agricultura	4	932	3	902	233	301	0,31	0,57
Pesca	5	2.491			498		0,83	0,00
Mines	2	530	1	30	265	30	0,18	0,02
Alimentació	64	23.200	10	6.611	363	661	7,68	4,16
Begudes	71	47.958	24	31.737	675	1.322	15,89	19,99
	TOTAL		*Societat Anònima*		*Capital societat*		*Distribució*	
Societats	*Nombre*	*Capital*	*Nombre*	*Capital*	*TOTAL*	*SA*	*TOTAL*	*SA*
Tèxtils	35	26.046	10	12.850	744	1.285	8,63	8,09
Confecció	26	4.584	1	760	176	760	1,52	0,48
Fusta i mobles	20	5.074	2	1.350	254	675	1,68	0,85
Paper i arts gràfiques	12	7.234	3	4.200	603	1.400	2,40	2,65
Cuiro	19	9.176	1	1.000	483	1.000	3,04	0,63
Química	32	17.736	11	8.700	554	791	5,87	5,48
Vidre i ceràmica	9	2.252	4	1.060	250	265	0,75	0,67
Ciment	2	600	1	100	300	100	0,20	0,06
Metàl·liques bàsiques	4	1.769			442		0,59	0,00
Productes metàl·lics	6	3.991	1	725	665	725	1,32	0,46
Maquinària	12	8.315	6	7.100	693	1.183	2,75	4,47
Material de transport	6	1.400	1	500	233	500	0,46	0,31
Diverses	7	2.408	2	1.065	344	533	0,80	0,67
Construcció	8	1.969	2	830	246	415	0,65	0,52
Electricitat gas i vapor	14	8.236	9	6.594	588	733	2,73	4,15
Abastiment d'aigües	2	876	1	76	438	1.040	0,29	11,14
Comerç al major	108	43.587	17	17.687	404	607	14,44	4,20
Comerç minorista	147	29.449	11	6.673	200	2.297	9,75	7,23
Banca	7	12.236	5	11.486	1.748	2.612	4,05	8,23
Béns immobles	5	13.060	5	13.060	2.612	691	4,33	4,35
Transports	25	8.028	10	6.911	321		2,66	4,53
Serveis empresarials	7	7.400	6	7.200	1.057	1.200	2,45	4,53
Espectacles	5	1.137	1	400	227	400	0,38	0,25
Serveis personals	17	10.225	5	9.175	601	1.835	3,39	5,78
TOTAL	681	301.899	153	158.782	443	1.038	100,00	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962. P. 488.

Que l'economia estava estancada era assumit pels agents socioeconòmics de l'àrea, i que hi havia una necessitat d'inversions externes i d'industrialització també, però la voluntat era més peticionària que de compromisos econòmics. S'era conscient que els temps estaven canviant, com es manifestà ja des dels anys cinquanta quan es començava a conèixer el Plan Nacional de Industrialización de l'INI, i serà en base a aquest que la Cambra de Reus demana, en forma d'instància:

> SUPLICA: que, atendidas las consideraciones formuladas en el cuerpo del presente escrito, se digne disponer sean instaladas en la Ciudad de Reus algunas de las nuevas industrias que figuran en el Plan Nacional de Industrialización y se concedan además por este Ministerio cuantas facilidades sea posible para intensificar la industrialización de la referida Ciudad.[196]

La resposta de l'INI és evasiva en el sentit que no es compromet, considera la possibilitat d'instal·lar noves indústries a Reus en el marc del Plan de Aprovechamiento de Residuos Agrícolas, però aquesta possibilitat no es va fer realitat, va ser més una resposta formal. La petició indica un interès dels agents tradicionals de l'àrea per aquesta dinàmica industrial, però l'acomodació de la seva estructura empresarial en el marc de l'autarquia els restà possibilitats per entendre el que succeiria, políticament i econòmicament, al conjunt de l'estat, la qual cosa no els va posar en una situació preferent a l'hora de situar-se en el canvi econòmic que es va donar a partir del Pla d'estabilització de 1959.

5.3.2 El comerç exterior

El comerç amb l'exterior havia estat un element essencial en el dinamisme de l'economia de l'àrea i en la formació d'uns mecanismes d'acumulació tradicionals, ja sigui a través dels productes agraris de la zona o aprofitant les circumstàncies específiques de la Primera Guerra Mundial. L'acabament de la guerra espanyola i l'ideal autàrquic en el funcionament de l'activitat econòmica van generar canvis en els fluxos d'aquell comerç que l'orientaren essencialment cap al mercat interior, on no tenien l'avantatge comparatiu ni el fons de comerç necessari per poder establir un posicionament diferencial en productes que eren excedentaris en el mercat espanyol, principalment el vi i l'oli. Als anys cinquanta l'autarquia econòmica ja no és un model ideològic sostenible per una activitat política sinó que serà principalment un ideari de resistència dels qui gaudien d'un posicionament amb avantatges en el mercat interior. Però el món anava canviant, i la realitat serà que

196 *Memòria 1886-1986.* Reus: Cambra Oficial de Comerç i Indústria, 1988.P. 523.

aquests interessos seran cada cop més minoritaris quan falli l'entramat polític que els sostenia, que es trobava fora de temps en front del que s'estava imposant en la política i l'economia europees.

Quadre 5.18. El comerç exterior de Tarragona. Any 1953 i 1959								
	Importació 1959		*Importació 1953*		*Exportació 1959*		*Exportació 1953*	
	t	*Milers Ptes or*	*t*	*Milers Ptes or*	*t*	*Milers Pts or*	*Tm*	*Milers Ptes or*
Minerals i derivats	77.358	3.876	66.061	3.164	22.932	511	6.575	397
Fusta i derivats	7.469	928	1.479	263	754	11	765	43
Animals i despulles	879	606	54	59	35	10		
Metalls i manufactures	1.331	763	255	94	265	299	925	545
Maquinària aparells i vehicles	411	385	52	460			61	158
Productes químics i derivats	233.811	52.639	51.530	8.621	2.838	1.559	2.420	1.281
Paper i manufactures	14.835	5.809	7	0	6	6	9	6
Fibres tèxtils	325		169	0	529		438	
Productes alimentaris i begudes	4.735	3.873	21.404	5.584	112.241	70.708	54.615	41.646
Diversos	0	1	0	0			1	2
Petroli, fòsfor i tabac	16.159	15.116	7.612	861				
	357.313	83.996	148.623	19.107	139.600	73.104	65.809	44.078

Font: INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

El comerç amb l'exterior de l'àrea tindrà dificultats per adaptar-se a aquestes noves circumstàncies, ja que no havia augmentat sinó que havia perdut mercats i cada cop tindrà un valor menys significatiu. Això determinarà que aquesta activitat ja no sigui un mecanisme important d'acumulació, com havia passat en dècades anteriors, sinó més aviat un benefici per a negocis concrets. A la zona, la relació amb l'exterior de l'època pren una nova vessant, i als anys cinquanta s'orienta essencialment cap a la importació, que creix un 439,60% en un període de sis anys (com assenyala el quadre 5.18, entre 1953 i 1959), mentre que les exportacions ho fan en un 165,85%. Els principals productes importats són químics, adobs, petroli, fosfat de calci, procedents d'Europa i Estats Units; alimentaris, principalment cereal d'Estats Units, i petroli, provinent de refineries italianes. Els productes químics i el petroli representaven l'any 1953 un 43% de les importacions, i l'any 1959 un 80%.

En les vendes a l'exterior els principals productes exportats continuaven sent aliments i begudes, amb una participació sobre el total del 95% l'any 1953 i del 97% el 1959. Els minerals i derivats i productes químics tenien també una importància relativa, mentre que la resta tenia molt poca significació. En les dades de productes exportats a través Port de Tarragona l'any 1960, en l'apartat tones per països, destaquen: oli d'oliva cap a Itàlia (13.731 t), ametlles cap a França (4.625 t) i Alemanya (4.232 t), avellana també cap a Alemanya (3.511 t) i França (1.342 t), conserves de peix a Itàlia (7.787 t), pedra de guix a l'Uruguai (8.216 t), pirita cremada a Alemanya (11.350 t) i vi a granel cap a França (5.961 t).

El volum de les exportacions en el total del VAB a finals dels cinquanta era molt baix, i l'índex d'apertura també. Era una economia tancada competint en un mercat interior amb poca demanda i centrat en variacions alcistes de preus per controlar la distribució. Les possibilitats d'acumulació que havia donat el comerç exterior de la zona fins als anys trenta s'havien esvaït, s'havia passat molts anys sense possibilitats d'exportar, la tradició exportadora es perd i durant aquest període entrem en un canvi estructural en el comerç amb l'exterior: les exportacions es veuran superades per les importacions. Per altra part, el pas de 1953 a 1959 assenyala que l'esforç de l'exportació de productes alimentaris no té la compensació econòmica que podia tenir anteriorment, ja que l'augment del nombre de tones exportades no es correlaciona amb els ingressos per la caiguda del preu per tona, que determina menors ingressos relatius en les vendes a l'exterior. En els productes importats, en canvi, es manifesta el fenomen contrari, i els augments de preus en productes químics i petroli descompensen el saldo de la balança comercial.

Els principals productes importats tenen cada vegada més valor afegit i aquests entren en una espiral de preus més alcista, si considerem els productes més significatius en les compres a l'exterior, els químics i el petroli. En conjunt, el valor de la tona importada quasi es dobla en el període, s'incrementa en un 83,59%; en canvi, el valor de les exportacions té una disminució de valor monetari per tona del 21,81%, i els principals productes venuts a l'exterior, els alimentaris i les begudes, disminueixen el valor en un 17,38%. A la vegada es modifica la relació d'intercanvi, i al 1959 el valor de la tona importada d'aquests productes és un 30% superior al de les vendes. El saldo comercial ja havia passat de positiu a negatiu, tot i que l'any 1953 la significació de les exportacions de productes alimentaris i begudes podrà mantenir el saldo positiu; en canvi, l'any 1959 les exportacions d'aquests productes, tot i l'augment en el nombre de tones, no tindran prou valor per compensar la caiguda unitària de preus i el fort augment de les importacions i tindran un saldo negatiu. S'entra en unes línies de relació amb l'exterior basades

en la importació, que serà la dominant i que implicarà la transformació d'una àrea tradicionalment exportadora a una d'importadora.

El canvi de saldo i l'orientació del comerç exterior en aquest període marquen les bases del que serà el futur de les relacions amb l'exterior de l'àrea i comença a dissenyar l'estructura productiva que es crearà posteriorment. El sector agrícola i alimentari no havia tingut prou elasticitat perquè el seu valor continués creixent en les vendes a l'exterior, cosa que li farà perdre el protagonisme comercial que havia tingut. En canvi, les noves pautes de consum determinaran uns fluxos de mercaderies diferents cap a l'àrea, ja sigui per al consum o per a la distribució, i això indicarà una nova funcionalitat de la zona en el marc català i espanyol que portarà a un canvi determinant en els mecanismes d'acumulació de l'economia i en la societat de la zona.

5.3.3 El sistema financer

L'estructura comercial tradicional possibilitava una economia monetitzada que va permetre que s'implantés un sistema financer relativament actiu en el segle xix. El pagament dels comerciants als agricultors es feia utilitzant el sistema bancari, i aquests, que en un principi podien atresorar a casa, van generalitzar dipositar els ingressos (a distribuir per al consum de tot l'any) a les oficines de les entitats o als corredors financers que tenien aquestes en les diferents viles. Quan va generalitzar-se el pagament per mitjà de les cooperatives, aquestes també van tenir una funció financera, primerament en comptes de les mateixes cooperatives i posteriorment per la creació de caixes rurals. Les cooperatives recollien l'estalvi dels seus associats a partir d'ingressos de la venda de les mercaderies i els abonaven comptablement als socis, que els deixaven en dipòsit a aquestes institucions amb la confiança que podien mantenir un tracte més particularitzat en els seus comptes que en altres institucions financeres. Aquesta dinàmica permetia millorar el finançament tant de la cooperativa com dels socis gestionant l'estalvi dels associats, i a la vegada orientaven els dipòsits de l'agricultor a les entitats financeres en lloc d'atresorar-los a casa. Les transformacions bancàries que es van donar a Catalunya com a conseqüència de la Llei d'ordenació bancària del 31 de desembre de 1946 van portar a una reordenació del mapa bancari català i a la creació de noves entitats financeres locals[197], la qual cosa, en una zona amb una certa tradició en la banca local, possibilitava en aquells moments iniciar una nova activitat. Però

197 L'any 1949 es crea Banca Vilella a Reus, continuació del negoci bancari de Juan y Cayetano Vilella SCI. A Tarragona, la Caixa de Tarragona obrirà la primera oficina l'any 1952 per acord de la Diputació provincial.

aquestes institucions locals eren petites, i el resultat en l'oferta financera de la zona va ser que a finals dels anys cinquanta la banca local tenia un paper més secundari en el sistema financer de l'àrea. La majoria de la banca local tradicional havia estat absorbida per bancs estatals, encara que alguns conservaren el nom, i només van mantenir-se en un marc d'una certa independència la caixa d'estalvis provincial que va crear la Diputació de Tarragona, la Banca Vilella i les caixes rurals relacionades amb les cooperatives.

Quadre 5.19. Els saldos bancaris a la ciutat de Tarragona i a les caixes d'estalvi a nivell provincial. Pessetes

	Bancs. Tarragona ciutat			*Caixes d'estalvi*	*Aproximació sistema financer provincial*		
	A Termini	*A la vista*	*Total*	*Total*	*Total*	*Ptes de 1960*	*Creixement*
1950	1.910.000	140.000	2.050.000	420.556	2.470.556	4.128.301	100,00
1951	3.542.000	162.000	3.704.000	509.701	4.213.701	6.430.107	155,76
1952	4.038.000	178.000	4.216.000	610.540	4.826.540	7.524.579	182,27
1953	12.067.000	176.000	12.243.000	720.165	12.963.165	19.859.568	481,06
1954	14.673.000	200.000	14.873.000	920.839	15.793.839	23.896.074	578,84
1955	15.617.000	215.000	15.832.000	1.139.800	16.971.800	24.693.975	598,16
1956	18.356.000	261.000	18.617.000	1.344.851	19.961.851	27.467.507	665,35
1957	15.508.000	300.000	15.808.000	1.541.766	17.349.766	21.531.056	521,55
1958	20.473.000	380.000	20.853.000	1.725.943	22.578.943	24.633.621	596,70
1959	26.836.000	457.000	27.293.000	1.962.814	29.255.814	29.723.911	720,00
1960	47.774.000	590.000	48.364.000	2.427.095	50.791.095	50.791.095	1.230,31

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid 1962. P. 475.

El quadre 5.19 recull els dipòsits en la banca a Tarragona ciutat i en les caixes d'estalvi en el conjunt provincial i el seu creixement al llarg de la dècada dels anys cinquanta. En podem valorar la importància si considerem que experimenten un creixement del 1.230% al llarg de la dècada, molt superior al del VAB, dada que ens indica l'ús habitual del sistema financer per part de famílies i empreses i que assenyala també una certa capacitat d'estalvi que tampoc va tenir una clara orientació a grans projectes d'inversió a la zona. Una altra particularitat important de l'estalvi que genera aquest saldo és que essencialment estava dipositat a termini.

L'any 1960 hi havia a la província 89 oficines i agències entre bancs i caixes (concretament, 33 bancs i 56 caixes) [198] distribuïdes per tot el territori, tant en els centres comercials com en la xarxa de poblacions que estructuraven els serveis de l'activitat productiva tradicional de la zona. De la distribució territorial d'aquestes oficines destaca que solament hi havia 14 sucursals o agències de bancs

198 INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Madrid, 1962.

a Tarragona, Reus, Tortosa o Valls, i la resta es distribuïa per diferents indrets de la província. Aquest fenomen era més evident en el cas de les caixes: de 56 sucursals o agències, n'hi havia 45 en diverses parts del territori i només 11 a les quatre principals ciutats de la zona. La seva localització corresponia més a una distribució territorial d'un model de recollida de dipòsits de rendes agràries que a la nova distribució de població o d'empreses, com succeirà posteriorment. El banc amb major implantació era el Banc Central, que havia integrat al Banc de Reus; pel que fa a les caixes, la principal era la Caixa de Pensions i Estalvis seguida de la Caixa Provincial de la Diputació de Tarragona.

El saldo que s'assenyala en el quadre i que podem equiparar a estalvi net indica la poca propensió a la inversió que hi havia en l'economia de la zona. Els dipòsits continuaven sent un estalvi de seguretat per adaptar-se a necessitats de consum personal o familiar, però no hi havia un flux de canalització cap a la inversió en la pròpia zona i els saldos anuals entre imposicions i reintegraments sempre eren favorables a les imposicions. Els plantejaments d'inversió de les caixes a l'època estaven molt condicionats per finançar dèficits públics, i els bancs, en la seva diferenciació d'industrials i comercials, confiaven el finançament del funcionament empresarial en criteris bastant aleatoris. Si a aquests elements generals n'hi afegim un de particular com va ser l'absorció que es va manifestar uns anys abans de la banca local, resulta que l'activitat financera canalitzava l'estalvi local a través dels dipòsits, i no hi havia decisions ni facilitat d'inversió per poder disposar-ne. Alhora, els nivells d'estalvi que anteriorment havia pogut utilitzar la burgesia local a través del control del sistema financer estaven fora de les decisions d'aquesta i continuaran anant enfora. En termes keynesians, no hi havia expectatives d'inversió davant d'una eficiència marginal del capital superior en altres activitats diferents de les tradicionals de la zona. Serà més endavant quan es plantejaran les grans inversions industrials a la província i es generarà un flux de capital o d'inversió cap a la zona, però aquestes inversions estaran gestionades des d'una òptica econòmica i financera molt diferent de la tradicional, ja que el territori entrava en una funcionalitat diferent en el mercat espanyol i internacional.

5.4 Conclusions i reflexions del moment

El canvi que vindrà posteriorment en l'economia es va anar gestant a partir de la segona meitat dels anys cinquanta amb les bases teòriques i les discussions per posar els fonaments d'un nou tipus de creixement que a la zona es volia i s'intuïa i del qual els agents polítics i empresarials de l'àrea en discutien les possibilitats en diferents estudis i anàlisis. En els informes que hem analitzat d'aquest període

s'observa que es continuava considerant el potencial agrari com un element important de modernització, en bona part seguint els informes camerals dels anys vint, la qual cosa passava principalment per la racionalització dels sistemes de conreu, canvis en aquests i adaptació de processos comercials a les exigències d'una nova demanda. La zona va entrar en aquests plantejaments, i això va portar a deixar una mica de banda els conreus tradicionals, a valorar-ne la introducció de nous, com la fruita o el cereal, i a continuar amb l'arròs i l'avellaner, que mantenien uns interessos exportadors encara que cada cop amb menor incidència relativa en el conjunt de l'economia local. La vinya i l'olivera no eren prioritats per a aquests plantejaments de creixement agrari basats en una filosofia de subministrament intern de la població —i no en l'exportació dels productes tradicionals— que es considerava que passava per la producció cerealista per facilitar l'expansió de la ramaderia. En aquest esquema hi tenia poca cosa a fer l'agricultura local, com hem analitzat anteriorment, però tot i així es contempla aquesta opció com una via per iniciar un ritme de creixement i transformació econòmica (els fets, però, seran tossuts i aquest no va ser el camí emprat).

Els principals problemes de l'economia de l'àrea s'explicitaven de manera clara en els estudis d'aquells anys, molt generalistes i que servien per tot arreu. Aquests estudis consideraven que l'excés de població agrària era un problema per assolir un creixement econòmic; el tema, doncs es començava a tractar des d'un punt de vista més tecnocràtic que social i es considerava que se solucionaria per si mateix a partir de l'emigració del camp cap a la ciutat, que es volia que restés, preferentment, a la mateixa província. Les anàlisis realitzades consideraven que el sector industrial estava endarrerit, fins al punt de considerar que era difícil que pogués jugar aquest paper d'absorció de la mà d'obra agrícola excedentària i que difícilment podia ser el motor de creixement donades les particularitats de les empreses existents. Per altra part, la majoria d'anàlisis assenyalaven les dificultats de les infraestructures viàries i elèctriques per potenciar l'activitat econòmica en general i la industrial en particular. En aquest esquema es considerava la significació del creixement urbà per potenciar l'economia en el sentit que generés unes pautes de consum que afavorissin un sector terciari que podia jugar un paper important en l'economia, i també es confiava en una demanda exterior provinent del turisme. Aquests eren els plantejaments o esquemes de creixement econòmic sobre els quals es reflexionava a l'àrea, però l'anàlisi no considerava si els agents que ho havien de fer possible, en aquest cas, la funcionalitat de l'empresari autòcton, el comerciant, l'industrial o l'avicultor i el pagès, podien tenir el protagonisme i la significació que s'esperava en aquest model.

Molt aviat, així que s'anava entrant en els seixanta, es va observar que la dinàmica de creixement era més àmplia del que inicialment es podia esperar, es va integrar la funcionalitat de l'economia de la zona en mercats superiors i els centres de decisió, excepte algunes possibilitats de negoci local, també es van deslocalitzar i van passar a Madrid, Barcelona o l'estranger. Aquesta dinàmica es va consolidar i va portar a un canvi d'equilibri territorial: Reus, que va adaptar-se als mercats interiors en l'època autàrquica, no va tenir prou força per gestionar —com havia fet fins aleshores en l'economia provincial— les pautes de creixement que s'imposaven, i aquestes, en el territori, van desplaçar-se cap a Tarragona. La zona sud de l'Ebre, amb Tortosa i Amposta, va experimentar aquesta dinàmica des d'un altre punt de vista i va continuar amb la confiança en una renovació agrícola que fins aleshores els havia donat un avantatge comparatiu en les pautes de creixement des del final de la guerra espanyola. Això va fer que quedés al marge d'aquest dinamisme i preocupacions, donat que les transformacions agràries que s'experimentaven permetien el creixement de rendes, cosa que no es van donar en les terres de l'interior, amb l'agreujant que aquí l'alternativa va ser l'emigració.

L'estructura econòmica de finals dels cinquanta ens assenyala que el model existent s'esgotava i que a partir d'aquest era difícil integrar l'economia local a les pautes de creixement de l'economia espanyola; el canvi va venir sense resistències i amb una capacitat d'integració important malgrat els costos socials que va poder significar. El canvi econòmic que va representar el Pla d'estabilització va obrir expectatives i va permetre desenvolupar alguns dels projectes que estaven esperant, l'economia de la zona creixerà a partir d'aleshores recolzant-se en la inversió forana, sent una plataforma de producció industrial primer i energètica després per a la resta del mercat català i espanyol, i tenint un saldo deficitari amb l'exterior en la balança comercial però molt positiu en la de serveis com a conseqüència del turisme, sector que es deixarà pels negocis locals i que aviat constituirà una activitat molt relacionada amb la construcció i les activitats immobiliàries. Com a puntal d'aquest dinamisme es trobarà un sector industrial format per grans empreses implantades a la zona per inversions foranes que canviaran l'estructura territorial i empresarial de l'àrea i exigiran una important millora de les infraestructures. Seran activitats que subministraran al conjunt del mercat espanyol i quedarà com a residual l'agricultura, que continuarà experimentant una pèrdua de pes econòmic i d'ocupació en el conjunt de l'economia de la zona.

Capítol 6. La consolidació de la indústria

Als anys seixanta l'economia de la zona s'adapta a una política industrial activa i dirigida pel govern, que va intervenir de manera molt directa en aquest procés, tant a través del Ministeri d'Indústria com de la comissaria del Pla de desenvolupament. L'INI[199], després de l'abandonament de la idea autàrquica, va continuar sent un instrument essencial en la política industrial del país i va prendre compromisos importants en noves inversions, ja fos de manera directa o a través de les accions concertades, generalment d'àmbit sectorial, amb un pes significatiu en el procés d'industrialització a principis dels anys seixanta. La política industrial va centrar-se en una apertura de mercats per tal d'assolir augments de productivitat, la qual cosa va portar a una liberalització de la importació de béns d'equip i la reordenació de sectors de producció. L'objectiu era assolir estructures empresarials més competitives per potenciar l'exportació, objectiu per al qual es va utilitzar la política monetària, la fiscal i també ajudes directes per part de l'administració. En definitiva, es va actuar des de la intervenció i la regulació administrativa. Pel que fa a l'ordenació normativa, Ramon Tamames assenyala: «hom hi pot distingir tres grups de normes: de previsió i millorament de disposicions vigents, d'efectiu desenvolupament de la llei aranzelària i noves normes per a millorar l'exportació.»[200] Per altra part, es va potenciar la inversió estrangera, més interessada a subministrar a un mercat interior que creix amb taxes superiors al 6% que com a plataforma exportadora. En aquesta dinàmica de creixement econòmic amb una forta intervenció de l'administració pública, que havia modificat els sistemes d'actuació

199 L'Institut Nacional d'Indústria es va crear l'any 1941 per promoure noves empreses industrials en el marc de l'autarquia. Va seguir el model del feixisme italià de l'IRI. A l'inici, la majoria d'actuacions acabaren en fracàs, però després de l'autarquia, ja als anys cinquanta i seixanta, es convertí en la major corporació industrial d'Espanya.

200 Tamames Gómez, R. *Espanya: segon pla de desenvolupament?* Barcelona: Nova Terra, 1967. P. 115.

d'uns criteris autàrquics a uns de planificació indicativa, es van donar una sèrie d'actuacions sobre el territori, especialment el potenciement d'àrees industrials a través dels pols de promoció i desenvolupament, punts de promoció industrial assentats en zones on no hi havia indústria, com Huelva i Burgos, i de desenvolupament on ja es donava una activitat industrial significativa, com Saragossa, Valladolid, la Corunya i Vigo. Al mateix temps es crearan polígons industrials, amb un tracte fiscal i d'ajuts menys avantatjós que el dels pols, amb la idea d'estendre territorialment la industrialització. En són exemples els polígons de descongestió de Madrid i d'altres polígons industrials, generalment impulsats per un organisme depenent del Ministeri d'Habitatge, l'INUR (Institut Nacional d'Urbanisme).

En aquest marc es va generar a tot arreu una dinàmica industrialitzadora en la qual es confonia sovint la relació política amb els interessos industrials per assolir l'èxit, i més amb els condicionants que es donaren en molts territoris on no hi havia un teixit industrial que pogués generar una dinàmica endògena sinó que era depenent d'una voluntat política i de les inversions externes, ja sigui de grans empreses públiques o bé de multinacionals. Tarragona, tot i no assolir un pol de desenvolupament o de promoció industrial, es va trobar en aquesta dinàmica en un entorn on van coincidir una sèrie d'elements per impulsar la industrialització, com ens recorda Llop:

> En primer lloc cal esmentar les facilitats en l'adquisició de terrenys en bones condicions. En aquest aspecte, al marge dels procediments irregulars emprats, la gestió personal de l'alcalde Benigne Dalmau fou important. Però aquesta era una peça que s'hauria quedat sense entrar en joc si no s'hagués mogut en el context nacional i internacional adequat i si no hagués trobat el ressò adient en el governador Rafael Fernández, que va donar a conèixer, a Madrid, l'interès per la industrialització, la disponibilitat de la primera autoritat local, les característiques avantatjoses de la zona i la facilitat per aconseguir sòl a bon preu.[201]

La promoció local va ser important, les possibilitats de negoci a partir de l'ocupació i venda de sòl van ser significatives, el compromís del poder polític local també i els contactes polítics amb Madrid van simplificar el procés. Aquesta dinàmica es podia haver donat en altres llocs de la província, no mancaven contactes polítics amb Madrid ni a Reus ni a Tortosa, altres grans ciutats de la zona, però en aquell moment no es va veure la necessitat tan imperiosa d'impulsar aquest procés a partir de la voluntat local, i aquests nuclis tampoc van tenir la mateixa disponibilitat de terrenys que tenia Tarragona al voltant de la zona portuària.

201 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 66.

Els interessos industrials eren inexistents a Tarragona; hi havia, si es vol, una ideologia industrialitzadora com a element de modernització, i com que hi havia interessos econòmics tan arrelats com en la resta de focus urbans dinamitzadors de l'economia de la zona els interessos locals es van poder adaptar més fàcilment a una nova realitat econòmica. El llibre de Llop sobre la industrialització a Tarragona mostra molt bé els interessos reusencs en el turisme com a contrapès de la industrialització química i el reclam continuat de Tortosa per obtenir alguna prebenda en aquest procés d'actuació estatal, principalment com a agent inversor, sense oblidar que les dues ciutats tenien aleshores una sèrie de prohoms amb una gran influència no solament en el règim polític sinó també en els aparells administratius i empresarials. Tot i les possibilitats obertes, aquest procés es va concentrar a Tarragona i va implicar un fort impuls de creixement econòmic i un canvi en els equilibris territorials. Llop assenyala quatre causes principals, essencials per a la localització de noves activitats productives a Tarragona: en primer lloc, l'oferta de sòl; en segon, una facilitat administrativa en la implantació d'indústries; com a tercer punt, els avantatges de l'entorn (en aquest cas, la disponibilitat del port), i finalment, la voluntat d'adaptar-se a aquesta dinàmica.

Aquests elements van facilitar rebre inversions foranes, i aquesta va ser la base del procés industrialitzador que es va iniciar i no es va frenar com va passar en altres llocs, fins i tot en alguns dels pols de promoció i desenvolupament que hem considerat anteriorment, amb un creixement menor que el de Tarragona. Potser el cas mes paradigmàtic va ser Huelva, on es volia desenvolupar un gran nucli petroquímic al voltant d'Explosivos Rio Tinto. A Tarragona es va donar un procés industrial que va anar alimentant-se, per inversions externes i un efecte multiplicador propi, fins a assolir un creixement que va permetre a les empreses trobar-se molt còmodes amb les seves economies d'escala. En aquest capítol analitzarem diversos aspectes d'aquest procés. En primer lloc, la creació d'unes economies d'aglomeració en el polígon petroquímic, amb les empreses, els serveis que van generar al voltant, el port i la consolidació del procés amb la posada en funcionament de la refineria d'Empetrol[202]; en segon lloc, la relativa proximitat amb un gran centre industrial manufacturer i de consum com era l'àrea metropolitana de Barcelona, i, en tercer lloc, la capacitat d'adaptació de les empreses, que van saber passar d'una producció inicial per al mercat espanyol a la consolidació d'una base exportadora, la qual cosa va renovar les economies d'aglomeració i d'escala a la zona.

202 El sector de refinament, depenent de l'INI, amb diverses refineries a l'estat (Puertollano, Cartagena), s'estructura al voltant de l'empresa Empetrol a partir de 1974, quan preveu dur a terme noves inversions per construir noves refineries. L'any 1981, les empreses petroquímiques de l'INI s'integren a l'INH. Posteriorment, l'any 1986, aquest hòlding crearà Repsol, totalment amb capital públic. L'any 1989 s'iniciarà un procés de privatització.

Aquest fenomen, la consolidació de la indústria, principalment de la química i l'energètica, no només marcarà la dinàmica del creixement econòmic de la ciutat de Tarragona sinó que tindrà a més efectes en tota la província i fins i tot al conjunt de Catalunya. Podem contemplar el nou paradigma industrial i la força en el trencament del model tradicional que hem analitzat a partir del creixement econòmic que es va donar a la zona; i el podem mesurar amb diferents indicadors, com les taxes de creixement del PIB i l'ocupació o la modernització empresarial. Al costat d'aquests efectes hi ha els inconvenients i els costos que un procés tan accelerat ha tingut, que han dificultat trobar alternatives a una activitat industrial molt especialitzada i concentrada, que molt aviat i durant molt temps han fet reflexionar sobre la manca de previsió en els costos d'oportunitat del procés[203].

6.1 Les contradiccions en l'inici d'un nou paradigma industrial

Les perspectives del creixement econòmic espanyol de finals dels anys cinquanta es trobaven en el sector industrial. En un país on la major part de la població s'ocupava en l'agricultura i vivia en zones rurals es va generar una dinàmica industrialitzadora a partir dels anys seixanta amb taxes de creixement del sector molt elevades, alguns anys superiors al 10%. Aquest fenomen va donar-se quan es van abandonar els plantejaments autàrquics i el govern va decidir activar un procés de creixement donant entrada a les inversions estrangeres, primer tímidament i amb molt control i després amb un tracte preferent per atreure-les. No és qüestió de centrar-se en els diferents passos liberalitzadors de l'economia i de creació d'un mercat intern amb uns nivells de consum cada cop superiors com a conseqüència de l'emigració del camp cap a les zones urbanes[204], sinó que cal acceptar-ho com un fet que va representar una dinàmica en el creixement econòmic diferent i més exitosa de la que s'havia donat des de l'any 1939. A Tarragona es va tenir en consideració aquesta dinàmica i la voluntat política va jugar un paper molt important. Sobre aquell moment, Llop assenyala:

> El 5 de febrer de 1955 va prendre possessió un nou consistori a la ciutat de Tarragona, presidit per l'advocat Rafael Sanromà Anguiano. A l'estiu de 1956 es decidí construir un ramal cap a la Universitat Laboral de la línia d'energia elèctrica el Pont de Suert - Rubí, la qual cosa resolia el problema clau de l'abastament elèctric. Un cop resolt aquest problema, Sanromà va fer una aposta ferma per impulsar la industrialització. D'acord amb el governador civil, s'iniciaren gestions als minis-

203 Rosell, J. *Validez y limitaciones de un modelo de desarrollo industrial. El caso de Tarragona (1966-1981)* (Tesi doctoral). Barcelona: UAB-Facultat de Ciències Econòmiques i empresarials, 1983.

204 García Delgado, J. L. (dir.). *Lecciones de economía española* (3a ed.). Madrid: Civitas, 1997.

> teris de Madrid per tal de crear les condicions necessàries per obtenir beneficis o ajudes estatals i per captar empreses. Paral·lelament l'alcalde idea un pla d'adquisició de terrenys per fer-hi possible l'assentament de les possibles indústries interessades, foren foranes o bé desplaçades del congestionat centre de la ciutat.[205]

Posteriorment, assenyala Llop, l'aposta de l'alcalde de Tarragona va continuar amb el seu successor, Benigne Dalmau, que va ser nomenat procurador a les Corts; el nou president de la Diputació, Antoni Soler, cap de la Jefatura Provincial de Industria, i un nou governador civil, Rafael Fernández Martínez. «Aquests tres personatges protagonitzaran els anys següents, implicant-se decisivament, en diferents graus, en un afany industrialitzador que acabarà en escàndol.»[206]

Al marge del sentit i de l'opressió social i econòmica que podia representar l'activitat de compra i venda de terrenys a la zona, que va tenir conseqüències penals importants per alguns dels implicats, cal assenyalar que hi va haver un afany industrialitzador com a pauta del creixement econòmic. Si es vol, pot simplificar-se com a possibilitat de negoci d'uns professionals i/o funcionaris que prenien decisions públiques sense cap tipus de control polític, i, encara que va tenir conseqüències judicials, va possibilitar iniciar un procés d'atracció d'empreses foranes en un període de fort creixement industrial.

La política de promoció que va encetar-se no tenia una anàlisi econòmica rigorosa ni preferències sectorials, sinó que acceptava qualsevol tipus d'indústria. El deliri industrialitzador no tenia perquè centrar-se en la indústria química, i aquesta especialització no va ser clarament determinant fins a la segona meitat dels anys seixanta. Tot i que el sector químic tenia una certa tradició a la província, no era una activitat especialment rellevant a Tarragona ciutat, on no deixava de ser un sector relativament nou, tot i que amb grans possibilitats de creixement en aquell període. Aquesta reflexió ens l'assenyala un estudi sobre la industrialització de la zona que mostra la poca incidència i tradició del sector químic, a la vegada que n'indica la diversificació de línies de productes i l'àmplia distribució territorial:

> En la década de los años cincuenta, previa al verdadero crecimiento económico industrial de Tarragona, no existía aún una clara localización del sector químico en la provincia y las instalaciones en aquel entonces existentes de tal actividad se ubicaban en gran diversidad de localidades, si bien destacaba la de Flix, por el peso que le imprimía la Electroquímica y su filial, Industrias Químicas Reunidas. Aparte de estas, que eran las más importantes instalaciones, en el año 1958 cabía

205 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 36.

206 Llop Tous, J. *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 41.

> destacar también a S.A. Cros de San Carlos de la Rápita, José Mª Rofes de Reus, Productos Galimany S.L. de Valls, Pelitre Punta Azul S.A. de Querol, Antonio Domingo Valls de Pont de Armentera, Destilados Agrícolas Vimbodí de Vimbodí, Hispanor, S.A. de Montblanc, Ceratonia S.A. y Cepa, S.A. de Tarragona, Plasticel de Altafulla y Verges y Oliveras S.A. de Tortosa.[207]

El sector químic no tenia perquè ser la base del dinamisme industrial de Tarragona, ni per la seva tradició ni perquè aquest procés d'industrialització, inicialment dirigit per l'administració local, s'orientés d'aquesta manera. Cal considerar, però, alguns aspectes específics d'aquesta dinàmica d'atracció d'indústries per part de Tarragona que van afavorir la localització de grans empreses, com la gran oferta de terrenys plans prop d'un port que podia adaptar-se a les necessitats de transport del sector. Posteriorment, també va ser decisiu que la promoció industrial que es feia s'orientés a intervenir en decisions oficials, la qual cosa implicava l'assentament de grans projectes, i en aquells moments alguns dels sectors que podien tenir més possibilitats d'expansió a la zona eren l'automobilístic o el químic. La decisió es va decantar més cap al sector químic que cap a l'automobilístic, malgrat alguns intents de potenciar aquest segon sector[208]. Els elements, però, no eren tan favorables per a la localització de grans empreses de fabricació de vehicles, potser perquè la negociació per atreure-les era més complexa (ja que a principis dels anys seixanta totes les existents estaven ja localitzades i no se'n preveien de noves) i perquè, d'altra banda, la zona no tenia una gran tradició en l'activitat metal·lúrgica i no era capaç de marcar estratègies en aquest sentit competint amb altres llocs que volien també atreure aquest tipus d'empreses. La zona, sense gaire tradició en la química, sí que era coneguda per tenir una de les gran empreses químiques espanyoles de l'època, Cros, que en aquells moments estructurava una estratègia d'expansió i de col·laboració amb empreses estrangeres.

Per altra part, la indústria química va tenir un fort creixement durant els anys seixanta a Espanya. Era un sector que no podia mancar en un procés d'industrialització, i existien dos grans empreses espanyoles, UERT i Cros SA[209], amb

207 Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno – Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977. P. 30.

208 A principis dels seixanta es va instal·lar a Tarragona una factoria de muntatge d'unes furgonetes de SEAT, les Siata, però aquesta planta va tancar molt aviat. D'altra banda, a Valls hi havia en aquells moments una de les empreses amb més nombre de treballadors de la província, Maisa, dedicada, pràcticament en exlusiva, a la fabricació de components per a la indústria automobilística.

209 L'any 1873 es va crear The Rio Tinto Company, empresa britànica destinada a l'extracció de coure a Rio Tinto. L'any 1969 va fusionar-se amb Unión Española de Explosivos, creada l'any 1896, i es va convertir en el primer fabricant de productes químics a Espanya: UERT. D'altra banda, Cros SA es va crear a Barcelona el 1904 i va expandir-se per tot Espanya amb els superfosfats com a producte bàsic. L'any 1969, el grup financer italogrec Mora-Livanos en comprà el 30% i el vendrà

voluntat i previsions d'expandir-se, així com d'atreure inversions internacionals, sovint amb actuacions *joint-venture*, per crear noves plantes a Espanya. Aquestes empreses actuaven essencialment en química inorgànica, no hi havia grans empreses d'orgànica, derivats del petroli, al país. La producció i distribució de petroli estava molt regulada: hi havia Campsa[210] com a distribuïdora; Cepsa, amb una capacitat de refinament limitada, i l'INI, amb dues refineries, una a Puertollano i l'altra a Cartagena, però no hi havia grans empreses de química orgànica. Les dues grans empreses químiques —UERT i Cros SA— van veure una possibilitat de negoci en aquest camp, però les inversions requerides eren tan elevades que preferiren actuar-hi amb associació, principalment d'empreses estrangeres. Posteriorment serà el sector públic (primer mitjançant l'INI i després el seu sector químic, l'INH) qui intervindrà en aquesta activitat per abastar un mercat interior que donat el fort procés d'industrialització i l'augment de demanda necessitava disposar d'un sector químic, ja que els seus productes, i més els derivats del petroli (els plàstics) tenien un major protagonisme com a béns de consum i per participar en diferents processos de fabricació dins del conjunt de l'activitat industrial. En aquest marc, la majoria de grans inversions foranes es concentraren en química orgànica, és a dir, la derivada del petroli, sector en què voldran estar presents els dos grans grups químics espanyols i en què el complex petroquímic de Tarragona jugarà un important paper.

Es tracta de plantejaments industrials que tindran conseqüències posteriors sobre la zona, i la manca de previsió implicarà problemes d'ordenació urbana i d'estructuració de la ciutat i l'esgotament dels recursos hídrics. Tot plegat tindrà com a resultat el plantejament d'una especialització productiva que culminarà amb la ubicació d'una gran refineria al voltant d'aquestes indústries, la qual millorarà les economies d'aglomeració en el sector. Posteriorment, i com a culminació d'aquesta especialització, la província serà el gran subministrador energètic de Catalunya, no solament per l'existència de la refineria i la química, sinó també per la construcció de quatre centrals nuclears a la zona.

Els canvis en l'ocupació van ajustar-se al canvi de model productiu que s'implantà. El procés de fort creixement econòmic va fer disminuir l'ocupació agrària i augmentar la d'altres sectors d'activitat, la qual cosa va originar migracions inte-

posteriorment al Banc de Santader. Aquest donarà entrada a Torres Hostench, grup controlat per la kuwaitiana KIO. L'any 1988 es fusionen UERT i Cros SA per constituir Ercros.

210 Tortella, G.; Ballesteros, A.; Díaz Fernandez, J. L. *Del monopolio al libre mercado. La historia de la industria petrolera española*. Madrid: LID Editorial Empresarial, 2003. Un dels objectius en la creació de Campsa era que fos un conglomerat industrial que impulsés des de les activitats de refinament i distribució de petroli fins a una indústria petroquímica. La realitat, però, no va ser aquesta.

riors, tal com assenyala el desplaçament de població dels nuclis agraris (pràcticament totes les viles de la zona) cap a les àrees urbanes o les viles costaneres. La mà d'obra agrícola que es va traslladar cap als altres sectors productius no va trobar-se amb el problema de competir en un mercat de treball més qualificat, ja que la formació de la mà d'obra es va haver d'anar fent a poc a poc, encara que hi havia una certa estructura formativa de treballadors industrials a partir de la Universitat Laboral i les escoles del treball de Tarragona, Reus i Valls, i, amb menor incidència, de Tortosa[211]. La mà d'obra agrícola de la zona es va integrar bé a les activitats industrials, principalment la gent jove que tenia una certa formació a partir de les escoles rurals. D'altra banda, el treball industrial semblava que no era tan dur com l'agrícola i el sou era superior, una bona motivació psicològica per adaptar-se sense problemes. L'augment del nombre d'ocupats derivats de la immigració va plantejar una dualitat: d'una banda, va representar l'arribada d'una mà d'obra qualificada que venia amb garantia del lloc de treball, que es va responsabilitzar del funcionament inicial de les factories químiques, i de professionals ocupats a les administracions o serveis públics; i d'altra banda també de mà d'obra no especialitzada però que s'integrà bé en la construcció o en activitats industrials. Es va crear una dinàmica d'ocupació que va implicar, entre 1962 i 1975, la creació de 31.545 nous llocs de treball, xifra que representarà un augment del 18,58% en relació als existents. L'agricultura perdrà 25.372 llocs de treball, un 34% dels existents l'any 1962, mentre que l'ocupació en el sector industrial augmentarà un 42,7%, en la construcció un 146,24% i en els serveis un 48,04%. Conjuntament amb aquests canvis en l'ocupació es van donar modificacions molt més impactants en el VAB cf, que variava en un 15,5% anual acumulatiu en termes monetaris, mentre que el de la indústria ho feia en un 19,18% i el de la construcció en un 20,67%.

Aquest procés va generar una dinàmica econòmica al voltant de l'activitat industrial que ocupava molta mà d'obra durant el procés d'instal·lació i que va significar una consolidació inicial de l'ocupació quan les plantes començaven a funcionar, però després la creació d'ocupació es frenava en sec. Això va tenir efectes notoris sobre la resta d'activitats, ja que tot i que la química limitava els efectes induïts sí que en tenia via rendes, en el sentit que la nova ocupació necessitava habitatges i serveis. Per altra part, al costat de la dinàmica industrial i els efectes

211 La formació professional a la província s'inicia amb la creació de les escoles de treball a finals dels anys vint a Tarragona, Reus, Tortosa i Valls, centrades en la formació en les branques de mecànica, electricitat, fusta i construcció. Als anys cinquanta s'inaugura la Universitat Laboral a Tarragona, amb les mateixes branques però amb instal·lacions molt modernes per a l'època. A finals dels anys cinquanta s'hi incorporarà la branca de delineació i a mitjan anys setanta la de química, a l'actual IES Comte de Rius, a Tarragona. Vegeu: Piqué Padró, J. *75 anys d'ensenyament professional a Tarragona. De l'Escola del Treball a l'IES-SEP Comte de Rius (1928-2003)*. Tarragona: IES-SEP Comte de Rius, 2004.

multiplicadors d'aquesta, hi havia un turisme de forta estacionalitat que també generava un efecte similar sobre la construcció i els serveis.

El dinamisme econòmic estava molt centrat en l'activitat industrial, i durant els anys seixanta s'experimenta un creixement econòmic espectacular amb un canvi notori en l'estructura productiva motivat per inversions industrials i un assentament de nova població que dinamitzarà la construcció i implicarà canvis en els serveis. En aquest esquema es manifesten modificacions significatives de la productivitat per ocupat amb un fort augment en tots els grups d'activitat, amb variacions anuals elevades fins i tot en el sector agrari. De tota manera, el fenomen més rellevant que es pot observar en aquesta dinàmica és que la productivitat industrial, que l'any 1962 estava un 17% per sobre de la mitjana del total, serà l'any 1975 de més d'un 50% en relació al total, com assenyalen les variacions anuals acumulatives, en termes nominals, superiors a la resta d'activitats. L'important increment de la productivitat del sector secundari serà l'element principal del canvi econòmic de l'àrea. Aquestes dades s'analitzen en un estudi del CEPEDE de 1977 que valora les transformacions productives de la zona. El mateix estudi fa referència a les causes d'aquest fort augment de la producció i el valor afegit, els increments de productivitat, principalment en el sector industrial i també en l'agrícola:

> La explicación de este rápido crecimiento del VAN, en términos reales, con incrementos que a veces superan el 15% anual, hay que buscarla, fundamentalmente, en la conjunción de dos fenómenos simultáneos:
>
> *a)* En la intensa alteración de la estructura productiva sectorial, motivada por la progresiva expansión de la industria, que ha supuesto una fortísima elevación de la productividad de la mano de obra en la provincia.
>
> *b)* En el relativo mantenimiento, e incluso incremento, del valor añadido agrícola, pese a la reducción experimentada en la población activa del sector.[212]

És important recordar que el creixement de la productivitat industrial durant el període va ser molt superior al de la mitjana espanyola i catalana, i va fer que el pes del sector secundari passés a augmentar tres punts del conjunt català entre l'any 1960 i 1975. Aquest dinamisme venia determinat pel fet que el procés industrialitzador va ser de capital intensiu, amb una alta relació capital-treball i un efecte indirecte important de les inversions durant la instal·lació i la construcció de les plantes productives, principalment químiques i posteriorment energètiques. A la vegada, la seva concentració en el temps va generar canvis notoris i molt

212 González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977. P. 50.

accelerats en el conjunt de l'estructura productiva, amb un sector industrial molt tecnificat i altament competitiu, com recorda l'estudi del CEPEDE:

> Además, que el proceso industrializador haya tenido lugar, con mayor intensidad, precisamente en la última década, aporta una serie de factores adicionales a la explicación de la alta competitividad relativa de la industria de Tarragona.
>
> Entre estos factores merecen destacarse los siguientes:
>
> *a)* Un menor impacto de la obsolescencia del equipo sobre la producción que el detectado en otras áreas catalanas con mayor tradición industrial.
>
> *b)* Un mayor peso de industrias con tecnologías relativamente avanzadas.
>
> *c)* La presencia de mayores economías de escala.[213]

Tot i aquest creixement i expansió econòmica, aquest procés industrialitzador no va tenir coherència interna fins que no es va complementar amb el funcionament de la refineria d'Empetrol. La petroquímica anava creixent, però la matèria primera, l'etilè i el polietilè, s'havia d'importar perquè a la zona no se'n produïa prou per a les necessitats de la demanda existent. Les economies d'escala o de magnitud que anaven creant les noves plantes podien entrar en rendiments decreixents si no trobaven economies d'aglomeració[214], ja que la matèria primera s'encaria si s'havia de transportar de fora. Es podia generar una situació en què les empreses petroquímiques no poguessin continuar el procés de modernització ni adequar-se a les condicions tecnològiques que les economies d'escala els podien oferir. Amb aquestes premisses, era difícil que continuessin les inversions i les instal·lacions existents haurien pogut entrar fàcilment en un procés d'obsolescència, com podia succeir si el subministrador de la matèria primera no s'integrava en les economies d'aglomeració de la zona, cosa difícil de realitzar sense una gran planta de refinament. Instal·lar una refineria fortament integrada en el polígon va evitar el problema i les plantes van poder assolir grandàries adequades, la qual cosa va determinar possibilitats de creixement i transformació i va plantejar noves economies d'aglomeració a partir del funcionament de la refineria d'Empetrol l'any 1977. Aquesta argumentació ja va donar-se als anys setanta en estudis sobre la indústria química:

> De esta forma, la unión refinería-petroquímica supondrá una reducción en el coste de fabricación de las olefinas, ya que los excedentes y subproductos de una

213 González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977. P. 52-53.

214 S'entén com a economia d'escala la que es deriva de la disminució de costos en augmentar la magnitud de la planta. Les economies d'aglomeració, en canvi, provenen de la disminució de costos com a conseqüència de les interrelacions de les plantes amb l'entorn.

> industria encontrarán aplicación e incluso revalorización en otra. Frente a ello, varias son las empresas que cara a 1976 piensan instalarse en el Complejo petroquímico de Tarragona, y otras ya existentes, ampliar sus instalaciones con nuevas inversiones.[215]

Més endavant, l'anàlisi de Llop sobre el procés industrialitzador dóna per cert que les expectatives de les empreses que es van instal·lar a la zona abans de la refineria en contemplaren la construcció. En el llibre es valora el procés de decisió per instal·lar-la i els diversos interessos que van prendre posició en una resolució que aquestes empreses esperaven. L'autor és concloent:

> Ja ha quedat vist que les empreses petroquímiques es van instal·lar a Tarragona amb la promesa de les altes esferes del Govern que també s'hi instal·laria una refineria de petrolis per tal de subministrar-los la matèria primera per a la fabricació dels seus productes. La promesa resultava totalment creïble perquè, en el moment en què es va formular, la refineria més propera era a Cartagena, i la zona de Catalunya, València i Aragó era, amb diferència, la de més demanda de l'Estat espanyol. Tan incerta era la construcció de la refineria que la companyia Shell va decidir adquirir 140 ha de terrenys per implantar-la ella.[216]

De tota manera, no estava tan clar que la refineria s'instal·lés a Tarragona, tot i que des de finals dels seixanta des de Catalunya es demana al sector petroquímic espanyol, format per empreses de l'INI, la creació d'una refineria de petrolis al país, donat el seu dinamisme industrial i la seva capacitat de consum. Les discussions per instal·lar-la van ser importants, i el grup de pressió que es va formar per construir-la prop de Barcelona, concretament al Prat del Llobregat, va ser més fort que els que podien sortir de Tarragona, amb l'excepció de les expectatives de significatives inversions en petroquímica que ja havien fet grans empreses multinacionals (que no entraven en la lògica dels localismes sinó en la industrial i empresarial), que apostaven per Tarragona. Posteriorment, en aquesta discussió sobre on s'havia de situar la refineria a Catalunya s'hi incorporarà Tortosa com a punt de forçar la disputa entre els dos interessos dominants, encara que les possibilitats d'aquesta seran poques. En aquest procés de discussió i defensa d'interessos, els barcelonins —amb el suport de l'anàlisi del Servei d'Estudis del Banc Urquijo a Barcelona— van demostrar, com altres vegades han anat fent, que els

215 *La industria química en Tarragona. Especial consideración a la zona trébol*. Tarragona: Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos. Organización Sindical, 1974. P. 33.

216 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 108.

seus interessos eren de curta volada i que s'acabaven al costat de Barcelona, amb dificultats d'entendre el país com un territori més ampli.

Quan es decideix localitzar la refineria a Tarragona a principis dels setanta el procés d'industrialització a l'àrea s'havia consolidat: la indústria era el sector dominant en l'activitat econòmica, el port s'havia expandit, les economies d'aglomeració eren significatives, les inversions complementàries també i el posicionament de la zona en el sector químic espanyol era essencial. El paradigma de la industrialització s'estava complint, potser no va seguir la línia que es va plantejar a l'inici, però sí que va assolir l'èxit suficient perquè la base productiva de la zona s'orientés cap a la indústria. El procés d'industrialització s'havia accelerat molt ràpidament i no es van adonar que topava amb altres interessos que s'havien anat generant a la zona, potser no tan grans però sí cada cop més consolidats. No eren precisament els agraris ni l'activitat comercial d'aquests, ni els de la indústria tradicional que no s'havia transformat sinó que més aviat havia desaparegut immersa en l'obsolescència de les seves instal·lacions i productes. Allò amb què es va trobar davant el sector químic va ser un sector turístic que es disputava un espai comú, i el primer èxit dels interessos d'aquesta activitat va ser fer recular la refineria deu quilòmetres a l'interior de la zona Trèvol, que era on s'havien instal·lat les primeres plantes químiques, al costat del port, i on volia instal·lar-se primerament. Al mateix temps, els dubtes sobre el creixement de la química i la capacitat d'aquesta de dinamitzar la zona anaven sorgint en diversos fronts: estudis, informes, manifestos d'associacions de veïns i d'agricultors, interessos turístics... Aviat va haver-hi dubtes davant d'una situació incontestable com va ser el creixement econòmic que va viure la zona, però a finals dels setanta aquesta dinàmica va accelerar les contradiccions socials en un temps en què aquestes anaven prenent forma com a posicionaments polítics. Els dubtes sobre la química van ser fruit de dos factors: en primer lloc, el canvi polític que s'estava donant permetia reflexionar sobre aquests temes amb més sinceritat i llibertat, i en segon lloc, el procés preocupava altres interessos a la zona. L'economia creixia com mai ho havia fet, però el sector energètic i el químic eren els elements essencials d'aquest creixement i afectaven, i fins i tot en alguns casos hipotecaven, el dinamisme d'altres activitats. Un nou posicionament sobre l'economia de la zona venia per part d'organitzacions sindicals i empresarials i d'estudiosos sobre el tema, s'obria un ventall d'anàlisi més ampli que el monolitisme anterior de l'Organización Sindical. Val la pena concretar alguns plantejaments que hi va haver. Un dels primers posicionaments en aquestes reflexions a finals dels setanta serà el de CCOO, que assenyala:

> Podríamos decir que los efectos del complejo petroquímico sobre la economía de Tarragona, salvo los derivados de las grandes inversiones iniciales en el sector de

> la construcción y montaje, se limitan a los inducidos a través de las rentas salariales, impuestos locales, etc., y a una industria auxiliar muy reducida (mantenimiento y montajes) pero no suponen el desarrollo de nuevos sectores productivos complementarios ni el de sectores existentes en la zona.[217]

Per altra part, CEPEDE, un centre d'estudis empresarials de Tarragona, organitzava les anomenades Jornadas Económicas de Tarragona, en les quals integrava en un procés de discussió i d'elaboració d'anàlisis una forta representació empresarial i professional de l'àrea amb la participació de la nova classe política sorgida a mitjan anys setanta. En aquestes jornades es valoraven, amb certa preocupació, les conseqüències futures per a la zona de la dinàmica de creixement existent, amb diversos escenaris de futur que volien compensar els desequilibris territorials i l'excessiva especialització productiva. Entre les diverses reflexions que es plantegen sobre les possibilitats econòmiques i les contradiccions en el creixement, podem destacar la següent:

> Contradicción Salou - Zona petroquímica de Tarragona. Ni el Plan de Ordenación Urbana de Salou-Vilaseca, ni la acción del Ministerio de Industria, ni el Plan Comarcal impulsado por el Ministerio de Obras Públicas y Vivienda parecen llevar camino de resolver de una parte, dada la situación actual, la contradicción entre el potencial económico y la rentabilidad de Salou, y de otra el potencial económico y la potencialidad de la zona petroquímica.[218]

La crítica immediata al model de creixement generat va ser múltiple però poc consistent per donar una alternativa de creixement. La burgesia local no era industrial, les seves possibilitats econòmiques més aviat es van convertir en patrimonials per l'especulació del sòl que no pas van rendibilitzar activitats productives, tot i que mantenien un posicionament en el subministrament de serveis, amb timidesa, en la nova indústria. La crítica va ser més forta i decidida per part de la nova població arrelada a la zona, a través d'associacions de veïns, i el nou sector turístic. Els professionals i altres agents socials i polítics acceptaren l'statu quo, encara que algunes vegades s'utilitzava com a reivindicació d'oposició. En qualsevol cas, la situació era contradictòria i conflictiva, amb diverses opcions de creixement, i va determinar postures diferents que posteriorment es manifestarien a través de dinàmiques electorals. Les contradiccions eren més a nivell d'idees que no pas plantejaven alter-

---

217 CCOO. *Sacar a Tarragona de la crisis. Alternativa de CCOO*. Tarragona: Unión Local de CCOO — Imprenta M. Heredia. P. 3. (No té data però segons les referències i dades que dóna ha de ser d'enntre finals dels anys setanta i principis dels vuitanta).

218 González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977. P. 33.

natives, i per altra part la realitat va topar amb problemes precisos que en aquells moments ja començaven a ser preocupants, entre els quals cal assenyalar:

- La competència per utilitzar els recursos naturals, principalment l'aigua i el sòl.
- La dificultat de desenvolupar una indústria manufacturera al costat de la gran indústria química donades les diferències salarials i la seva integració productiva.
- La dinàmica de creixement de preus impulsada pel fort creixement econòmic del període, que va portar a fortes reivindicacions salarials.
- Les dificultats de regulació urbanística que la indústria posava i les condicions que imposaren les instal·lacions químiques al desenvolupament urbanístic de la zona central del Camp, que van determinar fortes contradiccions en l'ús de l'espai.
- El fet que els interessos químics es convertissin en un grup de pressió important, que va condicionar moltes decisions administratives i fins i tot polítiques del nou poder local sorgit de les eleccions municipals[219].

6.2 La consolidació del sector petroquímic. La resta d'activitats manufactureres

El sector químic es consolida a Tarragona a finals dels anys seixanta i serà el sector industrial dominant a finals dels setanta; aquests deu anys representaran un canvi important en l'estructura productiva de la zona i marcaran les bases del seu creixement durant els propers anys. La dècada dels seixanta s'inicia amb una important voluntat industrialitzadora i una activitat inicialment feble però diversificada en la qual podia inscriure's qualsevol cosa però que va desembocar en una clara especialització química i energètica al final dels setanta. Es va manifestar una significació subsectorial diferent en la composició del sector industrial, la qual cosa va significar que les activitats alimentàries, tèxtils i de confecció, que representaven més del 60% del valor afegit brut en l'activitat l'any 1962, en signifiquessin menys d'un 30% el 1975. El tèxtil de la zona no havia tingut mai una incidència notòria en el conjunt de l'activitat industrial catalana, però tot i el poc pes d'aquesta branca industrial, a l'àrea tenia un pes relatiu significatiu dins el conjunt del sector secundari. Des de mitjan anys cinquanta la crisi del tèxtil serà general a Catalunya;

219 Una de les més significatives i que va passar molt desapercebuda va ser la diferència notòria entre l'aprovació provisional del primer Pla Parcial regulador del polígon químic de Tarragona i la definitiva. La primera l'aprova l'Ajuntament i la segona la Comissió Provincial d'Urbanisme.

aquest fet portarà a una reestructuració amb l'ajustament de l'oferta a la baixa i significarà pràcticament el desmantellament d'aquesta activitat a les comarques de Tarragona. Per contra, l'alimentació, lligada als productes de la zona i amb majors possibilitats de penetrar en altres mercats, mantindrà els valors tot i perdre pes relatiu en el conjunt de l'activitat manufacturera.

Quadre 6.1. El PIB del sector industrial. Milions de pessetes

	1962	*1967*	*1971*	*1975*
Total	**3.134**	**7.476**	**14.280**	**36.564**
Mineria	55	108	127	3.909
Aigua, gas i electricitat	293	519	1.436	3.720
Manufactures	**2.786**	**6.849**	**12.717**	**28.935**
Alimentació, begudes i tabac	877	1.694	3.940	5.562
Tèxtil	400	536	750	954
Cuiro, calçat i confecció	212	782	985	1.737
Fusta i suro	250	594	720	1.341
Paper, premsa i arts gràfiques	68	162	412	1.177
Química	519	1.698	3.275	9.768
Ceràmica, vidre i ciment	87	259	597	2.501
Indústries metàl·liques	373	1.124	2.038	5.895
Distribució sectorial				
Total	**100**	**100**	**100**	**100**
Mineria	1,75	1,44	0,89	10,69
Aigua, gas i electricitat	9,35	6,94	10,06	10,17
Manufactures	**88,90**	**91,61**	**89,05**	**79,14**
Alimentació, begudes i tabac	27,98	22,66	27,59	15,21
Tèxtil	12,76	7,17	5,25	2,61
Cuiro, calçat i confecció	6,76	10,46	6,9	4,75
Fusta i suro	7,98	7,95	5,04	3,67
Paper, premsa i arts gràfiques	2,17	2,17	2,89	3,22
Química	16,56	22,71	22,93	26,71
Ceràmica, vidre i ciment	2,78	3,46	4,18	6,84
Indústries metàl·liques	11,90	15,03	14,27	16,12

Font: *La renta nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea 1955-1975*. Bilbao: Banco de Bilbao, 1978.

La química i el metall ocupaven un segon lloc en l'activitat manufacturera l'any 1962. Pel que fa a la química, se centrava essencialment en la significació de l'Electroquímica de Flix, algunes indústries al Montsià i d'altres que s'estaven creant a Tarragona. El metall es distribuïa en els grans centres industrials tradicionals, Reus i Valls, principalment, amb productes de consum final i com a activitats de manteniment i de servei a la resta d'activitats productives. A poc a poc el creixement d'aquests dos sectors serà important: la química anirà creixent, el 1962 representa prop del 25% de l'activitat manufacturera i el 1975 del 35%. Quant al metall[220], augmenta fins a 1967 i a partir d'aleshores se n'estabilitza la importància en el conjunt de l'activitat manufacturera de l'àrea. Dos aspectes més a ressaltar d'aquesta estructura industrial són l'augment de ceràmica, vidre i ciment als anys setanta a causa de la instal·lació de Cristalería Española a l'Arboç del Penedès i d'una cimentera a l'Alcanar, i el pes que tindrà la mineria, l'any 1975, com a conseqüència de l'extracció de petroli davant del Delta de l'Ebre, n'augmenta la importància si considerem «las actuales instalaciones del yacimiento Amposta cuya producción diaria es de 40.000 barriles, equivalentes a más de 2 millones de t/año.»[221]

L'estructura industrial es va modificar de manera important durant aquests anys i per l'evolució de les macromagnituds econòmiques s'observa que aquests canvis van tenir una incidència important en l'oferta empresarial del sector, com es pot veure analitzant les empreses de més de cent treballadors en dos moments del període, l'any 1958 i el 1974. De les 1.582 empreses (amb un total de 12.093 treballadors) que assenyala el Servei Sindical d'Estadística en el cens industrial de 1958, només tretze tenien més de cent treballadors, amb un total de 3.891persones ocupades; en canvi, l'any 1974[222], segons dades de la mateixa font, hi ha 42 empreses de més de 100 treballadors que ocupen 11.569 persones (el 47,81% dels treballadors industrials), d'un cens total de 2.020 empreses i 24.197 treballadors en el conjunt de l'oferta industrial. L'any 1974 hi havia empreses amb una estructura organitzativa notable, si ens atenem a la grandària d'aquestes, i amb uns criteris d'actuació en els mercats d'acord amb els temps. La base industrial havia agafat musculatura productiva: trobem empreses d'una certa magnitud en molts subsec-

220 Dins del grup del metall s'inclou l'auxiliar de l'automoció, una activitat de cablejat i d'electrònica que a Valls va tenir un impuls important a través de la empresa Maisa. Un estudi sobre la evolució i la història d'aquesta empresa es pot trobar a: Margalef, J. *El proceso de internacionalización del sector auxiliar de automoción en España. Estudio de dos casos: Maisa y Ficosa*. Madrid: FUNCAS, 2005.

221 Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno — Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977. P. 41.

222 Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno — Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977. P. 24, 53.

tors industrials i l'ocupació estava diversificada si considerem la realitat de 1974, quan hi havia, entre les empreses amb més de cent treballadors, nou químiques, tretze de productes metàl·lics i elèctrics, quatre de tèxtil i confecció, quatre d'alimentació, set de fusta, tres de material de construcció, una de pell i una altra de paper. Es tracta d'una diversificació que mostrava dos tipus d'activitats industrials, una de capital intensiu amb poca ocupació, com era la química, i les altres amb ocupació extensiva i una baixa relació capital-treball.

Quadre 6.2. L'estructura industrial bàsica. Grandària de les empreses

	Any 1958				*Any 1974*					
Nombre de treballadors	*101 - 250*		*Més de 500*		*101 - 250*		*251 - 500*		*Més de 500*	
	E	*T*	*E*	*T*	*E*	*T*	*E*	*T*	*E*	*T*
Alimentació, begudes i tabac			1	958	3	422			1	741
Tèxtil i confecció	3	528			2	437	2	612		
Paper i impremtes	1	115			1	148				
Pell					1	242				
Fusta i mobles					6	950	1	336		
Materials construcció					2	214			1	697
Productes químics			1	1.332	4	564	4	1.345	1	1.009
Productes metàl·lics i elèctrics	7	958			8	1.291	4	1.531	1	1.030
TOTAL	11	1.601	2	2.290	27	4.268	11	3.824	4	3.477

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno — Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977.

Entre les empreses més grans, amb més de 500 treballadors, el canvi estructural produït en l'activitat industrial solament havia permès augmentar dues empreses, a la Tabacalera i l'Electroquímica de Flix s'hi afegeixen Maisa, del sector metàl·lic, de Valls, i la cristallera de l'Arboç. L'any 1974 els productes metàl·lics i elèctrics, sectors que no tenien una especial relació amb la química, ocupaven el 33,3% dels treballadors d'aquestes grans empreses, mentre que la química n'ocupava el 25,22%. S'estructuraven després uns altres grups que tenien al voltant del 10% dels treballadors: alimentació, begudes i tabac (10,05%); fusta i moble (11,12%), i tèxtil i confecció (9,07%). Aquest era el potencial industrial de la zona a partir de la grandària de les empreses, i malgrat l'augment en el nombre de les més grans i la diversificació de l'ocupació en el sector industrial, el principal problema del sector era que no tenia interrelacions productives entre si. Es trobava desconnectat, no hi havia interrelacions de compra i venda entre els diferents subsectors, cada empresa anava ajustant les seves economies d'escala a partir del seu posicionament en el mercat, i només la química va trobar unes economies d'aglomeració molt

precises en el complex petroquímic de Tarragona (al qual s'anomenava zona Trèvol), al costat del port i al nord de la refineria. La resta de sectors van crear algun clúster en àrees molt precises, com va ser el cas, a finals dels seixanta i principis dels setanta, de la indústria del moble a la Sénia i Ulldecona. En canvi, entrarà en crisi la confecció al Tarragonès, que ocupava molta mà d'obra femenina. El metall i els manipulats s'assenten a Valls i Tarragona, també ocupant molta mà d'obra femenina, i al Montsià hi trobem indústries del paper, una fàbrica de ciment i el clúster del moble com hem comentat anteriorment.

6.2.1 El predomini de la indústria química

Les activitats industrials que podien liderar el canvi i la consolidació del sector amb una base tecnològicament acceptable i una estructura organitzativa que ho permetés eren diverses. Cal recordar que, d'entrada, l'activitat química no excloïa l'existència en el territori d'altres activitats industrials amb empreses prou significatives, com hem valorat anteriorment, però el protagonisme del sector era cada cop més important, i així que anaven passant els anys era cada cop més difícil imaginar una alternativa. En els inicis d'aquest dinamisme industrial hi podia haver alternatives a l'industria química, però la consolidació del sector químic com a activitat principal del sector industrial no va ser una casualitat sinó conseqüència d'aspectes diferencials entre aquesta activitat i la resta:

- Desconnexió intersectorial i territorial entre les diferents activitats no químiques: les empreses tenien més confiança en les economies d'escala que en l'entorn productiu.
- Augment de les economies d'aglomeració per part de la química en posar-se en funcionament la refineria. Aquest plantejament va formar part de l'estratègia del sector, amb solucions comunes per als problemes de subministrament: energia, aigua, deixalles, connexions, canonades, ús del sòl i adequació del sistema portuari. Cap altre sector va actuar amb criteris tan clars sobre l'entorn.
- Capacitat d'inversió i també de pressió suficient perquè les grans infraestructures de l'àrea s'adeqüessin a la seva funcionalitat. Expansió del Port de Tarragona; creixement urbà de Tarragona i la Pineda; subministrament d'aigua de l'Ebre; subministrament elèctric; normativa urbanística de l'espai industrial.

Aquests elements no es van donar a la resta de sectors ni en altres grans grups industrials amb interessos en l'oferta productiva de la zona: l'auxiliar de

la construcció, la confecció, el tabac, i l'ampli grup de productes i manufactura metàl·lica. No van crear interrelacions adequades entre si ni amb l'entorn, les seves possibilitats de creixement i d'expansió estaven en funció d'altres criteris. No hi havia la capacitat organitzativa que les grans empreses químiques tenien a la zona quan es va plantejar de manera decidida aprofitar les economies d'aglomeració que havien anat creant. Per altra part, aquests grups industrials tenien més facilitat d'inversió perquè podien obtenir recursos financers en funció de plans d'inversió que havien estat decidits fora de l'àrea però treballats a la zona. La majoria de grans empreses d'altres subsectors no tenien aquests plantejaments, no disposaven ni de la capacitat organitzativa ni de plans tan precisos; el seu condicionant de mercat, on no tenien cap posicionament dominant, els feia plantejar abans possibilitats d'adaptació a les condicions d'aquest i considerar la zona com a centre de producció limitat en les condicions immediates de l'entorn. Així doncs, quan els mercats es modificaren, aquestes empreses alteraren l'estratègia i fins i tot va haver-hi deslocalitzacions. L'exemple més clar d'aquesta dinàmica el tenim en la confecció i en la manipulació metàl·lica i elèctrica.

L'estructura industrial de mitjan anys setanta, tot i la seva relativa diversificació subsectorial i fins i tot la presència de grans empreses, s'ordenava en dos grups d'activitats molt diferents, un de capital intensiu i l'altre de mà d'obra intensiva. Aquestes dues activitats podien ser contradictòries, en el sentit que els salaris eren molt diferents i com que es trobaven en una mateixa realitat social podien plantejar problemes de comparació, com va succeir més tard. En aquell moment, però, la coexistència de les dues activitats es va donar gràcies a una especialització femenina de l'ocupació en les activitats de mà d'obra extensiva, i masculina, amb salaris superiors, principalment a la química. La grandària de les empreses podia tenir una incidència notòria en l'oferta industrial que hem considerat anteriorment, però en tenia més la productivitat per ocupat, que generalment en les empreses amb major ocupació acostumava a ser superior que en les més petites, tot i que les diferències venien per les particularitats de cada subsector. En aquest sentit, hi ha diferències importants entre la química, el subsector amb una major productivitat per ocupat, i la resta de subsectors, que tenien un valor molt inferior, principalment els de mà d'obra extensiva, com la confecció, el moble, la manipulació del paper i les activitats metàl·liques, amb una productivitat per ocupat relativament baixa. Entre 1965 i 1974 es dóna un canvi: la productivitat per ocupat l'any 1965 en la química significava una relació de 2,5 amb el conjunt de l'activitat industrial, mentre que l'any 1974 aquest indicador serà proper al 4,5. L'esforç inversor en un sector amb una clara expansió de mercat i amb uns criteris estratègics molt definits en el seu creixement, des del punt de vista d'economia empresarial més

que social, determinarà aquesta diferència clara amb la resta d'activitats i, el que és mes important, a partir d'aquest moment se'n consolidarà el pes econòmic, que es veurà complementat amb el subministrament de matèria primera per part de la futura refineria i el d'energia amb la construcció de tres noves centrals nuclears a la demarcació; més tard, davant la insuficiència d'aigua, serà el principal impulsor de portar aigua de l'Ebre a la zona del Camp. Tot això convertirà la química en la peça clau de l'activitat industrial de la zona, amb una forta capitalització que com dèiem anteriorment va condicionar creixements alternatius i va generar una forta dependència a l'economia de l'àrea.

6.2.2 La instal·lació d'una refineria

La consolidació i l'expansió de l'activitat química vindrà a partir del moment que es determina la construcció de la refineria. Aquesta decisió representarà entrar en una nova dinàmica industrial: es passarà de les economies d'escala de les plantes de producció, adaptades a un mercat interior, a tenir cada cop més importància les d'aglomeració en funció de la integració productiva que es pot donar en el sector, amb perspectives de mercat més ampli. L'absència d'aquestes interrelacions productives que permetessin economies d'aglomeració podia hipotecar el complex petroquímic que s'estava creant, com s'assenyala a l'època quan es consideren les dificultats del sector. En aquest sentit, es plantejava que el problema essencial era el següent:

> Escasa integración vertical en el sentido de las materias primas del complejo de Tarragona, donde se habían montado instalaciones de derivados intermedios y finales sin contar con la materia prima básica, lo que obligaba a efectuar un transporte masivo desde Puertollano y del exterior, con el consiguiente aumento del coste por la dificultad de dicho transporte. El complejo petroquímico de Tarragona no estaba integrado con una refinería, alternativa ésta que la experiencia previa internacional había consagrado como la más idónea tanto técnica como económicamente.[223]

La química, com a conseqüència de la construcció de la refineria, va mes enllà del terme de Tarragona i de la Canonja, salta a Vila-seca - Salou i a partir d'ara s'estendrà cap a Constantí, la Pobla de Mafumet i el Morell. Fins i tot Reus considera que la seva dinàmica va per aquest camí i construeix una autovia des de

223 Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno – Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977. P. 29.

la ciutat fins a final del terme —la carretera de Bellisens— per connectar amb la indústria química i amb la voluntat de fer-ho també amb el port.

Ja s'havia detectat la necessitat d'assolir unes economies d'aglomeració a partir de la integració productiva de les empreses químiques al voltant d'un gran subministrador de matèria primera, i aquest paper el farà la refineria. A principis dels anys setanta s'assenyala sense ambigüitats aquesta opció, en contra de les ubicacions alternatives plantejades, al Prat del Llobregat o a Tortosa. Els avantatges comparatius en les opcions de localització que s'estudiaren per influir en la instal·lació de la refineria eren diferents, per al Prat eren la proximitat del mercat de consum i també de subministrament de la matèria primera; per a Tarragona, l'activitat petroquímica existent i l'accessibilitat del petroli a través del port, i per a Tortosa, l'abundància d'aigua[224]. En aquesta situació, els agents locals i les preferències d'aquests hi tenien poca cosa a fer (a diferència d'anys anteriors), els interessos existents superaven la seva capacitat d'actuació política, i les opcions corresponien a una política energètica de l'estat, a actuacions de l'INI i de grans multinacionals que estaven a l'aguait de com poder jugar amb les alternatives que s'oferien. Però el dinamisme petroquímic que s'havia anat creant a Tarragona feia que tingués un paper important i l'opció de consolidar la dinàmica industrial que havia iniciat i en la qual ja estava especialitzada a principis dels setanta. Els lobbys locals tenien un paper molt secundari en aquesta decisió, no tenien la capacitat de pressió ni tan sols la de fer les anàlisis corresponents per justificar l'opció que defensaven, i només es van fer alguns manifestos a favor de la instal·lació de la refineria per part d'institucions empresarials, sindicals i locals, però amb poca possibilitat pràctica de tenir una gran transcendència més enllà de l'anècdota.

Barcelona volia la refineria al Prat del Llobregat, i tenia grans extensions qualificades com a industrials al costat del Delta i molt a prop de la Zona Franca[225]. Per altra part, les forces econòmiques catalanes consideraven que Catalunya necessitava una refineria, tal com es va documentar en diversos estudis, informes i campanyes de premsa, alguns sobre aquesta necessitat i altres sobre l'emplaçament. L'any 1969 el servei d'estudis del Banc Urquijo a Barcelona publica un estudi

224 Trías Fargas, R. (dir). *El petróleo en Cataluña. Análisis económico*. Barcelona: Servicio de Estudios del Banco Urquijo — Editorial Moneda y Crédito, 1969.

225 Al Prat del Llobregat hi havia un polígon industrial, el Pratense, de 306,68 hectàrees i una disponibilitat del 95% . El polígon va ser aprovat per silenci administratiu l'any 1970 i la revisió del pla comarcal de 1974 solament en va considerar 45 hectàrees com a industrials. En un estudi del Consorci de la Zona Franca de Barcelona sobre l'oferta industrial a Catalunya el 1975 es diu, sobre aquest polígon: «Gran parte de los terrenos de la zona fueron vendidos a Repesa donde pensaba instalar, en un principio, una refinería» (Margalef, J.; Santacana, F.; Vilaplana, J. *La oferta de zonas industriales en Cataluña. Tomo I. Barcelona ciudad y demás municipios del territorio municipal metropolitano.* Barcelona: Consorci de la Zona Franca, 1975. P. 184).

que determina les necessitats energètiques de Catalunya. En aquest treball es crea un grup pilot format per una sèrie de persones, empresaris essencialment, que representaven uns nous interessos econòmics a Catalunya, molt centrats en la idea de Barcelona i allunyats del tèxtil. Hi havia representants de la indústria, de la banca, de caixes d'estalvi, d'empreses de gas i electricitat, etc. De Tarragona solament hi havia, en aquest grup de trenta persones, el president de la Diputació, l'alcalde de Tarragona, i dos empresaris, un de vins i l'altre amb interessos de distribució de gasolines. El paper de lobby era insuficient, però la realitat era tossuda i l'estudi assenyalà l'opció de Barcelona per al consum i la de Tarragona com a consolidació del polígon petroquímic:

> El análisis de los costes de operación de estas refinerías da unos resultados ligeramente favorables al emplazamiento en Tarragona, debido a las diferencias substanciales en la inversión total derivadas de la disparidad entre Barcelona y Tarragona en los costes de adquisición de los terrenos. En cuanto a los demás factores de coste de la refinería, de entre los que el precio del crudo es, con mucho, el más importante (72% del coste total), no se han supuesto diferencias apreciables entre Barcelona y Tarragona.
>
> […]
>
> La instalación de dos refinerías en la región (una de 5 millones de t/año, energética, en Barcelona; y otra de 3 millones de t/año, petroleoquímica, en Tarragona) sería una solución óptima desde el punto de vista exclusivo de los transportes. En cambio, resultaría una solución considerablemente cara desde el punto de vista de los costes de operación.
>
> […]
>
> Sin embargo, una visión más amplia del problema hace considerar también como elementos fundamentales a tener en cuenta las posibilidades de desarrollo de la industria petrolquímica de base. En efecto, en términos de valor añadido, de puestos de trabajo creados y, en definitiva, de efectos multiplicativos sobre las economías regionales y peninsular, la instalación de un complejo petroleoquímico presenta ventajas macroeconómicas superiores a las que se derivan de la refinería en sí misma.
>
> […]
>
> En cuanto a la localización del complejo petroleoquímico contemplado, el área de Tarragona parece ser la más adecuada. Esto se debe a que Tarragona cuenta ya con una serie de proyectos y realizaciones susceptibles de convertirse en núcleo importante del desarrollo regional; a que la concentración industrial de Barcelona puede alcanzar, a plazo medio, límites antieconómicos y excesivos desde el punto de vista socio-urbanístico; y a que están pendientes de decisión definitiva una serie de proyectos petrolquímicos que en el caso de que se instalen definitivamente en Tarragona, contribuirán a robustecer el núcleo especializado ya existente, mientras que si van a Barcelona dispersarán este núcleo innecesariamente. En todo caso hay que hacer hincapié en que la decisión que se adopte en este momento puede comprometer irremediablemente el futuro de la industria pe-

> trolquímica tarraconense, mientras que en ningún caso comprometerá en igual grado el futuro del centro industrial que ya es Barcelona.
>
> La solución ideal según los resultados de este estudio consistiría en localizar la nueva refinería junto al mercado más importante de combustibles que es Barcelona, e instalar paralelamente un nuevo cracker de 225.000 a 230.000 t de etileno en Tarragona, contando con el necesario abastecimiento de naftas, por oleoducto, desde Barcelona. Desde el punto de vista práctico, esta solución «ideal» está condicionada, sin embargo, por el hecho indicado de que si la localización inicial de la refinería se establece en Barcelona se comprometerán seriamente las nuevas inversiones a realizar en el núcleo petroleoquímico de Tarragona. Dadas las circunstancias, la solución óptima consistiría, pues, en la decisión y anuncio simultaneo del establecimiento del cracker de etileno en Tarragona y de la refinería de combustibles en Barcelona. Si esta decisión simultanea no fuera factible, sería entonces preferible localizar en esta etapa la refinería y el complejo petroleoquímico en Tarragona.[226]

La indústria química ja existent a Tarragona va fer inclinar la balança per a la instal·lació de la refineria directament des de Madrid, des d'on la decisió es prenia amb una altra lògica: l'assegurança del subministrament de matèria primera i l'important efecte multiplicador que entre la refineria i el complex podien generar. Aquest dinamisme en l'estudi abans mencionat del Banc Urquijo representava un multiplicador per activitats induïdes d'1,55 en termes de VAB, una xifra relativament baixa, ja que el veritable efecte multiplicador va ser el que es derivaria de les economies d'aglomeració i el posicionament que generaria per al sector químic.

6.3 De la química i la refineria a les centrals nuclears

La base industrial que es va consolidar a finals dels seixanta anava avançant amb la seva pròpia lògica. Les transformacions de l'estructura productiva de la zona s'emmarcaren en un procés quasi unidireccional però que va tenir diversos matisos a l'hora de definir un model industrial que a més de la refineria es consolidaria amb quatre centrals nuclears. El creixement del consum energètic a Catalunya, i a la zona de manera molt particular, conseqüència del funcionament de l'activitat química i de refinament a mitjan anys setanta, van portar a considerar-la com a punt idoni per construir-hi tres centrals nuclears més, en part com a continuació de la seva tradició, donada l'existència de la d'Hifrensa a Vandellòs[227]. La construc-

226 Trías Fargas, R. (dir.). *El petróleo en Cataluña. Análisis económico*. Barcelona: Servicio de Estudios del Banco Urquijo — Editorial Moneda y Crédito, 1969. Tom 1, p. 51-53.

227 Era una societat hispanofrancesa per explotar la central nuclear de Vandellòs. Aquesta central es va posar en funcionament l'any 1972 amb una tecnologia francesa que utilitzava l'aigua del mar per a la refrigeració i a partir d'aquesta es va crear tota una infraestructura de transport cap al nucli

ció d'aquestes plantes energètiques va consolidar el model industrial que s'havia implantat a la zona i tindrà efecte a principis dels anys vuitanta, quan la zona passa de ser una àrea amb una indústria poc rellevant en el conjunt de l'activitat industrial espanyola, i fins i tot catalana, només coneguda per l'existència d'un gran polígon petroquímic, a convertir-se en el gran subministrador energètic de Catalunya i a ser el principal pol químic i energètic d'Espanya.

A finals dels anys seixanta, abans de la crisi del petroli de la dècada següent, es van fer una sèrie de projeccions sobre el consum energètic de Catalunya. Concretament, en el treball del servei d'estudis del Banco Urquijo[228] que hem mencionat anteriorment es va realitzar una anàlisi de les necessitats energètiques de Catalunya, de com fer el subministrament d'aquesta energia i de l'emplaçament dels centres productors. La base d'aquestes previsions eren les necessitats energètiques derivades del creixement de la producció industrial, de serveis i de les exigències del consum de les famílies. El previsible augment de la demanda va portar a estudiar les necessitats de subministrament i si una conseqüència immediata que es va derivar d'aquest treball del Banc Urquijo va ser on s'instal·lava la refineria que necessitava Catalunya, no va deixar de ser important plantejar una suficiència energètica, elèctrica, que s'havia de basar en la producció nuclear. Posteriorment, la crisi del petroli, per una part, i les opcions econòmiques de les empreses subministradores, per l'altra, van portar encara més a justificar la necessitat de la construcció d'una sèrie de grups nuclears. El fet és que el procés de creixement dels indicadors econòmics de la zona es consolidarà quan estarà en funcionament la refineria, amb l'augment de producció de les plantes químiques i l'important increment de la producció elèctrica amb quatre grups nuclears.

A partir d'aquesta situació, a principis dels anys vuitanta, de màxim creixement dels indicadors econòmics que aquestes instal·lacions podien oferir en el període de construcció i primers anys de producció, el dinamisme d'aquest pol químicoenergètic com a motor de creixement d'aquesta estructura es va esgotar. Es va entrar llavors en un llarg període de temps de manteniment de la producció i inversions de manutenció, la qual cosa va fer disminuir els efectes multiplicadors que s'havien manifestat anteriorment. La qüestió que a poc a poc planteja aquesta nova situació és quines poden o han de ser les forces econòmiques que permetin un creixement continuat —actualment també diríem sostenible—, i més si aques-

industrial de Tarragona i principalment cap al gran consumidor, Barcelona. Es complementava amb l'exportació del 25% de la producció cap a França, en funció de la participació francesa en el capital de la societat. La resta del capital estava en mans d'Enher (23%), Fecsa (23%), Hidroelèctrica de Catalunya (23%) i Fuerzas Hidroelectricas del Segre (6%).

228 Trías Fargas, R. (dir.). *El petróleo en Cataluña. Análisis económico*. Barcelona: Servicio de Estudios del Banco Urquijo — Editorial Moneda y Crédito, 1969. Tom 1, p. 76.

tes, que van trencar el model tradicional i ja s'havien consolidat, estaven esgotant el seu efecte multiplicador. La resposta a aquesta qüestió la trobarem als anys noranta, com a conseqüència de dos fenòmens: la reordenació del polígon químic de Tarragona com a base exportadora més que amb interès exclusiu en el mercat interior (que va suposar una nova onada inversora encara que relativament inferior a la inicial), i la pròpia dinàmica empresarial que s'havia generat als anys seixanta a la zona, que va ser capaç de donar alternatives de producció a un altre nivell. Això succeeix quan la indústria s'estanca i l'element essencial en el creixement econòmic passa a ser el terciari i la construcció, a partir dels anys noranta.

6.3.1 La producció d'electricitat. Les centrals nuclears

La dinàmica industrial de la zona era un fet, compassada d'una manera molt clara i fins i tot amb creixements superiors als que es donaven a tot l'estat. Tarragona configurava una estructura productiva necessària per al creixement de l'activitat industrial catalana, subministrava recursos derivats del petroli. S'havia decidit instal·lar a la zona la gran refineria de Catalunya per subministrar el complex i el mercat de consum català, principalment el de la zona de Barcelona. L'activitat industrial cada cop tenia més necessitat de garantir el subministrament elèctric, la zona era un consumidor cada cop més important i no hi havia producció a la demarcació. La producció elèctrica catalana provenia principalment dels salts dels rius lleidatans i de les tèrmiques del Bergadà i Barcelona. Les línies de transport s'orientaven cap al nucli central, el gran consumidor, Barcelona, el Baix Llobregat, el Vallès i la zona immediata d'influència. El complex petroquímic de Tarragona, doncs, podia tenir un nou perill d'estrangulament si no se'n preveia el subministrament.

La demanda d'electricitat era cada cop superior com a conseqüència del dinamisme industrial, el consum de les famílies i l'enllumenat públic. En aquesta realitat, els recursos hídrics de Catalunya resultaren insuficients per ampliar la producció, i les tèrmiques clàssiques tenien problemes de subministrament de carbó. Les empreses elèctriques eren monopolis geogràfics que es distribuïen el mercat i havien de subministrar-lo a partir de la seva pròpia producció, ja que les alternatives d'intercanvi d'excedents, en aquells moments, eren problemàtiques, en primer lloc per les dificultats de subministrament a les diferents àrees i en segon lloc per l'adequació de la xarxa d'alta tensió.

Les empreses elèctriques existents a Catalunya van decidir augmentar la producció a partir de l'energia nuclear. No era solament una opció d'aquestes empre-

ses, sinó que la decisió s'emparava en el Plan Energético Nacional[229], que estimava la instal·lació de 39 centrals nuclears a Espanya, de les quals 7 a Catalunya, totes localitzades a la província de Tarragona, concretament a Ascó, Vandellòs i l'Ametlla de Mar. L'aigua de l'Ebre va ser important en aquesta decisió, com ho van ser les facilitats de transport per passar prop el corredor de línies d'alta tensió de Mequinensa, Flix cap a Barcelona, i per altra part a Vandellòs i l'Ametlla de Mar, on l'estructura de transport s'havia realitzat a partir del primer grup nuclear a Vandellòs. A partir d'aquestes consideracions, la instal·lació d'una nuclear a Vandellòs, l'aigua de l'Ebre i la facilitat per adequar-hi el transport de l'energia cap als centres consumidors, l'alternativa de Tarragona per a la producció nuclear a Catalunya va ser clara, i més quant no hi va haver pràcticament cap oposició a la zona. Aquesta claredat en les opcions de localització va portar a construir dos grups a Ascó, en principi de 930 MW cadascun, que van entrar plenament en funcionament a mitjan anys vuitanta, un propietat de Fecsa i l'altre integrat per les quatre empreses catalanes que ja havien col·laborat a Vandellòs I i posteriorment construiran Vandellòs II, que començarà a operar plenament l'any 1988. Es podia argumentar com a criteri objectiu la voluntat de localitzar aquests grups nuclears a Tarragona, tot i que pugui semblar excessiu, però així es justifica en un estudi de l'any 1977 sobre l'economia de l'àrea:

> La aplicación de los criterios de localización dentro de Cataluña señala —atendiendo en especial al fundamental criterio de la necesidad de agua en abundancia para la refrigeración— la costa catalana y los márgenes del río Ebro. Si se eliminan las zonas más densificadas demográfica y económicamente de las costas de las provincias de Gerona y de Barcelona, queda la provincia de Tarragona. De aquí que todas las centrales nucleares de Cataluña hayan proyectado instalarse en la provincia de Tarragona, creando la antedicha importantísima concentración en la misma.[230]

Amb posterioritat s'iniciarà la construcció d'un altre grup, també a Vandellòs, de 1087 MW, que començara a operar plenament l'any 1988, i hi ha l'autorització per construir-ne un altre de 1000 MW. En el primer hi participaren les mateixes empreses que en el cas d'Ascó, amb una preponderància d'Enher, amb un 54% del capital. Aquest grup havia d'estar en funcionament l'any 1981; l'altre era de Fecsa i preveia posar-se en funcionament l'any 1983. La posada en funciona-

229 Cuerdo Mir, M. «Evaluación de los planes energéticos nacionales en España (1975-1998)», a *Revista de historia industrial*, 15, 1999. Tot l'augment de la producció elèctrica del primer pla es volia fer amb energia nuclear; es considerava que si aquesta representava l'any 1975 el 7,1% del total de la producció, en representaria l'any 1985 el 56%.

230 Muntaner i Pascual, J. M. *Coyuntura económica de la provincia de Tarragona (1970-1975)*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977. P. 274.

ment dels grups nuclears es retardava, la construcció s'allargava i les dificultats financeres de les empreses elèctriques promotores eren cada cop superiors[231]. L'any 1984 hi ha la moratòria nuclear, que va fer que aquest tercer grup que no va iniciar la construcció la desestimés per la moratòria i els propis problemes financers de l'empresa promotora.

El procés intensiu de nuclearització previst a la província va portar polèmica més que una forta oposició, amb tot un seguit d'estudis i d'anàlisi o de recerca d'informació per opinar. De veritable oposició no n'hi va haver, tot i que aquesta va ampliar-se a partir de 1975, ja que fins i tot la Diputació de Tarragona es va veure impulsada a dir alguna cosa davant aquesta situació. En aquest sentit, Muntaner i Pascual assenyala:

> Conviene resaltar a este respecto la insistencia de la Diputación Provincial en buscar la más amplia y detallada información sobre los peligros y repercusiones de los complejos nucleares. En agosto de 1975, se pudo dar cuenta al Pleno de la documentación recibida de la Junta de Energía Nuclear, de la que se desprendía el alto grado de seguridad que resulta del tipo y características de dichas instalaciones y de las exigencias legales y reglamentarias hacia las mismas.
>
> Sin embargo, la Corporación provincial resaltó que la aportación de la provincia de Tarragona al Plan Energético Nacional era más que suficiente con las centrales en funcionamiento y las ya construidas, lo que significaba, como se hizo constar posteriormente, la oposición rotunda y decidida a la implantación de «nuevas» centrales.[232]

No es va articular una oposició política a aquesta opció, la qual cosa no deixava de ser difícil. Però sí que va fer que les empreses elèctriques i els poders polítics locals haguessinn de respondre algunes qüestions, i això va determinar la necessitat de fer alguns estudis i recollides d'informació que permetessin considerar la racionalitat de les decisions, sovint per adaptar-les a situacions i actuacions que anaven avançant cada dia. Un d'aquests estudis, promogut per la Diputació de Tarragona[233], donava per feta la instal·lació de les nuclears i s'interessava més per la preservació de l'aigua que pels efectes de les plantes energètiques. En un altre estudi

231 La desaparició de la majoria de grans empreses elèctriques catalanes es pot relacionar de manera directa amb l'esforç financer que van fer en les seves inversions nuclears. El diari *El País* (11-03-1987) publicà un títol indicatiu: «Fecsa efectúa una autocrítica sobre su exceso de inversión nuclear para obtener más comprensión de sus interlocutores».

232 Muntaner i Pascual, J. M. *Coyuntura económica de la provincia de Tarragona (1970-1975)*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977. P. 272.

233 *Estudio de alternativas de aprovechamiento del río Ebro y de desarrollo socioeconómico y protección escológica de su valle*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1978.

no tan oficial dirigit pel sociòleg Mario Gaviria[234] s'analitza la realitat sociològica al voltant de tot el riu, però el problema continua sent l'aigua i només s'analitzen els efectes d'una central nuclear a Tudela. A l'Ebre català interessaven més els regadius, l'ús i el control de l'aigua, i en segon terme podia preocupar la nuclearització del riu. L'alcalde d'Ascó, Joan Carranza, sorgit com a oposició a les nuclears en les primeres eleccions municipals va perdre posteriorment les eleccions.

En definitiva, les comarques de Tarragona van ser considerades el lloc idoni per instal·lar-hi les noves centrals nuclears, en bona part per la poca resistència política i popular que hi va haver a aquestes decisions, que no tenien un impacte immediat en les principals zones urbanes de l'àrea. Les condicions de localització que oferia l'àrea, com hem mencionat abans, tant pels recursos naturals de l'aigua de l'Ebre com a sistema de refrigeració, com per la costa, un xic allunyada dels interessos turístics del moment, o la baixa densitat de població de les comarques interiors, van ser elements determinants per decidir-se per Ascó i Vandellòs. En aquest darrer cas també van ser determinants les economies d'aglomeració que trobaren al costat d'un grup nuclear en funcionament des de principis dels anys setanta[235]. La construcció d'aquests grups nuclears va significar al principi uns fluxos de renda importants cap a la zona propera que van començar a disminuir quan se'n va acabar construcció i van entrar en funcionament. Alguns municipis experimentaren durant la construcció un creixement demogràfic que no van poder retenir quan es va acabar, i es va passar a una continuació de l'emigració. Les nuclears van tenir efectes importants en l'estructura productiva tradicional dels municipis del seu entorn, i aquesta opció productiva també va condicionar moltes alternatives. En un estudi sobre els efectes de les dues centrals de la Ribera s'assenyala:

> Esta nueva realidad ya se empieza a plantear a los habitantes de La Ribera, al ver cómo van disminuyendo los empleos en la central y cómo se van reduciendo las horas extras en la construcción de la misma. El buscar soluciones se ha situado, incluso, en un plano de opción política, de discusión de partido, y estas soluciones pasan, básicamente, por considerar que el coste que ha significado para los habitantes de La Ribera la construcción de estos dos «engendros» de energía, se ve compensado por la localización de industrias u otras actividades económicas

234 Gaviria, M. *Vivir del Ebro*. Sant Sebastià: Editorial Lur, 1979.

235 Es van determinar inicialment alternatives en front de l'inicial de Vandellòs, com la de Pals (Girona), que no va prevaldre. Enric Juliana en l'article «Atonium» (*La Vanguardia,* 27/03/2011) recorda aquella situación, amb el subtítol «En 1966 se registró en Catalunya una singular pugna en la burguesía sobre la energía nuclear».

> en la zona, esto ya de entrada implica la aceptación de facto de la crisis que las centrales nucleares han planteado en la estructura productiva de la comarca.[236]

L'any 1974 la producció elèctrica de les comarques de Tarragona era de 4.802.163 kw, tenia vuit centrals de les 389 que hi havia al conjunt català, i representava el 34% de la producció i l'11% del consum. A mitjan anys vuitanta les xifres havien canviat: Tarragona produïa més del 70% de l'energia elèctrica de Catalunya i en consumia al voltant del 15%. La zona s'estava convertint, doncs, en exportadora d'energia: allò que anteriorment era Lleida amb la producció hidràulica, Tarragona ho era ara amb la nuclear. La producció d'energia elèctrica, conjuntament amb la dinàmica industrial que s'havia generat, emparava el model de creixement imposat. Els elements essencials eren les inversions externes determinades per un mercat més ampli, la ubicació a la zona en funció dels criteris de localització que el model petroquímic ja havia marcat amb una àmplia ocupació de sòl i les economies d'aglomeració. Aquestes opcions van potenciar un clúster energètic centrat en la producció elèctrica, la refineria i la petroquímica.

6.4 Les inversions industrials i el mercat laboral a mitjan anys setanta

El dinamisme econòmic de l'àrea es va centrar en les inversions industrials realitzades, essencialment per empreses foranes, des de 1965 fins l'any 1975, que van significar la creació de més 13.500 llocs de treball i més de 265.000 milions de pessetes de 1995 invertides. La dinàmica inversora no va ser uniforme al llarg del temps sinó que va tenir oscil·lacions; un punt àlgid va ser l'any 1967 i l'altre 1975, amb la inversió de la primera gran instal·lació petroquímica, l'empresa IQA, i de Cristalería Española a l'Arboç. Les inversions a partir de la consolidada per IQA augmentaran amb xifres relativament elevades en la petroquímica per la presa de posicions al polígon i posteriorment per les perspectives d'adaptació a la refineria. Les ampliacions, moltes de les quals d'adaptació de les empreses químiques i petroquímiques de la zona, van tenir una significació notòria i van representar un 54% de la inversió total. La incidència de les inversions industrials es va manifestar en la creació d'una activitat econòmica rellevant gràcies a les noves installacions que es construïen i a l'efecte inicial de forta creació de llocs de treball. Posteriorment van perdre aquesta significació, ja que les inversions d'ampliació, generalment, tenien un efecte menor sobre la creació de llocs de treball. Per altra part, la majoria de noves inversions implicaven una relació capital-treball eleva-

236 Margalef, J.; Gonzalez, A. "De la agricultura a las centrales nucleares. Transformación productiva de una comarca, la Ribera d'Ebre", a *CAU*, gener-febrer 1978.

da —i superior a la de l'estructura productiva existent— en els sectors inversors dominants, com el químic i l'auxiliar de la construcció, amb el ciment i el vidre.

La dinàmica industrial que es va generar va implicar la creació d'una dualitat productiva: d'una banda, empreses de procés continuat amb pes notori en la indústria química, amb una elevada relació capital-treball, i, de l'altra, empreses amb una relació capital-treball molt inferior. Aquesta relació manifesta que la química necessitava una inversió superior als cinquanta-tres milions de pessetes de 1995 per crear un lloc de treball, mentre que la resta de sectors amb deu milions en tenien prou. En aquests anys la química iniciava un procés, la refineria encara era un projecte (que tot i ser cada cop més madur encara no quantifica inversions a la zona), i les indústries químiques representaven el 60% del total invertit en indústria i una ocupació generada del 22%. Aquests indicadors ja estaven decidint de manera clara la dualitat productiva en el sector industrial: activitats de forta capitalització i poca ocupació, d'una banda, i activitats amb menor inversió i un major ús del factor treball, de l'altra. Aquesta dualitat assenyala una apreciació diferent de les retribucions del factor treball, en el sentit que per a la gran majoria de subsectors l'important serà el cost salarial, factor que no ho serà tant per als d'una elevada relació capital-treball, els quals valoraran més la qualificació.

*Quadre 6.3. Les inversions industrials en milers de pessetes. Pessetes de 1995, actualitzades pel deflactor del PIB**

	Inversions		*Llocs de treball*		*Química*		*Relació capital-treball*		
	Noves	*Ampliació*	*Noves*	*Ampliació*	*Inversió*	*Llocs de treball*	*Total*	*Resta*	*Química*
1965	7.617.147	2.667.132	572	72	4.761.426	114	15.969	10.420	41.767
1966	5.196.729	1.830.875	1.363	592	2.994.491	212	3.595	2.314	14.125
1967	36.312.804	1.316.211	1.432	278	31.039.124	567	22.005	5.765	54.743
1968	1.416.649	2.325.545	704	295	944.130	79	3.746	3.041	11.951
1969	9.838.095	6.128.747	466	246	11.777.506	350	22.425	11.573	33.650
1970	5.268.331	2.442.205	315	407	5.178.665	121	10.679	4.213	42.799
1971	11.000.143	6.071.289	708	657	13.247.346	143	12.507	3.129	92.639
1972	18.413.611	6.303.245	759	397	24.253.550	508	21.381	715	47.743
1973	2.794.013	22.420.759	303	750	6.043.519	79	23.946	19.683	76.500
1974	10.065.619	18.899.255	1.496	887	24.724.416	768	12.155	2.626	32.193
1975	64.837.468	22.547.304	649	143	8.159.278	60	110.334	108.232	135.988
Total	172.760.611	92.952.567	8.767	4.724	160.323.441	3.001	19.696	10.047	53.423

*S'ha utilitzat el deflactor del PIB cf de Prados de la Escosura, sèrie 1850-2000, en base a 1995.

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno — Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977; i González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977.

La seqüència temporal d'aquestes inversions impulsades pel sector químic marca uns cicles diferenciats i significatius, amb importants inversions entre 1965 i 1967 que crearan molta ocupació i culminara amb la inversió d'IQA, i inversions menors, encara que amb una línia creixent en el període 1967-1971. Tornaran a augmentar i arribaran a valors màxims en el període 1971-1975, amb importants increments de les noves inversions, de les ampliacions i de l'ocupació. L'any 1971 s'havia determinat que l'INI construís una nova refineria a Tarragona, la qual cosa va dinamitzar el cicle inversor, primer en projectes d'ampliació i posteriorment en noves actuacions.

Les particularitats específiques del factor treball en la seva adaptació a les condicions de l'oferta no va ser l'element essencial del dinamisme industrial de la zona, sinó que ho va ser el volum d'inversió realitzat. El factor treball en els inicis d'aquest procés era un element relativament escàs per poder-ne disposar el sector industrial en les condicions que demanava; l'emigració va solucionar el problema pels quadres i molts comandaments intermedis en les inversions foranes, mentre que en resta de casos amb aquesta i l'excedent de mà d'obra agrícola n'hi va haver prou. Per altra part, la demanda de les noves empreses no va generar cap problema, ja que quan necessitaven la major part de l'ocupació era durant el període de muntatge de les instal·lacions, dut a terme per personal especialitzat que treballava en atres indrets, cosa que els deixava un marge de previsió per formar el personal a ocupar posteriorment en planta (ja que des de que s'iniciava la construcció de les instal·lacions fins que aquestes es posaven en funcionament passava un temps significatiu que permeté preveure la formació de la mà d'obra). La població ocupada en la construcció i el muntatge de les noves instal·lacions industrials, generalment, no era la que posteriorment s'ocupava en les activitats productives a les noves plantes. Aquesta era fruit d'una selecció en què la formació i els contactes, en un mercat laboral estret, van tenir molta importància, així com el fet de portar els quadres intermedis i superiors d'altres llocs. La resta d'ocupació industrial, molt diversificada sectorialment, era ambivalent i es podia adaptar fàcilment d'unes activitats a les altres; potser el principal element de consideració a l'hora de contractar-los estava en una certa experiència de treball en un entorn industrial més que en la qualificació que poguessin tenir.

En aquest context dual en relació a la inversió i l'ocupació, la perícia de la petroquímica va ser molt superior a la resta d'activitats, que actuaven amb altres plantejaments de creixement i estaven molt limitades a unes possibilitats d'adaptació amb condicions favorables en l'ús dels factors de producció en un període d'expansió de mercat, en una situació en la qual difícilment podien influir, i que, per tant, s'adaptaren a les economies de situació que tenien en el territori. L'ac-

tuació de la química va ser molt diferent, el volum de les seves inversions amb una estratègia de creació d'un gran polígon va tenir uns efectes inicials via renda importants a la zona, en un marc en què no existia una interrelació productiva entre la petroquímica i la resta d'activitats manufactureres. La gran indústria petroquímica no va crear indústria auxiliar, no en tenia cap necessitat per funcionar. Aquesta, a més, no tenia gaire interès a localitzar-se prop d'una concentració petroquímica, ni per subministrament ni per avantatges de l'entorn, i tenia, en canvi, una certa precaució en la consideració de possible mimetisme salarial entre subsectors integrats administrativament en grups d'activitat similars però amb una capitalització molt diferent.

Tot i la importància de la creació de llocs de treball en les activitats industrials no químiques, que representaran el 77,75% del total dels generats en el sector secundari, aquestes tampoc no tindran un gran efecte multiplicador sobre el conjunt de l'activitat econòmica, segurament inferior al de la química en la dinàmica global de canvi que aquesta va representar. Es tractava d'activitats molt diverses que no tenien gaire relació ni lligam entre si, representaven només el 39,66% de la inversió realitzada i tot i la significació que tenien en la creació d'ocupació, no representaven un efecte salarial gaire superior, en termes globals, al de la química, ja que es tractava essencialment d'activitats de mà d'obra intensiva que ocupaven molta mà d'obra femenina, amb salaris relativament inferiors. Aquesta diversificació en sectors desconnectats productivament i territorialment en un entorn on no trobaven economies d'aglomeració no va fer possible generar efectes multiplicadors notoris excepte en el cas de la química. La majoria d'inversions industrials del sector no químic es recolzaren en altres elements de localització que oferia la zona i oblidaven valoracions globals i perspectives de generar economies d'aglomeració de l'activitat. Els criteris de localització eren per una part una estructura urbana amb un fort creixement demogràfic que es crea al nucli central del Camp i a l'entorn de Tortosa-Amposta, i, per altra, la instal·lació de centres de producció petits i mitjans, de treball relativament extensiu, en nuclis agraris on es manifestava un excedent relatiu de mà d'obra donat l'excés de població dedicada a l'agricultura. Així, podríem trobar factories tèxtils i de confecció en moltes viles del Tarragonès i l'Alt Camp, petites empreses de confecció i manipulats a les comarques interiors i empreses més grans al Baix Ebre i al Montsià.

Una altra dada que ens indica la significació i importància de les noves inversions industrials en el període 1965-1975 és que equivalien a més d'un 67% de l'augment del VAB del període i al 162,12% de l'increment del VAB industrial. La rellevància d'aquestes inversions en la modernització de l'oferta industrial de l'àrea va ser notòria i van tenir prou força per estirar en aquest procés la construcció i el sector terciari. La significació d'aquestes xifres assenyala que era difícil generar

aquesta capacitat d'inversió a l'àrea —dificultat que pràcticament es manté durant tot el període— a partir de l'estalvi i la iniciativa propis, de manera que aquest flux va venir de fora.

Els centres de decisió de la majoria de grans empreses instal·lades a l'àrea, principalment per la química, es trobaren fora. Això feia més fàcil recórrer a recursos externs per al funcionament i la instal·lació, i implicava que l'àrea solament era un centre de producció. Les factories, però, per funcionar, havien de buscar no només economies d'escala (que haurien pogut trobar en qualsevol lloc) sinó també d'entorn i d'aglomeració. Aquest serà un aspecte important en l'estratègia de la industria química a la zona, que impulsarà la instal·lació de noves empreses i ampliacions adequant el territori, el capital humà i les opcions alternatives d'inversió en funció de les seves necessitats. Trobar alternatives o fins i tot el cost d'oportunitat d'aquestes inversions es fa difícil, i més quan aquesta nova estructura productiva està actualment inserida com una de les particularitats de l'economia de la zona. Podem dir que a partir d'aleshores va començar a formar part de la tradició, i fantasiejar sobre què hauria pogut passar, donar alternatives sobre com hauria pogut ser el creixement econòmic i fins i tot quantificar-ho en base a costos d'oportunitat, és un exercici purament especulatiu. Potser s'hauria pogut donar un altre model per impulsar el creixement econòmic de l'àrea cap a uns paràmetres de modernitat en funció de les possibilitats que oferia l'economia espanyola a partir dels anys seixanta, però el que és manifest és que es va donar aquest, perquè hi va haver l'oportunitat de trobar-lo i la dinàmica va ser tan forta que ni tan sols els agents socials i polítics de l'àrea van saber-la modelar. Considerar l'esgotament del model tradicional i la incapacitat per part dels gestors d'aquell de trobar-hi una alternativa fa pensar que difícilment les opcions a partir del creixement autòcton haurien tingut les mateixes oportunitats. El que passarà, doncs, és que molt aviat les principals decisions internes i externes en el creixement econòmic de la zona giraran al voltant d'aquesta dinàmica inversora, centrada en els productes químics i energètics.

6.4.1 Els canvis territorials de l'activitat industrial

Unes anàlisis sobre aquest procés de canvi en l'estructura industrial de la província en el període que estem analitzant publicades a la revista del CEAM[237] divideixen la província en quatre àrees: el triangle central Tarragona-Reus-Valls; les comarques del sud, Baix Ebre-Montsià; el Baix Penedès, i les quatre comarques de l'interior. S'assenyalen, per a cada àrea, algunes particularitats de l'estructura industrial existent:

237 Margalef, J. «Tarragona. Industrialización en los años sesenta», a *CEAM. Revista de economía industrial* (Centre d'estudis i assessorament metal·lúrgic), 138, setembre-octubre 1976.

1. Sobre les comarques de la zona del Baix Ebre - Montsià, concreta:

> Las inversiones industriales han tenido un carácter de capital-saving con una baja relación inversión/empleo. La alimentación, material para la construcción, siderometalúrgico y madera han representado más del 80% de los puestos de trabajo creados con un 30% de las inversiones. En el extremo opuesto se encuentran el textil, papel y derivados, que con el 50% de la inversión representan un 15% del empleo.

S'especifica per aquesta zona, tot i que hi ha algunes grans indústries que distorsionen les xifres donat el poc pes de l'activitat industrial, que la majoria d'inversions tenen lloc en sectors manufacturers, majoritàriament en empreses petites i mitjanes.

2. Sobre la zona del Baix Penedès, assenyala:

> Podríamos resumir diciendo que a Cristalera Española S.A. corresponden más del 80% de las inversiones realizadas en la misma [la comarca] y más del 50% del empleo creado. Junto a esta empresa se encuentran alguna empresas siderometalurgicas, concretamente en L'Arboç, de calderería i material vinícola.

3. Pel que fa al nucli central, diferencia Tarragona, Reus i Valls, amb les següents consideracions:

> En Tarragona se han realizado el 60% de las inversiones provinciales y se ha creado el 34% del empleo. El dominio del sector químico es indudable, ya que él solo representa más del 90% de las inversiones habidas en el municipio y casi un 50% de los empleos del mismo.
>
> […]
>
> Reus es, después de Tarragona, la ciudad que ha recibido mayores inversiones, pero estas solo representan el 7% de las realizadas en Tarragona y el 35% de los puestos de trabajo creados en aquella. Estos porcentajes indican por si solos el desplazamiento industrial que se ha producido en las comarcas alrededor de Tarragona, con la preponderancia de esta última ciudad sobre los otros municipios de la zona.
>
> […]
>
> En Valls la mayoría de inversiones realizadas se concretan en los sectores siderometalúrgico y madera, a los que corresponde el 60% de las inversiones realizadas y un 90% del empleo creado.

4. En relació a la resta de la província assenyala que rep poca inversió industrial, i amb l'excepció de Flix, que representa més del 55% de la inversió realitzada en aquesta àrea i el 20% de l'ocupació creada, no hi ha cap nucli industrial significatiu:

> Las fábricas se instalan de forma aislada por los distintos municipios, aprovechando parte del excedente de mano de obra que ha originado la agricultura y aún no ha emigrado.

La inversió industrial realitzada a Tarragona entre 1965 i 1975 va ser 14,28 vegades superior a la de Reus i 68,83 a la de Valls. En tots els sectors productius aquesta va ser superior excepte en el tèxtil, el calçat i la confecció, que a Reus van significar més del 50% de les inversions industrials. La quantificació d'aquestes inversions, en el doble vessant de noves i ampliacions, i l'anàlisi de l'ocupació creada a nivell comarcal en el període 1965-1975 ens ajudaran a determinar les conseqüències territorials d'aquest canvi a la zona, destaca la concentració al Tarragonès on es van materialitzar un 86,97% de les inversions noves i un 65,41% de les ampliacions. A la resta de comarques, tot i una inversió molt inferior, van dominar les ampliacions sobre les noves inversions.

Tot i la importància de la inversió al Tarragonès, la dinàmica inversora es va donar a tot arreu, destaquen les inversions al Baix Camp, a Reus; al Baix Ebre, a Tortosa; al Baix Penedès, a l'Arboç, i a la Ribera d'Ebre, a Flix. A la resta de comarques el percentatge d'inversions va ser molt baix. En canvi, la distribució de l'ocupació va tenir un efecte més extensiu al territori, ja que hi havia una menor concentració al Tarragonès, on la majoria d'inversions eren de capital més intensiu. La incidència relativa de l'ocupació va ser rellevant a l'Alt Camp, el Baix Camp i el Montsià, seguides del Baix Ebre, el Baix Penedès i la Conca de Barberà, mentre que a la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Priorat va tenir una incidència menor.

Tot i aquesta dinàmica industrialitzadora en l'economia de la zona de mitjan anys seixanta a mitjan anys setanta, l'ocupació del sector industrial de la província era molt feble dins el conjunt català: l'ocupació del sector manufacturer representava el 4,69% del total d'aquest a Catalunya l'any 1965 i el 5,45% l'any 1975, tot i que progressa més que proporcionalment, amb un increment en aquest període del 27,70%, quan el català ho va fer en un 9,73%. Malgrat tot, la seva significació sobre el conjunt d'aquest és baixa. El creixement més rellevant a les comarques de la zona es donarà al Tarragonès, que absorbirà un 38,80% de l'augment d'ocupació entre els anys extrems del període; al Baix Camp, que n'absorbirà un 14,40%, i al Montsià, un 12,05%. Les dues primeres comarques seran les que tindran un major augment de població, i al Montsià s'iniciarà el fenomen industrialitzador de la Sénia — Ulldecona al voltant del sector del moble.

La dinàmica inversora i la concentració territorial d'aquesta van determinar, o va coincidir, que l'augment demogràfic es concentrés al Tarragonès i el Baix Camp, amb creixements que superen a la mitjana provincial. La resta del territori tindà un creixement memor, i al Priorat, la Terra Alta i la Conca de Barberà, tot i

augmentar l'ocupació industrial, disminuirà la població en el període. L'ocupació industrial augmenta fins i tot en comarques on disminueix la població, com és el cas de les quatre de l'interior, o on augmenta molt poc, com a l'Alt Camp i el Montsià. En termes globals, més que territorialitzats, podem establir una relació estreta entre aquestes dues dinàmiques, la demogràfica i la industrial, tot i que ràpidament la influència de la indústria a les zones més urbanes deixarà pas a altres components de dinamització demogràfica. A la resta de zones, l'extensió de la indústria es va donar en nuclis urbans amb una certa tradició en l'activitat, motivada per una inversió generalment forana al municipi i entesa com una possibilitat de negoci que es podia donar en funció del creixement econòmic del país i els avantatges relatius corresponents a la utilització d'un excedent relatiu de mà d'obra en empreses de treball extensiu que trobaren avantatge en les diferències salarials. S'hi instal·laven empreses de mà d'obra extensiva, petites o mitjanes, perquè l'excedent de mà d'obra era relativament abundant. L'exemple més clar el tenim en la instal·lació d'empreses mitjanes en municipis amb estancament o pèrdues de població, com va ser el procés d'implantació d'indústries a Montblanc, Gandesa i Falset.

Aquesta dinàmica de creació d'empreses sense gaires efectes sobre el creixement demogràfic també la trobem a Valls, potser el cas més paradigmàtic, amb empreses auxiliars d'automoció i de transformats metàl·lics de més de cinc-cents treballadors. També destaca el cas del Montsià, amb la implantació, amb una gran inversió forana, d'una cimentera, a més de la potenciació d'una activitat alimentària lligada a l'arròs i inversions en empreses del paper la dinamització l'eix la Sénia — Ulldecona, on es va crear una indústria del moble a partir d'esforços empresarials locals. Tot això va generar una activitat que a mitjan anys setanta ja havia consolidat productes, fàbriques i un dinamisme econòmic molt significatiu en un entorn essencialment agrari i amb dificultats per mantenir població i rendes en aquesta activitat.

És evident que el creixement industrial o el procés de canvi de l'economia de la zona tindrà efectes en tot el territori. Les possibilitats de creació d'empreses per actuar en un mercat interior amb forts augments de demanda es donaran de manera relativa a tot arreu, ja sigui a partir de persones de la mateixa localitat, originàries d'allà, o d'inversors externs. Aquests darrers es concentraran en actuacions més grans, que, sovint, per la seva importància, alteraran ràpidament l'equilibri productiu de molts municipis; d'altres, en base a plantejaments individuals (persones físiques no sempre originàries del lloc que instal·laven una nova empresa) o col·lectius, s'adaptaran a les circumstàncies del territori, i veuran una sèrie d'avantatges comparatius en la realitat social d'aquest i una actitud molt receptiva cap a

la indústria per part del treballador agrari o de la mà d'obra femenina, que podien constituir el gruix de l'ocupació. Però aquestes opcions, tot i la seva significació distribuïdora de rendes, no seran suficients per evitar la despoblació de molts municipis i comarques; només les grans inversions concentrades al Tarragonès i el Baix Camp, recolzades per l'estructura urbana de la zona, seran importants per consolidar els augments de població.

6.5 Alguns indicadors específics i diferencials de l'estructura industrial del període

En el període entre 1965 i mitjan anys setanta l'estructura industrial de la zona experimentarà un canvi que determinarà les particularitats de la indústria fins als anys noranta. Com a primera particularitat d'aquest dinamisme trobem l'augment que representarà la producció energètica dins el conjunt de l'activitat secundària i la pèrdua de la manufacturera tot i les importants inversions en la indústria química realitzades a la zona. Tot seguit analitzarem les particularitats d'aquesta realitat industrial considerant-ne tres aspectes característics. En primer lloc, compararem l'estructura empresarial en els moments inicials d'aquest procés, l'any 1965, i en uns moments en què no estava encara del tot consolidat el complex químicoenergètic, l'any 1977. Posteriorment establirem uns índexs d'especialització en relació al conjunt de Catalunya per concretar les diferències entre la base industrial dominant, centrada principalment al voltant de Barcelona, i la de Tarragona, i analitzarem desequilibris sectorials i de productivitat en el procés de canvi que es va donar durant el període.

Les diverses edicions de l'*Anuario Estadístico de España*, de l'INE[238], ens permeten valorar la realitat estructural de l'oferta empresarial i de l'ocupació en dos moments precisos que ens marquen els canvis en la indústria de la zona. En el quadre 6.4 hem indicat l'estructura empresarial i hem assenyalat el creixement dels diferents subsectors entre 1965 i 1977, diferenciant dins del conjunt industrial (on no hi ha la producció d'energia elèctrica) l'explotació de mines, corresponent al refinament de petroli[239], principalment, i a la indústria manufacturera. Les xifres del quadre ens indiquen el canvi de l'estructura industrial si observem la distribució subsectorial del valor de la producció, amb l'increment relatiu en la producció de la refineria i la pèrdua de pes de la indústria manufacturera. A partir

238 INE. *Anuario Estadístico de España*. Madrid: 1967-1982.

239 L'any 1977 hi havia dues refineries a Tarragona: ja funcionaven la primera fase de la de Repsol, amb uns set milions de tones, i la d'ASESA, que havia entrat en funcionament l'any 1966 i tractava unes set-centes mil tones de brut per produir principalment asfalts.

d'aquest marc que defineix molt bé la nova realitat de l'àrea podem entrar en més detall a considerar altres aspectes d'aquesta situació.

Quadre 6.4. La distribució sectorial de l'activitat industrial 1965-1977. Valors en milions de pessetes de 1995

	Ocupats per establiment		*Distribució ocupats*		*Vendes per empresa*		*Vendes per treballador*		*Distribució valor*	
	1965	*1977*	*1965*	*1977*	*1965*	*1977*	*1965*	*1977*	*1965*	*1977*
Total indústria	**9,99**	**13,99**	**100**	**100**	**83,97**	**489,94**	**8,37**	**34,99**	**100**	**100**
Explotació de mines (refineries de petroli)	7,64	28,72	3,79	4,39	10,15	10.961,18	1,37	381,69	0,6	47.81
Indústria manufacturera	**10,11**	**13,67**	**96,21**	**95,61**	**87,81**	**261,23**	**8,64**	**19,07**	**99,4**	**52,19**
Alimentació	7,2	7,97	15,1	8,15	138,85	244,49	19,35	30,73	33,31	6,82
Begudes i tabac	9,77	13,75	6,44	4,52	228,85	474,85	23,46	34,57	17,27	4,27
Tèxtil	46,79	50,87	13,9	7,64	281,67	293,33	6,04	5,76	9,57	1,2
Calçat, confecció i cuiro	17,52	37,2	6,28	6,06	100,29	267,81	5,76	7,13	4,11	1,19
Fusta i suro	3,7	5,81	12,92	14,98	10,43	32,38	2,74	5,63	4,15	2,28
Paper i arts gràfiques	9,14	14,59	4,63	6,34	31,97	153,53	3,43	10,56	1,85	1,82
Químiques	17,97	40,55	12	16,71	224,87	2.218,80	12,49	54,74	17,2	24,97
Vidre, ceràmica i ciment	8,08	13,64	8,79	10,89	18,66	180,97	2,33	13,31	2,32	3,95
Indústries de metall bàsiques	10,35	8,43	0,77	0,19	65,17	77,38	6,31	9,19	0,55	0,05
Transformats metàl·lics	29,49	17,44	19,19	24,52	121,70	147,22	4,12	8,51	9,06	5,65

* Les dades d'explotació de mines són de 1981. Això permet considerar la producció de Repsol.
Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Anuario Estadístico de España*. Madrid: 1967-1982.

En primer lloc, s'observa que la grandària mitjana de les empreses industrials augmenta pràcticament en tots els subsectors, molt especialment en el calçat i confecció i la química, i disminueix l'activitat del metall, conseqüència de la creació de molts petits tallers, qualificats com a industrials, que feien reparacions de xapa de l'automòbil i que hauríem de valorar-los més aviat com a subministradors de serveis de proximitat. Aquest augment implicarà una disminució en el nombre d'ocupats per empresa en aquesta activitat. L'augment de l'ocupació ens fa considerar que l'empresa reforça les seves estructures durant el període; passa de 10 a 14 persones ocupades de mitjana, increment que va implicar generar una estructura organitzativa més complexa i adequada a les necessitats de l'activitat econòmica. Trobem empreses relativament grans en el refinament, el tèxtil —tot i la seva ràpida pèrdua de pes a l'àrea—, la confecció, el sector químic i també en els transformats metàl·lics. Les vendes per empresa van tenir un augment significatiu en valors constants, encara que concentrat en les activitats amb les empreses de major grandària. En aquest sentit destaquen la refineria (dins de mines), la química,

begudes i tabac (amb un pes de significatiu de l'empresa tabaquera), i el tèxtil (que tot i que pràcticament no incrementa el volum de vendes per empresa manté una xifra de les més elevades dels subsectors industrials). En l'indicador de les vendes per treballador es passa d'uns valors similars per a tots els subsectors l'any 1965 a uns forts increments en la refineria i la química, mentre que en altres activitats, amb excepció de les alimentàries i de les de begudes i tabac, aquest indicador es troba per sota la mitjana de la indústria manufacturera.

Aquesta dinàmica porta canvis significatius en l'estructura industrial: la integració de les activitats químiques amb la refineria representarà més d'un 72% del valor de la producció, mentre que l'any 1965 significava poc més d'un 17% del sector industrial i el refinament no existia. L'any 1965, el grup industrial que s'estenia en la indústria alimentària, begudes i tabac representava el 50,58% del valor de la producció industrial; el tèxtil i la confecció, un 13,68, i els transformats metàl·lics un 9,06. És a dir, aquests tres grups, en conjunt, representaven prop d'un 75% de la producció industrial de la zona i passaran significar-ne menys del 20% l'any 1977. Aquest canvi en l'estructura productiva industrial de l'àrea tindrà unes particularitats molt precises i de diferenciació notable de l'oferta productiva existent en el conjunt català.

Durant el període considerat hi ha un procés de modernització en l'empresa espanyola que obliga a noves formes de gestió, amb sistemes de control administratiu obligats per les seves relacions laborals o amb l'administració, i no cal dir amb empreses dominants, que forçaren els seus subministradors a implantar nous sistemes de gestió. En aquest sentit, cal destacar que la majoria de noves inversions es realitzaren en empreses d'un certa magnitud que donaven per feta una gestió més gerencial, mentre que altres de menor estructura es van veure obligades a adaptar-s'hi, algunes per efecte mimètic i altres per adequar els seus sistemes d'organització a unes relacions de serveis o de subministrament més complexes, amb nous paràmetres, a més de les consideracions laborals i fiscals que les afectaven.

Al marge del procés de modernització empresarial, que no va ser solament una característica de la transformació industrial de la zona sinó que va afectar tota l'activitat empresarial en general, el sector tenia una estructura completament diferent de l'existent en el conjunt de Catalunya, molt condicionada per la significació de Barcelona, unes pautes de creixement molt similars a Girona i una clara desindustrialització a Lleida. En aquest sentit, per poder concretar més les diferències, hem establert uns índexs d'especialització[240] en funció de la significació sectorial de cada activitat a Tarragona i al conjunt català que ens permetran

240 Si l'estructura productiva és similar, l'índex s'apropa a la unitat, si està per sota l'activitat està menys representada i pel damunt més.

estudiar-la en dos moments en el temps per considerar-ne l'evolució. Els resultats del quadre 6.5. mostren la significació menor que tenia l'any 1965 la indústria manufacturera pel que fa a nombre d'establiments i ocupats, i la similar quant al valor de la producció, conseqüència de l'existència en el sector secundari d'una explotació minera i de pedreres superior. Considerant els subsectors de la indústria manufacturera, podem observar l'especialització de la zona en alimentació, begudes i tabac, fusta i suro, química i vidre, ceràmica i ciment. La resta d'activitats es troben proporcionalment menys representades: és molt baixa la importància del tèxtil, de la confecció (excepte en el nombre d'ocupats), el paper i les arts gràfiques, i el transformat metàl·lic. L'any 1977 es donen canvis importants, en el sentit que es modifica l'especialització de l'àrea en relació a Catalunya, augmenta la significació de l'explotació minera i disminueix la de la indústria manufacturera. S'aguditzen, doncs, les diferències en aquesta especialització, que a Tarragona continua sent en alimentació (que disminueix la seva diferència en relació al conjunt català), i en begudes i tabac, fusta i suro, química, vidre, ceràmica i ciment. Disminueix la incidència de la resta de sectors, que eren els de major especialització a Catalunya. En aquesta diferenciació cal ressaltar la pèrdua de significació relativa del tèxtil i especialment del valor per ocupat dels transformats metàl·lics.

Quadre 6.5. L'índex d'especialització de la indústria de Tarragona en relació a la catalana

	Índex d'especialització 1965			*Índex d'especialització 1977*			*Diferències de l'índex 1977-1965*		
	Establiments	*Ocupats*	*Valor producció*	*Establiments*	*Ocupats*	*Valor producció*	*Establiments*	*Ocupats*	*Valor producció*
Total indústria	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**			
Explotació de mines (refinament)	2,24	1,87	0,67	1,16	3,96	4,5	-1,08	2,09	3,83
Indústria manufacturera	**0,97**	**0,98**	**1**	**1**	**0,97**	**0,43**	**0,03**	**-0,01**	**-0,57**
Alimentació	2,31	4,07	3,96	2,71	1,78	1,31	0,4	-2,29	-2,65
Begudes i tabac	2,19	3,68	5,97	3,26	5,64	6,9	1,07	1,96	0,93
Tèxtil	0,28	0,43	0,3	0,23	0,35	0,17	-0,05	-0,08	-0,13
Calçat, confecció i cuiro	0,5	1,18	0,8	0,31	0,96	0,43	-0,19	-0,22	-0,37
Fusta i suro	1,21	1,87	1,26	1,33	2,29	1,69	0,12	0,42	0,43
Paper i artsgràfiques	0,56	0,7	0,43	0,56	0,81	0,59	0	0,11	0,16
Químiques	1,04	1,23	1,28	1,04	1,41	2,32	0	0,18	1,04
Vidre, ceràmica i ciment	1,55	1,25	0,58	1,41	1,73	1,46	-0,14	0,48	0,88
Inústries de metall bàsiques	1,42	0,47	0,15	0,48	0,14	0,03	-0,94	-0,33	-0,12
Total metàl·lics	0,33	0,72	0,41	0,73	0,74	0,34	0,4	0,02	-0,07

* Les dades d'explotació de mines són de 1981. Això permet considerar la producció de Repsol.
Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Anuario Estadístico de España.* Madrid: 1967-1982.

Els dos sectors determinants en la indústria catalana, un dels quals centrat ja al 1977 en una important crisi com era el tèxtil i l'altre amb unes expectatives significatives de creixement com era la metal·lúrgia, no només estaven poc representats en l'estructura productiva de les comarques de Tarragona sinó que a més van perdre significació relativa en el període 1965-1977. Això també succeí en una activitat que tenia un pes significatiu en l'estructura productiva tradicional de l'àrea, l'alimentació, que no va saber adaptar-se tan ràpidament a una nova forma de subministrament de productes, més transformats i elaborats per al consum urbà, en una dinàmica de creixement dels productes làctics i càrnics, lluny de la matèria primera del sector agrícola i ramader de la zona. Així, la química, el vidre i la ceràmica, i principalment l'especialització en refinament i la continuació de begudes i tabac (per una major elaboració de productes alcohòlics i vins, així com per la fàbrica de tabac a Tarragona), determinaren l'especialització productiva de la zona de mitjan anys setanta. Aquest fet implicarà un dinamisme diferent al cicle industrial de reajustament que s'iniciarà al país com a conseqüència de la crisi energètica dels setanta.

6.5.1 Desequilibris salarials i de productivitat en el sector industrial

Continuant analitzant les dades de les diverses edicions de l'*Anuario Estadístico de España* podem valorar l'esforç d'adequació dels subsectors productius industrials a la dinàmica que s'anava imposant en aquest fort creixement del sector. Estimar si l'augment de valor de producció de les empreses s'obtenia incrementant el nombre d'hores treballades o per canvis en el valor de la producció[241] ens pot servir per establir el procés d'adaptació i fins i tot de modernització del sector industrial en aquell període. El primer cas ens indicaria que no hi ha canvis de productivitat, ja que la producció és sempre la mateixa per hora treballada; mentre que el segon indicaria que hi ha increments de productivitat, manifestats per l'augment de la producció per hora treballada. Les dades ens permeten analitzar el cas de Tarragona en els mateixos subsectors contemplats anteriorment en dos moments, al 1965 i al 1977. El quadre 6.6 recull el resultat d'aquests càlculs per subsectors d'activitat complementats amb la significació del cost salarial sobre el valor de la producció.

En general, podem observar com el valor de la producció per empresa augmenta més per l'increment del valor produït per hora treballada que per l'augment de les hores; això es dóna en tots els subsectors excepte en alimentació i en confecció, calçat i cuiro. En les activitats de refinament, química, vidre, ceràmica i

241 Considerem valor de producció — empresa (VP/E) com la relació entre el valor de la producció total dividit pel nompre d'empreses. Si multipliquem numerador i denominador per hores treballades (HT) tenim: VP/E= (VP/HT) *(HT/E).

ciment és on augmenta més la producció per hora treballada, subsectors on s'havien fet la majoria d'inversions i corresponents a les grans empreses. En els sectors en què s'ha donat el major creixement de la producció s'observa la significació de l'increment del valor de la producció per hora treballada, la qual cosa assenyala l'augment de productivitat per ocupat o bé la fabricació de productes de major valor. Aquest fenomen generalitzable té, com ja hem dit abans, dues excepcions, l'alimentació i la confecció, sectors en què els canvis en el valor de la producció es donaran més per l'increment del nombre d'hores treballades que no per l'augment del valor per hora treballada. Aquest fet indica les dificultats de l'activitat alimentària de la zona per augmentar el valor del producte i la significació que per a la confecció tenia la disponibilitat de la mà d'obra —principalment femenina— i l'adequació d'aquesta a estructures empresarials o d'inversió sense gaire capitalització. Hi ha tres subsectors en què el conjunt de la variació del valor de la producció per empresa és conseqüència d'una disminució de les hores de treball que porta a fer tot l'esforç al valor de l'hora treballada: les activitats metàl·liques (bàsiques i de transformació) i el tèxtil. En aquest sectors hi trobem empreses més grans que van iniciar convenis col·lectius que impulsaren a la baixa l'augment de les hores treballades i, per tant, tot l'augment del valor de la producció s'assolia per augments en la producció horària.

Quadre 6.6. Indicadors del creixement del sector industrial a Tarragona entre 1965 i 1977

	Variació anual 1965-1977			*Distribució variació anual*			*Cost salarial *100/ Valor producció*	
	Valor producció empresa	*Hores treballades empresa*	*Valor producció hora treballada*	*Valor producció empresa*	*Hores treballades empresa*	*Valor producció hora treballada*	*1965*	*1977*
Total indústria	14,70	1,82	12,88	100,00	12,39	87,61	9,93	7,06
Mineria i refinament (1981)	58,22	7,35	50,87	100,00	12,62	87,38	63,24	1,38
Indústria manufacturera	9,09	1,63	7,46	100,00	17,93	82,07	9,61	12,26
Alimentació	4,71	4,08	0,64	100,00	86,49	13,51	1,79	4,87
Begudes i tabac	6,08	1,98	4,11	100,00	32,52	67,48	3,81	8,61
Tèxtil	0,34	-0,14	0,48	100,00	-40,92	140,92	16,24	25,61
Calçat, confecció i cuiro	8,19	4,80	3,38	100,00	58,70	41,30	12,18	25,69
Fusta i suro	9,46	2,81	6,65	100,00	29,69	70,31	21,56	30,50
Paper i arts gràfiques	13,08	2,55	10,53	100,00	19,50	80,50	24,64	19,47
Químiques	19,07	4,75	14,33	100,00	24,89	75,11	10,88	6,32
Vidre, ceràmica i ciment	18,95	1,51	17,44	100,00	7,95	92,05	32,20	20,05
Metall bàsiques	1,43	-2,75	4,18	100,00	-191,34	291,34	17,46	32,35
Transformats metàl·lics	1,59	-5,39	6,97	100,00	-339,69	439,69	24,03	29,19

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Anuario Estadístico de España*. Madrid: 1967-1982.

En aquesta dinàmica, sectorialment diferenciada a l'hora de determinar l'esforç de modernització de les empreses, podríem establir diverses possibilitats. En primer lloc, les activitats que es capitalitzen més (entre aquestes, la química, el vidre i la ceràmica, i el paper i les arts gràfiques) utilitzaran menys temps de treball per unitat de producte, adequaran la productivitat o actuaran en segments del procés que els permetin incorporar nous productes de més valor. En aquestes activitats els salaris normalment seran superiors a la mitjana del sector, principalment en les noves empreses, però tot i així el pes del cost salarial sobre el total del valor disminuirà. D'altra banda, en la resta de subsectors el cost salarial experimentarà un augment sobre el total produït i per ocupat, la qual cosa indica que en termes reals no podien absorbir-los sense incrementar el valor de la producció o bé la productivitat. Una de les conseqüències que aquesta dinàmica va tenir per al sector industrial de la zona és que va agreujar les dificultats de convivència entre subsectors d'activitats amb una repercussió sobre els costos salarials completament diferent, i aquest fet, com hem assenyalat quan hem establert la relació capital-treball de les inversions industrials, va implicar una política salarial a nivell de subsector clarament diferenciada. Es va crear una doble taula salarial: d'una banda, els subsectors més dinàmics i les empreses grans més capitalitzades, sovint amb conveni col·lectiu propi, i, d'altra banda, els sectors de mà d'obra extensiva, estructurats al voltant d'empreses petites i/o mitjanes que tenien dificultats de capitalització. L'equilibri durant uns anys es va mantenir gràcies a diversos factors, principalment:

- El predomini de la mà d'obra femenina en algunes activitats: confecció, calçat, transformats metàl·lics i manipulació del paper.
- La poca mobilitat de la mà d'obra donades les dificultats de transport públic i el baix índex del parc d'automoció.
- La construcció com a alternativa d'ocupació de la mà d'obra masculina. Tot i que els contractes eren per obra, la continuïtat d'aquests donava una certa estabilitat en l'ocupació i uns salaris puntuals similars als de la nova activitat industrial.

Aquest esquema d'equilibri de mitjan anys setanta passarà aviat per moments crítics que implicaran reivindicacions socials que des dels anys trenta no es veien a la zona. Des de principis dels anys setanta es va generar a Tarragona un moviment de vagues —en la indústria, la construcció i el muntatge—, en part per motivacions polítiques, però evidentment a partir d'una realitat social i demogràfica. Les condicions productives i socials eren una realitat propícia per plantejar aquestes reivindicacions laborals i socials, i, així, la nova realitat de l'àrea va anar impulsant moviments socials reivindicatius:

> La década de los setenta será una época de reforzamiento de las tendencias que ya estaban presentes en los sesenta: aumento de la industrialización y de la población inmigrada; creación de los estudios universitarios en Tarragona, con lo que supuso de inquietud y movilizaciones estudiantiles; la continua elevación de las reivindicaciones obreras —en 1973, según datos del Sindicato Vertical, se perdieron 11.312 horas; 19.488 en 1974; y 248.408 en 1975— a través de partidos y sindicatos.[242]

6.6 L'evolució del sector industrial des de principis dels anys vuitanta. Estructura productiva a l'acabament del segle

L'estructura industrial que es va transformar i consolidar a mitjan anys setanta va marcar l'evolució de l'economia de l'àrea per a la resta de segle i més enllà, i ho va fer en funció d'una anada i un retorn: la indústria va guanyar primer protagonisme en el conjunt de l'activitat econòmica de la zona i posteriorment en va perdre. En aquest apartat plantejarem l'evolució del sector fins a finals de segle en l'economia provincial a partir de la consolidació d'aquesta com a conseqüència d'un important volum d'inversions. A finals dels anys setanta l'activitat industrial es va ressentir de la crisi energètica i va entrar en un procés de reconversió a tot l'estat. Aquest fenomen va afectar menys Tarragona, on els principals sectors industrials eren relativament nous i no dels més perjudicats per la crisi del petroli. L'increment dels preus del petroli que es va donar entre 1973 i 1979 va tenir com a conseqüència una forta obsolescència de processos i productes que va implicar un menor creixement industrial, com recorden José Luis García Delgado i Rafael Myro:

> La ralentización del crecimiento de la productividad a partir de 1975 encontraría, de esta manera, un primer elemento explicativo en la menor tasa de aumento del valor añadido, dependiente de factores de oferta y demanda que han afectado al conjunto de la economía. Una segunda razón ha de buscarse, sin duda, en la disminución del esfuerzo inversor de las empresas en nuevos equipos, técnicas y productos.[243]

El cicle industrial va perjudicar menys l'àrea perquè la va agafar amb el peu canviat. La naturalesa de la crisi podia afectar un conjunt d'activitats productives existents però no els sectors que eren essencials i que havien rebut la major part de les noves inversions: el refinament, la petroquímica, la construcció de nucle-

242 Heras, P. *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: El Mèdol, 1991. P. 58.

243 Myro, R.; Gandoy, R. "Sector industrial", dins García Delgado, J. L. *Lecciones de economía española*. Madrid: Civitas, 1977. P. 246.

ars i la producció d'energia elèctrica per a aquestes. Les inversions van continuar en els sectors del refinament i químic fins a finals dels setanta, i a partir de 1975 també es va generalitzar la inversió en les plantes nuclears. Això va crear un efecte indirecte positiu en l'activitat productiva general per un augment de la demanda local, i posteriorment, amb el funcionament de les noves plantes, va significar un important increment de la producció. Els processos eren moderns i l'ajustament de l'activitat industrial, en tot cas, es va donar en les petites i mitjanes empreses, amb una significació menor en el conjunt del valor de la producció si considerem el pes de les més grans en el sector secundari de la zona.

La inversió va continuar a la zona a partir de mitjan anys vuitanta; fins i tot podem assenyalar que a partir d'aleshores va augmentar amb les de la refineria, les centrals nuclears i l'adaptació de les plantes químiques al nou subministrament. En el quadre 6.7 hem establert la relació de les inversions industrials a partir de les dades de la la publicació *Tarragona económica* de les cambres de comerç fins a 1995, en valors constants. Podem observar-hi diversos aspectes. En primer lloc, aquestes inverstions tindran dos puntes, una el 1976 que continuarà fins al 1978, principalment per les inversions en la refineria i el polígon nord, i l'altra de 1981 a 1983, quan es comptabilitzen algunes inversions energètiques[244].

*Quadre 6.7. Les inversions industrials en milers de pessetes de 1995**

	Inversions		*Llocs de treball*		*Química*		*Relació capital-treball*		
	Noves	*Ampliació*	*Noves*	*Ampliació*	*Inversió*	*Llocs de treball*	*Total*	*Resta*	*Química*
1976	164.248.751	26.907.976	809	211	187.382.261	104	187.409	4.121	1.801.753
1977	39.151.758	43.650.379	1.532	916	68.146.159	1.816	33.824	23.190	37.525
1978	9.498.069	47.477.206	412	325	45.352.319	328	77.307	28.418	138.269
1979	2.613.629	2.939.294	816	364	861.262	146	4.706	4.537	5.899
1980	12.656.535	60.629	145	293	6.788.277	270	29.035	35.291	25.142
1981	11.376.050	14.119.920	646	247	22.882.290	270	28.551	4.195	84.749
1982	1.644.457	6.295.808	410	726	542.192	21	6.990	6.635	25.819
1983	126.997.994	15.954.926	1.371	277	139.659.019	1.097	86.743	5.978	127.310
1984	1.835.243	5.374.497	1.140	771	746.560	56	3.773	3.484	13.331
1985	1.531.551	8.724.198	725	782	6.467.649	245	6.805	3.002	26.399
1986	15.658.958	7.664.684	1.511	565	1.657.480	163	11.235	11.326	10.169
1987	5.256.989	4.677.438	1.610	1.119	1.397.747	81	3.640	3.224	17.256

244 És difícil que el llistat reculli totes les inversions energètiques, algunes fetes com a cogeneració per les mateixes plantes químiques, per la qual cosa caldria investigar el pes de les nuclears en el total de la inversió directa a la zona. Podem considerar que les inversions devien ser força superiors.

	Inversions		*Llocs de treball*		*Química*		*Relació capital-treball*		
	Noves	*Ampliació*	*Noves*	*Ampliació*	*Inversió*	*Llocs de treball*	*Total*	*Resta*	*Química*
1988	4.341.758	4.651.054	1.883	515	1.859.858	195	3.750	3.238	9.538
1989	8.545.444	12.049.080	2.888	562	10.432.703	130	5.969	3.061	80.252
1990	7.382.083	16.774.183	2.668	1.531	8.822.913	225	5.753	3.858	39.213
1991	4.391.757	20.638.011	1.141	955	17.181.086	308	11.942	4.390	55.783
1992	11.442.788	31.141.653	1.814	283	26.207.718	165	20.307	8.477	158.835
1993	26.509.670	33.091.139	2.286	883	27.620.416	508	18.807	12.018	54.371
1994	15.848.545	30.411.249	1.437	338	23.513.271	100	26.062	13.580	235.133
1995	73.933.540	14.983.187	1.920	0	7.364.027	112	46.311	45.107	65.750
Total	544.865.569	347.586.511	27.164	11.663	604.885.207	6.340	22.985	8.852	95.408

*S'ha utilitzat el deflactor del PIB cf de Prados de la Escosura, sèrie 1850-2000, en base a 1995.

Font: Elaboració pròpia a partir de la publicació *Tarragona económica.* Tarragona: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació. Diversos anys.

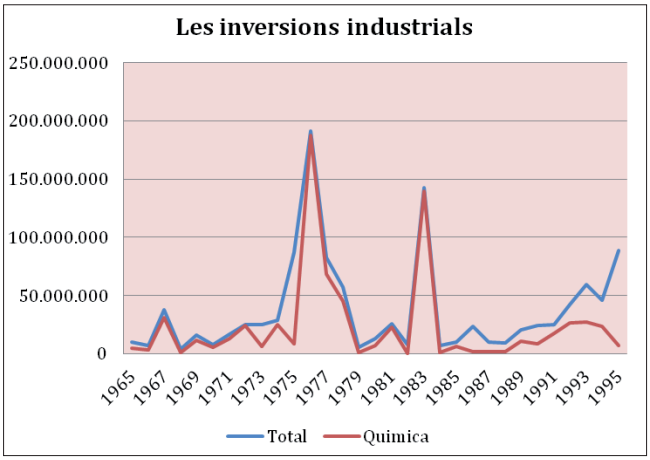
A partir de 1984 les inversions industrials es moderen i recuperen nivells similars als dels primers anys del la dècada dels setanta. Inicien un nou creixement als anys noranta, impulsat en part per la industria química, però aquesta ja no tindrà l'impuls que havia tingut anteriorment, ja que a partir de 1983 les seves puntes en proporció al total invertit tindran una línia decreixent i només prendran alguna rellevància entre 1991 i 1993, la qual cosa permetrà que tornin a jugar un paper anticíclic en l'economia de la zona. La importància de la capitalització de la química també es deixa sentir en aquest període: el sector continua amb una relació capital-treball molt superior al total i molt diferenciada de la resta de sectors, amb els quals manté un diferencial molt elevat, equivalent d'u a nou, molt superior al del període de 1965 a 1975, quan era d'u a cinc. La dicotomia de les inversions continua entre la química i la resta de subsectors industrials; per a la majoria, la incidència dels costos salarials serà important donada la poca capitalització per lloc de treball, mentre que en el cas la química aquests costos salarials podran relativitzar-se per l'elevada capitalització per lloc de treball creat.

6.6.1 Un llarg cicle d'inversions industrials

La indústria, i molt específicament la química, han tingut una gran significació en el model econòmic que es va implantar als anys seixanta, importància que ha vingut determinada pel volum de les seves inversions. Analitzar el conjunt de les inversions industrials diferenciant les noves, les ampliacions i les de la química,

així com la creació de llocs de treball i la seva influència sobre el VAB de l'àrea al llarg d'aquest període de més de trenta anys que va des de 1965 fins a 1995, ens ha permès conèixer d'una manera més precisa la significació del procés d'industrialització a la zona.

Les inversions a l'àrea han seguit un cicle molt determinat influenciat pel total de la inversió química, que ha experimentat una sèrie de diferències per períodes en funció de les expectatives estratègiques de les empreses instal·lades. Comentàvem anteriorment la significació de la refineria per determinar el dimensionat del polígon i que va ser a partir de la construcció i la posada en funcionament d'aquesta quan es donà el màxim de la inversió a l'àrea. La coincidència de les inversions de la química amb els totals en aquest període va ser absoluta; en altres situacions, tot i la significació del sector, la relació experimenta diferències a considerar. La importància de la química sempre era elevada i marcava en gran mesura el perfil inversor, si considerem que va representar percentatges propers i superiors al 80% a finals dels anys seixanta, entre 1967 i 1969, quan la dinàmica industrial de la zona es va orientar de manera clara cap a la química. Aquestes actuacions, sense ser de les més importants, tindran una gran significació relativa ja que marcaran les bases de l'expansió futura. L'altre període és el de construcció i posada en funcionament de la refineria, entre 1976 i 1978, amb màxims d'inversió (molt elevada en xifres absolutes). El tercer moment és de 1981 a 1983, quan la refineria acaba la seva segona fase i la resta d'empreses adapten les inversions a les noves possibilitats que els ofereix el subministrament d'aquesta. Entre aquests punts de major importància relativa, amb xifres molt elevades d'inversió, en trobem d'altres de més mesurats, amb una disminució de la seva importància relativa i absoluta. Les xifres d'inversió permeten observar que hi ha dos períodes que experimenten un augment en altres activitats: entre 1970 i 1973, quan s'està a l'expectativa o a l'espera d'adequar plantes a l'efecte refineria i es duen a terme importants inversions en material de construcció i ciment, i en el llarg període entre 1985 i 1995, quan la significació relativa de la química disminueix i comencen a prendre importància altres tipus d'inversions, gairebé sempre concentrades en empreses puntuals com l'alimentació, l'auxiliar d'automoció i, posteriorment, el paper.

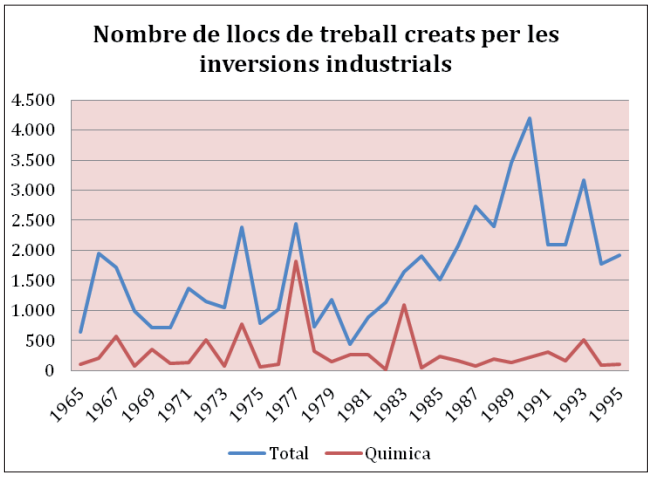

Font: Elaboració propia a partir dels quadres 6.3 i 6.7

Les inversions industrials han creat una important ocupació directa en el sector secundari de l'àrea, però la creació de llocs de treball ha estat sempre molt superior en la resta de subsectors que en la indústria química, que solament en creava els moments de posada en funcionament de noves plantes, però en canvi no en generava gaire en les inversions d'ampliació o de modernització de processos, en les quals normalment reorientava les funcions de les plantilles existents. La resta de subsectors assenyalen una major creació d'ocupació que la química, principalment a partir de 1985, quan noves activitats de mà d'obra extensiva s'instal·len a la zona. El sector químic, en canvi, ha tingut en les inversions una relació capital-treball molt més elevada que la resta, fet que s'ha manifestat especialment en el període entre 1976 i 1985, quan es porten a terme les grans inversions de la refineria i l'adequació de la resta d'empreses per adaptar-se a les economies d'aglomeració que aquesta possibilita. Per altra part, hi ha diferències importants al llarg de tot aquest llarg període en la capitalització per lloc de treball, molt elevada a la química: disminuirà en la segona meitat dels vuitanta i tornarà a augmentar amb el canvi l'estratègia de les empreses per passar del mercat interior a constituir-se com a plataformes d'exportació.

L'efecte d'aquestes inversions sobre el VAB va ser molt rellevant, hi ha una alta correlació entre l'increment del VAB i les inversions industrials entre 1965 i 1980. A partir d'aleshores la relació que s'observa és més contradictòria: hi ha situacions de disminució de les inversions i augment del VAB i altres d'increment de les inversions i menor augment o fins i tot disminució del VAB. En qualsevol cas, a partir de 1986 els efectes de les inversions industrials tenen una incidència menor sobre el VAB, especialment les de la indústria química, amb un efecte multiplica-

dor inferior tot i l'elevada relació capital-producte, perquè com que no crea gaires interrelacions productives amb la resta de sectors de la zona hi haurà un efecte fuga important dels efectes multiplicadors d'aquest sector cap a fora de l'àrea.

Font: Elaboració propia a partir dels quadres 6.3 i 6.7

En definitiva, el sector químic ha jugat un paper important en la modernització de l'activitat productiva de l'àrea. Ho ha fet per la importància de les seves inversions, però sempre d'acord amb la seva lògica, que ha anat a cercar tres equilibris: l'estructura òptima de les plantes (la qual cosa equival a buscar economies d'escala en aquestes); les possibilitats de les economies d'aglomeració que ha sabut crear i impulsar per la seva activitat a l'àrea; i, en tercer lloc, els criteris de decisió d'inversió a partir de les empreses matriu, ja que cal recordar que la rellevància de la indústria química a Tarragona se centra abans en ser un centre de producció que no de decisió. El quadre 6.8 relaciona els paràmetres d'inversió industrial i la variació del VAB en seqüències temporals. S'estableix un efecte multiplicador[245] entre la relació d'inversió i l'augment del VAB, desglossat entre el VAB industrial

245 L'efecte multiplicador indica la relació que hi ha entre les inversions i l'augment de la renda. Si les inversions són baixes i la renda augmenta molt, l'efecte multiplicador d'aquestes serà alt; si, al contrari, aquestes són elevades i la variació de la renda és insignificant, serà baix. Que sigui alt o baix per una mateixa inversió està relacionat amb les fugues de l'efecte, és a dir, si bona part dels seus efectes tenen lloc fora del territori perquè aquest no pot subministrar els inputs necessaris. Un efecte multiplicador típic estaria entre l'1,5 i el 2. L'accelerador és la incidència que té en el temps la inversió sobre l'increment de rendes. Són dos conceptes molt similars. La importància d'aquest indicador és que determina quina és la inversió que es realitza en funció de l'augment temporal de la renda, i assenyalaria una propensió marginal a la inversió. Els valors normalitzats estarien entre un 0,20 i un 0,40. Vegeu: Lipsey, R. G. *Intriducción a la economía positiva* (13a ed.). Barcelona: Vicens Vives, 1999.

i el de la resta de sectors. El resultat és que aquest estava al voltant de l'1,75, és a dir, per cada cent unitats invertides s'incrementava el VAB un 175 en el període 1965-1970. A partir d'aleshores aquest efecte va disminuint fins als anys 1986-1990 i tornar a prendre valors inferiors a partir d'aleshores. S'estableix una relació mitjana d'1,09 per a tot el període. El desglossat entre els components sectorials del VAB també permet observar com la incidència de la inversió industrial ha estat sempre superior a la resta de sectors que en la mateixa activitat secundària. Aquest fet, fins a cert punt contradictori, l'hauríem de complementar amb la disminució de la incidència de la variació del VAB industrial sobre el total, que assenyala que els elements de creixement de l'economia han tingut un component important fora de les inversions industrials. De tota manera, l'efecte multiplicador de les inversions industrials d'aquests anys no és gaire alt i amb tendència a decréixer. Un aspecte molt específic a assenyalar d'aquest procés és que com que es tracta d'inversions en sectors i empreses noves, hi havia fugues importants d'aquestes inversions cap a fora, la qual cosa condicionava l'efecte multiplicador, ja que havia d'adquirir molts inputs, principalment de capital, maquinària i organització, en empreses sense relació amb l'àrea. Això va fer, encara més, que l'efecte multiplicador fos relativament baix, i encara més sobre l'ocupació. L'alternativa hauria pogut ser generar un major efecte indirecte, però aquest també va ser baix en termes nets, ja que difícilment l'estructura productiva existent podia interioritzar més aquest creixement.

Quadre 6.8. Indicadors de la variació del VAB i la relació amb les inversions industrials (Milers de pessetes de 1995)

	VAB total	*VAB Indústria*	*Inversions indústria*	*VAB total / Inversions (1)*	*VAB Ind. / Inversions (2)*	*VAB resta/ Inversions (3)*	*La indústria en el total (1)/(2)*	*La resta de sectors en el total (1)/(3)*
1965-1970	143.822.000	68.338.000	82.360.471	1,75	0,83	0,92	47,43	52,57
1971-1975	252.869.000	95.553.000	183.352.706	1,38	0,52	0,86	37,68	62,32
1976-1980	396.691.000	63.086.000	349.204.226	1,14	0,18	0,96	15,79	84,21
1981-1985	103.651.000	44.788.000	193.854.644	0,53	0,23	0,30	43,40	56,60
1986-1990	260.929.000	80.386.000	87.001.671	3,-	0,92	2,08	30,67	69,33
1991-1995	391.450.000	-45.970.000	262.391.539	1,49	-0,18	1,67	-12,08	112,08
TOTAL	1.549.412.000	306.181.000	1.158.165.257	1,09	0,26	0,83	23,85	76,15

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de: *Tarragona económica.* Tarragona: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació. Alcaide, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

Tot i aquesta problemàtica de relació intersectorial i internalització dels efectes induïts per les inversions industrials cap a la zona, la rellevància del sector

químic en la renovació del sector industrial de l'àrea ha estat determinant. Malgrat tot, des de fa una sèrie d'anys els efectes de les seves inversions, funcionament i actuacions no són tan significatius sobre el conjunt de l'economia de la zona com ho eren abans. Aquest fet es reflecteix en el quadre amb la caiguda dels indicadors, i principalment el que assenyala la rellevància de l'augment del VAB industrial en el del conjunt de l'economia. Aquests indicadors a la baixa i amb efectes més limitats sobre el conjunt de l'activitat productiva han portat a discutir si les actuacions de la química per continuar buscant unes economies d'aglomeració que la beneficiessin són acceptables si no sempre afecten de manera positiva la resta de sectors, i, molt concretament, el funcionament global del teixit urbà i econòmic de l'àrea. Aquest torna a ser un punt de discussió social i entre els diferents sectors de producció a la zona. La dinàmica de creixement manifestada durant més de trenta anys que hem resumit en aquest procés inversor ha representat un canvi econòmic i social molt significatiu per a l'àrea; el procés d'industrialització i el sector químic han format part del seu signe de modernització, però la dinàmica dels fets i les dificultats per generar efectes impulsors més enllà del marc de les seves economies d'aglomeració tornen a generar discussions i a fer reflexionar sobre quina és la rellevància que el sector industrial, i el químic en particular, han de tenir o poden tenir en el futur de l'economia de l'àrea central de Tarragona. És aquest un tema que, des que els interessos turístics van obligar a portar la refineria al Morell, resta obert.

6.2 La incidència del sector industrial en l'estructura productiva de final de segle

Aquesta dinàmica inversora va fer augmentar el VAB industrial en el total i fins i tot va significar un major pes d'aquest en el conjunt de Catalunya, que va tenir el seu zenit l'any 1986. Aquest procés de creixement es va donar fins a mitjan anys vuitanta. A partir d'aleshores l'activitat productiva de la posada en funcionament i la consolidació de les inversions realitzades ja havia arribat a un punt òptim, i s'haurà d'esperar un nou cicle inversor per continuar la dinàmica tradicional (muntatge - inversió - producció), que vindrà posteriorment amb inversions químiques als anys noranta, tot i que amb una importància relativament menor. La inversió dels setanta i principis dels vuitanta va marcar el major ritme en el procés de creixement relatiu del sector, i l'any 1986, quan el conjunt del sector industrial i energètic representava el 51,56% del total del VAB i un 16,70% del conjunt del sector industrial català, el VAB de la província de Tarragona només en significava un 12,14%, és a dir, més de quatre punts per sota. Al mateix temps, com es pot

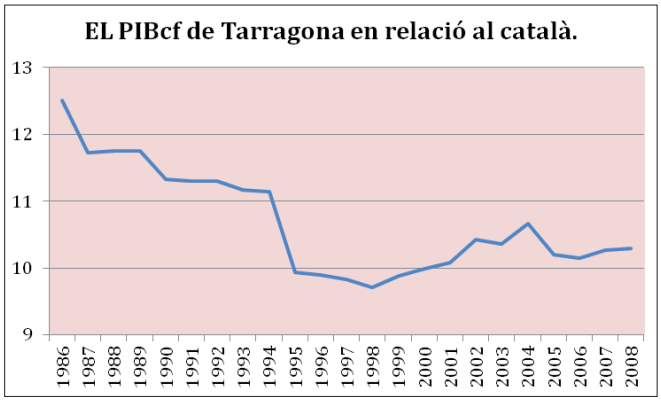
observar en el quadre 6.9, l'índex d'especialització energètica del sector secundari marca les majors diferències en relació a Catalunya, mentre que el conjunt de l'industrial assenyala un índex inferior a la unitat que representa la menor significació industrial relativa en relació a la del conjunt català. Ens trobem, doncs, amb una estructura industrial que al marge de l'especialització energètica, que és la dominant, no té els mateixos equilibris subsectorial que la del conjunt de Catalunya.

Quadre 6.9. Indicadors del VAB i de la especialització industrial de Tarragona en relació al conjunt de Catalunya.

	Relació VAB Tarragona i Catalunya				*VAB industria i energia en el total*		*VAB industrial en el total*		*VAB energètic en el total*		*Índex especialització T/C*	
	Total	*Indústria i energia*	*Indústria*	*Energia*	*Tarragona*	*Catalunya*	*Tarragona*	*Catalunya*	*Tarragona*	*Catalunya*	*Industria*	*Energia*
1986	12,14	16,70	10,54	55,62	51,56	37,48	28,09	32,36	23,48	5,12	0,87	4,58
1990	11,16	14,36	10,27	44,32	43,69	33,96	27,49	29,89	16,19	4,08	0,92	3,97
1995	9,94	11,96	8,44	38,79	35,38	29,40	22,09	25,99	13,29	3,40	0,85	3,90
2000	9,99	10,15	7,61	41,39	28,09	27,64	19,45	25,55	8,64	2,08	0,76	4,14
2005	10,19	9,59	8,44	21,65	21,88	23,26	17,56	21,23	4,32	2,03	0,83	2,12
2008	10,30	9,28	8,16	18,83	19,30	21,41	15,20	19,17	4,10	2,24	0,79	1,83

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Contabilidad regional*. 1995-2008.

El sector industrial va créixer amb una taxa de variació interanual per quinquenni molt superior a la del conjunt de l'activitat productiva de 1960 a 1985, i això va portar a un augment del VAB total, també superior al català. A partir d'aleshores l'increment serà menor: es pot observar com a partir de 1986 els indicadors prenen ja un cert ralentí, la qual cosa fa que a partir de 1985 deixi de ser el motor del creixement econòmic que impulsava més la zona que el conjunt català. Però la inèrcia del sector industrial i energètic, conseqüència de la importància que havia tingut anteriorment, continuarà marcant part del dinamisme de la zona, tot i la pèrdua de pes relatiu que s'anava manifestant i la contestació que cada vegada més s'instal·la en front de la química. En el quadre es pot observar com l'any 2000 la significació de l'activitat industrial a Tarragona continuava tenint una importància relativa un xic superior a la de l'economia de la zona en el conjunt català. De manera tímida però continuada, l'activitat de serveis, i principalment la construcció, prendrà una gran rellevància, i es configurarà des de mitjan anys noranta com un mecanisme d'acumulació amb forts interessos locals imbricats amb actuacions administratives, molt significatius en el creixement econòmic de l'àrea, que des de finals del segle xx ha tornat a créixer de manera més intensa que el conjunt català i espanyol a partir del creixement d'aquest sector.

Font: Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Contabilidad regional*. 1995-2008.

El sector industrial, tot i perdre els ritmes de creixement tradicionals, es trobarà a finals de segle beneficiat per una política de l'administració autonòmica i una àmplia voluntat de la local per localitzar-hi noves activitats, amb la idea d'equilibrar el territori i d'ocupar sòl en polígons industrials sovint públics. Torna a instal·lar-s'hi, doncs, una voluntat industrialitzadora, amb una visió més oberta que la que es va donar mitjan anys seixanta, ja que el territori ja està plenament integrat i relacionat amb àrees més àmplies i té una bona base productiva i les infraestructures necessàries per generar avantatges de localització, principalment de costos del sòl i del factor treball. Aquesta oferta significarà bones opcions per a empreses estrangeres —en uns moments de forta inversió al sector industrial català— i algunes de l'àrea de Barcelona que trobaran atractiu instal·lar-se a la zona, normalment empreses de treball extensiu que es beneficiaran de les diferències en els costos dels factors que mencionàvem anteriorment. L'efecte de trasllat d'empreses cap a la zona afectarà essencialment l'àrea del Camp de Tarragona, i això tindrà una conseqüència doble: per una part, la zona continuarà mantenint un creixement industrial, i per l'altra, la química perdrà pes relatiu en el conjunt del sector manufacturer de l'àrea.

Aquest procés porta a una nova realitat en l'activitat econòmica de la zona a partir de l'any 1995: es passa a una estructura productiva on els serveis i la construcció tindran una importància cabdal, sectors que es convertiran en els grans dinamitzadors de l'activitat econòmica fins a la crisi de 2008. A finals del segle xx i els primers anys del xxi, ens trobem en un esgotament del paradigma industrialitzador que s'havia manifestat fins aleshores amb gran força i entrem en una economia en la qual els sectors industrial i energètic perdran pes relatiu en termes directes i indirectes, si considerem la interrelació existent, via productiva o efecte

renda, entre les activitats industrials bàsiques de la zona i el conjunt de l'economia d'aquesta. El terciari i la construcció, en una economia que creix més en base al consum de la població resident i turística que a la producció industrial típiques del procés d'industrialització que es va seguir, marcaran les particularitats de l'economia de la zona a principis del nou segle. Aquesta estructura productiva l'hem concretat en el quadre 6.10, que assenyala la significació del valor afegit de la zona en relació al conjunt català.

Quadre 6.10. La significació del VAB de Tarragona en funció del total català. Creixement anual i distribució sectorial. Valors corrents

	1995	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2008*
Relació Catalunya	9,92	9,89	9,95	9,87	10,07	10,15	10,28	10,65	10,56	10,30
Agricultura, ramaderia i pesca	22,95	22,92	21,51	21,68	23	22,85	22,26	20,1	20,22	17,03
Conjunt activitat industrial	11,93	11,55	11,75	11,09	11,43	11,62	11,61	12,03	11,51	9,28
Energia	38,79	37,01	38,11	37,48	40,14	43,48	39,8	42,92	35,87	18,83
Indústria	8,44	8,23	8,39	7,99	8,29	8,16	8,46	8,52	8,83	8,16
Construcció	12,79	12,38	12,73	13,94	15,02	15,29	15,75	15,91	15,47	14,97
Conjunt serveis	8,28	8,44	8,44	8,54	8,6	8,61	8,78	9,23	9,34	9,79
Serveis de mercat	8,36	8,5	8,47	8,44	8,52	8,54	8,76	9,21	9,25	9,63
Serveis de no mercat	7,89	8,14	8,3	9,1	9,04	8,95	8,92	9,32	9,87	10,65
Creixement anual	100	106,32	112,61	117,15	127,16	137,25	148,43	162,93	171,43	247,57
Agricultura, ramaderia i pesca	100	116,74	112,6	102,47	105,53	110,84	117,37	112,18	113,57	135,42
Conjunt activitat industrial	100	102,11	111,06	109,1	116,44	124,59	130,11	136,34	132,99	135,04
Energia	100	101,13	109,15	103,93	108,01	122,32	120,09	132,98	109,94	76,33
Indústria	100	102,7	112,2	112,18	121,45	125,94	136,07	138,33	146,71	170,34
Construcció	100	101,24	107,62	127,5	148,74	171,58	195,58	217,95	241,94	421,52
Conjunt serveis	100	108,28	113,48	120,72	130,43	140,28	154,88	174,03	187,83	304,79
Serveis de mercat	100	108,21	113,68	119,37	129,42	139,73	155,71	176,05	188,19	301,91
Serveis de no mercat	100	108,62	112,41	128,08	135,92	143,23	150,34	163,12	185,86	319,57
TOTAL CATALUNYA	100	106,59	112,23	117,69	125,25	134,09	143,17	151,73	161,02	234,12
TOTAL ESPANYA	100	105,79	112,1	119,12	126,65	136,66	146,81	156,6	166,09	243,31
Distribució sectorial	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Agricultura, ramaderia i pesca	4,29	4,71	4,29	3,75	3,56	3,47	3,39	2,95	2,84	2,29
Conjunt activitat industrial	37,14	35,67	36,63	34,59	34,01	33,72	32,56	31,08	28,82	19,30
Energia	13,86	13,18	13,43	12,3	11,77	12,35	11,21	11,31	8,89	4,10
Indústria	23,28	22,49	23,2	22,3	22,24	21,36	21,34	19,77	19,93	15,20
Construcció	8,97	8,54	8,57	9,76	10,49	11,21	11,81	11,99	12,65	14,49
Conjunt serveis	54,27	55,27	54,69	55,93	55,67	55,47	56,63	57,97	59,47	63,92
Serveis de mercat	45,82	46,63	46,25	46,69	46,64	46,65	48,07	49,51	50,3	53,02
Serveis de no mercat	8,45	8,64	8,44	9,24	9,04	8,82	8,56	8,46	9,16	10,90

Font: Elaboració pròpia a partir d'INE. *Contabilidad regional.* 1995-2008.

Els resultats del quadre permeten entendre la realitat actual de l'economia de les comarques del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre, que podem definir per les particularitats següents:

- El VAB de la zona entre 1995 i 2008 ha augmentat més que el del conjunt català i espanyol.
- Hi ha dos sectors, l'agricultura i l'energia, que tenen un pes relatiu superior al 20% en relació a Catalunya fins al 2003 i del 15% el 2008. El de l'agricultura assenyala la tradició i la significació del sector principalment a les Terres de l'Ebre i algunes produccions del Camp, amb una clara especialització agrària més que ramadera. Pel que fa a la importància de l'energia, continua basant-se en la producció de tres centrals nuclears, una hidràulica, la cogeneració en les grans empreses químiques i la refineria de Repsol.
- Per altra part, els sectors que han crescut més durant el període considerat han estat la construcció i els serveis de no mercat. Les activitats que han crescut menys han estat precisament l'agricultura, l'energia i la indústria. Aquestes dades demostren canvis notoris respecte a la dinàmica de creixement anterior.
- Els serveis en el total del VAB de la zona han experimentat un augment de quasi deu punts entre 1995 i 2008, mentre que el conjunt de l'activitat industrial ha disminuït en divuit punts, repartits entre energia i manufactura. La construcció ha augmentat quasi en sis punts i l'activitat primària ha disminuït.

Actualment, el model d'acumulació a la zona s'adapta a una doble realitat: d'una banda, els interessos tradicionals del sector energètic i químic, amb una voluntat de continuar assolint les corresponents economies d'aglomeració i d'escala per al seu funcionament, encara que cada vegada amb una situació més problemàtica en la realitat globalitzadora del sector, al marge de les contradiccions que es poden donar a l'àrea, i, d'altra banda, la resta d'activitats, que cerquen més unes economies d'aglomeració en entorns urbans i una utilització avantatjosa de l'espai. El sector químic i energètic ha adequat les plantes de producció, en alguns casos n'ha augmentat la significació i en altres les ha ajustat a nous condicionants de mercat i polítiques de les empreses mare. Aquest procés iniciat a mitjan anys noranta continua amb cicles diferenciats però que permeten pensar que els plantejaments d'actuació de la química, donades les seves economies d'escala i d'aglomeració, poden continuar sent importants a la zona si no hi ha un canvi significatiu en l'ús dels recursos del refinament. La indústria transformadora experimenta un desplaçament d'activitats a partir de l'efecte expulsió de l'àrea de Barcelona

motivat pel preu del sòl, i considera la zona com una bona alternativa donada la seva estructura de comunicacions i transport. Per altra part, encara que amb una significació menor, trobem l'expansió d'activitats sorgides d'una dinàmica empresarial de la mateixa zona, lligades a sectors de producció tradicionals o a les noves possibilitats que ofereix el capital humà existent, que ha anat creixent en funció de la realitat econòmica i tecnològica actual i l'augment de l'oferta formativa[246]. Al costat d'aquesta dinàmica ha sorgit un procés de terciarització que absorbeix la major part d'ocupació i se centra en el consum en les àrees urbanes i l'important paper que juga el turisme a la zona. Una altra activitat que ha emergit amb força des dels anys vuitanta és la construcció residencial, amb efectes importants en l'ocupació de l'espai per expansió urbana i turística a la franja costanera en funció d'un turisme de segona residència o actuacions d'inversió en actius immobiliaris.

El sector innovador que va ser la química en l'estructura productiva de l'àrea ha quedat difuminat dins d'una activitat més diversificada, encara que amb interessos molt importants sobre el territori que configuren la concentració urbanoindustrial entre Tarragona i Reus, que condicionen el creixement d'aquestes dues ciutats i que tenen una contradicció notòria amb els interessos d'expansió i fins i tot de transformació del sector turístic. El seu pes, tot sovint, es reflecteix en la forta defensa i la manera com s'enroquen, ja sigui per la normativa urbanística o per assumir criteris de seguretat i anticontaminació. Aquestes actuacions han trobat sempre una resistència que des de fora es contempla com d'autosuficiència i de negació d'evidències visibles per la simple observació. Les empreses químiques continuen sent grups econòmics de pressió importants, però es troben en front d'interessos turístics cada vegada més cohesionats. La situació és diferent a la dels anys vuitanta, quan el gran problema de la química podia ser la reivindicació veïnal, del nou poder local o d'associacions ecologistes; en aquests moments es troben en front d'altres interessos econòmics, en el fons per l'ús de l'espai i per l'orientació de les economies d'aglomeració en la zona urbana del Camp, principalment, cap un sector o un altre. De moment, l'equilibri, malgrat tot, s'ha trobat amb el planejament territorial.

La resta del territori, que va quedar més desplaçat d'aquesta dinàmica de creixement, es planteja seguir el model del Camp. Conscientment o per no saber trobar-hi alternatives, es pressiona per tenir capacitat de decisions administratives o generar capes administratives i polítiques de decisió que poden semblar autònomes però que tenen una forta dependència d'un poder polític regional, com seria el cas de les Terres de l'Ebre. En aquest marc, podem citar l'activitat agrària tra-

246 Segarra, A. (dir). *L'impacte de la Universitat Rovira i Virgili sobre el territori*. Valls: Cossetània, 2002.

dicional, com la del Baix Ebre o el Montsià, que va tenir un paper significatiu als anys cinquanta i part dels seixanta i que actualment continua tenint rellevància, però les iniciatives han tingut més èxit a nivell empresarial específic que no en la possibilitat de generar una dinàmica econòmica i social àmplia al voltant d'aquestes. Similar és la situació de les comarques de l'interior amb els seus productes tradicionals i d'altres de nous. Però no ens avancem i continuem amb l'anàlisi de l'economia de l'àrea en els propers capítols. En l'apartat final d'aquest llarg capítol hem volgut establir com als anys seixanta es va iniciar un paradigma industrial que a final de segle ha perdut el dinamisme i es troba contestat per molts altres interessos, i que amb la crisi de 2008 ha tingut conseqüències molt problemàtiques pel nivell d'atur generat.

Capítol 7. El procés d'apertura de l'economia de l'àrea. El comerç exterior, els serveis i les empreses

Tradicionalment l'economia de l'àrea havia trobat en l'exportació dels seus productes agraris el principal mecanisme d'acumulació. Els sistemes utilitzats per traslladar aquests productes a l'exterior eren, principalment, el port de Tarragona i el ferrocarril, amb relació a la resta d'Espanya, i la connexió amb el port de Barcelona, encara que menys rellevant, de sortida de productes de la zona cap l'exterior. Amb el canvi de model que es dóna com a conseqüència de les inversions foranes dels anys seixanta i setanta s'experimenten modificacions en la funcionalitat del comerç exterior de l'àrea que portaran a una major obertura de l'economia amb l'exterior, però no consolidant l'estructura comercial tradicional sinó a través de noves particularitats que modificaran les condicions que havia tingut fins aleshores. Aquesta activitat del comerciant sovint exportador perd significació quan es passa a una comercialització a través del fabricant. Són variacions importants que implicaran canvis en el procés d'obertura de l'economia. Aquest canvis es concreten en dos aspectes: en primer lloc, les relacions amb l'exterior se centren en el fabricant, estan molt relacionades amb les grans inversions industrials, principalment de la indústria química, i seran d'aquestes les principals xarxes comercials que s'estableixin; en segon lloc, en aquest procés d'apertura hi haurà un element de serveis important, el turisme, com a venda de serveis a l'exterior, tant pel que fa a visitants espanyols com estrangers. Aquesta darrera activitat, que analitzarem posteriorment d'una manera més concreta, tindrà una particularitat molt específica en el canvi de model que es donarà a la zona. Serà una activitat sovint dirigida per nous empresaris sorgits de la mateixa àrea —que tot i trobar-se dins del mateix context que la societat burgesa tradicional, existent a mitjan anys cinquanta, es tractarà de grups socials diferents— que van veure en aquest fenomen una nova

activitat a desenvolupar a la franja costanera. El sector va generar unes possibilitats d'acumulació importants, encara que en un principi menors que les dels plantejaments comercials tradicionals, i va permetre l'aparició d'un nou empresariat, primer amb una certa timidesa i posteriorment amb forts lligams amb la dinàmica de la construcció, que reafirmarà el seu paper als anys noranta.

Un aspecte a assenyalar sobre la dinàmica econòmica de l'àrea en aquest procés de major apertura cap a l'exterior conseqüència d'un canvi profund en el model productiu és que esdevé una economia molt més oberta però menys controlada per l'estructura comercial tradicional, que no coneix els nous tràfics de mercaderies, centrats més aviat en complements de la producció industrial que en un posicionament en un mercat d'exportació dels productes agraris tradicionals. El comerç amb l'exterior el portaran directament les empreses industrials; posteriorment n'hi entraran altres de logística o distribució, però els comerciants de la fruita seca, l'oli i el vi, continuaran amb el mateix tarannà, molt allunyats dels grans fluxos de mercaderies que es generaran amb l'exterior. En aquest apartat analitzarem de manera prioritària els canvis en el comerç exterior i les conseqüències que ha tingut sobre l'expansió portuària, valorarem la dinàmica de les inversions estrangeres i la seva relació amb el comerç exterior de l'àrea i introduirem alguns aspectes sobre la consolidació inicial d'un sector (o activitat) important en el procés d'internacionalització de l'economia de la zona, el turisme, que analitzarem de manera més precisa en el capítol següent.

7.1 El comerç exterior

A principis de segle XX la propensió a l'exportació de l'economia de la zona, en què la major part de productes exportats eren agrícoles, equivalia a més d'un 16% del VAB; entre 1960 i 1965 és inferior al 1,5%. Aquesta dada per si sola ja assenyala que han passat moltes coses en l'economia de l'àrea, i una d'essencial va ser la caiguda de les exportacions, que era la base del model tradicional. En els capítols anteriors hem anat explicant els canvis que s'han succeït, i ara volem estudiar les variacions que hi hagut en el comerç exterior, que podem assenyalar com una activitat essencial en l'economia de l'àrea a partir de 1980 i en el segle XXI. Tornarem a fer referència a la idea del canvi de model que hem anat explicitant durant tot el recorregut històric per analitzar els canvis en el comerç exterior de l'àrea, i podrem observar com una conseqüència molt significativa d'aquest canvi es reflecteix en les modificacions de les relacions amb l'exterior, tot i que ha estat un procés més llarg que l'impacte sobtat que es va donar amb el procés d'industrialització dels anys seixanta. Durant aquells anys, per a la majoria d'empreses del país les

exportacions industrials eren més unes hipòtesis de futur que una realitat, l'important era el mercat interior i, en tot cas, la liberalització en la importació de béns d'equip i algunes matèries primeres per a les inversions estrangeres o de grans empreses. Per això el procés d'apertura de l'economia de la zona cap a mercats exteriors no tindrà una correlació temporal amb el procés inversor que es donarà als anys seixanta i bona part dels setanta. Una realitat sobre l'economia de l'àrea que cal considerar és que en els inicis de la industrialització no preocupaven gaire les relacions amb l'exterior, com demostra el fet que els estudis que hem consultat des de mitjan anys cinquanta fins al 1977 no facin referència, o en facin molt poca, a aquest aspecte que posteriorment serà essencial per a l'economia de la zona.

Les actuacions dels exportadors tradicionals tenien poca significació en el conjunt de l'economia provincial i les grans empreses que s'havien instal·lat no tenien vocació de venda a l'exterior. Malgrat tot, tindran la necessitat d'importar matèria primera mentre no estigui en funcionament la refineria, i a partir d'aleshores començaran a augmentar molt més les compres a l'exterior a causa les grans importacions de petroli que aquesta farà. La conseqüència immediata d'aquest fet serà que el port de Tarragona, a través del qual ja entraven més mercaderies de l'exterior que no pas en sortien, augmentarà de manera clara les importacions i no sabrà què exportar, ja que la producció derivada de la química i del petroli es destina al mercat interior i les exportacions tradicionals tenen poca significació. El sector químic va ser el revulsiu del comerç exterior amb l'augment de les compres a l'exterior de productes a transformar i posteriorment amb les compres de petroli per refinar. Per altra part, tot i la dependència inicial de la producció petroquímica del mercat interior, la integració posterior d'aquesta base industrial en mercats més amplis determinarà una dinàmica exportadora a la qual a poc a poc s'hi aniran afegint tot un ventall d'empreses creades dins d'aquesta dinàmica de creixement industrial. Aquest procés va generar efectes específics en el comerç exterior i assenyala les particularitats essencials d'uns canvis que podem centrar en els punts següents:

- El comerç amb l'exterior deixa de tenir la funció d'acumulació de capital com a conseqüència dels guanys que implicava un saldo positiu en l'exportació dels productes tradicionals. Aquest passarà a tenir una funció de relació amb la producció industrial de la zona.
- Hi ha un canvi important en la significació del comerç amb l'exterior. Si tradicionalment era una activitat exportadora, als anys seixanta serà molt més important la importació, i els productes que definiran aquest comerç seran completament diferents dels que ho havien fet fins aleshores.

- Els grans agents exportadors i importadors seran les noves empreses industrials que s'havien localitzat a la zona, principalment importadores. Posteriorment, dins d'uns esquemes diferents d'organització de la producció i d'ampliació de mercats, es plantejaran l'exportació, que es veurà molt incrementada gràcies a aquestes empreses.
- La principal infraestructura de transport per al comerç exterior —al marge de la carretera— continuarà sent el port de Tarragona, que experimentarà canvis molt significatius al llarg dels darrers trenta anys i adaptarà la seva infraestructura a les economies d'aglomeració de la gran indústria petroquímica. Al mateix temps cercarà una certa diversificació cap a grans càrregues a granel —carbó i cereals— i càrrega general, com automòbils, i actualment està entrant en el moviment de la càrrega amb contenidors. Per al port, el principal efecte dels canvis en l'activitat comercial amb l'exterior, al marge de la seva expansió, serà que passarà de ser un port de càrrega a ser-ne un de descàrrega.

Les grans inversions realitzades en l'activitat industrial, principalment químiques i energètiques, implementaran el creixement de la relació d'intercanvi amb l'exterior i faran augmentar el pes d'aquestes produccions en el conjunt d'exportacions i importacions catalanes. En el quadre 7.1 es mostren una sèrie de dades sobre el comerç exterior de l'àrea a partir del valor dels béns exportats i importats entre 1975 i 2008. Hem relacionat aquestes dades amb el valor de la producció i el valor afegit per a l'economia de la zona per tal d'obtenir indicadors sobre l'evolució d'aquestes xifres en relació al creixement de l'activitat productiva i la significació d'aquesta en el conjunt de l'economia. El quadre mostra l'evolució que hem generalitzat anteriorment i permet observar de manera més concreta diversos cicles de l'activitat econòmica de la zona relacionats amb la funcionalitat del comerç exterior[247]. En primer lloc, s'observa com l'any 1975, quan la indústria química estava clarament dirigida al mercat interior i no hi havia la refineria, les xifres de relació amb l'exterior són baixes. Aleshores les compres a l'exterior eren per al subministrament, encara molt limitat, de productes derivats dels hidrocarburs, i van augmentant posteriorment de manera progressiva a mesura que es van consolidant les plantes amb l'expectativa de la refineria en ple funcionament, amb petroli i derivats dels hidrocarburs. A partir d'aleshores, el mercat interior tindrà una gran importància a causa de la producció de la refineria i les xifres amb

247 L'index de cobertura és la relació entre exportacions i importacions: Exp*100 / Imp. L'index d'apertura és la relació entre la suma de les exportacions i importacions i el VAB: (Exp+Imp)*100 / VAB. La propensió a l'exportació de la producció és la relació entre les exportacions i el total produït: Exp*100 / Valor producció. La propensió a l'exportació del VAB és la relació entre les expotacions i el VAB: Exp*100 / VAB.

l'exterior s'estabilitzen en valors monetaris, tot i l'augment de les exportacions de la química, la qual cosa portarà a un descens relatiu de la propensió a exportar. Des de mitjan anys noranta i fins a la forta caiguda del comerç amb l'exterior de l'any 2009, el signe de la relació experimenta un canvi important en el sentit que les plantes petroquímiques es plantegen una estratègia exportadora més que de subministrament al mercat interior.

Quadre 7.1. La incidència del comerç exterior en l'economia de la zona. Milions d'euros

	1975	*1980*	*1985*	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2008*
Exportacions	44	269	1.057	1.004	1.237	3.026	4.481	5.724
Importacions	217	634	2.103	1.718	2.172	6.018	8.443	10.780
Valor producció	1.336	3.281	8.249	12.208	15.544	23.515	34.813	40.764
VAB cf	661	1.585	4.030	5.912	7.575	10.772	15.518	19.108
VAB cf / Valor producció	49,43	48,32	48,85	48,43	48,73	45,81	44,58	46,87
Saldo balança comercial	-173	-365	-1.046	-714	-935	-2.992	-3.962	-5.056
Índex cobertura	20,43	42,41	50,26	58,44	56,95	50,28	53,07	53,10
Índex d'apertura	39,53	56,99	78,41	46,04	45,00	83,96	83,28	86,37
Exp+Imp / Valor prod.	19,54	27,54	38,31	22,30	21,93	38,46	37,12	40,49
Propensió exportació producció	3,32	8,2	12,81	8,22	7,96	12,87	12,87	14,04
Propensió exportació VAB	6,71	16,97	26,23	16,98	16,33	28,09	28,88	29,96
Variació anual mitjana període	*1975-80*	*1980-85*	*1985-90*	*1990-95*	*1995-2000*	*2000-2005*	*2005-08*	*Període*
Exportacions	43,44	31,48	-1,02	4,26	19,59	8,17	8,50	7,62
Importacions	23,95	27,09	-3,96	4,80	22,61	7,01	8,48	7,36
Valor producció	19,68	15,12	8,15	4,95	8,63	8,16	5,40	7,19
VAB cf	19,13	14,24	7,96	5,08	7,30	7,57	7,18	7,01

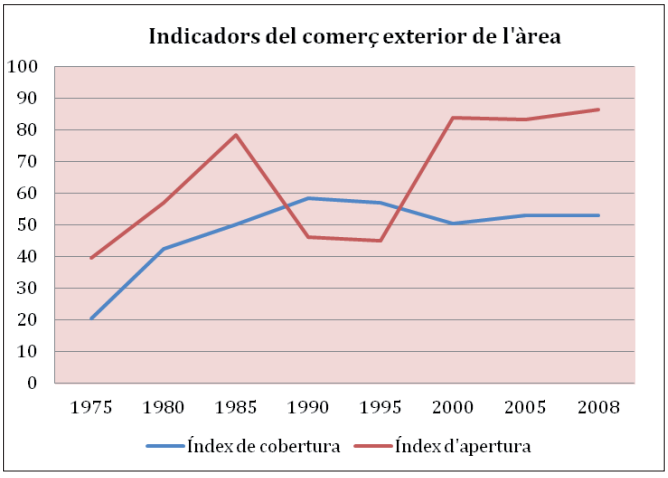
Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona económica.* Tarragona: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació. Diversos anys; *Tarragona Exporta — Importa.* Tarragona: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació; Alcaide, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA; Consejo Superior de Cámaras de Comercio. Base de Datos de Comercio Exterior; Tablas Input-Output de la economía española; i INE. *Contabilidad regional.*

La refineria, per la seva banda, continua amb els seus nivells d'activitat amb el que això suposa pel que fa a importacions, encara que en molts moments farà maquilla destinada a l'exportació, però la significació en el comerç amb l'exterior el prendrà la indústria química, principalment per les seves exportacions. Al mateix temps es manifesta un fort augment de l'exportació d'empreses no químiques i d'importacions de productes manufacturats que cada cop més utilitzen la zona com a base logística.

Aquesta dinàmica, emmarcada en diferents cicles, assenyala com un fet continuat l'increment del dèficit comercial; la diferència entre exportacions i importacions augmenta en valors absoluts, tot i que les variacions relatives assenyalen que l'augment de les exportacions ha estat superior al de les importacions a partir de 1975 perquè parteixen d'uns volums molt inferiors, i fa que l'índex de cobertura augmenti des de llavors fins al 1990, quan torna a disminuir. Aquest augment de l'índex de cobertura és un altre aspecte a considerar en el comerç exterior de la zona: passa del 20% l'any 1975 al 58,44% el 1990, i a partir d'aleshores es manté lleugerament a la baixa, la qual cosa assenyala la significació de les importacions en el comerç exterior de la zona. L'índex de cobertura s'ha estabilitzat al voltant del 55%, mentre que en el conjunt català i espanyol està per sobre del 60% i fins i tot del 70%, dada que ens indica la funcionalitat importadora de la base productiva de l'àrea. És interessant tornar a recalcar l'esforç exportador, tot i el dèficit amb l'exterior, de la indústria de l'àrea: hi ha un augment superior de les exportacions que de les importacions —excepte en el període 1995-2000—, un esforç exportador en què s'utilitza la nova infraestructura que s'ha creat en el comerç amb l'exterior per poder entrar en mercats més amplis. Per altra part, les variacions en els preus dels productes petrolífers i químics a principis del segle XXI i el preu menor dels productes a transformar per l'activitat industrial de l'àrea seran la causa principal del major increment del valor de les importacions i de l'augment del dèficit amb l'exterior. Aquest fet indica una elasticitat diferent entre els productes a importar, que són molt rígids, i els productes a exportar, que tenen una major elasticitat.

Una altra dada del quadre que cal ressaltar és que les exportacions i les importacions han augmentat molt més que el valor de la producció o el VAB de l'àrea. Aquesta dinàmica determinarà que l'economia de la zona passi d'un indicador d'apertura cap a l'exterior d'un 39,53% l'any 1975, a un d'un 86,37% l'any 2008, molt superior al de l'economia espanyola i catalana, que es troba per sota del 75%. L'economia de l'àrea en la seva relació amb l'exterior incorpora valor als seus productes però no assenyala un fort increment en el valor afegit d'aquests sobre el del total produït, ja que si considerem l'evolució entre el valor de la producció i l'afegit veiem que aquest disminueix des de 1975, i passa d'un 49,43 a un 46,87 l'any 2008.

És a dir, ens trobem en una interrelació sectorial i de procés de producció similar des de 1975 que no altera la seva relació entre el total produït i el valor afegit a la zona. Aquest fenomen, a llarg termini, és definitori, en el sentit que explica la dificultat d'afegir valor als productes fabricats a l'àrea, cosa que assenyala la continuació dels paràmetres del model productiu industrial que s'ha instal·lat a la zona des dels anys seixanta i no pas una evolució cap a produccions de major valor afegit al llarg d'aquest període. Això, a més de tenir una incidència econòmica, en té una de social: la feblesa del mercat de treball, amb dificultats per generar més ocupació i incapacitat per mantenir-la.

Font: Elaboració propia a partir del quadre 7.1.

El conjunt d'aquests indicadors en relació al comerç exterior assenyala un fet incontestable com és la internacionalització de l'economia de les comarques de Tarragona, i, alhora, marca la forta propensió a la importació de la seva base productiva i com aquesta augmenta proporcionalment d'una manera superior al VAB. Això és, en part, conseqüència del fet que la gran especialització industrial de l'àrea té poques interrelacions productives amb la resta d'activitats. És manifest que l'especialització productiva territorial permet assolir economies d'aglomeració, i això té efectes positius en una economia integrada i fortament interrelacionada, però aquest aspecte que pot ser positiu en termes generals genera un menor efecte multiplicador a l'àrea, la qual cosa té significació sobre el territori en el sentit que pot explicar una dinàmica del mercat de treball i de l'ocupació molt diferent de la del conjunt de Catalunya.

L'anàlisi del període de trenta-cinc anys que hem detallat sobre comerç exterior permet observar un canvi en la dinàmica d'aquest i a ressaltar-ne un fet

important que es va donar a mitjan anys vuitanta: l'entrada d'Espanya a la Unió Europea. Aquest fet tan significatiu no va representar cap canvi, ni en l'estructura productiva existent ni en el comerç exterior, excepte la confiança de continuïtat que podia generar en moltes actuacions empresarials i la possibilitat de determinar en un futur —si es continuaven donant les condicions de localització inicialment favorables— noves inversions amb plantejaments diferents a partir d'aquesta realitat. Aquells anys, amb una pesseta molt forta, semblaven desfavorables per al comerç exterior de la zona, donades les diferents elasticitats de les compres i les vendes, com s'explica en l'anàlisi de Tarragona Exporta - Importa[248] d'aquells moments:

> El año de nuestra entrada a la CEE no ha sido bueno para la exportación del área. Una serie de factores externos, como es la caída de precios a nivel internacional de los productos básicos ya sean energéticos o alimenticios, la variación a la baja del tipo de cambio respecto al dólar y el fuerte tirón del mercado interior, han desplazado a la baja los niveles de nuestra exportación, con una disminución global cercana al 5% en el número de toneladas exportadas y una caída próxima al 30% de nuestro nivel de ingreso en pesetas; nuestra estructura exportadora y de producción, demasiado concentrada en una serie de actividades económicas y con una agricultura con dificultades de adaptación en mercados más amplios, son otros elementos a considerar, esta vez de carácter interno, que han incidido a la baja sobre nuestro nivel de exportación.
>
> […]
>
> Mientras el volumen de las exportaciones en términos físicos ha experimentado un ligero descenso a lo largo del último año respecto al anterior, el de nuestras compras al exterior se ha incrementado en un millón de toneladas, por el contrario, el montante monetario, en pesetas, de estas compras, ha experimentado una disminución del 35,35% entre 1985 y el año de análisis.
>
> La caída del dólar ha sido el elemento básico que ha generado esta situación, pues cabe considerar que la devaluación del mismo respecto a la peseta ha experimentado una baja del 21,41%, entre 1985 y 1986, como media anual, lo que junto a la caída de los precios de los productos naturales y energéticos en los mercados internacionales, nos explican este descenso en los niveles de importación del área.[249]

248 De *Tarragona Exporta - Importa,* publicació de les cambres de comerç de la província, hem extret les següents dades d'evolució de les exportacions i importacions, en milions de euros entre, 1985 i 1990:

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Exportacions	1.057	754	855	839	904	992
Importacions	2.103	1.339	1.338	1.402	1.662	1.718

249 *Tarragona Exporta - Importa*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1988. P. 8-9.

En el comerç exterior de la zona, doncs, va incidir més la sobrevaloració de la pesseta que l'entrada a la Unió. L'economia de l'àrea ja estava integrada, i els acords del tractat i la disminució aranzelària van ser factors que incidirien a mig termini en les decisions productives per aprofitar la nova situació de mercat. Els efectes que l'acord podia tenir sobre decisions d'inversió o millora de la competitivitat no es van donar ràpidament, i no serà fins a la dècada dels noranta que les empreses tindran un marge de decisió més autònom dins les seves organitzacions empresarials per poder adaptar-se més ràpidament als canvis o oportunitats que afecten a les relacions d'exportació i importació. A partir d'aleshores, les grans empreses de la zona es plantegen una funcionalitat productiva orientada a l'exportació amb estreta relació amb la resta de factories dels seus grups, i primer l'europeïtzació de les produccions i posteriorment la globalització van consolidar aquesta dinàmica. Per altra part, la moneda única ja no serà una quimera, sinó que es donaran passos molt ferms per assolir-la, i això fa que s'entengui de manera clara que no es tornarà enrere, l'únic dubte que hi podia haver era si Espanya podria adoptar l'euro d'acord amb les condicions per entrar-hi. Aquest canvi de paradigma empresarial va portar a un nou cicle inversor que va significar prendre posicions en la producció globalitzada i que va tenir el seu èxit, com assenyala el creixement de les exportacions. A partir de l'any 2008, tots els indicadors van caure. Determinar què pot passar en aquest sentit amb la perspectiva que ens donen pocs anys és encara precipitat, però de tota manera intentarem reflexionar sobre aquests aspectes de futur més endavant.

De la idea que la zona importa matèries primeres, les transforma i els dóna sortida en el mercat interior com a característica inicial del nou model productiu dels anys seixanta, es passa posteriorment a una activitat exportadora molt significativa i a una estabilitat en el volum de les importacions, en tones més que en valor. Les oscil·lacions de preus dels productes importats són la principal causa de les variacions de valor i una de les explicacions essencials del dèficit del comerç exterior de l'àrea, mentre que l'important esforç exportador s'ha donat per una ampliació de mercats de les empreses de la zona, no només químiques, amb augments de vendes gràcies a la seva alineació en criteris de competitivitat.

7.1.1 L'estructura del comerç exterior

Els canvis en la relació comercial amb l'exterior han estat notoris per a la majoria de sectors productius en aquest període. Tot seguit els valorarem agrupant l'activitat comercial en funció d'activitats relacionades amb l'agricultura, els combusti-

bles, la química i el que hem agrupat en *altres*[250]. Hem analitzat l'evolució de tots aquests grups des de 1975 fins al 2008. El fet incontestable de l'estructura del comerç exterior de la zona, amb un elevada incidència de les activitats petroquímiques, conseqüència lògica de la significació de les plantes de refinament d'ASESA, exportador notori, i de Repsol, essencialment importador i amb vendes orientades al mercat interior, no ens pot fer perdre de vista altres aspectes en relació amb aquest comerç com els següents:

- Els productes agraris i alimentaris tenen un saldo negatiu, particularitat constant a causa de l'augment de les importacions de cereals fins a final de segle xx, quan la situació es modifica: creixen en gran mesura les exportacions agroalimentàries i disminueix el valor de les importacions de cereal.
- Un altre aspecte a considerar és la funcionalitat del sector químic, que excepte l'any 1975, quan importava més que exportava, ha passat a un saldo positiu creixent fins a 1995. A partir d'aquest moment augmenten en major mesura les importacions, tot i que aquesta significació exportadora es manté amb un saldo positiu amb l'exterior.
- Els sectors inclosos dins l'apartat *altres* mostren la importància cada cop més rellevant de les relacions amb l'exterior amb les factories d'auxiliar d'automoció i la indústria paperera i l'afirmació de centre de distribució logística per al mercat interior i l'exportació de l'àrea.

La química és l'element més positiu de la balança comercial de la zona. Aquest sector tindrà un fort increment en les exportacions i un saldo positiu a partir de 1985 gràcies a la nova funcionalitat de les plantes de Tarragona en l'estratègia global de l'empresa, que passen a dependre menys del mercat interior i s'han convertit en una plataforma exportadora significativa, amb productes de major valor afegit, tal com assenyala l'increment de les exportacions en alguns capítols com els plàstics i la seva transformació. Combustibles és el grup principal en les importacions, i en representa sovint més del 50%. La significació d'aquest sector en el total de compres a l'exterior és molt oscil·lant, però a causa dels canvis en elpreu del petroli i la relació euro-dòlar (i no del nombre de tones comprades), el grup assenyalà un dèficit important que correspon pràcticament al dèficit global del comerç exterior de l'àrea. La importància de les compres no ens pot fer oblidar la de les vendes, i més si considerem que en el cas de les importacions es tracta de

250 Els productes més representatius dins d'aquest apartat són l'auxiliar d'automoció, els transformats metàl·lics i el paper, i estan representats per grans empreses exportadores a la zona. A banda, hi ha tot un seguit de mitjanes i petites empreses de diversos sectors d'activitat que també han considerat els mercats exteriors.

petroli i en de les exportacions de combustible o derivats del petroli, la qual cosa implica un valor afegit important en aquestes transformacions. El creixement de les exportacions agrícoles i alimentàries ve motivat per un important esforç de les empreses locals, tradicionalment lligades a l'agricultura de la zona, amb una dinàmica transformadora i una visió de mercat molt concretes. Podria semblar una continuació del model anterior, però hi ha una diferència significativa: la incidència dels productes transformats en el conjunt exportat és molt superior a la que era anteriorment, fet que assenyala una major capacitat d'elaboració per part sector i no una participació exclusivament comercial —pràcticament sense transformació— en els mercats exteriors, com es donava anteriorment. Els sectors agrupats sota l'epígraf *altres* mostren un dèficit quasi permanent, no per manca d'esforç en les exportacions (que augmenten en gran mesura) sinó per l'augment de les importacions quan l'àrea es converteix en un centre de distribució de mercaderies per al mercat interior, principalment a partir de la plataforma que representa el port de Tarragona. En aquest sentit, podríem assenyalar que l'economia de l'àrea és oberta, amb una dependència importadora en funció de la seva capacitat de refinament del petroli i com a centre de distribució de mercaderies amb uns esforços importants de venda a l'exterior.

El creixement de la dinàmica comercial amb l'exterior es concentrarà inicialment en un nombre reduït d'empreses, concretament, les més grans de la zona. Posteriorment s'estendrà la propensió de compres i vendes a l'exterior a les PIME, en el moment que la cultura empresarial d'aquestes començarà a participar en mercats més amplis. Les principals empreses exportadores, específicament les quinze primeres, l'any 1981, representaven el 86,11% de les exportacions, i l'any 1987 en representaven el 52,76%. És a dir, la dinàmica exportadora s'amplia al conjunt d'empreses mitjanes i fins i tot a algunes de petites, amb productes molt representatius de la zona. D'acord amb la base de dades de les cambres de comerç[251], podem considerar un total de 108 empreses amb activitat exportadora continuada i domicili social a la zona, xifra a la qual cal afegir la significació de les grans empreses exportadores amb producció a l'àrea però que no hi tenen el domicili social.

Si analitzem amb més detall l'evolució de les xifres del quadre 7.2 sobre l'estructura de les exportacions i importacions, podem observar com entre 1975 i 1985 es dóna un canvi en l'estructura de les exportacions: es passa d'un pes significatiu dels productes agraris i alimentaris a una disminució relativa d'aquests i un augment del combustible i principalment dels productes químics, que passen de

251 Directorio de Empresas Españolas Exportadoras e Importadoras. Consejo Superior de Cámaras de España, 2008.

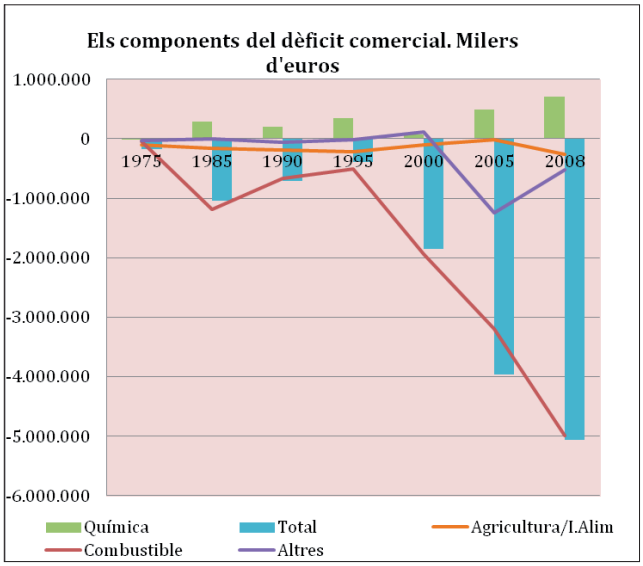
significar, conjuntament, un 22,27% del total exportat l'any 1975 a representar-ne el 72,51% l'any 1985. A partir de llavors el percentatge baixa de nou fins al 55,13% l'any 1995, i es manté similar en els diferents anys analitzats fins a 2008. El grup altres augmentarà: viurà un procés de creixement continuat a partir de 1985 i a partir de 1995 es convertirà en el segon grup en importància pel que fa a les vendes a l'exterior, per darrere de la química. Quant a l'estructura de les compres a l'exterior, hi ha hagut modificacions importants, com reflecteixen la importància dels combustibles, principalment l'any 1985, i la combinació d'aquests amb els de la indústria química, que passen de representar el 27,01% de l'importat l'any 1975 al 79,12% l'any 1985. D'aquí fins a l'any 1995 es dóna un descens i passen a representar-ne poc més del 50%, i a partir de llavors experimenten un nou augment significatiu fins a representar al voltant del 70% del total important al final del període considerat.

Quadre 7.2. L'estructura de les exportacions i importacions. Milers d'euros

Exportacions	*1975*	*1985*	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2008*
Agricultura / I. Alim.	21.849	163.934	143.912	253.520	318.506	672.904	819.221
Combustible	5.723	360.848	261.795	190.184	422.858	413.955	782.621
Química	4.140	405.587	404.421	789.748	1.224.740	1.973.632	2.331.398
Altres	12.587	126.589	193.880	544.023	1.059.853	1.420.413	1.791.070
Total	44.299	1.056.958	1.004.009	1.777.475	3.025.958	4.480.903	5.724.310
Importacions							
Agricultura / I. Alim.	121.803	319.137	335.335	472.017	422.263	683.904	1.077.238
Combustible	46.219	1.547.780	932.314	698.436	2.357.312	3.617.534	5.771.619
Química	12.360	115.977	203.767	444.100	1.156.794	1.483.903	1.621.330
Altres	36.461	119.968	246.673	557.451	939.617	2.657.621	2.310.004
Total	216.842	2.102.863	1.718.089	2.172.004	4.875.986	8.442.962	10.780.192
Saldo							
Agricultura / I. Alim	-99.954	-155.203	-191.422	-218.496	-103.757	-11.000	-258.017
Combustible	-40.496	-1.186.933	-670.519	-508.252	-1.934.454	-3.203.579	-4.988.998
Química	-8.220	289.610	200.654	345.648	67.946	489.728	710.068
Altres	-23.874	6.621	-52.793	-13.428	120.236	-1.237.208	-518.935
Total	-172.543	-1.045.905	-714.081	-394.528	-1.850.028	-3.962.059	-5.055.882
Distribució							
Exportacions	1975	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Agricultura / I. Alim	49,32	15,51	14,33	14,26	10,53	15,02	14,31
Combustible	12,92	34,14	26,07	10,70	13,97	9,24	13,67

Química	9,35	38,37	40,28	44,43	40,47	44,05	40,73
Altres	28,41	11,98	19,31	30,61	35,03	31,70	31,29
Total	100	100	100	100	100	100	100
Importacions							
Agricultura / I. Alim	56,17	15,18	19,52	21,73	8,66	8,10	9,99
Combustible	21,31	73,60	54,26	32,16	48,35	42,85	53,54
Química	5,70	5,52	11,86	20,45	23,72	17,58	15,04
Altres	16,81	5,70	14,36	25,67	19,27	31,48	21,43
Total	100	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona Exporta — Importa* i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio de diferents anys.

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona Exporta — Importa* i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio de diferents anys.

Aquest dinamisme en el comerç amb l'exterior es talla l'últim trimestre de 2008. La crisi econòmica que es va iniciar a causa de la caiguda d'entitats financeres nord-americanes per la pèrdua de solvència dels seus bons hipotecaris es va estendre ràpidament a tots els mercats i l'exportació es va frenar de cop, i el mateix va passar amb la importació, a conseqüència de la caiguda de la demanda mundial i interna. Aquest fenomen general va afectar greument el comerç exterior de la zona, i al 2010, quan escrivim aquestes línies, encara no ha recuperat els valors de 2008. Malgrat tot, l'experiència amb mercats externs de totes les empreses ha estat

un dels actius més importants d'aquestes en front de la crítica situació econòmica actual; és un intangible que han anat adquirint des de mitjan anys vuitanta i que ara continuen explorant.

7.1.2 Les principals partides en les exportacions

L'especialització productiva de la zona emmarca el comerç exterior d'aquesta tant pel que fa a les exportacions com a les importacions. Podem aprofundir més en les dades a partir de considerar els principals capítols Taric[252] i observar l'evolució de les principals agrupacions que s'hi determinen per tal valorar d'una manera més precisa les principals partides aranzelàries d'exportació i importació i concretar un xic més diversos aspectes, tant pel que fa a la importància dels diferents grups com a l'evolució d'aquests. En primer lloc s'observa, l'any 1975, una certa diversificació en les vendes a l'exterior amb un clar predomini dels productes agraris: la fruita, l'oli i les begudes alcohòliques representen prop del 50% del total exportat mentre que l'altre gran grup, la química, en representen al voltant del 22.

En el període 1975-1985 hi ha un canvi estructural important en el conjunt de les vendes a l'exterior amb un augment mitjà anual superior al 35%. Els principals increments es donen en la indústria del refinament i en la química, sectors que han representat el 91% de l'augment global. En aquest període —entre 1975 i 1985— s'accentuen les particularitats estructurals de les exportacions de la zona que ja s'havien anant conformant des de finals dels seixanta. Hi ha un pes creixent de l'activitat química, en aquests anys les empreses ja entren clarament en plantejaments d'internacionalització de la producció de les seves plantes a Tarragona, principalment el grup d'empreses alemanyes i la nord-americana Dow. L'estratègia és ampliar mercats per donar cada cop més rellevància a l'exportació. A partir de 1985, amb una moneda revalorada que encareix les vendes a l'exterior, la indústria química i també l'activitat de refinament perdran bona part del seu dinamisme exportador, la qual cosa es reflecteix no solament amb una disminució dels capítols més utilitzats per aquests sectors en les seves exportacions sinó també amb una disminució global del conjunt de les vendes a l'exterior en unitats monetàries, no en tones exportades.

En aquesta situació, pel que fa a les exportacions, els capítols de productes químics inorgànics, matèries plàstiques i maquinària i aparells elèctrics, experimentaran el principal augment exportador, no solament en tones sinó també en termes monetaris, mentre que la resta disminuiran. A partir de 1990 cal ressaltar

252 Taric, Tarifa Integrada Comunitària, és la denominació de l'aranzel duaner comunitari integrat. El sistema s'organitza en 21 seccions agrupades en diferents capítols.

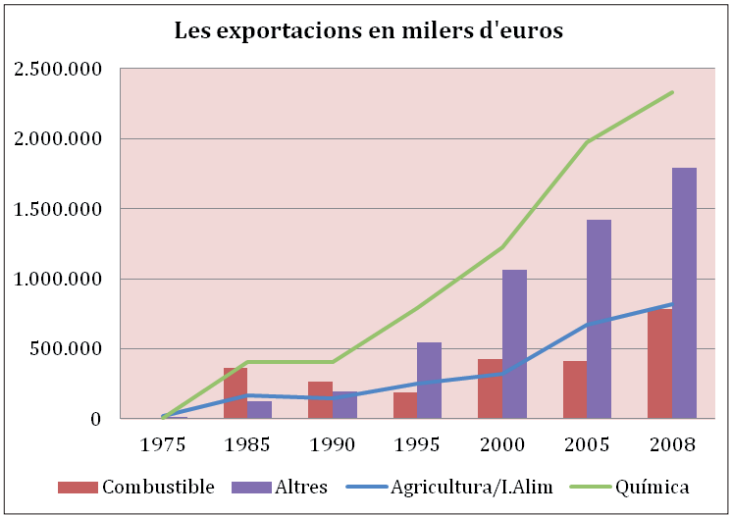
un augment global d'un 13,43% anual acumulatiu de les vendes a l'exterior, un increment significatiu que si bé no és no tan impactant com el que es va donar entre 1975 i 1985 sí que és indubtablement elevat. En aquest augment hi van influir les polítiques d'ajust de la pesseta com a mecanisme equilibrador del dèficit de la balança comercial i d'acomodació d'aquesta per entrar a l'euro.

Els principals increments de les exportacions en el període van donar-se en la indústria química, tant en plàstics com en productes diversos, tot i que també s'observa un augment de la significació de la resta de sectors, fet que reflecteix un esforç exportador pràcticament en totes les activitats productives i en totes les empreses. En les PIME, inicialment, es van donar d'una manera més esporàdica i tímida, però posteriorment es convertirà una actuació més normalitzada. A l'inici esperaven que els vinguessin a comprar, però cada cop més aprofitaran la infraestructura de serveis i financera que es posà al seu abast i moltes tindran plantejaments molt actius de venda a l'exterior. Les empreses més grans, que són la base de l'exportació de l'àrea, cada vegada ho faran més per una necessitat d'ampliar mercats; l'activitat exportadora tindrà una importància cada vegada més rellevant, i, com assenyala l'informe de les cambres sobre el comerç amb l'exterior a principis dels noranta, «las grandes empresas químicas y petroquímicas de la zona tienen una estructura empresarial capaz de competir con el exterior y sus actuaciones en este campo ya tienen su lógica.»[253]

La major propensió exportadora de l'economia de la zona es reflecteix en una ampliació cap al conjunt de les activitats productives, però aquesta extensió de les vendes a l'exterior com a estratègia de les empreses no disminueix el pes relatiu que pot tenir la concentració de les principals activitats exportadores en la química i el refinament. La resta d'activitats es troben dominades —excepte maquinària i aparells elèctrics, on s'inclouen les grans empreses auxiliars de l'automoció que s'han desenvolupat i/o localitzat a l'àrea— per petites empreses que cada vegada més es plantegen actuar en mercats més amplis, la qual cosa fa incrementar les vendes a l'exterior. Ja sigui per les empreses que s'han localitzat a la zona com a conseqüència dels avantatges comparatius del territori i la significació que han tingut els esforços empresarials sorgits de la mateixa àrea, o bé per empreses lligades amb els sectors tradicionals o en noves activitats, s'ha creat una estructura industrial amb un dinamisme exportador significatiu que s'estén pel conjunt de l'activitat secundària de manera transversal, en el sentit que els seus mercats no són solament els interiors. Aquest dinamisme es dóna en sectors que no tenen res

253 *Tarragona Exporta-Importa*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació,1988. P. 11

a veure amb la indústria química o de refinament, que tenen una lògica exportadora i importadora diferenciada d'aquestes activitats industrials.

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona Exporta — Importa* i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio de diferents anys.

7.1.3 Les importacions

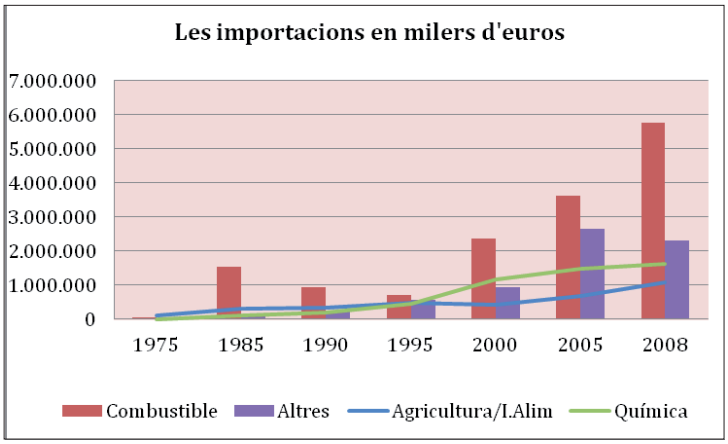
El volum importat sempre ha estat superior a l'exportat. Tot i que des de 1975 s'observen períodes de creixement diferenciat, cal assenyalar que entre 1975 i 2008 l'augment de les exportacions ha estat d'un 7,62% de mitjana anual (partim d'un punt molt baix) i el de les importacions d'un 7,36%, una diferència mínima però que assenyala l'esforç exportador en una zona on dominen les importacions. En valors absoluts, les importacions sempre han estat superiors a les exportacions tot i el menor creixement relatiu, cosa que indica que el dèficit ja era important l'any 1975 i que no ha deixat d'incrementar-se el saldo negatiu del comerç exterior de l'àrea. La zona, des de la caiguda de les exportacions del model tradicional durant la dècada dels trenta, ha tingut una activitat comercial amb l'exterior de caràcter importador, tímida fins als anys seixanta i explosiva a partir d'aleshores, que s'ha sostingut en el nou model productiu i sempre s'ha centrat en els mateixos grups de productes: productes agraris, principalment cereals; combustibles, en aquest cas petroli per refinar i productes químics, i posteriorment s'ha incrementat el sector que hem qualificat com a *altres* per les particularitats logístiques de la zona. Les importacions van experimentar un creixement important entre 1975

i 1985; es partia de nivells relativament baixos i va donar-se un increment d'un 23,95% anual acumulatiu que va consolidar una estructura importadora centrada principalment en cereals i combustible, dos productes que eren matèria primera per a la fabricació de pinsos, cada cop més fora de la zona, i per a les refineries. Els productes agrícoles representaven, l'any 1975, un 56,17% de les importacions. Seguia el combustible, amb més d'un 20%, i els altres capítols, sense que en destaqués cap especialment, es repartien la resta. La química no era un sector importador, ja que fabricava per al mercat interior, i la instal·lació la refineria de Repsol va representar canvis que significaren un pes dels combustibles superior al 70% de les compres a l'exterior l'any 1985. La producció de la zona continua sent transformadora, dels seus propis productes i d'importats, per a la venda principalment al mercat interior. A partir d'aleshores es dóna una certa diversificació en les importacions. S'inicia una compra dels productes que hem anomenat *altres* per distribuir a la resta de mercat interior; es tracta sovint de productes acabats que aprofiten la funcionalitat logística de la zona, principalment derivada de les installacions portuàries. A partir de finals del segle xx, s'observa que cau la importància dels productes agraris i les importacions s'assenten en tres bases: per una part, els combustibles (gairebé exclusivament petroli); en segon lloc, una activitat de plàstics per part de la industria química, i, finalment, els *altres*, que aprofiten les possibilitats de comunicació i logístiques de la zona.

Els combustibles seran el principal capítol d'importació, Taric 27, que experimenta un màxim l'any 1985 amb el 73,60% del total de les compres a l'exterior. A partir de llavors disminueixen fins a l'any 1995 i tornen a augmentar a partir d'aleshores fins a representar, l'any 2008, més del 50% del total importat. Un altre aspecte a observar de la dinàmica de les importacions és l'augment dels productes químics orgànics, un increment constant tot i el descens general en el període 1985-1990, que prendran una rellevància notable l'any 2008, amb el 15,04% del total importat. La química importa i exporta, juga aquesta doble funció i es converteix en un element essencial en la integració de l'estructura industrial de la zona en àmbits més amplis.

Entre 1985 i 1990 les importacions baixen a conseqüència de la forta caiguda dels combustibles (tot i mantenir-se el nombre de tones importades van caure els preus): es va donar un increment de les compres de combustible de dos milions de tones i una disminució superior als cent mil milions de pessetes en el seu valor, conseqüència de la forta caiguda del preu del petroli (que l'any 1985 era de 30 dòlars el barril i el 1990 de menys de vint). Aquest és un aspecte contradictori en la dinàmica de creixement de la zona en relació a l'economia espanyola entre 1985 i 1990, recent incorporada a la CEE i amb forts increments en el comerç amb l'exte-

rior. El que és manifest, si considerem les xifres de les cambres en base a les dades de les duanes, és que la incidència d'una pesseta alta en relació al dòlar va tenir un efecte amortidor de l'activitat amb l'exterior que no va poder compensar tot i tenir costos de producció inferiors per reduccions de preus. Les exportacions van caure per l'encariment relatiu amb una moneda revalorada, i les importacions també van experimentar una disminució entre 1985 i 1990, atribuïble a les característiques de les compres de matèries primeres, que mantenien els preus a la baixa. Tot i la caiguda de preus durant el període, les plantes de producció treballaven a nivells d'utilització molt elevada per la demanda del mercat interior.

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona Exporta — Importa* i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio de diferents anys.

7.1.4 La distribució geogràfica del comerç exterior

Les modificacions que s'han anat succeint en el comerç exterior han portat a un altre aspecte important a considerar: els canvis que s'han manifestat entre zones geogràfiques en les relacions amb Tarragona, amb diferències molt precises entre les importacions i les exportacions. Les variacions en l'estructura de producció modifiquen els fluxos de compres i vendes amb els diferents països. Podem analitzar aquests canvis a partir de les xifres del quadre 7.4, en el qual hem establert en euros el total exportat i importat per continents entre 1985 i el 2008. En podem destacar els aspectes següents:

- Hi ha hagut un important increment de les vendes a Europa, que augmenten un 8,93% anual acumulatiu entre 1985 i 2008 (mentre que el total exportat ho fa en un 7,62%). Aquest increment fa que aquestes ven-

des passin de representar un 63,38% de les exportacions l'any 1985 a representar-ne un 83,71% el 2008.

- Les exportacions a les altres àrees han augmentat menys que el creixement total, excepte en el no regionalitzat. L'augment més significatiu el trobem en les vendes cap a Àsia, però, amb un 4,86%, es troben tres punts per sota de la mitjana total. Aquest creixement diferenciat implica que Europa sigui determinant en les exportacions i disminueixi el pes relatiu de les altres zones.
- Les importacions han augmentat un 7,36% anual entre 1985 i 2008. Es troben molt concentrades en combustible, i encara que hi ha alternatives de subministrament, aquestes no fan disminuir la dependència d'aquest producte. Sí que s'observa, però, una diversificació de fonts cap als països productors de petroli que es va modificant d'acord amb l'estratègia de la principal empresa importadora de la zona en funció de les condicions de mercat. Per a la importació de béns d'equip i productes acabats es mantindrà el pes europeu, i augmenten actualment les compres a l'extrem orient.
- Pel que fa a la distribució de les importacions, de les quals n'hem ressaltat l'augment europeu, cal assenyalar que les altres àrees han augmentat menys que la variació global, amb l'excepció d'Àfrica, i s'ha manifestat una caiguda relativa de les importacions americanes i asiàtiques, al marge de la Xina, que ha experimentat un fort augment des del 2000 que no ha compensat les menors compres de productes petrolífers als països del pròxim orient.

La desviació de les compres de matèries primeres cap a Àfrica en detriment d'Amèrica i Àsia, principalment de petroli i carbó, i també la menor compra de cereal a Amèrica, porten a la disminució de les importacions d'aquestes zones. D'altra banda, el menor increment relatiu de les exportacions en les zones on també disminueix la significació de les importacions assenyala les dificultats d'establir ponts i xarxes comercials que possibilitessin compensar fins a cert punt la pèrdua de negoci global. Les dificultats d'aquesta opció es troben en la manca d'agents de comerç exterior a la zona, conseqüència de no haver-hi companyies export-import sinó empreses que fan un esforç exportador i d'altres que en fan un d'importador. Europa ha estat la gran receptora de les exportacions, que ha passat de representar el 63,38% del total l'any 1985 al 83,71% el 2008. La incidència de l'euro i la consolidació de l'àrea comercial de la Unió han estat les causes determinants d'aquest increment europeu; aquesta major interrelació amb els principals països de la Unió per a les exportacions ha fet que la resta d'àrees perdin pes relatiu en les

vendes de la zona en front de l'important increment europeu, però aquesta rellevància no es deu únicament a les vendes, sinó que també l'increment de les importacions que ha estat notori: la posició relativa europea ha augmentat d'un 15,03% l'any 1985 a un 38,43% el 2008. La compra de béns d'equip ha estat important, però la que ha fet augmentar aquest percentatge ha estat la de petroli a Rússia.

Quadre 7.3. Distribució geogràfica del comerç exterior. Milers d'euros

	Exportacions				*Importacions*			
	1985	*1990*	*2000*	*2008*	*1985*	*1990*	*2000*	*2008*
Europa	669.936	697.895	2.437.253	4.791.546	316.030	655.253	2.049.125	4.142.782
Àfrica	83.895	65.619	109.850	177.867	587.015	405.491	1.644.535	3.036.431
Amèrica	180.622	143.726	297.725	266.940	745.363	343.310	400.197	1.501.966
Àsia	105.045	75.313	135.054	312.951	453.944	306.372	754.684	2.060.017
Oceania	14.629	6.515	24.398	20.721	367	6.659	27.266	38.972
No regionalitzat	2.831	14.941	20.988	154.285	144	1.004	180	23
Total	1.056.958	1.004.009	3.025.269	5.724.310	2.102.863	1.718.089	4.875.987	10.780.192
Distribució								
Europa	63,38	69,51	80,56	83,71	15,03	38,14	42,02	38,43
Àfrica	7,94	6,54	3,63	3,11	27,92	23,60	33,73	28,17
Amèrica	17,09	14,32	9,84	4,66	35,45	19,98	8,21	13,93
Àsia	9,94	7,50	4,46	5,47	21,59	17,83	15,48	19,11
Oceania	1,38	0,65	0,81	0,36	0,02	0,39	0,56	0,36
No regionalitzat	0,27	1,49	0,69	2,70	0,01	0,06	0,00	0,00
Total	100	100	100	100	100	100	100	100
	Saldo comercial				**Índex de cobertura**			
	1985	1990	2000	2008	1985	1990	2000	2008
Europa	353.906	42.642	388.128	648.764	211,98	106,51	118,94	115,66
Àfrica	-503.119	-339.872	-1.534.685	-2.858.564	14,29	16,18	6,68	5,86
Amèrica	-564.741	-199.584	-102.472	-1.235.027	24,23	41,86	74,39	17,77
Àsia	-348.900	-231.059	-619.630	-1.747.066	23,14	24,58	17,90	15,19
Oceania	14.262	-144	-2.868	-18.252	3.990,16	97,83	89,48	53,17
No regionalitzat	2.687	13.937	20.808	154.262	1.962,50	1.488,62	11.666,54	673.734,93
Total	-1.045.905	-714.081	-1.850.718	-5.055.881	50,26	58,44	62,04	53,10

Font: Elaboració pròpia a partir de Tarragona Exporta - Importa i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio.

L'entrada d'Espanya a la Unió Europea l'any 1986 va potenciar els fluxos comercials cap a aquests països, la qual cosa s'ha vist posteriorment potenciada per les possibilitats que ofereix la moneda comuna amb els principals països de la Unió. El quadre 7.4 mostra l'evolució de les exportacions i les importacions als quinze països que integraven la Unió l'any 2000, xifres que hem detallat des de l'any d'entrada, el 1986, fins al 2008. El quadre mostra la importància compradora d'aquest mercat per als productes de la zona així com l'increment de les importacions els darrers anys que podem concretar en els següents punts:

- Sobre el comerç amb la UE cal considerar, en primer lloc, que l'índex de cobertura sempre ha estat positiu, i tot disminuir els darrers anys és del 128,30% l'any 2008, situació que contrasta amb l'índex de cobertura global, que l'any 2008 és del 53,10%.
- Els principals països compradors dels productes de la zona l'any 1986 eren França, els Països Baixos, Alemanya i Itàlia, que representaven prop d'un 75% de les exportacions a aquesta àrea comercial. L'any 2008 disminuiran el seu pes relatiu i passaran a representar un 65% de l'exportat a la UE dels quinze, a causa del menor augment de les exportacions als Països Baixos, i Portugal es convertirà en el quart comprador per a Tarragona. L'augment de les vendes a Portugal ha pres valors d'increment anual propers als quinze punts. Les vendes de Tarragona a la UE dels quinze signifiquen un 76,15% de les exportacions l'any 2008, xifra que representa un augment anual del 10,95% des de 1986.
- Pel que fa a les importacions, aquestes han augmentat un 10,91% anual durant el període, 3,5 punts més que el total. Augmenten en tots els països de manera superior a la variació total, excepte en el cas del Regne Unit, França i Finlàndia, on augmenta una mica menys. Es dóna una certa desconcentració en les importacions comunitàries, com demostra el fet que els quatre principals països comunitaris (França, Alemanya, Itàlia i Regne Unit) representaven, l'any 1986, el 86,49% de les compres comunitàries de Tarragona, i, el 2008, el 73,62%. El pes de la Unió sobre el total importat ha passatd'un 14,12% l'any 1986 a un 27,09% l'any 2008, percentatge que assenyala un augment de la significació subministradora d'aquests països per a Tarragona.

Quadre 7.4. El comerç exterior de la zona amb la UE (15 països). Milers d'euros											
	Exportacions				*Importacions*				*Índex Cobertura*		
	1986	*2000*	*2008*	*Var. anual 1986-08*	*1986*	*2000*	*2008*	*Var. anual 1986-08*	*1986*	*2000*	*2008*
Àustria	19.783	37.598	57.648	4,98	2.731	13.252	44.933	13,57	724,30	283,71	128,30
Bèlgica i Luxemburg	17.889	111.616	201.545	11,64	7.570	104.358	256.629	17,37	236,30	106,96	78,54
Dinamarca	2.594	19.170	32.083	12,11	1.023	9.097	25.516	15,74	253,50	210,72	125,74
Finlàndia	563	5.324	8.653	13,22	463	14.697	3.691	9,89	121,68	36,22	234,44
França	107.296	508.067	1.130.471	11,30	75.947	379.119	567.009	9,57	141,28	134,01	199,37
Grècia	7.970	25.707	119.366	13,09	1.152	23.929	27.986	15,61	691,93	107,43	426,53
Irlanda	1.346	4.024	11.287	10,15	51	5.048	5.930	24,14	2642,93	79,72	190,34
Itàlia	61.113	371.567	899.075	13,00	41.410	196.030	499.722	11,99	147,58	189,55	179,91
Països Baixos	76.073	195.180	351.634	7,21	22.432	209.666	271.724	12,01	339,13	93,09	129,41
Portugal	17.604	247.787	378.178	14,96	2.731	80.290	99.931	17,78	644,52	308,62	378,44
R.F. Alemanya	83.016	454.951	825.296	11,00	76.420	514.775	789.625	11,20	108,63	88,38	104,52
Regne Unit	39.003	147.790	283.672	9,44	63.100	185.092	295.038	7,26	61,81	79,85	96,15
Suècia	9.294	121.472	60.490	8,89	1.982	15.732	32.561	13,57	468,84	772,15	185,78
UE 15	442.980	2.250.252	4.359.399	10,95	297.013	1.751.083	2.920.294	10,91	149,15	128,51	149,28

Font: Elaboració pròpia a partir de Tarragona Exporta - Importa i de les dades del Consejo Superior de Cámaras de Comercio.

7.2 Un indicador d'obertura. Els canvis en el teixit empresarial

Hem valorat ja com la dinàmica del creixement econòmic de la zona va ser important a partir de 1960, i la causa immediata en va ser entrar en un procés d'obertura de l'oferta productiva que es va manifestar essencialment en dos sectors d'activitat: l'industrial, d'una banda, i el turístic, de l'altra. Quant a aquest darrer sector, pràcticament no hem valorat fins ara el paper que va jugar en els canvis de l'activitat econòmica ni la seva importància en la generació d'uns interessos econòmics locals que es van adaptar a les noves condicions de demanda. El dinamisme d'aquesta activitat va ser ben aviat rellevant i va plantar cara als interessos industrials. La manifestació més clara d'aquest fet va ser obligar a canviar la localització de la refineria cap a l'interior, en contra del plantejament incial, ubicar-la prop del port. El sector l'analitzarem de manera específica en el proper capítol conjuntament amb la construcció, que també ha tingut una especial caracterització en l'economia de la zona. En aquest apartat el considerem un indicador d'apertura de l'economia que va anar configurant la dinàmica econòmica en aquest nou model productiu

i que va generar un empresariat nou al voltant de l'àrea de Tarragona-Reus, amb dos nuclis molt importants, Salou i Cambrils. El turisme, conjuntament amb el sector industrial, van marcar el canvi econòmic de l'àrea i la forma d'ocupar el territori. Centrem-nos, doncs, primer en la dinàmica empresarial del sector industrial, com un pas més per comprendre aquest procés d'internacionalització de l'economia de la zona i el paper que hi van jugar les grans empreses, i després en la del sector turístic,.

7.2.1 La dinàmica empresarial en el sector industrial

El creixement econòmic que es va concentrar al voltant de la ciutat de Tarragona va ser fruit de l'interès que van tenir en la zona grans empreses industrials, principalment les petroquímiques. Aquestes significatives inversions generen un canvi en l'ocupació del sòl i també un efecte important sobre altres activitats no industrials, principalment de serveis, professionals, i, indirectament, sobre la construcció. La magnitud d'aquestes va fer que esdevinguessin un element essencial en el procés de canvi social i econòmic que es va experimentar, així com un element clau per a la internacionalització. Al marge d'altres grans empreses que es van instal·lar al conjunt de la demarcació, la significació de la indústria química va ser el detonant del procés que com a punt comú amb la gran majoria d'altres inversions industrials que es van donar té el fet de ser foranes i de nova implantació.

En el quadre 7.5 hem detallat les grans empreses químiques que es van localitzar a l'àrea entre 1959 i 1978 (és a dir, el període en què es va iniciar el canvi del paradigma industrial de la zona), primer amb cauteloses inversions i posteriorment amb plantejaments més previsibles fins a la seva consolidació. Podem ordenar en tres grups el conjunt d'empreses que recollim en el quadre. En primer lloc, empreses espanyoles lligades als grans grups existents aleshores al país: UERT; Cros; Cepsa, i l'INI, que va construir la refineria d'Empetrol, actualment de Repsol. Aquestes empreses van ser dominants a l'inici d'aquest procés, per dues raons: la seva capacitat inversora i la participació conjunta en la creació de noves empreses, preferentment amb multinacionals alemanyes i nord-americanes, inicialment amb majoria de capital espanyol i sovint know-how estranger. Les primeres inversions, realitzades abans de 1965, s'orientaren cap a la química inorgànica; posteriorment, aniran cap a derivats del petroli i s'iniciarà una dinàmica inversora en la indústria petroquímica que culminarà amb la instal·lació de la refineria. La consolidació del complex es va donar gràcies a una inversió pública: la que va realitzar l'INI a través d'Empetrol i les seves empreses auxiliars.

Quadre 7.5. Les principals empreses químiques a Tarragona			
Empresa	*Participació*	*Any*	*Inversió inicial (milions de pessetes)*
Aiscondel S.A.	50% Montsanto (EUA); 50% Fibroquimica		
Alcudia	48,095% Enpetrol; 48,05% ICI (RU); 3% Foret	1978	4000
Amoniaco de Tarragona S.A.		1968	60
Asfaltos Españoles S.A. (ASESA)	50% Campsa; 50% Cepsa	1965	920
Basf Española S.A.	100% BASF (Alemanya)	1969	300
Bayer Hispania Industrial S.A.	90% Bayforin (Canadà); 10% Productos Electrolíticos	1971	1100
Calatrava	55% Empetrol; 45% Phillips PC (EUA)	1978	4000
Carburos Messer Griesheim Gases Industriales S.A.	33,3% Sociedad Española de Carburos Metálicos; 33,33% Messer Griesheim (Alemanya); 33,33% Hoechst Ibérica S.A.(Alemanya)	1973	
Catalana de Abonos	100% ERT	1959	160
Distribuidora Industrial		1966	60
Dow Chemical Iberica S.A.	98% Dow (EUA); 2% Capital espanyol	1967	800
Empresa Nacional de Petróleo S.A. (ENPETROL)	72% INI; 22% Caltex (EUA); 6% Banca privada i ERT	1977	
Energia e Industrias Aragonesas S.A.	100% Capital espanyol	1970	450
Explosivos Rio Tinto S.A.	95,09% Capital espanyol; 4,01% Rio Tinto Zinc (RU)	1974	415
Hoechst Iberica S.A.	100% Hoechst (Alemanya)	1974	420
Industrias Quimicas Asociadas S.A. (IQA)	33,33% ERT; 33,33% Hoechst (Alemanya) 33,33% Shell (RU-PB)	1965	60
Montsanto Iberica S.A.	50% Aiscondel; 50% Montsanto (EUA)	1970	125
Montoro	33,33% Empetrol; 33,33% Arco Ch (EUA); 33,33% Halcón Corp. (EUA		
Paular	50% Empetrol; 50% Montedison (Itàlia)	1978	
S.A. Cros	100% Capital espanyol		
Saeta	100% ERT	1976	1500
Tarragona Quimica (TAQSA)	55% ERT; 45% Hoechst (Alemanya)	1977	6000

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona econòmica 1977*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1978; *La industria química en Tarragona. Especial consideración a la zona trébol*. Tarragona: Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos. Organización Sindical, 1974; i Llovell, F. *La industrialització de Tarragona*. Tarragona: AEQT, 1980.

El segon grup inversor se centra en les empreses nord-americanes a mitjan anys seixanta, representades per Montsanto i Dow, i serà un dels primers a plan-

tejar-se les possibilitats de creixement que oferia la instal·lació de la refineria en el complex petroquímic, que determinarà el trasllat de tots els centres de producció que la multinacional nord-americana tenia a Espanya cap a Tarragona. Aquestes empreses vindran a la zona a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, i la consolidació de Dow s'establirà als anys vuitanta. El tercer grup seran les empreses alemanyes que vindran inicialment en *joint-venture* amb les espanyoles, com IQA, i posteriorment amb inversions directes consolidaran un conjunt en què hi haurà les tres grans empreses alemanyes: BASF, Bayer i Hoëchst. BASF s'instal·larà a finals dels seixanta i les altres dues, de manera directa i no per participació en altres empreses, entrats els setanta. El quadre també permet observar la participació d'empreses angleses, canadenques i italianes, que no tindran, però, la significació d'aquests tres grans interessos inversors.

Si hem determinat aquests conjunts d'empreses i les hem agrupat en aquests tres grups no és perquè existís una actuació homogènia en cada un, ja que cada una actuava per uns criteris d'especialització de mercat i el procés d'integració que oferia el polígon els era interessant per determinar les seves possibilitats d'actuació. En un principi les inversions es feien conjuntament entre les grans empreses espanyoles i les multinacionals estrangeres; posteriorment, amb la consolidació del mercat i del polígon, l'aposta inversora de les empreses estrangeres va ser més agosarada i van actuar en funció de criteris globals del grup i no del mercat interior ni en suport amb les espanyoles.

Aquest procés inversor de grans empreses centrat a Tarragona en va atreure d'altres gràcies a la creació de les infraestructures per permetre la localització de noves unitats productives, que es van aprofitar no només amb efectes al voltant de la zona petroquímica, on es van concentrar la major part, sinó també en altres sectors més allunyats d'aquest nucli central. És el cas de la cimentera a les Cases d'Alcanar, que va crear una infraestructura pròpia com és el port d'abastament, i de Cristalería Española SA a l'Arboç. La primera estava poc relacionada amb l'entorn productiu de l'àrea, excepte per la matèria primera, i la segona tenia una dinàmica similar a la de les grans implantacions químiques i fins i tot va portar-se la mà d'obra necessària per funcionar, ja que estava allunyada de nuclis urbans i per tant tenia dificultats per trobar-ne, i va crear zones residencials per als seus treballadors i quadres al costat de la fàbrica i en municipis veïns. No es pot oblidar, amb una dinàmica similar, la instal·lació dels grups nuclears a la província, en zones on l'impacte territorial immediat era poc conflictiu i no hi va haver oposició. Aquest fenomen va ser similar a les instal·lacions dels grans grups químics a Tarragona, principalment el sentit que primer es van instal·lar i després se'n van plantejar els efectes territorials.

Va crear-se una dinàmica inversora que es va veure poc afectada per la reconversió industrial espanyola d'entre finals dels setanta i mitjan anys vuitanta, ja que les inversions tenien lloc en plantes noves, molt lligades amb la demanda energètica. Al costat d'aquesta, en trobem una altra de més lligada amb el cicle econòmic que va tenir com a conseqüència la implantació de noves empreses o el creixement d'algunes de les existents en alguns indrets de la zona. La major part d'aquestes inversions van ser foranes, com el cas de la de Galó-Ben a Valls, i per part de multinacionals, com la inversió de la Kellogg's o la compra per part dels nord-americans d'United Technologie de Maisa i després de Lear, també a Valls.

La dinàmica de la inversió forana va generar fluxos econòmics importants, i els agents econòmics locals van posicionar-s'hi a favor. No van prendre's decisions oposades a aquest dinamisme que les afectessin, excepte en el cas d'alguns desplaçaments pel que fa a la localització que van donar com a resultat el polígon nord de la química als voltants de la refineria. D'altra banda, aquests fluxos van crear una dinàmica de modernització productiva general a partir de la creació de noves necessitats de consum i de subministrament, i també plantejaren exigències d'inversió pública i l'assumpció de compromisos per part d'aquests grups inversors en la realització de les inversions. L'exemple més clar el tenim en la creació del Consorci d'Aigües de l'Ebre. Posteriorment, altres inversors institucionals també van prendre posicions a la zona, com és el cas del Consorci de la Zona Franca de Barcelona en el polígon industrial de Constantí. A finals dels vuitanta, les inversions de les grans empreses ja s'havia completat, s'esperava un nou cicle i la reordenació del sector químic, i els tres grups que hem definit al principi continuaven amb plantejaments de productes diferents però amb una voluntat clara de coordinació pel que fa a l'entorn[254], el seu espai productiu i la possible expansió, així com a l'accessibilitat i el subministrament de matèria primera i energia.

La dinàmica inversora forana a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta es repetirà en un altre sector d'activitat, el turisme, a causa de la decisió de l'empresa nord-americana Anheusser-Bush de crear un gran parc recreatiu a l'àrea, que com opció inicial contemplava la introducció a partir d'aquest parc de la marca de cervesa al mercat europeu. L'actuació es va plantejar de manera similar a les anteriors: una gran empresa requeria l'ordenació de l'espai per assolir les

254 Les grans empreses químiques de l'àrea de Tarragona van crear, a principis dels anys vuitanta, l'AEQT (Associació Empresarial Química de Tarragona), que integra totes les empreses del sector. Duen a terme actuacions conjuntes que reafirmen les economies d'aglomeració i els seus interessos comuns en el territori. L'associació està integrada per 33 empreses químiques que representen més de cinc mil llocs de treball. Tal com podem llegir al web, «l'Associació Empresarial Química de Tarragona, AEQT, es va constituir l'any 1977 amb l'objectiu de representar el conjunt del sector químic com a entitat que es vertebra amb la comunitat per assolir els objectius que en cada etapa s'estableixin».

economies d'escala i d'aglomeració necessàries per rendibilitzar la inversió. Estàvem entre finals dels vuitanta i principis dels noranta, i el procés administratiu i de decisió política per realitzar-la havia de ser diferent a la manera de prendre decisions dels anys seixanta i setanta, tot i que en el fons les exigències empresarials per portar-la a terme van ser les mateixes, com passa en totes les grans inversions. La dinàmica que aquesta inversió va implicar va ser significativa per un altre sector d'activitat com era el turisme, centrat en una demanda forana però gestionat de manera clara per interessos empresarials locals. A partir d'aquest procés inversor s'obren plantejaments i actuacions diferents en l'activitat turística, que, no ho oblidem, és l'altre gran element a considerar en el procés d'internacionalització de l'economia de la zona.

7.2.2 L'apertura en serveis de l'economia de l'àrea

L'activitat turística entra de ple dins la dinàmica d'apertura a l'exterior de l'economia de l'àrea, no per la internacionalització de les empreses ni dels productes sinó en el sentit que atén una demanda exterior que ve a consumir a la zona. El sector genera un procés d'acumulació elevat des dels anys seixanta, un flux que en bona part s'ha reinvertit en l'activitat i en el mercat immobiliari, que a la vegada ha orientat, també, recursos cap a l'activitat turística. Es tracta de dos sectors molt relacionats —que estudiarem posteriorment amb més detall— amb una sèrie de particularitats comunes, com l'estructura empresarial, centrada majoritàriament en un empresari autòcton, amb petites i mitjanes empreses, en un mercat molt segmentat i amb unes economies d'aglomeració i fins i tot de situació que els donen una posició que es reflecteix amb un cert control en la gestió del sòl. El turisme dóna, doncs, un component d'obertura i internacionalització en l'economia que es complementa amb la gran significació del turisme interior, que l'any 2008 representà el 55% sobre un total de 4.934.000 visitants.

Per considerar els efectes del turisme en el procés d'internacionalització de l'economia de la zona cal que valorem essencialment la significació dels visitants estrangers, i en aquest sentit, cal assenyalar com el nombre s'ha mantingut els darrers anys i representen un percentatge molt elevat de les pernoctacions hoteleres; entre aquests visitants, el predomini ha passat de francesos i alemanys cap als anglesos. El turisme no pot diferenciar-se en els seus inicis del procés d'atracció que la costa mediterrània espanyola va tenir per al turisme europeu, primerament francesos, per proximitat, i alemanys i holandesos per la benignitat del clima i les diferències de preus, així com per la facilitat per arribar-hi per carretera, que van anar descobrint Salou, la Pineda, Cambrils, Miami-Platja o l'Hospitalet, ja sigui

per la seva estada en càmpings i hotels o bé per l'adquisició d'apartaments. Les diferències de preus i les noves regulacions en l'economia espanyola van permetre, ben aviat, inversions en segones residències per a estrangers, i això va facilitar no només la venda de molts apartaments sinó fins i tot la creació de zones específiques per a residents estrangers a l'àrea. Posteriorment, el gruix de turistes estrangers tindrà altres plantejaments, com estades curtes, gràcies a les ofertes dels operadors turístics en el seu país d'origen, d'una gran competitivitat en preus i que obligaran a ajustaments de costos importants en l'oferta hotelera i d'apartaments regulats de la zona per adaptar-s'hi. Les possibilitats de vols xàrter a l'aeroport de Reus i posteriorment les companyies de baix cost, així com la contractació directa per internet, implementaran canvis que seran elements importants en aquesta demanda.

L'oferta no tindrà un grau de concentració significatiu sinó que serà molt dispersa, ni tampoc —fins als anys noranta— tindrà un lideratge que pugui negociar de manera determinada els preus amb els intermediaris de la demanda final, essencialment operadors turístics, alemanys, anglesos i holandesos. Les condicions imposades per aquests intermediaris en l'activitat turística van anar frenant a poc a poc una dinàmica potencialment expansiva de les empreses de la zona, en el sentit que l'esforç financer era molt elevat per poder adaptar-se a una grandària que possibilités volums d'oferta que ajustessin costos quan els preus es marcaven externament. Però no només la problemàtica financera generava dificultats per l'elevat tipus d'interès i les complicacions del mercat financer durant els vuitanta i bona part dels noranta; també en generava la pròpia solvència del projecte, que difícilment podia funcionar sense capacitat de negociació de preus en front de la demanda, en un mercat amb una forta estacionalitat.

El mercat turístic tenia un elevat grau d'internacionalització, però, a la pràctica, era un mercat de monopsoni[255] en el qual actuaven pocs demandants que concertaven els preus en funció de negociacions que es tancaven a l'hivern per a la temporada següent. Les perspectives de l'oferta per sortir d'aquest circuit que els representava i assegurava un flux de clients i uns nivells d'ocupació eren difícils, i per ells mateixos no podien ajustar els costos als preus. La manca d'alternatives en la contractació i la idea que es tractava de vetes de mercat de sol i platja portaren a incrementar l'estacionalitat del sector, normalment acceptada, si més no com a mal menor, per part de l'oferta. Això determinava un rendiment molt baix de la inversió, que solament podia aprofitar-se uns quants mesos a l'any. La resta de l'any estava tancada per la manca de possibilitats de cobrir despeses de funcionament: la demanda era molt reduïda perquè no hi havia capacitat d'atreure

255 Monopoli de demanda

visitants si no era a partir de la contractació amb operadors turístics. Aquest cercle es trencarà posteriorment quan algunes empreses de la zona prendran més estructura i a partir d'economies d'escala es plantejaran una major diversificació de la demanda. Però aquesta dinàmica difícilment la seguirà el conjunt de l'activitat, que dependrà més de les economies d'aglomeració dels entorns turístics que de les economies d'escala de l'empresa.

A principis dels anys noranta, el model s'esgotava per les dificultats d'acumulació com a activitat turística i passà a centrar-se en centres residencials de lleure donat el pes de la segona residència. Era difícil mantenir despeses de funcionament i amortització d'instal·lacions i actius en general a partir dels preus de contractació, era una situació en què el sector turístic no trobava la seva estratègia i en què la construcció residencial mantenia bona part de l'activitat econòmica a la zona costanera amb inversions de segona residència. En aquestes circumstàncies es planteja una opció de canvi del model turístic a partir d'entrar en una dinàmica diferent: la possibilitat d'adoptar el model de parcs recreatius que s'havia implantat a Florida i Califòrnia. Les empreses nord-americanes traspassaven el model a Europa amb una filosofia diferenciada dels parcs recreatius existents fins aleshores: la culminació d'aquestes actuacions va ser la implantació del parc de Disney a París. L'àrea va voler participar en aquestes actuacions com a element modernitzador i impulsor d'una dinàmica turística, tot i que va ser més una voluntat de l'administració que un projecte dels interessos del sector. En qualsevol cas, l'opció va ser contactar amb empreses nord-americanes que volien introduir-se en el mercat turístic europeu a través dels parcs recreatius. A mitjan de la dècada dels noranta, amb una certa desconfiança inicial per part dels agents turístics de la zona, s'inaugura un gran parc recreatiu entre Salou i Vila-seca, que iniciarà una dinàmica de recuperació de l'activitat a partir de la internacionalització de l'oferta, fet que posicionarà el sector en un nou pla i donarà lloc a l'arribada de nous projectes d'inversió.

S'havia entrat en una situació de certa obsolescència perquè la zona no tenia mecanismes per augmentar la demanda, al marge de la de segona residència, amb l'element sol i platja. Però en aquest esquema de canvi el sector aprèn a adaptar-se a un negoci més integrat i amb més possibilitats de jugar en un mercat on tots els operadors, en funció del seu posicionament i informació, poden tenir més significació i protagonisme en l'estratègia del sector. Trobem, a la zona, una sèrie d'empreses clau que estiren la dinàmica de l'activitat turística a partir de les seves economies d'escala i projectes empresarials propis, tot i ser molt importants també per a la majoria d'agents del sector les economies d'aglomeració.

7.3 Dues infraestructures essencials en aquest procés d'obertura

El procés d'apertura de l'economia de la zona va tenir efectes importants sobre el territori en l'adequació de l'espai a les seves necessitats de funcionament econòmic, tant en l'expansió urbana i turística com en la creació de sòl industrial o la millora de les infraestructures. Una actuació culminant i determinant per potenciar les possibilitats econòmiques de la zona va ser la construcció i posada en funcionament, a principis dels setanta, de l'AP-7, l'autopista que va recomanar el Banc Mundial per a tota la Mediterrània, i la connexió d'aquesta amb França, que va possibilitar a l'economia de la zona més relació amb l'exterior. Al costat d'aquesta actuació i d'una millora general de les infraestructures viàries, però, en aquesta apertura hi va haver dos punts essencials més: el port de Tarragona, que possibilita el transport de mercaderies per mar, essencial per a l'àrea i molt relacionat amb el fenomen d'industrialització que es va donar, i l'aeroport de Reus, que va arribar més tard i va tenir una gran rellevància per al transport de viatgers (i, per tant, una funció important per al turisme). En aquest apartat analitzarem l'evolució d'aquestes infraestructures essencials en aquest procés d'apertura i de canvis en l'economia de la zona.

7.3.1 Els ports. El Port de Tarragona

El port de Tarragona ha estat, des de mitjan segle XIX, la infraestructura essencial de la zona per al comerç amb l'exterior. A finals del segle XIX i principis del XX, el port es connecta amb les infraestructures de comunicació de l'entorn, entre les quals són especialment rellevants les connexions ferroviàries, que com que concentren més mercaderies permeten modificacions en els sistemes de càrrega i descàrrega. El trànsit portuari existent fins als anys seixanta no feia necessari augmentar la línia de moll ni la superfície portuària. Les millores en l'obra civil portuària, nous dics, superfície de moll i línia d'atracament, s'iniciaran aleshores i s'intensificaran a partir dels anys vuitanta. En aquest sentit podem apreciar que el port també viurà el canvi de dinàmica econòmica que es donarà a la zona, i serà a partir de llavors que s'iniciaran les grans obres de construcció de dics que aniran configurant el port en la realitat actual.

Els altres ports existents a la demarcació provincial no tindran la funció del de Tarragona; en el cas del de Sant Carles, que es va plantejar en un moment determinat com un port de mercaderies al qual calia dotar d'infraestructura portuària i que havia de tenir una funció en el transport marítim, les actuacions i inversions van ser molt menors, ja que no hi havia un entorn immediat que potenciés el tràfic de mercaderies i tenia un nivell de calat problemàtic per la seva proximitat al delta

de l'Ebre. A Alcanar, una empresa cimentera es va crear un moll per necessitat pròpia, el moll de la Martinenca. Grau i Sorribes analitzen la realitat dels ports del Montsià a principis dels anys vuitanta:

> Si ens fixem en la possibilitat d'explotació comercial, sols el port dels Alfacs, amb els seus dos molls actuals, ofereix condicions. El moll de Sant Carles de la Ràpita és situat en l'angle NW de la badia dels Alfacs, protegit per la península del mateix nom amb un abrigall natural excepcional. El seu calat és de 5,7 m, cosa que li impedeix avui dia rebre vaixells de més de 4.000 t. El moll de la Martinenca, d'una empresa de ciments, disposa d'un accés de 10,5 m de calat, que en els sis anys que fa que funciona no ha sofert el més petit aterrament. Ara s'ha dragat a 12 m. [256]

El port de Sant Carles, al marge de la seva significació com a port pesquer, havia tingut una tradició de sortida de mercaderies, principalment arròs i sal. Era, doncs, un port de càrrega, però a partir de la instal·lació de la factoria Cros al municipi la situació va canviar, es va transformar en un port d'entrada a causa de l'augment dels productes descarregats, que depenien principalment d'aquella empresa, com demostra el fet que el 80% del moviment corresponia a productes de química inorgànica, adobs i sal. Ernest Lluch i Emili Giralt assenyalen que «el paper del port de Sant Carles és molt poc important car tot just arriba algun any a les cent mil tones»[257]. L'any 1978 el port de Sant Carles va tenir un tràfic comercial de 73.526 t, i el moll de la cimentera de la Martinenca d'Alcanar, de 1.361.584 t.

La majoria de ports de la zona tenien en la pesca una activitat relativament important, com hem vist anteriorment, però els ports on aquesta es concentrava (amb l'excepció del de Tarragona i en molt menor grau el de Sant Carles) no tindran cap funcionalitat en l'activitat industrial de la zona. La resta de ports de la demarcació de Tarragona que tenien una funcionalitat pesquera als anys seixanta eren els de Cambrils i l'Ametlla de Mar. Posteriorment s'orientaran de manera clara cap al turisme, i la significació d'aquest sector i el fervor pels esports nàutics portaran a crear alguns altres ports, ja clarament orientats a les activitats esportives i turístiques.

Aquesta visió general de l'activitat portuària en una costa de més de doscents quilòmetres seguint-ne tots els racons ens permet centrar-nos en el nou paper que la infraestructura portuària de Tarragona jugarà en l'economia de la zona. En la dinàmica de canvi que es va generar, amb unes condicions precises a partir del procés d'industrialització, el port va ser un element fonamental per a les

256 Grau i Folch, J. J.; Sorribes i Montserrat, J. *El Montsià. Estructura i dinàmica socioeconòmica*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1982. P. 326.

257 Lluch, E.; Giralt, E. *L'economia del Baix Ebre.* Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1967. P. 44.

economies d'aglomeració de la petroquímica, que va anar adaptant el seu creixement a aquest procés d'industrialització. La indefinició inicial d'aquest procés i les possibilitats d'ús de les infraestructures que s'anaven creant permetran un doble joc al port de Tarragona: funcionarà, d'una banda, com a port graneler, amb la importació de cereal i més endavant de carbó, i, de l'altra, es veurà consolidat en líquids a partir de l'entrada en funcionament de la refineria de Repsol.

A principis dels anys seixanta es considera la necessitat d'augmentar la infraestructura portuària perquè el tràfic marítim anava creixent, i, així, es plantegen petits augments de les línies d'atracament. L'any 1964 la Junta d'Obres del Port va aprovar un projecte, redactat per l'enginyer director Eduardo Serrano Suñer, «Muelle en el dique transversal, demolición del extremo de este dique y dragado del puerto», que possibilità augmentar en 610 metres les línies d'atracament i fer petites actuacions que permetran utilitzar-ne 100 metres més. Es tractava d'obres de poca entitat, el Port era conscient de la seva escassa infraestructura i fins aleshores la majoria de projectes i actuacions es dirigien més aviat a poder disposar de més grues, la instal·lació de la via del ferrocarril i de conduccions d'aigua i d'electricitat en el nou moll, obres de pavimentació i la construcció d'algunes sitges. El Port no disposava, doncs, de cap pla d'actuació a llarg termini. A mitjan anys seixanta, en el marc del Pla de ports[258] que va realitzar la Junta Central de Puertos per a tots els ports de caràcter general de l'estat, es plantegen actuacions a llarg termini, amb opcions que van més enllà dels anys vuitanta. Les previstes per al port tarragoní s'orienten a la construcció de nous dics, a causa de l'excessiva concentració de mercaderies per línia d'atracament i la possibilitat que les noves obres permetin millorar la ràtio d'utilització d'aquesta plataforma. Així s'assenyala en una ponència portuària en el Consejo Económico Sindical de la província l'any 1967:

> Con 2000 m de línea de atraque para 2.557.964 t descargadas o cargadas en los muelles del Puerto en 1.966, corresponden 1.279 t/m de muelle que es excesivo y todavía más teniendo sólo 6,60 m de calado los 496 m del Muelle de Costa y que el Muelle Paralelo al de Costa, de dos parámetros de atraque, solo tiene 50 m de ancho, o separación entre ellos.
>
> […]
>
> Realizadas estas obras y a base del desvío del Río Francolí, en el plano, al final de los adjuntos, se han trazado las futuras ampliaciones posibles para un extenso número de años, aún superiores a 23 con incremento anual de 500.000 t, 38 si es de 300.000 t, o de solo 15 años si se quintuplica en ese tiempo el tráfico interior, como ha ocurrido últimamente, disminuyendo en todos los supuestos únicamente su

258 Junta Central de Puertos. *Plan de Puertos 1964-1967. Plan de desarrollo económico y social*. Madrid, 1964.

> densidad media a 1.000 t por metro lineal de muelle, que también se considera elevada para un puerto, con las diversas clases de mercancía que aquí de descargan.[259]

Es planteja augmentar la infraestructura portuària en funció d'unes previsions de funcionament del port però amb l'estructura de càrrega i descàrrega existent. En aquest plantejament no es tindran en consideració els canvis que es donaran en l'estructura de tràfic com a conseqüència de la decisió posterior d'intensificació de la indústria química i la instal·lació de la refineria. La realitat que s'assolirà a l'àrea, doncs, no estava en aquells moments prevista per cap plantejament, ni de la zona ni de fora. La dinàmica industrial, com hem vist, portarà canvis importants en les característiques dels tràfics portuaris, i el port de Tarragona iniciarà un procés d'adaptació a aquests que implicarà un canvi de funcionalitat: va passar ràpidament de ser un port de càrrega a ser-ne un de descàrrega, tal com ja havia passat durant el període autàrquic, quan la zona no exportava i rebia importacions i mercaderies de cabotatge, cosa que el va definir clarament, als anys cinquanta, com un port de descàrrega. Posteriorment, experimentarà una nova transformació als anys seixanta, quan el tràfic de descàrrega passarà de ser de cabotatge a internacional. Els anys seixanta defineixen, doncs, el punt de partida d'unes noves particularitats del port. El quadre 7.6 mostra com aquesta funcionalitat de port de descàrrega està clarament consolidada, i com a partir de 1970 s'internacionalitza el tràfic i el moviment de mercaderies amb altres països passa a tenir més significació que el tràfic de cabotatge, amb la resta de ports espanyols. Així i tot, els ports d'Algeciras, Cartagena i Sant Carles de la Ràpita (la Martinenca), tindran una significació notable en les mercaderies descarregades a Tarragona, en els dos primers casos de productes petrolífers i, més tard, també d'aigua (que es portava d'Algeciras a principis dels anys vuitanta, donades les dificultats de la química i anteriorment del minitransvasament de l'Ebre), i en el cas del port de Sant Carles, de ciment, generalment, per reexpedir. El tràfic portuari s'incrementa, i molt especialment a final anys seixanta, quan ja es veu clarament l'orientació industrial de la zona, que va deixant la indefinició per entrar en una clara especialització. En un estudi de finals dels setanta s'assenyala, en aquest sentit:

> És a partir de 1964 quan el Port de Tarragona coneix un fort increment en els seus volums de càrrega. De menys de 2 milions de tones aquell any experimenta un creixement que el portarà a prop de cinc milions el 1968, prop de sis el 1973 i arran de l'engegada de la refineria tindrà un fort increment que significarà quasi

259 *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 193-194.

doblar el volum de tràfic entre 1975 i 1976, i passarà de vora vuit milions de tones a més de quinze.[260]

El quadre 7.6. mostra l'evolució del tràfic de mercaderies al port de Tarragona, diferenciat en conceptes, si es carreguen o descarreguen, i si vénen o van a ports espanyols (en tràfic de cabotatge) o bé a ports estrangers (en el tràfic exterior). Hem considerat les xifres absolutes en tones, la seva estructura en el total i el creixement anual en períodes de deu anys.

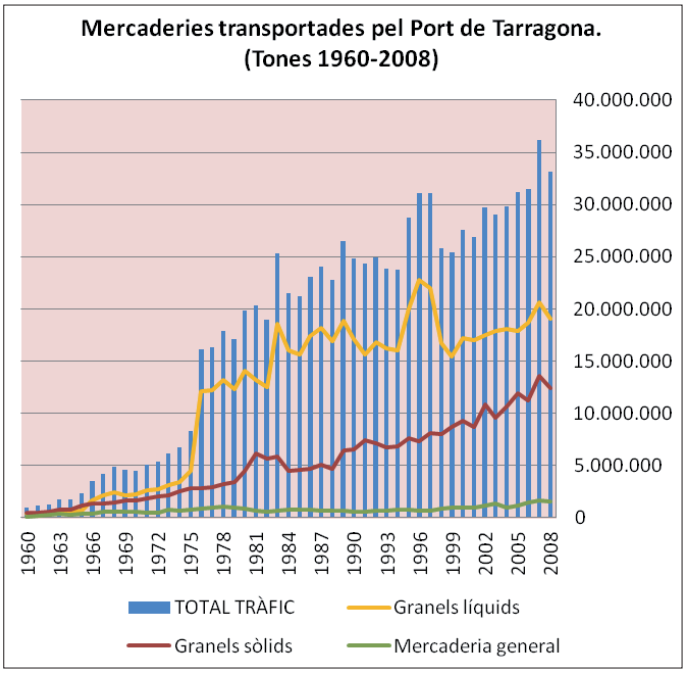
*Quadre 7.6. El tràfic del Port de Tarragona. 1960-2008**

	Cabotatge		*Exterior*		*Total*		*TOTAL*
Tones	*Descarregades*	*Carregades*	*Descarregades*	*Carregades*	*Descarregades*	*Carregades*	
1960	547.675	73.448	230.500	123.823	778.175	197.271	975.446
1970	1.336.953	572.147	2.216.039	268.028	3.552.992	840.175	4.393.167
1980	3.302.024	2.710.778	10.934.051	2.486.544	14.236.075	5.197.322	19.433.397
1990	1.441.844	2.732.606	15.987.762	4.082.161	17.429.606	6.814.767	24.244.373
2000	892.923	2.488.390	20.892.530	3.068.742	21.785.453	5.557.132	27.342.585
2008	2.041.911	3.965.986	23.668.514	3.292.407	25.710.425	7.258.393	32.968.818
Distribució	Cabotatge		Exterior		Total		TOTAL
	Descarregades	Carregades	Descarregades	Carregades	Descarregades	Carregades	
1960	56,15	7,53	23,63	12,69	79,78	20,22	100
1970	30,43	13,02	50,44	6,10	80,88	19,12	100
1980	16,99	13,95	56,26	12,80	73,26	26,74	100
1990	5,95	11,27	65,94	16,84	71,89	28,11	100
2000	3,27	9,10	76,41	11,22	79,68	20,32	100
2008	6,19	12,03	71,79	9,99	77,98	22,02	100
Creixement	Cabotatge		Exterior		Total		TOTAL
Variació anual	Descarregades	Carregades	Descarregades	Carregades	Descarregades	Carregades	
1960-1970	9,34	22,79	25,40	8,03	16,40	15,59	16,24
1970-1980	9,46	16,83	17,31	24,95	14,89	19,99	16,03
1980-1990	-7,95	0,08	3,87	5,08	2,04	2,75	2,24
1990-2000	-4,68	-0,93	2,71	-2,81	2,26	-2,02	1,21
2000-2008	10,89	6,00	1,57	0,88	2,09	3,39	2,37
1960-1980	9,40	19,77	21,28	16,18	15,64	17,77	16,14
1980-2000	-1,70	1,37	2,80	1,01	2,13	1,20	1,91

*No es consideren l'avituallament ni la pesca
Font: Elaboració pròpia a partir de les memòries del Port de Tarragona.

260 Margalef, J. *El Tarragonès. Estructura econòmica. Expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979. P. 227.

Aquestes xifres permeten observar com durant el període 1960-1980 la descàrrega de cabotatge augmenta i com aquesta cau després, fins a arribar a tenir molt poca importància l'any 2000. Augmenta de nou a partir d'aleshores, quan el port utilitza en major mesura el reembarcament de mercaderies per a la distribució com a punt de càrrega cap a altres ports. Les càrregues de cabotatge es mantenen i són inferiors a les descàrregues fins a 1990, moment a partir del qual les superen a causa d'aquesta funció de distribució marítima que comentàvem anteriorment. El gran beneficiari dels canvis en el moviment de mercaderies serà el tràfic amb l'estranger, que l'any 1970 ja significarà el 56,54% del total transportat; prové, principalment, de mercaderies descarregades i anirà creixent més que la resta de tràfics, amb augments del 21,28% anual entre 1960 i 1980 i del 2,80% des d'aleshores i fins a l'any 2008. Aquest canvi en les estructures de tràfic i d'internacionalització del port és conseqüència del tipus de mercaderia, i és força probable que sense l'especialització que van suposar el port de Tarragona no hagués experimentat els increments de tràfic que es van donar (i s'haurien limitat, doncs, les perspectives de creixement de la zona portuària).

Font: Elaboració pròpia a partir de les memòries del Port de Tarragona.

Dèiem anteriorment que la refineria no estava prevista en els plantejaments i l'expansió dels anys seixanta, però el port, tant a nivell global com en conside-

ració percentual, tenia unes distribucions de tràfic no gaire diferents de les actuals, tot i que el nombre de mercaderies transportades era molt inferior. Als anys seixanta era un port de gra a granel, principalment de granels sòlids, i també de productes petrolífers; la suma d'aquests dos components representava més d'un 80% del tràfic de mercaderies. La factoria de Campsa, instal·lada als anys trenta, i la connexió d'aquesta amb el port li donaven la particularitat de port petroler, limitat en funció de la capacitat d'aquesta factoria però amb un volum significatiu de moviment en el total d'aleshores. D'altra banda, la importació de cereals el configuraren com un port graneler, també amb condicions inicialment limitades. Aquests dos tràfics, de poca magnitud, encara que relativament molt importants, creixeran a conseqüència de la internacionalització de l'activitat portuària. La refineria d'ASESA, primer, i la d'Empetrol, després, conjuntament amb la permanència de les instal·lacions de Campsa, configuraran aquesta particularitat petrolera, i d'altra banda, la importació de soja, civada i blat (principalment d'EUA), i adobs d'Europa, consolidaran la cerealista i a granel.

En el quadre 7.7 podem observar l'evolució dels tipus de mercaderies, en tones, la distribució relativa i la variació decennal durant el període 1960-2008. En primer lloc cal considerar, com ja hem comentat anteriorment, el fort augment de mercaderies entre 1960 i 1980. Aquesta dinàmica de creixement es donarà pràcticament en tots els grups, encara que el motor essencial han estat els productes petrolífers, que, excepte en el període 1990-2000, sempre han crescut més que el total i entre 1960 i 1980 ho van fer amb taxes molt elevades.

Quadre 7.7. Classificació del tràfic de mercaderies del port de Tarragona. 1960-2000

Tones	*1960*	*1970*	*1980*	*1990*	*2000*	*2008*
Prod. petrolífers	356.151	2.150.336	11.695.188	15.317.880	15.773.146	16.896.321
Granels sòlids	465.083	1.745.126	5.896.523	6.366.572	9.099.612	12.420.882
Mercaderia general	121.638	430.991	544.181	596.412	918.711	1.530.751
Resta	32.574	121.340	1.696.238	2.545.565	1.781.263	2.303.726
TOTAL	975.446	4.447.793	19.832.130	24.826.429	27.572.732	33.151.680
Distribució	*1960*	*1970*	*1980*	*1990*	*2000*	*2.008*
Prod. petrolífers	36,51	48,35	58,97	61,70	57,21	50,97
Granels sòlids	47,68	39,24	29,73	25,64	33,00	37,47
Mercaderia general	12,47	9,69	2,74	2,40	3,33	4,62
Resta	3,34	2,73	8,55	10,25	6,46	6,95
TOTAL	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir de les memòries del Port de Tarragona.

Els granels sòlids també experimentaran forts increments entre 1960 i 1980, i tot i que seran inferiors a la mitjana del port es recuperaran la darrera dècada de segle, quan prendrà una gran significació el tràfic de carbó i continuaran els volums del cerealista. La mercaderia general sempre ha crescut menys que la mitjana portuària excepte del 1990 al 2000, quan el port fa un esforç comercial per atreure aquest tipus de càrrega, principalment la càrrega amb contenidors, poc significativa en el conjunt de mercaderies, entre la qual els darrers anys pren una consideració notable el tràfic de vehicles. A partir de l'any 2000 el port vol diversificar les càrregues i augmentar la mercaderia general, però no serà fins a mitjan 2010 que es veu d'una manera clara l'inici d'aquest procés d'augment de la càrrega amb contenidors, quan es posen en funcionament les instal·lacions de DP World. Les mercaderies agrupades sota l'epígraf *resta* tenen la seva importància, però mantenen moviments molt oscil·lants, ja que inclouen granels i líquids: en alguns dels anys considerats es dóna entrada o sortida d'aigua, com en els casos de la importació d'Algeciras als anys vuitanta per al consum industrial de la zona o l'exportació de Tarragona a Balears a finals dels noranta.

Aquests increments de tràfic han portat a modificar els espais portuaris: es passa de 1.733 m de longitud de molls i 79.670 m^2 de superfície de dics l'any 1960, a 7.618 m de longitud i 597.918 m^2 de superfície l'any 1980, i a 15.189 m de longitud i 3.609.878 m^2 de superfície l'any 2008. En aquesta evolució, si prenem l'any 1980 com un punt essencial en la dinàmica de creixement del port, podem observar l'important impuls que s'ha donat entre 1980 i 2008 quant a línia de moll i principalment a superfície. El port ha crescut, però ho ha fet amb una dinàmica temporalment diferenciada de la del tràfic de mercaderies, que en termes relatius va augmentar en major grau entre 1960 i 1980 mentre que el fort increment dels espais portuaris s'ha donat entre 1980 i 2008. Això ens porta a una nova reflexió: no sempre el creixement dels espais ha implicat un augment de les mercaderies, i, a més, cal no oblidar que més del 50% d'aquestes circulen pels oleoductes i la monoboia de Repsol i ASESA.

L'estructura d'explotació portuària ha tingut un gran avantatge, i més quan les tarifes eren rígides, ja que ha permès que els ingressos s'hagin mantingut sempre superiors a les despeses, la qual cosa indica un resultat positiu de l'explotació, motiu determinant per continuar amb les inversions en infraestructures al marge de la relació d'aquestes amb els tràfics existents. El quadre 7.8 permet considerar, en períodes de cinc anys, l'evolució d'una sèrie de xifres en l'espai portuari, com el tràfic de mercaderies i les dades econòmiques del port. L'anàlisi de les mercaderies transportades permet observar com el port s'adequa als canvis productius de la zona i mitjançant la valoració de les condicions tècniques i econòmiques

d'aquest veurem com l'evolució del port també s'hi adapta. El port de Tarragona té un excedent d'explotació important que es materialitza en una expansió portuària, però hi ha dificultats per modificar l'especialització existent, tot i que l'intent hi és, tant per la promoció com per les actuacions d'ampliació de la mateixa infraestructura. Augmenta la línia d'atracament, però no s'assoleixen plenament les expectatives d'atreure mercaderies no relacionades amb els hidrocarburs i alguns sòlids a granel, com demostra el fet que els dipòsits disponibles tinguin unes ràtios relativament baixes d'utilització. Hi ha un augment en les tones operades —sense petroli— tot i l'estabilització que s'experimenta en el període 1990-2000, que va portar a una disminució de tones per metre quadrat de dipòsit. L'adaptació a tràfics de sòlids i líquids a granel porta a una especialització molt determinada, a la vegada que condicionada per la forta competència amb els ports de Barcelona i València, els dos grans ports propers de la costa espanyola, que condiciona la captació de nous tràfics i porta a un estancament del nombre de tones transportades i a unes condicions portuàries que fan saltar les alarmes sobre aquelles dinàmiques de creixement de l'economia que no siguin les químiques, energètiques i de distribució cerealista. Malgrat aquesta situació, el Port, en els darrers anys, ha apostat de manera forta per modificar aquestes pautes de funcionament. Són constants les anàlisis sobre les seves possibilitats, entre les quals destaca la diversificació de càrregues (principalment amb un augment de la càrrega amb contenidors). En aquest sentit es van emprendre actuacions molt significatives, però no ha estat fins als darres anys que s'ha entrat amb un cert èxit en aquesta opció de diversificació de càrregues, a partir de plans estratègics orientats en aquest sentit. És difícil trobar una solució i plantejar noves opcions de competitivitat futura, tot i que les reflexions sobre aquest tema es materialitzen a través de plantejaments estratègics a mig i llarg termini[261].

261 El web del Pla Director del Port de Tarragona (http://www.porttarragona.cat/ca/pla-director.html) assenyala: «El Pla Director que s'està desenvolupant al Port de Tarragona per al període 2000-2014 té previstes inversions per un import total de 750 milions d'euros, de les quals un 60% correspondrien a inversions privades i la resta a inversions en terminals i infraestructures portuàries que ha de promoure la mateixa Autoritat Portuària.»

El 16 de desembre de 2008 s'aprova un nou Pla Estratègic (2008-2020) que el director del Port, Francesc Sánchez, valora, en la Memòria 2008, de la manera següent: «Sense voler entrar de manera exhaustiva en els detalls de les propostes, sí que crec necessari dir que cal millorar els nostres tràfics tradicionals d'hidrocarburs, químics, sòlids a granel, pasta de paper, siderúrgics, fruita, automòbils, etc. i, al mateix temps, hem de treballar per convertir el Port de Tarragona en un hub o distribuïdor de cereals o carbó, donat que estem estratègicament ben situats respecte a consumidors potencials i que els nostres molls tenen unes fondàries o calats que permeten l'arribada de grans vaixells que en d'altres ports no poden atracar. De la mateixa manera que volem mantenir i potenciar tràfics tradicionals, també volem impulsar el tràfic de contenidors com a sistema estàndard acceptat en el transport de mercaderia general. L'existència d'una gran terminal que permeti l'atracat de grans vaixells portacontenidors farà possible la nostra connexió amb les principals línies intercontinentals

Als anys seixanta i setanta es va crear una estructura, que encara continua, de tràfic captiu de granels i productes petrolífers, i hi ha una veritable dificultat d'incrementar la mercaderia general i principalment la càrrega amb contenidors. Els plantejaments portuaris a principis dels anys setanta consideraren les possibilitats del tràfic de mercaderies general i es va atorgar una concessió a una empresa privada per a la creació d'una central de contenidors, però les negociacions per ampliar el tràfic van ser complicades i les dificultats financeres de la concessió van portar a accentuar l'especialització clàssica del port. El mateix es va voler fer a finals dels noranta i principis del nou segle, i aleshores tampoc no es va assolir, però en aquest cas no van ser tan determinants les dificultats financeres de la concessió com el fet de poder jugar un paper important en els fluxos de tràfic sense estar integrada per operadors mundials.

Quadre 7.8. Una visió general de l'activitat del Port de Tarragona											
Infraestructura bàsica	*1960*	*1965*	*1970*	*1975*	*1980*	*1985*	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2008*
Longitud molls (m)	1.733	2.336	2.529	5.935	7.618	8.082	9.241	10.240	10.756	12.437	15.189
Dipòsits (m^2)	78.138	68.464	68.464	89.564	281.494	360.871	438.716	527.473	844.940	1.894.113	2.125.049
Descoberts	66.640	54.988	51.766	73.406	247.078	293.985	376.270	423.702	741.459	1.673.805	1.749.250
Tancats	11.498	13.476	16.698	16.158	34.416	66.886	62.446	103.771	103.481	220.308	375.799
Tràfics	*1960*	*1965*	*1970*	*1975*	*1980*	*1985*	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2008*
Vaixells	1.582	2.214	2.282	2.590	2.403	2.566	2.207	2.420	2.582	2.784	2.707
TRB	2.156.260	3.762.524	5.300.378	9.101.876	19.151.950	18.857.095	21.470.018	26.987.500	31.187.245	39.858.916	37.479.793
Tones sense prod. petrolífers	619.295	1.664.878	2.297.157	4.182.214	8.136.942	6.848.530	9.508.549	14.611.314	11.799.586	15.258.715	16.255.358
Productes petrolífers	356.151	644.354	2.150.336	4.116.498	11.695.188	14.381.248	15.317.880	14.093.961	15.773.146	15.944.943	16.896.321
Tones totals	975.446	2.309.232	4.447.493	8.298.712	19.832.130	21.229.778	24.826.429	28.705.275	27.572.732	31.203.658	33.151.679

Font: Elaboració pròpia a partir de les memòries del Port de Tarragona de diversos anys.

El resultat és que els darrers anys el port de Tarragona continua jugant amb l'estructura que es va definir entre els anys seixanta i vuitanta de tràfic captiu i poca incidència del tràfic de càrrega amb contenidors de les empreses de logística internacionals. No serà fins a l'any 2010 que es posarà en funcionament un projecte de càrrega amb contenidors amb operadors i empreses de logística internacional. Els problemes per desenvolupar aquesta estratègia han estat notoris, els agents portuaris tradicionals s'han adaptat al tràfic estructural de la zona, el petroler i

que transporten contenidors d'Àsia a Amèrica passant per la Mediterrània. No tinc cap dubte que l'establiment d'aquest nou tràfic, aquesta nova línia de negoci, comportarà la possibilitat d'intercanviar mercaderies amb tot el món i a la vegada aportarà majors ingressos».

els granels sòlids, i tenen moltes dificultats per convertir-se en explotadors en altres camps. Malgrat aquesta particularitat, l'esforç del port s'ha orientat en aquest sentit a uns esquemes més globalitzadors de la idea de tràfic portuari i de diversificació de càrregues. El funcionament de la nova terminal de contenidors de DP World i la zona ZAL[262] poden representar la superació d'aquestes dificultats.

La incidència del port de Tarragona en l'economia de l'entorn és directa per l'ocupació i l'activitat que genera, i això té posteriorment un efecte multiplicador important, i per tant indirecte i induït, en el sentit que l'adequació d'aquest a les empreses del seu hinterland immediat ha jugat un paper molt rellevant en les economies d'aglomeració d'aquestes empreses i en bona part ha estat un dels criteris pels quals han decidit invertir a la zona. Per altra part, aquesta funcionalitat en relació al seu hinterland industrial, actualment no permet augmentar el volum de mercaderies i ens trobem en un doble aspecte en l'estratègia futura del port: d'una banda, una dependència d'un sector industrial que no li genera un gran valor afegit però que li assegura, en canvi, uns ingressos fixos importants i una rendibilitat interessant per la inversió realitzada per aquelles utilitats, i, d'altra banda, com a conseqüència d'aquesta dependència o de tràfics captius, majors dificultats comercials del port i dels agents que intervenen en el negoci portuari per crear a partir d'aquest una veritable plataforma logística, que és la supervivència dels ports.

7.3.2 L'aeroport de Reus

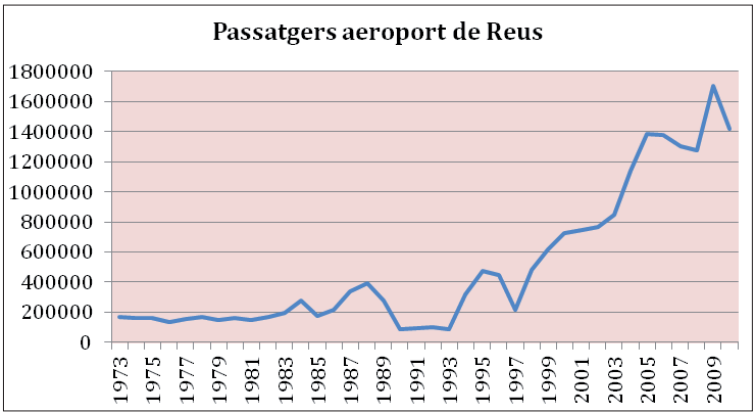
L'any 1935, l'Aeroclub de Reus es va instal·lar, per les seves finalitats esportives, en uns terrenys en l'àmbit de l'actual aeroport. Posteriorment, molt aviat, l'any 1936, als inicis de la guerra, l'exèrcit de la República el va ampliar en terrenys propers i va construir una pista d'aterratge àmplia per a les necessitats militars, entre les carreteres de Reus a Constantí i de Reus a Tarragona. Després de la guerra les instal·lacions es van refer, s'adequà la pista (que havia estat fortament bombardejada) i s'hi instal·là una base de l'exèrcit de l'aire. Es tractava d'un aeròdrom militar que es coneixeria amb el nom de Base Aèria de Reus. Amb l'extensió del trànsit aeri civil, a finals dels cinquanta, es va plantejar l'ús civil de les instal·lacions, i l'any 1958 la companyia Aviaco, una filial d'Ibèria, l'empresa espanyola de bandera, va establir la primera línia regular amb Madrid, que no tenir una vida gaire llarga. Un dels problemes, a part de l'escàs nombre d'usuaris que n'impedien la continuï-

262 «El desenvolupament de la nova zona d'activitats logístiques, la ZAL, també ha de contribuir a donar més valor afegit a les mercaderies que passin pel port de Tarragona; precisament aquest increment del tràfic de contenidors ha d'anar acompanyat d'aquest nou servei que generarà, sens dubte, una major qualitat i quantitat dels nostres serveis». F. Sánchez, a *Memòria del Port de Tarragona 2008*. Tarragona, 2009.

tat, va ser la manca de l'abalisament reglamentari per al trànsit civil, i no va ser fins a l'any 1967 que es van contractar les obres per adequar la senyalització i poder oferir aquest tipus de vols. L'Ajuntament de Reus i la Cambra de Comerç de la ciutat van fer pressió perquè s'instauressin línies regulars amb Madrid i Mallorca, però la funció que aviat prengué l'aeroport de Reus va estar relacionada amb l'impuls turístic de la zona, i, sense cap línia regular, tenia un tràfic que superava els cent cinquanta mil viatgers, conseqüència d'adaptar la infraestructura aeroportuària a les possibilitats d'oferir vols xàrter, cosa que permetia als operadors turístics utilitzar-lo en bones condicions donada la proximitat de l'aeroport amb els hotels de Salou. Els vols xàrter significaren fins a finals dels noranta més del 80% de vols i viatgers de l'aeroport, i aquests es concentraven de maig a octubre i venien principalment d'Anglaterra i els països nòrdics. També es va tornar a posar de nou en funcionament una línia regular amb Madrid que es va reivindicar molt i finançar en part per les administracions locals, amb un nivell d'ocupació relativament baix que es va suspendre quan a finals de 2006 es va inaugurar l'estació del Camp, que possibilita la connexió amb Madrid amb alta velocitat.

El nombre de passatgers, com es pot observar en el gràfic, serà estable en un període de vint-i-cinc anys fins a finals del segle xx, entre 1973 i 1999 creixerà relativament poc i es trobarà amb una forta davallada a principis dels anys noranta com a conseqüència d'una disminució del nombre de turistes que el van utilitzar, tal com indica la publicació *Tarragona económica* de 1993:

> Después de la fuerte disminución de 1990, las cifras parecían remontarse el año anterior, pero a lo largo del actual ejercicio los niveles de actividad aeroportuaria se encuentran bajo mínimos.[263]

Font: Elaboració pròpia a partir de Tarragona econòmica i AENA.

263 *Tarragona económica 1993.* Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1995.

A partir de 1993 es recuperen xifres de passatgers fins a nivells que es consideren normals, encara que amb creixements tímids vistos amb perspectiva, i a partir de 1999 experimenten un fort augment gràcies a una promoció important per a l'àrea a través d'ajuntaments, el Patronat de Turisme de la Diputació, les cambres de comerç i la Generalitat. L'any 2004 s'arriba al milió de passatgers, coincidint amb els plantejaments de promoció de l'aeroport i l'arribada dels vols de baix cost. El vol regular de baix cost cada vegada prendrà més significació en el trànsit aeri, i es passa d'una especialització en vols xàrter a una oferta dominant d'una companyia aèria que es consolida a la zona, Ryanair, que establirà una sèrie de vols a partir de l'aeroport i pràcticament representarà la totalitat del vol regular de baix cost, amb més d'un 70% del total de passatgers de l'aeroport. El percentatge restant continuarà sent operat per xàrters, concentrats al període estival. Aquest augment del trànsit aeri va portar a aprovar l'any 2001 el Pla Director de l'Aeroport de Reus, que preveia dos possibles nivells de creixement: un fins a deu milions de passatgers, com a previsible, i l'altre fins a setze, anomenat el màxim, que requeria una major ocupació de terrenys i una doble pista. Aquesta segona opció està, de moment, desestimada, tot i que com a conseqüència d'aquests plantejaments l'any 2003 s'inicia la construcció d'una nova terminal que es posa en funcionament l'any 2005 i també dins d'aquest marc s'adequen la pista i la torre de control. Les inversions continuaran amb posterioritat i l'any 2008 s'inauguraran la nova terminal de sortides i els aparcaments.

L'aeroport, actualment, té una dependència molt forta d'un model de vols de baix cost que es desvien cap aeroports petits, però preocupa la significació de Ryanair, que pràcticament monopolitza aquesta oferta. En aquest sentit, els intents de diversificació i una política de taxes àgil són essencials per assolir uns nivells de sostenibilitat que permetin el funcionament de l'aeroport sense excessives preocupacions, amb funcionalitat territorial i també equilibri econòmic.

8. El turisme i la construcció. Activitats determinants en l'economia de la zona

En el procés de modernització i internacionalització de l'economia de l'àrea hi va intervenir de manera molt significativa l'activitat turística. L'expansió i el creixement del sector — a Salou, Vila-seca i també a Cambrils - s'han volgut oposar als de la indústria química, i sovint s'ha plantejat com una alternativa de creixement considerant que correspon a interessos més locals i que té unes característiques de conservació territorial i un menor impacte ambiental que la indústria química, a la vegada que ofereix uns efectes econòmics amb una major incidència per la seva extensió territorial i pel volum d'ocupació que generen. La disjuntiva química-turisme s'ha donat a l'àrea des dels anys setanta, i, en el fons, el xoc entre aquests dos interessos econòmics correspon a la pressió territorial entre els interessos turístics de la Pineda i Salou i els químics del polígon situat al costat del port, que de retruc impliquen tota la dinàmica urbana de l'àrea central del Camp de Tarragona. Les bases per solucionar aquesta problemàtica es van posar a partir de l'ordenació territorial de la indústria química i de la de lleure amb el Pla Director urbanístic de les activitats industrials i turístiques al Camp de Tarragona[264], que assenyalava l'espai de desenvolupament químic i els condicionants urbans i turístics de l'entorn.

264 Pla director urbanístic de les activitats industrials i turístiques al Camp de Tarragona. Generalitat de Catalunya — Departament de Territori i Sostenibilitat. Fou aprovat definitivament el 31 de juliol de 2003. En la introducció diu: «L'àmbit d'aquesta actuació comprèn els assentaments sud i nord de la indústria química situats a la dreta del Francolí; el centre recreatiu i turístic de Port Aventura, i el port de Tarragona, a més de totes les àrees complementàries i de transició entre els esmentats assentaments.

Les dues indústries, la química i la de lleure, són, sens dubte, el motor de creixement econòmic i social de la zona, ultrapassen els llindars d'influència més propers i converteixen l'esmentat territori en el més dinàmic de Catalunya després de l'àrea metropolitana de Barcelona.»

Al costat del fenomen turístic, i molt relacionada amb aquest, s'ha desenvolupat una gran oferta residencial que ha anat configurant una activitat constructora d'habitatges que ha assolit un paper essencial en l'economia de la zona. Tant el turisme com la construcció han estat activitats que s'han desenvolupat a partir dels anys seixanta, més o menys al mateix temps que s'anava donant el fenomen industrialitzador de l'àrea. Aquestes activitats, però, no van tenir als inicis una decidida participació de capitals forans com va passar en el sector industrial, sinó que les seves decisions d'inversió i el control de l'oferta els van protagonitzar empresaris autòctons sorgits de manera simultània als canvis productius als anys seixanta. D'altra banda, es tracta de dues activitats que incideixen en els indicadors d'apertura de l'àrea, el turístic essencialment amb una demanda forana, i la construcció, per la seva vocació residencial, creant habitatges molt per damunt de les necessitats de l'augment demogràfic de la zona i plantejant activitats immobiliàries dirigides cap a la segona residència amb una gran significació de compradors externs. Tot seguit analitzarem l'evolució d'aquests dos sectors dins el marc del canvi econòmic de l'àrea que, tornem-ho a recordar, es va donar a partir dels anys seixanta. La incidència sobre el sòl d'aquestes activitats productives i també de la indústria i el creixement urbà ens fa acabar aquest darrer capítol en una sèrie de reflexions en l'evolució del planejament urbanístic i territorial a l'àrea, aquest ha estat el marc, on el fort creixement i canvis de l'activitat a partir dels anys seixanta s'ha desenvolupat.

8.1 El turisme

El creixement turístic espanyol iniciat a finals dels cinquanta i principis dels seixanta va ser conseqüència de l'impuls econòmic que s'havia instal·lat a Europa i els canvis que s'estaven donant en l'economia espanyola. Al marge d'aquesta realitat n'hi havia una altra: les opcions que oferia la costa mediterrània per al turisme de sol i platja, determinant en el model turístic espanyol. A la zona, l'activitat turística com a fenomen de masses s'inicia tímidament a mitjan anys cinquanta al voltant de Tarragona ciutat. El sector turístic va tenir uns inicis paral·lels als d'aquest fenomen arreu de l'estat, i el creixement va ser similar al del sector industrial, en el sentit que el canvi econòmic que es produïa a final dels cinquanta per una notable obertura de l'economia va determinar i incidir en les pautes de creixement del conjunt d'aquesta. El turisme, doncs, en aquest sentit, es va trobar immers en una dinàmica que també va afectar a la zona.

Tarragona i la seva costa es trobaven relativament a prop la frontera francesa i eren un lloc de pas per als visitants estrangers que anaven cap al sud. Les vies

de comunicació, principalment la carretera, passaven tan a prop la platja que es feia difícil que no es generés l'expectativa que els visitants s'hi quedessin. D'altra banda, la costa tarragonina es convertiria posteriorment —quan el creixement econòmic i els canvis en les pautes de consum de la població espanyola van fer créixer una demanda turística interna— en la platja d'Aragó, de la Rioja, i també de Navarra. La coincidència de l'encreuament entre les vies de comunicació cap al sud i la vall de l'Ebre va determinar aquesta funció, i a la vegada la zona del Baix Penedès era cada vegada més una platja urbana de Barcelona gràcies a la possibilitat d'arribar-hi en tren i posteriorment en cotxe. Això que podia ser un bon recurs turístic[265] per les expectatives de platja i entorn es converteix en un producte a partir del moment que aquest actiu es pot comercialitzar, transformació en la qual hi intervenen les empreses i tot un entramat social i econòmic. La zona, als anys cinquanta, estava definint el seu producte turístic sobre una sèrie de recursos disponibles i intuïa que els elements de situació li donaven un avantatge comparatiu en relació a altres llocs, es coneixia el creixement de viatges turístics que tenien lloc a Europa i la significació que podia tenir en aquest mercat la costa mediterrània. El turisme o el viatge elitista de finals del segle xix i primera meitat dels vint, deixava pas, a la segona meitat del segle, a un turisme de masses, amb un creixement exponencial que a nivell global passa de 25 milions de viatges a l'exterior l'any 1950, a 165 l'any 1970, i prop de 1.000 l'any 2011.

Als anys vint, la platja va despertar una atracció de lleure que va implicar un canvi en l'ús social d'aquesta. Els residents en zones urbanes hi trobaren un lloc d'esbarjo i els canvis de costums va permetre combinar-ho amb l'esport, el bany i la relació social. Salou va convertir-se en la platja de Reus, i les platges de Tarragona feien aquesta funció per a la ciutat. Era un fenomen nou, de caràcter local, centrat en el lleure de les persones que vivien en concentracions urbanes, i no encara un fenomen turístic que impliqués un viatge. Es van crear també clubs esportius i una nova idea de diversió. Aquesta popularització no estava separada d'un cert elitisme en l'ús de la platja, i això va donar lloc a la construcció de xalets que van representar una alternativa per a una burgesia, principalment reusenca, que acceptava aquests canvis en el lleure i passava del tradicional mas agrari (que havia estat fins aleshores la segona residència) a construir cases prop del mar,

265 «Los recursos turísticos constituyen la infraestructura de base del sector, en la medida en que son los elementos fundamentales que atraen a los visitantes a un determinado lugar, región o país, ya sean naturales (clima, paisaje, playas, etc.) o construidos por el hombre (museos, monumentos, parques temáticos, etc.) a los que se puede añadir valor (y por tanto atractivo turístico) dotándolos de infraestructuras y servicios.» Iranzo, J. E.; Pedrosa, M.; Salido, J.; Izquierdo, G.; Martinez de Dios, J.; Diaz, S. *La estructura económica de los mercados turísticos*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 2003. P. 104.

principalment a Salou. Aquest fenomen era més urbà a Tarragona, on l'ús social de la platja com a conseqüència de la tradició marinera de la ciutat no va implicar la construcció de cases d'estiueig com va succeir Reus, amb Salou, o al Vendrell, amb Sant Salvador. Però aquestes actuacions puntuals no implicaven una dinàmica turística, més aviat al contrari: eren plantejaments minoritaris que fins i tot van canviar d'opció residencial quan posteriorment arribarà la massificació del turisme de platja. La zona no tenia tradició turística, encara que hi havia alguns viatgers i alternatives de residència estiuenca per a les classes més privilegiades, no solament a la platja sinó també en alguns nuclis de l'interior, com els balnearis de Cardó, l'Espluga o Vallfogona.

Tot i aquestes opcions puntuals, la costa tarragonina, de Cunit a Alcanar, partia d'una situació de manca de tradició turística, ja que l'àrea no havia tingut les opcions de turisme cultural minoritari d'una burgesia il·lustrada que tindrà la Costa Brava en el marc català. Salou no serà S'Agaró; ni Sant Salvador, Cadaqués. Tarragona, d'altra banda, era urbana, i l'ús de la platja no era privatitzat: la platja a Tarragona era d'ús popular, i com succeïa en altres nuclis pescadors de la zona la burgesia tarragonina veia el mar més aviat com a entorn de navegació, i d'aquí la creació del Club Nàutic, amb un component elitista important.

Al marge d'aquestes consideracions sobre la significació tradicional del sector i l'ús de la platja i el mar, el recurs turístic hi era, i les condicions de localització de l'àrea en permetien l'explotació. L'any 1956, en el marc de les reunions del Consejo Económico y Sindical de Tarragona y provincia, hi ha dues ponències turístiques que reflexionen sobre la necessitat de promoure l'activitat i de crear tota una infraestructura turística a partir dels productes paisatgístics, monumentals i folklòrics, essencialment, per convertir-los en recursos turístics i atraure visitants, la qual cosa havia de permetre crear una oferta d'allotjament i serveis a la zona. Totes dues ponències se centren en la idea de fomentar el turisme, però tenen dos enfocaments diferents: una planteja la integració del turisme en un procés de modernització de l'economia provincial aprofitant-ne els diversos recursos artístics, culturals, folklòrics i paisatgístics, amb opcions de millora de la mobilitat per tot el territori i la condició de crear les infraestructures adequades; mentre que l'altra se centra en la franja costanera i considera que el principal recurs turístic és la costa, específicament de Torredembarra a Cambrils, on cal actuar per augmentar la funcionalitat econòmica.

La primera d'aquestes ponències és de Noguera Salort, expresident de la Diputació de Tarragona i administrador provincial de sindicats, que planteja el fenomen turístic a partir de criteris extensius i ressalta la significació que els visitants poden tenir per a l'economia provincial donades majors possibilitats de despesa.

A partir d'aquestes consideracions contempla, de manera molt generalista, la necessitat d'augmentar el nombre de visitants per ajudar a justificar una sèrie de necessitats d'infraestructures i de millores per tota la zona, i assenyala de manera específica que a més de ser necessàries per a la població existent es poden justificar perquè atraurien més visitants, principalment estrangers.

Noguera Salort planteja la necessitat econòmica del turisme, però no com un producte específic sinó com una possibilitat de millora del conjunt de la província, i amb la voluntat de fomentar-lo, principalment l'estranger, cal aprofitar el recurs que pot significar el conjunt del territori i fins i tot la societat i millorar-ne les infraestructures, el transport, les comunicacions, la producció artesana, l'oferta d'hostaleria, els espectacles, els esports, la bellesa de les poblacions i el folklore. Una sèrie d'actuacions a tot arreu que han de fer possible transformar el recurs turístic potencial existent en un incipient producte amb una incidència més indirecta que específica en el dinamisme econòmic de l'àrea. És un plantejament que no correspon a pressions turístiques concretes d'un sector que potenciï o al qual interessi una determinada política turística, sinó que més aviat s'emmarca en uns plantejaments generals, potser fins i tot de consigna, de potenciar el recurs turístic com a manera d'afavorir el creixement econòmic, però, precisament per ser tan generals, no es concreten en res sinó que únicament mostren l'interès per potenciar l'oferta durant tot l'any.

> Es por ello que hemos de dedicar nuestros esfuerzos a aumentar la afluencia de extranjeros hacia nuestra provincia, procurando que la corriente sea lo más continua posible, o sea, haciendo que vengan en invierno, pues por el clima mediterráneo de que gozan nuestras comarcas podemos hacerles grata la estancia entre nosotros, siempre y cuando adaptemos para ello nuestros hoteles y lugares de diversión, hoy día solo preparados para verano.[266]

La generalització d'aquest informe per potenciar l'oferta turística en tota la província oblidava fins a cert punt el principal actiu turístic que posteriorment es manifestarà, la platja, i no assenyala com es pot fer sense una perspectiva específica per part d'interessos empresarials o socioeconòmics precisos. Aquesta realitat empresarial s'anava creant i concentrant a la franja costanera, al voltant de la ciutat de Tarragona, de Salou i posteriorment de Cambrils. S'iniciava un creixement turístic al país a partir d'un minifundisme empresarial i amb una oferta que veia com venien, principalment amb automòbil, els primers turistes que s'adaptaven i que possibilitaren potenciar-la a partir de les expectatives d'augment d'aquesta demanda. Va ser aquesta una dinàmica que any rere any es va anar consolidant i que

266 Noguera Salort, J. «Fomento turístico». Tarragona: Consejo Económico Sindical — Organización Sindical, 1956. P. 200.

va generar uns interessos turístics entorn del sol i la platja. Era un mercat incipient sense concentració d'oferta, basat en la creació de petites empreses i activitats molt lligades a l'entorn amb poca tradició empresarial i encara sense la intervenció de grans grups d'interessos econòmics —excepte en alguna promoció residencial— que es començarà a donar posteriorment.

En una altra ponència presentada en la mateixa trobada de l'any 1956, Monrava López, arquitecte municipal de Tarragona i del departament tècnic de la Comissió Provincial d'Urbanisme, planteja el tema d'una manera més concreta pels possibles interessos turístics que s'anaven generant. Aquesta segona ponència planteja la dinamització de l'oferta turística considerant la idea general del paper que el sector pot jugar per al creixement econòmic de la zona en les possibilitats que ofereix el paisatge, el tipisme, les comunicacions i l'incipient oferta hotelera. Però la significació d'aquesta ponència rau en el fet que lliga d'una manera precisa l'ordenació del sòl amb els interessos turístics per dinamitzar el sector entre Torredembarra i Cambrils:

> En el litoral español del Mediterráneo se definen tres zonas privilegiadas que reúnen buena parte de estos aspectos [bases per fer créixer el sector turístic: paisatge, tipisme, comunicacions i oferta hotelera]. Estas son: Costa Brava, costa Tarraconense y costa de Málaga a Algeciras. No hay duda de que la menos preparada y más ignorada, pero que reúne mayores posibilidades de organización turística, es nuestra «plácida y soleada costa tarraconense» entre Torredembarra y Cambrils.
>
> Las posibilidades de la costa tarraconense han sido consideradas hasta hace poco como fruta lejana. Mas parece llegado el momento de sopesarlas y ponderarlas en su justo y ya tangible valor.[267]

Aquestes dues ponències, doncs, reflectien plantejaments diferents: una valora la integració del turisme en un procés de modernització de l'economia, i l'altra considera que el principal recurs turístic és la costa, i més específicament de Torredembarra a Cambrils, que s'ha de desenvolupar potenciant interessos econòmics per crear una oferta adequada. És manifest que aquesta segona ponència serà la premonitòria del que passarà més endavant.

8.1.1 Els inicis d'una oferta

El turisme tindrà una gran expansió a partir dels anys seixanta; la prosperitat europea portarà un flux de visitants cap a Espanya que serà important per al man-

267 Monrava López, J. M. "Moción sobre aprovechamiento integral turístico de la costa de Tarragona. Balcón del Mediterráneo", dins "Fomento turístico". Tarragona: Consejo Económico Sindical – Organización Sindical, 1956. P. 217.

teniment de la balança de pagaments. L'any 1950 van visitar el país 1,2 milions de turistes estrangers; l'any 1960, 6,11 milions, i l'any 1971 s'arribà als 26,5 milions, amb uns ingressos que van significar 297 milions de dòlars l'any 1960, i 2.055 el 1971. Aquesta activitat econòmica fou afavorida pel règim franquista, ja que permetia uns ingressos notables i no plantejava problemes polítics, la qual cosa va fer que no es donés importància als canvis de costums que va portar. El dinamisme turístic que es va anar consolidant als anys seixanta va ser fruit de la disminució dels visats, l'adhesió espanyola a convenis internacionals per donar facilitats duaneres als fluxos turístics, un canvi favorable de la pesseta i l'ajut directe i fins i tot indirecte per a la promoció turística a través de crèdit oficial, amb préstecs a llarg termini per a la construcció d'hotels. Al marge d'aquesta voluntat de promoció, la realitat va ser que també un component d'espontaneïtat molt notori va jugar un paper significatiu en la creació dels productes turístics. Mancaven un empresariat experimentat en el servei turístic i una oferta d'allotjament adequada i existien dèficits d'infraestructures de comunicació importants, però tot i així la realitat social i l'aprofitament dels recursos de sol i platja van potenciar un negoci que va tenir una gran importància per l'ingrés en divises que representava.

L'àrea va aprofitar aquest dinamisme. Els dèficits inicials de l'oferta turística de la zona eren pràcticament els mateixos que en altres llocs, però l'increment de la demanda va potenciar els negocis locals en els nuclis potencialment turístics de la franja costanera. El dinamisme va venir com a conseqüència d'un element extern, així, no va ser l'oferta que va buscar la demanda, sinó més aviat al contrari, la demanda va crear l'oferta. Aquesta situació, favorable per generar noves activitats, tenia una sèrie de problemes importants, principalment les dificultats de capitalització de l'oferta. A l'àrea no hi havia els recursos necessaris per potenciar-la: les zones que es volien promocionar estaven més relacionades amb l'agricultura i la pesca que cap altra cosa i tampoc no hi havia empresaris amb una certa experiència en el sector, però en canvi hi havia recursos naturals, disponibilitat de servei i unes condicions de preus atractius per a la demanda. Ens trobem, doncs, amb unes perspectives de negoci importants però sense capital inicial ni experiència en el servei, i això va portar a una dinàmica precisa de creixement del sector que en determinarà una sèrie de particularitats en el futur. El turisme no crearà un empresariat específic fins a les darreres dècades de segle, i al principi es tractava només de la consolidació de negocis a partir d'adequar-se a un mercat expansiu amb un excés de demanda. L'oferta la podien desenvolupar, fins a cert punt, els negocis existents tradicionalment a les viles on es donava aquest fenomen o bé mitjançant noves opcions que sorgien com a oportunitats, normalment sense una capitalització suficient que recolzés l'activitat. Per altra part, al costat d'aquesta

dinàmica se'n va generar una altra d'utilització del sòl per adequar-lo a la demanda turística, amb la construcció d'apartaments o segones residències. Aquestes inversions necessitaven una estructura empresarial i sistemes de finançament de tercers més amplis i generosos que l'autofinançament sobre el qual sovint es basava l'oferta de serveis turístics que comentàvem anteriorment.

Les primeres actuacions turístiques d'una certa envergadura, als anys cinquanta, van ser iniciativa estatal, concretament sindical, amb la construcció de la Ciutat Residencial, prop de la Platja Llarga de Tarragona, l'any 1957. Simultàniament, vindran una sèrie d'iniciatives d'ordenació del sòl amb la idea de promocionar urbanitzacions turístiques (opció que ja havia contemplat USSA, Urbanizaciones de Salou, SA, finançada pel Banc de Reus), i també hi haurà altres actuacions amb capitals o iniciatives de fora de l'àrea, com Vilafortuny, Miami Platja, Segur de Calafell, Brisamar (el Vendrell), el Roc de Sant Gaietà (Roda de Barà) i, posteriorment, Calafat, Sant Jordi d'Alfama i les Tres Cales(l'Ametlla de Mar). Salvador Antón, en relació a la dinàmica inversora en el turisme de l'àrea, assenyala:

> Les inversions en immobles procedents de la resta d'Espanya —principalment procedents d'Aragó i Madrid— es localitzen, des d'un primer moment, al sud de Tarragona, principalment a Salou i Cambrils. Les inversions estrangeres, en creixement lent des de 1959, s'adrecen, fonamentalment, a la construcció d'apartaments, especialment en els indrets de més feble o nul·la densitat demogràfica.[268]

Al marge de les actuacions públiques que hem considerat a Tarragona i d'altres de més puntuals que es podien donar en alguns indrets de la costa, en aquesta activitat no hi ha gaires actuacions amb capital de l'àrea, i les que hi va haver no tenien un plantejament a partir d'un risc que assumís les grans possibilitats del sector sinó que es veien com a diversificació en noves oportunitats d'inversió. Aquestes inversions es donaren, en la majoria de casos, en negocis immobiliaris de turisme residencial, on trobem noms significatius (principalment a Reus i també a Tarragona) amb interessos i negocis més amplis que l'activitat turística que no es van plantejar crear una oferta residencial o hotelera sinó que més aviat van orientar les possibilitats turístiques cap a l'ocupació residencial del sòl, la qual cosa determinarà posteriorment la forta relació entre el sector i la construcció.

La majoria de les grans inversions turístiques dels anys cinquanta i seixanta van estar protagonitzades per capitals externs o interessos financers de la zona que van canviar l'ús del sòl a una oferta residencial i que sovint es deslligaven de l'activitat una vegada acabat el procés immobiliari. Al costat d'aquesta dinàmica

268 Antón, S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1997. P. 96.

hi havia una oferta de serveis que es beneficiava de l'increment de demanda, sense massa experiència empresarial i amb dificultats de capitalització del negoci: es tractava de persones de la vila o nouvinguts que aprofitaven les condicions de negoci que l'activitat oferia, tots amb la manca d'experiència en el sector com a característica. Aquestes condicions, en bona part, van determinar una particularitat de l'oferta d'allotjament com va ser el fort increment de places de càmping, una oferta que no requeria la capitalització ni la capacitat organitzativa dels hotels i que, per tant, estava més a l'abast de les possibilitats del recurs empresarial existent. Al marge d'aquesta oferta també se'n crearà una altra d'apartaments de segona residència que impulsarà el sector de la construcció residencial, que sempre va anar molt lligat amb l'ocupació del sòl per voluntat turística. El fenomen de l'expansió turística, principalment entre Cambrils i Calafell, va iniciar-se amb unes pautes d'especulació urbanística per a la construcció essencialment de segones residències i apartaments, tal com recorda Salvador Antón en la valoració que fa del procés d'expansió residencial de Cambrils des dels anys seixanta:

> En un context en el qual els propietaris locals de sòl no podien sospitar la futura evolució del turisme i la pèrdua de possibilitats que implicava la venda indiscriminada de sòl, durant el període de vigència del Pla de 1963, l'oportunitat que representava per als pagesos vendre a preus elevats —s'oferien fins a 10 pessetes/pam l'any 1964 a primera línia de mar— va facilitar les expectatives dels promotors que —com explica el mateix Curt— compraven a base de lliurar una «mínima paga y señal» i revenien a inversors que ells mateixos buscaven o que «aparecian circunstancialmente, atraídos por la avidez del negocio fácil». És així que entre 1960 i 1975 es van posar en marxa divuit urbanitzacions a Cambrils amb setze plans parcials aprovats.[269]

Malgrat les dificultats i el plantejament del negoci urbanístic en el turisme, el sector anava augmentant l'oferta, i l'any 1963 hi havia en el conjunt de la província 142 hotels, amb 5.294 places, i 42 càmpings, amb 14.052. Tarragona ciutat era un punt d'oferta important en aquest conjunt, amb 35 hotels que oferien 1.378 places, i 6 càmpings, amb 2.180. Però l'oferta d'allotjament més significativa de la zona era Salou, encara que principalment amb places de càmping i apartaments. L'oferta augmentava, tal com Llop assenyala:

> L'any 1960 s'havien creat 750 noves places hoteleres, i 1.000 l'any 1962. El 1963 la capacitat hotelera provincial s'havia multiplicat per 2,35 respecte a la registrada l'any 1950. A Tarragona ciutat s'acabaven d'inaugurar els hotels Imperial Tarraco (140 habitacions) i Lauria (72 habitacions). Salou concentrava gairebé la meitat

269 Antón, S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1997. P. 122.

> de les places turístiques totals (comptant apartament, allotjaments extrahotelers i xalets), seguit de lluny per Cambrils i també el Vendrell i Calafell.[270]

En la segona meitat dels anys seixanta el sector havia pres una significació singular des de Cambrils fins a Calafell, amb Salou - La Pineda com a nucli essencial d'aquest dinamisme turístic. La importància de Salou, amb tradició des dels anys vint, es va anar configurant fins a mitjan anys cinquanta amb una filosofia allunyada del turisme de masses i més centrada en la segona residència, amb la construcció de xalets a primera línia de mar. Però el dinamisme del sector portà, a finals dels cinquanta, a deixar de banda aquest criteris i s'entrà clarament en la idea d'un turisme de masses que tindrà com a primera conseqüència la urbanització de la zona. A principis dels anys seixanta es desenvolupa el Racó i es posa en marxa la urbanització Nostra Senyora de Núria; a partir d'aquí, l'ocupació del sòl i l'augment de l'oferta, principalment d'apartaments i d'una activitat hotelera de nova construcció, serà imparable.

Tot i el creixement de l'activitat, a principis dels anys seixanta ens trobem amb una certa feblesa en l'oferta, com assenyala l'informe sobre el turisme de la zona de l'Organización Sindical de l'any 1962: «Resultará contraproducente y desfavorable si constantemente se repiten los casos presenciados de turistas que han de dormir en sus vehículos por falta material de alojamiento»[271]. Aquesta feblesa de l'oferta inicial serà un factor que portarà a un fort augment dels càmpings, que aniran creant un ampli nombre de places, però les limitacions de l'oferta, principalment de l'hotelera, continuaran. Aquesta situació s'analitza de manera molt clara i contundent en la ponència sobre el turisme presentada al Consejo Económico Sindical Provincial de 1967. Aquest estudi, segurament dut a terme des de Madrid per part dels serveis d'estudis centrals del sindicat vertical, no va calar a la zona. Potser no es va llegir, va arribar tard o no es va considerar rellevant, el que és manifest de la lectura actual és que l'anàlisi no té rebuig. Potser cal considerar que era més fàcil escriure'l, i més des de fora, que expressar postures crítiques en la discussió d'aquestes ponències: era millor que passés com un exercici teòric amb més efectisme intel·lectual que capacitat d'influència per prendre decisions a partir de les valoracions sobre les dificultats del sector. De la ponència se'n desprèn la feblesa de l'activitat a la zona, i es considera que el procés per desenvolupar un producte turístic havia estat més lligat a la construcció residencial que centrat en una oferta hotelera. Ho valora en aquests termes:

---

270 Llop Tous, J. *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 84-85.

271 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Sindical, 1962. P. 190.

> El desarrollo de las edificaciones destinadas a alojamientos turísticos en esta provincia se ha producido en una forma muy especial. El origen de ello radica posiblemente en la tardía incorporación de la provincia al general movimiento turístico-receptivo, por lo que arrancó tomando como base la modalidad de alojamiento que, al iniciar su actividad, iba tomando cuerpo como nueva clase de oferta en zonas turísticas muy desarrolladas. Nos referimos a los «apartamentos» […]. La iniciativa privada se lanzó de tal forma a la construcción de apartamentos, que podemos afirmar que el arranque del turismo en la provincia no partió de una base normal y lógica como habría sido la construcción de hoteles, sino que estos empezaron a surgir al socaire de un negocio de típica índole inmobiliaria-especulativa.[272]

L'informe, més endavant, analitza de manera molt clara per què es porta a terme aquesta inversió en apartaments. En aquest sentit ressalta diversos motius que s'aniran repetint al llarg del temps d'una manera cíclica: les causes que indica a mitjan anys seixanta seran molt semblants a les que es donaran en el cicle alcista de la construcció entre 1986 i 1992 i continuaran sent molt importants els darrers anys del segle i potser fins a l'any 2008. Les motivacions per actuar d'aquesta manera que dóna l'informe de l'Organización Sindical són:

> La preferente dedicación de capitales a la construcción de apartamentos [es deu a]:
> Simple materialización de ahorro
> Inversión estable de capitales
> Semi-inmovilización del capital con expectativas de plusvalía
> Inversión claramente especulativa
> […]
> Es posible que el inversor se haya dejado influir por la expectativa de una sobrevaloración inmediata, influencia que ha jugado un papel decisivo a impulsar sus preferencias por este tipo de inversión, desechando la idea de dedicar fondos en nuestra industria hotelera tan deficitaria de alojamiento que si bien constituía una inversión menos sugestiva, era indudablemente más segura y estable.[273]

La ponència valora que aquesta estructura d'oferta centrada en apartaments i la motivació econòmica d'aquests, que xifra en 45.892 places, en front d'unes 5.000 d'hotels i 20.200 de càmpings, no és l'adequada i assenyala: «tendremos que rendirnos a la evidencia de que paradójicamente en Tarragona el hotel es el complemento del apartamento y no al revés, como debería ser el caso de una zona

272 *Ponencias y conclusiones del pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 238.

273 *Ponencias y conclusiones del pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 243.

calificadamente turística»[274]. Interpreta que l'excessiva oferta d'apartaments porta a dificultats concretes d'explotació, ja que no existeix un mercat organitzat d'arrendament ni de serveis comuns i això representa una inviabilitat pràctica d'una explotació turística eficient. S'ha invertit en apartaments, però hi ha escassetat d'oferta turística —posteriorment sorgirien empreses de lloguer— i molts estan buits la major part de l'any. D'altra banda, el mateix informe valora la problemàtica del creixement de l'oferta hotelera donat que la majoria de la demanda venia dels operadors turístics, que no valoraven d'igual manera la Costa Daurada que la Costa Brava i, per tant, el trasllat de passatgers des de l'aeroport de Barcelona s'orientava més cap al nord que cap al sud. L'informe, en aquest sentit, avisa de la necessitat de potenciar l'aeroport de Reus per a vols turístics, i més quan s'està plantejant la construcció de l'aeroport Girona-Costa Brava.

El predomini dels apartaments i les segones residències en l'oferta turística de l'àrea assenyala, com hem comentat anteriorment, més capacitat de construir apartaments que de generar una oferta turística competitiva, la qual cosa era lògica si considerem que no hi havia una capacitat empresarial ni de gestió per donar ofertes alternatives ni tampoc capitals interessats a fer-ho, i les inversions que provenien d'altres sectors i llocs s'orientaren també cap a activitats urbanitzadores més que pròpiament turístiques. La manca d'oferta hotelera i la necessitat de regular la de càmping a partir d'unes normatives de qualitat són una constant en diversos informes i seminaris realitzats sobre el turisme als anys seixanta, no solament a Tarragona sinó també en molts altres llocs.

Molt aviat, malgrat els problemes, el sector pren consciència cada cop més de la seva significació i s'estructura com a lobby, amb totes les dificultats que això pot significar per a l'època. Ho fa en base a una associació, l'Associació Turística de la Costa Daurada[275]; a principis de 1963 se n'aproven els estatuts i l'advocat Antoni Pedrol Rius, reusenc resident a Madrid, en serà el primer president. L'Associació Turística de la Costa Daurada no serà una organització de defensa dels interessos econòmics del sector sinó més aviat de preservació d'un espai per a les activitats turístiques que segurament entenia més com a forma de protecció i d'evitar la massificació, i no estava en contra del procés de creixement econòmic de la zona

274 *Ponencias y conclusiones del pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968. P. 239.

275 L'any 1963 se n'aprovaren els estatuts i estava presidida per l'advocat Antoni Pedrol Rius. Difícilment podia organitzar-se com una associació empresarial, ja que la representativitat dels empresaris es reconduïa a través de l'Organización Sindical. Les actuacions que va dur a terme van ser més aviat de negociació de despatx a Madrid, donada la capacitat d'influència del president, que serà també president del Consejo General de la Abogacía i del Col·legi d'Advocats de Madrid, així com senador per nominació real —vocal de la Comissió de Justícia Interior i de la Constitució— entre el 15 de juny de 1977 i el 2 de gener de 1979.

ni tampoc del de la seva base industrial. La comissió gestora de l'associació es veurà molt aviat amb la necessitat de manifestar opinions sobre la instal·lació d'una refineria a Tarragona (plantejament que es va iniciar als anys seixanta[276]) i actuar a favor de la construcció de les autovies de la Diputació entre Tarragona, Salou i Reus, i observarà el procés d'industrialització de la zona des del punt de vista dels seus interessos de preservació d'un espai turístic. Tal com Llop assenyala, però, l'oposició del turisme a la indústria es fa «de forma gens coordinada i sempre posant l'accent en la perillositat de les activitats fabrils i en la contaminació més que no pas en la industrialització en si». El mateix autor destaca més endavant, en l'anàlisi de l'enfrontament entre la química i el turisme pel lloc on instal·lar la refineria a Tarragona, la incidència que va tenir l'associació per allunyar-la del polígon sud (zona Trèvol) i instal·lar-la en l'àrea de Constantí - la Pobla - el Morell.

> A l'altra banda, l'estendard el brandava l'Associació Turística de la Costa Daurada, que havia romàs en silenci quan es produí la discussió entre les províncies de Tarragona i Barcelona. No s'oposaven a la refineria, sinó al seu emplaçament a la zona Trèvol. I encara no tant per la refineria en si (l'INI els oferia una certa garantia), sinó per tot el complex petroquímic d'empreses privades que s'instal·larien indefectiblement al seu voltant. Els seus arguments es basaven en el perjudici que la proximitat causaria a la indústria turística, més antiga, amb majors inversions realitzades i generadora de més ocupació.[277]

A mitjan anys setanta el turisme prendrà cada cop més consideració, tot i les dificultats de l'entorn —donat el desenvolupament de la indústria química i l'ocupació per part d'aquesta d'un espai important al costat dels principals nuclis turístics de l'àrea— i la feble base d'expansió dominada per la construcció d'apartaments. En unes anàlisis de l'activitat durant aquell període s'assenyalen, per al Tarragonès (tot i que ens atrevim a generalitzar per pràcticament tot el territori turístic de la zona), els efectes d'aquesta expansió del sector, que continua fortament relacionat amb el mercat immobiliari i de la construcció, i a la vegada les dificultats d'expansionar-lo als voltants de la ciutat de Tarragona:

> La conseqüència més immediata serà el foment de l'activitat constructora, la revalorització del sòl i el desenvolupament d'una sèrie d'activitats de serveis i lleure molt relacionades amb l'activitat turística [...].
>
> Al començament de la dècada dels setanta la determinació industrial del Tarragonès sembla tan immediata que posa en dubte la resta d'activitats productives que s'havien desenvolupat a l'àrea. Això fa que Tarragona sofreixi una gran transformació, podríem dir urbana i física, a més a més de sociològica, que té com a

276 Es tracta d'ASESA, participada per Campsa i Cepsa.

277 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 116.

> conseqüència el deteriorament per al turisme de les platges que s'estenen des del cap de Salou fins al port de Tarragona, alhora que la ciutat perd una gran part del seu encant [...].
>
> El desenvolupament industrial i petroleoquímic no escau a una zona turística, i ateses les preferències per aquella activitat, cal pensar que el desenvolupament del turisme es trobarà molt limitat al Tarragonès. Això serà veritat fins a un cert punt, perquè l'activitat turística a la comarca ha continuat a un ritme ascendent malgrat les dificultats que ha tingut durant aquests últims any.[278]

8.1.2 La Costa Daurada. Salou

En el marc de la política de marques de la promoció turística de principis dels anys seixanta impulsada per una ordre ministerial de 3 de març de 1965 del ministre d'Informació i Turisme, Fraga Iribarne, es va crear la marca Costa Daurada, que anava des de Sitges fins a l'extrem sud de la província de Tarragona, a Alcanar[279]. El nucli central n'era Salou, localitat que havia augmentat de manera significativa l'oferta turística amb noves residències, i també amb hotels i càmpings. Salou s'anava constituint, doncs, com un nucli turístic important que superava pel que fa a oferta de places qualsevol altre nucli de la Costa Daurada. Els interessos turístics aviat hi agafaran cos, al marge de la dinàmica de la construcció residencial, i es generarà un procés de millora de l'oferta hotelera i d'apartaments regulats que convertirà aquesta localitat en receptora del turisme dels operadors turístics. Els capitals locals van actuar en aquesta dinàmica: ja s'havia donat una certa acumulació inicial i l'opció inversora a la zona es veia rendible per part de moltes activitats empresarials. Malgrat això, un impuls en la construcció hotelera va venir a partir de capitals forans, amb interessos a la costa barcelonina, que volien diversificar l'oferta. A mitjan anys setanta, però, continua encara la problemàtica assenyalada anteriorment de consolidació del sector turístic a la zona: «La base de l'oferta turística de Salou són els apartaments, en segon lloc el càmping i finalment els hotels»[280].

Tot i les mancances, l'oferta hotelera prendrà cada cop més importància en el turisme de Salou, que creix i mostra una rellevància cada cop més significativa des

278 Margalef, J. *El Tarragonès. Estructura econòmica. Expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979. P. 214.

279 En aquesta ordre ministerial van crear-se tres marques turístiques: la Costa Daurada (de Sitges al sud de la província de Tarragona), la Costa Blanca (que agrupava el litoral provincial d'Alacant, Múrcia i Almeria) i la Costa dels Tarongers (litorals de Castelló i València). Posteriorment, es van provincialitzar i van passar a representar, respectivament, Tarragona, Alacant i Castelló.

280 Margalef, J. *El Tarragonès. Estructura econòmica. Expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979. P. 215.

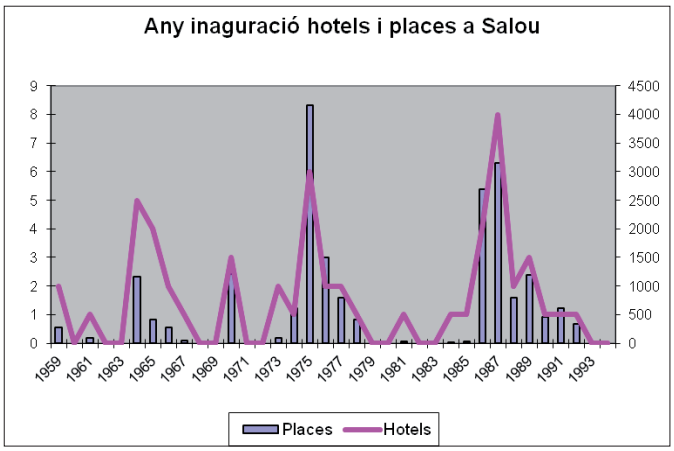
dels inicis a finals dels cinquanta i fins a l'acabament de segle que podem valorar en diversos aspectes:

- El fort creixement de l'activitat econòmica des de principis dels seixanta determina un augment de l'oferta hotelera a mitjan dècada que continuarà fins a mitjan anys setanta. La crisi del petroli agafa a la zona amb un fre en la demanda i un augment de l'oferta, la qual cosa va tenir una incidència negativa sobre el creixement. Serà a partir de 1986 quan tornarà a impulsar-se l'oferta, i a partir de 1996, amb la inauguració de Port Aventura, experimentarà un nou creixement.
- Hi ha una consolidació de grups locals en l'oferta hotelera, sovint a partir de la dinàmica constructora, que complementa cicles d'inversió en funció d'alces o baixes en la construcció, principalment d'apartaments i/o d'habitatges.
- Sorgeix un empresariat que s'inicia en els negocis hotelers. Alguns d'aquests tindran una expansió important primer a la zona i posteriorment cercaran alternatives d'inversió en altres llocs, sempre en funció de criteris de rendibilitat i amortització més favorables, concretament a Canàries, Almeria i el Carib.
- S'aproven unes normatives urbanístiques més clarificadores a partir de l'aprovació dels plans d'urbanisme municipal dels anys vuitanta, amb una regulació de volums edificables que afavoreix les instal·lacions hoteleres.

Podem observar els ritmes d'ampliació de l'oferta hotelera a la zona en el gràfic que recull el nombre de places a l'eix de la dreta i el d'hotels al de l'esquerra, de 1959 a 1994, a Salou. És interessant observar el ritme de creació de l'oferta, amb puntes l'any 1965 (la primera fase), el 1975 (és a dir, en el període de fort creixement econòmic dels seixanta i setanta abans de la forta crisi del petroli) i el 1988, quan la consolidació política és un fet i s'ha entrat a la Unió Europea. A partir d'aleshores continua a la baixa fins a mitjan de la dècada dels noranta, quan tornarà a augmentar gràcies a l'èxit de Port Aventura.

A mitjan anys seixanta, en un període de creixement econòmic i d'optimisme en el sector malgrat els problemes estructurals de l'oferta turística en general, es dóna un impuls en nous hotels, majoritàriament petits tot i que algun tindrà més de cent habitacions. El 1971 trobem l'obertura d'hotels de més de 200 habitacions i en el període 1974-1977 es tornaran a obrir hotels a Salou, quasi tots de més de 200 habitacions i de tres estrelles. L'augment de places hoteleres a la zona va ser molt significatiu entre 1974 i 1975, període en el qual es passarà de 14.847 a 22.212

places. Això fa exclamar en una anàlisi de l'economia de 1975 a la província «este impresionante aumento, en plena crisis general, de 7.400 plazas»[281].

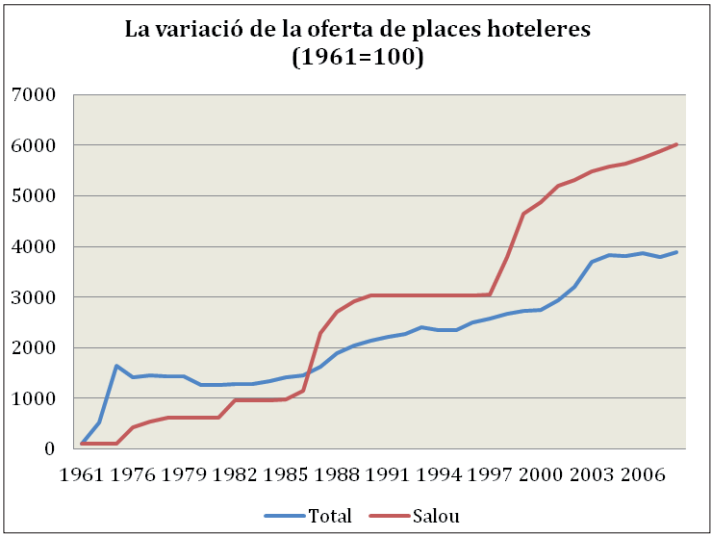

Font: Elaboració pròpia a partir d'Antón. S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona.* Tarragona: El Medòl, 1997.

A partir d'aquell moment, la situació serà crítica. Hi haurà dificultats per rendibilitzar l'oferta que s'havia situat al mercat, orientada essencialment cap al turisme estranger, ja que l'interior preferia la segona residència, de propietat o lloguer, i el càmping. La situació portarà problemes financers a algunes empreses hoteleres, que hauran d'aguantar preus d'estada molt baixos que ja no podien repercutir més sobre el cost. Així i tot, aquesta situació va permetre la consolidació de nous grups hotelers, alguns dels quals provenien del món de la construcció, que prendran una significació notable a la zona i fins i tot s'expansionaran fora. A finals dels vuitanta torna a augmentar l'oferta hotelera: l'activitat econòmica està plena d'optimisme, s'ha entrat al Mercat Comú, i ens trobem en un cicle alcista de l'activitat molt relacionat amb l'ampliació de mercat que implica formar part de la comunitat. Hi ha un increment d'inversions i amb la perspectiva, especialment pel que fa a Salou i la Costa Daurada, dels esdeveniments que tindran lloc a l'any 1992, les Olimpíades de Barcelona, es generarà una certa eufòria. A partir de 1993 s'entra en una recessió econòmica general que afecta tot el país, a la zona hi ha inversions turístiques, però no tant d'empreses establertes sinó amb un projecte en què hi ha compromesa una forta inversió internacional en el món turístic, Port Aventura, que d'entrada presentarà un cert recel, no només durant el procés de

281 Muntaner I Pascual, M. *Coyuntura económica de la provincia de Tarragona (1970-1975)*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977. P. 173.

gestació, amb un fort component polític[282], sinó també per part dels agents turístics residents a la zona. L'àrea no es va preparar simultàniament a aquest projecte que volia atreure més de tres milions de visitants, sinó que ho va veure venir amb un cert escepticisme. A partir de 1996, amb la inauguració del parc, la situació es modifica: d'una banda es veu que Port Aventura és una realitat i per altra s'entra en un cicle econòmic alcista que durarà fins ben entrat el segle xxi. Salou es converteix en una important concentració hotelera dins d'un creixement important de l'oferta i els hotels ja s'integren en grups empresarials, una desena dels quals tindran més del 60% de l'oferta hotelera del municipi.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Antón, S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1997; i de Turisme de Catalunya

8.1.3 L'evolució de l'oferta

L'augment de les places turístiques ha anat configurant particularitats molt precises en el sector i ha determinat que un dels elements definitoris dels diversos nuclis turístics sigui aquesta variació, cosa que assenyala, a la vegada, l'adaptació a un mercat en expansió. Ens endinsarem posteriorment en la valoració de les actituds empresarials que van motivar processos de creixement diferenciats de l'oferta, però quantifiquem-la en primer lloc en el període d'entre principis dels

282 Jiménez, R. *Les desaventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995.

seixanta i els anys noranta per tal de considerar les particularitats del creixement turístic en diversos punts de la Costa Daurada. El quadre 8.1 permet establir una aproximació sobre l'evolució del nombre de places turístiques a la zona costanera de la demarcació de Tarragona, l'anomenada Costa Daurada. La informació es distribueix per franja de costa en sis espais: el primer d'Alcanar a l'Ametlla; el segon integrat per Vandellòs, Hospitalet i Mont-roig; el tercer format per Salou, Vila-seca i Cambrils; el quart, la ciutat de Tarragona; el cinquè entre Altafulla i Roda de Barà, al Tarragonès, i el sisè al Baix Penedès, del Vendrell a Cunit. L'observació del punt de partida d'aquesta oferta, l'any 1961, ja ens permet veure la importància dels càmpings i la rellevància del nucli de Cambrils i Vila-seca, amb Salou, que s'iniciava com la principal oferta turística d'aleshores.

En el període entre 1961 i 1970 hi ha un important augment del nombre de places turístiques, que es multipliquen per 7,7, fet que determinarà una estructura diferent a la inicial i deixarà l'oferta de la zona molt definida i similar a l'actual. Com a principals particularitats d'aquests canvis podem assenyalar els aspectes següents:

- Els apartaments es configuren com l'oferta turística principal. En creix el nombre en totes les àrees, però principalment als nuclis de Cambrils, Vila-seca, Salou, Tarragona i el Baix Penedès.
- L'eix Cambrils - Vila-seca - Salou es configura com la principal àrea turística de la zona l'any 1970 amb el 42,98% de les places turístiques de la costa tarragonina (el 44,50% dels apartaments, el 39,58% dels càmpings i només el 27,90% dels hotels).
- L'oferta hotelera creix al nucli central, entre Cambrils, Vila-seca i Salou, a Tarragona i al Baix Penedès, que als anys setanta tindrà la principal oferta hotelera de la zona, amb el 34,07% del total de places hoteleres de la costa tarragonina.

Quadre 8.1. L'oferta turística al litoral tarragoní								
		Alcanar - L'Ametlla	*Vandellòs - Mont-roig*	*Cambrils - Vila-seca - Salou*	*Tarragona*	*Altafulla - Roda*	*El Vendrell - Cunit*	*TOTAL*
1961	Hotels	122	0	226	628	140	456	1.572
	Càmpings	1.960	2.080	4.490	1.948	1.664	1.940	14.082
	Apartaments	390	297	2.609	1.354	888	1.232	6.770
	TOTAL	2.472	2.377	7.325	3.930	2.692	3.628	22.424
1970	Hotels	636	192	2.262	1.682	574	2.762	8.108
	Càmpings	2.408	3.911	10.233	2.715	3.689	2.900	25.856
	Apartaments	9.566	6.940	61.816	21.909	11.173	27.511	138.915
	TOTAL	12.610	11.043	74.311	26.306	15.436	33.173	172.879
1981	Hotels	1.004	590	12.344	1.580	566	3.100	19.184
	Càmpings	4.666	8.375	16.227	5.515	8.169	2.916	45.868
	Apartaments	34.517	24.382	112.638	51.769	36.775	96.347	356.428
	TOTAL	40.187	33.347	141.209	58.864	45.510	102.363	421.480
1991	Hotels	1.568	994	53.658	1.626	532	3.170	61.548
	Càmpings	7.358	13.720	14.437	7.761	17.046	4.566	64.888
	Apartaments	53.885	35.848	154.118	48.645	59.401	137.534	489.431
	TOTAL	62.811	50.562	222.213	58.032	76.979	145.270	615.867
Distribució percentual								
		Alcanar - L'Ametlla	Vandellòs- Mont-roig	Cambrils - Vila-seca -Salou	Tarragona	Altafulla - Roda	El Vendrell - Cunit	TOTAL
1961	Hotels	7,76	0,00	14,38	39,95	8,91	29,01	100
	Càmpings	13,92	14,77	31,88	13,83	11,82	13,78	100
	Apartaments	5,76	4,39	38,54	20,00	13,12	18,20	100
	TOTAL	11,02	10,60	32,67	17,53	12,00	16,18	100
1970	Hotels	7,84	2,37	27,90	20,74	7,08	34,07	100
	Càmpings	9,31	15,13	39,58	10,50	14,27	11,22	100
	Apartaments	6,89	5,00	44,50	15,77	8,04	19,80	100
	TOTAL	7,29	6,39	42,98	15,22	8,93	19,19	100
1981	Hotels	5,23	3,08	64,35	8,24	2,95	16,16	100
	Càmpings	10,17	18,26	35,38	12,02	17,81	6,36	100
	Apartaments	9,68	6,84	31,60	14,52	10,32	27,03	100
	TOTAL	9,53	7,91	33,50	13,97	10,80	24,29	100
1991	Hotels	2,55	1,61	87,18	2,64	0,86	5,15	100
	Càmpings	11,34	21,14	22,25	11,96	26,27	7,04	100
	Apartaments	11,01	7,32	31,49	9,94	12,14	28,10	100
	TOTAL	10,20	8,21	36,08	9,42	12,50	23,59	100

Font: Elaboració pròpia a partir d'ANTÓN, S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Medòl,1997.

Entre 1971 i 1981 s'observa un creixement superior en termes absoluts pel que fa al nombre de places hoteleres que en la dècada anterior: se'n crearan prop

de dotze mil en front de les 6.500 del període anterior. Es consolida l'oferta apartamentística i de càmpings, que ofereixen un nombre de places molt superior que els hotels. En aquest període es crea una oferta hotelera a Salou que permetrà que es configuri de manera definitiva com el nucli i actiu turístic més rellevant de la Costa Daurada.

Entre 1981 i 1991 hi ha un fort augment del nombre de places hoteleres al nucli de Cambrils - Salou - Vila-seca, i d'altra banda s'estanca l'oferta turística de Tarragona. Sembla que Tarragona s'oblidi del turisme per donar més rellevància a la realitat urbana, sense entendre la significació del turisme cultural i urbà, filosofia que es voldrà recuperar posteriorment quan es donarà una gran importància a les possibilitats d'aquesta oferta. Pel que fa a les altres àrees, l'impuls del càmping és constant i aquests continuen tenint un paper molt significatiu en l'oferta turística de la zona. Els apartaments, amb un dinamisme molt fort conjuntament amb la construcció de segona residència, es consoliden com la principal oferta en totes les zones considerades.

Mencionàvem anteriorment una sèrie de particularitats definitòries de la formació d'aquest dinamisme de l'oferta que en part podem lligar amb les iniciatives i possibilitats de diferents grups empresarials que actuaven en el sector. En la majoria de casos podem considerar que aquests interessos es van formant així que va creixent la demanda i inicien les seves activitats sense una acumulació prèvia provinent d'altres sectors productius. Aquesta afirmació valdria fins i tot com a generalització per al sector de la construcció, tan lligat a l'oferta d'apartaments. L'empresari que gestionarà el sector turístic tindrà l'origen en petits negocis lligats a l'entorn, que aprofitaran les opcions del mercat per expandir les seves empreses, fins i tot creant grups empresarials importants. Aquest procés ha estat general a tota la zona, però ha tingut dinàmiques diferents. Així, cal considerar l'evolució truncada al Baix Penedès, on de la immillorable oferta hotelera dels anys setanta s'ha passat a un estancament de les places que no siguin d'apartaments, cosa que ens porta a considerar com en aquesta zona ha tingut més rellevància el sector de la construcció que els possibles plantejaments d'expansió turística. La comarca s'ha convertit en una àrea de segona residència cada cop més orientada a la primera a causa de la nova funcionalitat territorial en relació a l'àrea metropolitana de Barcelona. Aquesta opció ha neutralitzat un potencial turístic que es podia endevinar en dècades anteriors, i la comarca s'ha convertit en una oferta de platges urbanes més que de concentració d'una oferta eminentment turística.

A la resta d'àrees (deixem a banda Cambrils, Vila-seca i Salou, que valorarem de manera específica posteriorment), el fenomen del creixement turístic ha estat també molt lligat a la construcció d'apartaments, una oferta inicial de càmpings,

i la potenciació de negocis locals a partir d'un augment de la demanda, que a poc a poc han anat creant una oferta d' allotjament hoteler, però amb dificultat per interrelacionar-se amb la creació d'uns interessos generals de tot el sector, ja que en la majoria d'àrees convivien amb altres interessos. En aquest sentit, destaca una oferta notòria de càmpings i apartaments entre Altafulla i Roda, on, en canvi, no hi ha oferta hotelera. En el cas de Mont-roig del Camp hi hagut una expansió dels càmpings que convivia amb una agricultura que s'estava transformant cap a una producció hortícola, realitat que cal complementar amb una forta concentració residencial a la zona de Miami-Platja i unes dificultats d'expansió als voltants de les centrals nuclears de Vandellòs. Passat el coll de Balaguer, cap al sud, la dinàmica turística convivia en l'ús de l'espai amb interessos agrícoles i pesquers des de l'Ametlla fins a Alcanar. Aquestes opcions van impedir la creació d'un dinamisme turístic específic; l'activitat existia com a utilització d'un recurs natural com era la platja i l'entorn, però en la majoria de llocs no portà a un dinamisme econòmic ni a una concentració urbana del turisme de platja.

Tarragona tindrà una situació molt particular i serà una excepció d'aquest dinamisme. Els interessos turístics no prendran una rellevància clara a la ciutat per convertir-la en un producte turístic. Això no vol dir que no hi hagués interessos turístics, però aquests es materialitzaren preferentment a Salou i Cambrils amb la construcció i gestió d'apartaments. Els diferents plans urbanístics de la ciutat no havien plantejat cap ordenació turística, i el de 1981 (el primer pla urbanístic elaborat per l'ajuntament d'elecció constitucional) va voler donar un caràcter de millora urbana més que d'expansió turística a la ciutat, tot i que amb dues variants importants que si s'haguessin sabut aprofitar haurien pogut donar posteriorment unes possibilitats turístiques notòries i diferenciades. Parlem, d'una banda, de l'aposta per la significació cultural, històrica i proteccionista de l'entorn monumental de la ciutat (que es va veure reflectida en el pla específic del nucli antic i la millora de dotacions als barris) i, de l'altra, de la protecció de platges i masses forestals al nord, ja que al sud l'expansió del port i la de la química van crear un entorn de difícil reutilització per a altres activitats. No s'aposta pel turisme tal com s'entenia aleshores i es va continuar entenent posteriorment, amb l'ocupació del litoral per a la construcció d'apartaments com a model dominant del dinamisme turístic de l'àrea. Aquesta regulació urbanística volia un model de ciutat que posteriorment no s'ha sabut desenvolupar en els seus esquemes d'equilibri, ja que els posteriors plans d'ordenació han continuat potenciant el model d'expansió urbana —centrat en un ús intensiu del sòl i sense creació coherent de ciutat— que el de 1981 intentava trencar a partir de crear un lligam entre barris i centre i la configuració d'un esquema de ciutat equilibrada i de respecte amb un entorn

paisatgístic i de qualitat de vida. Aquesta dinàmica inicial no va permetre l'ús del sòl per a l'expansió turística com va passar en llocs de la costa, però el seu èxit, posteriorment malmès durant molts anys per la manca de visió de ciutat, hauria pogut permetre una important activitat turística diferent de la tradicional de la zona, basada potenciament dels recursos urbans que es plantejaren aleshores, un producte turístic que s'ha vist posteriorment que té majors taxes de creixement: el turisme urbà, cultural i d'equilibri i protecció amb l'entorn. La ciutat de Tarragona, tot i rebre per part de la Unesco el títol de ciutat patrimoni de la humanitat, no ha acabat de determinar unes opcions clares en aquest sentit.

8.1.4 Cambrils-Salou-La Pineda, nucli aglutinador dels interessos turístics de la Costa Daurada

El fenomen turístic a la zona de Cambrils, Vila-seca i Salou mereix una anàlisi més detallada, ja que és al voltant d'aquesta àrea on s'han creat uns veritables interessos amb una dinàmica d'adaptació als canvis del mercat i gestionats conjuntament per grups locals i d'àmbit internacional. La seva força ha estat tan significativa que posteriorment aquests interessos aniran més enllà d'aquest espai i assoliran una representativitat més àmplia, no solament territorial sinó també de defensa de l'activitat turística de tota la zona.

L'impuls turístic dels anys seixanta es va trobar amb unes realitats diferents en els nuclis de Cambrils i Vila-seca - Salou. En tots dos casos hi havia una diferència marcada entre la platja i la part de dalt de la vila, orientada més a l'agricultura que a cap altra activitat. Cambrils, a la part de la platja, tenia una realitat més estructurada al voltant de la pesca i del port, i la part costanera del municipi de Vila-seca era el nucli de Salou, poc habitat però que des dels anys vint s'havia convertit en la platja de Reus. El cap de Salou el separava de la Pineda, on als anys seixanta s'hi havien començat a instal·lar promocions turístiques al voltant d'apartaments i càmpings així com xalets a la zona del Racó, interessos diferenciats dels inicials de Salou però que coincidirien ben aviat amb la vocació d'adaptar-se a una dinàmica turística creixent amb visitants de fora de la zona, principalment aragonesos i estrangers.

Els plantejaments inicials del turisme es basaven en la construcció de segones residències, tant apartaments com xalets, la creació de càmpings i la construcció d'algun hotel. En les dues primeres ofertes els promotors eren de la zona, la compra de sòl era assequible pel que fa al preu i això permetia rendibilitzar-ne el canvi d'ús d'una manera relativament ràpida. Fins i tot en alguns casos eren els mateixos propietaris qui es plantejaven entrar en noves activitats econòmiques, encara que

normalment es tractava d'altres persones dedicades a la construcció que iniciaven un creixement empresarial donades les possibilitats que oferia el mercat o bé titulars de petits negocis, preferentment a Reus, que van optar per diversificar-se cap a la nova activitat turística en un mercat en expansió. A la zona s'havia de fer tot: des de crear una oferta comercial per a la nova demanda residencial (de caràcter molt estacional) fins a ampliar l'oferta hotelera i de càmpings.

L'expansió turística es va centrar en el sol i platja com a recurs essencial, recurs basat en l'oferta d'allotjament i que s'ordena als voltants de la carretera costanera des de la Pineda fins a Cambrils, primer al costat dels nuclis originaris i posteriorment creant un continu al llarg de tota la franja costanera. En aquest marc, els interessos turístics estaven poc lligats: tot i veure amb temor el procés industrialitzador de la zona sud de Tarragona ciutat i constituir-se associacions turístiques en front d'aquest, la majoria d'empresaris turístics veien l'activitat com un interès estacional que els permetia treballar molt els mesos d'estiu per tornar la resta de l'any a les seves activitats tradicionals o descansar (perquè com que no hi havia demanda tenien el negoci tancat). Alguns empresaris que havien creat una oferta d'apartaments de mercat o una incipient oferta hotelera o de càmpings, així com professionals de la zona, eren els més interessats en l'activitat turística i van plantejar-la a la pràctica com una opció alternativa al dinamisme industrial d'aleshores, però no amb un posicionament d'entrada contrari a la indústria, sinó que s'hi van veure abocats posteriorment quan es va voler allunyar la indústria de l'espai turístic que s'estava consolidant a la Pineda i Salou. L'equilibri entre els dos interessos va tenir un punt fort d'enfrontament a mitjan anys setanta, quan es va aconseguir desplaçar la refineria d'Empetrol cap a l'interior —Constantí, el Morell, la Pobla de Mafumet— tot i sacrificar la Pineda, on arribaria l'expansió portuària i els pantalans de Repsol, fet que implicà el desplaçament del nucli turístic a partir del cap de Salou cap al sud, malgrat que posteriorment Vila-seca ha recuperat l'ús turístic de la Pineda.

Als anys setanta i principis dels vuitanta la dinàmica turística de la zona continuarà molt lligada a la construcció residencial, amb una oferta bàsicament d'apartaments. Aleshores el negoci immobiliari ja havia experimentat una acumulació important gràcies al dinamisme dels darrers vint anys i tenia unes possibilitats d'actuació més àmplies quant a la producció i consum de sòl, cosa que implicarà promocions de major grandària i que Salou i també, de manera molt intensa, Cambrils puguin entrar en aquest mercat. La pressió urbanística es va trobar amb un element molt favorable com era la manca de normativa urbanística (i menys d'ordenació del previsible creixement) clara, fet que no va ser motiu per no prendre posicions en la gestió del sòl. Posteriorment, als anys vuitanta, amb

els nous ajuntaments sorgits de les eleccions després del franquisme, es va voler actuar de manera més reglada en el planejament urbanístic, però amb idees poc clares sobre com ordenar el territori al marge de les pressions immobiliàries i davant les plusvàlues del sòl. En definitiva, no hi havia un pensament alternatiu i es creia que actuant com es feia s'estava potenciant el creixement econòmic i turístic de la zona. Els anys vuitanta van ser inercials, però la clarificació normativa en termes urbanístics permetrà unes economies de situació que possibilitaran a la segona meitat de la dècada —quan tornarà a revifar el creixement turístic deu anys després— fer-ho essencialment de la mateixa manera: molt sòl per a apartaments, una certa expansió dels càmpings i com a principal novetat un creixement notori de sòl per a l'oferta hotelera. Però aquesta realitat implicava un excés de qualificació fins al punt que podia posar en perill el recurs platja a causa d'edificacions molt properes i la creació, al seu entorn, de ciutats amb un potencial residencial de més de dos-cents mil habitants.

En aquest període es marquen canvis importants en el negoci hoteler i en el d'apartaments de gestió empresarial, que funcionaran de manera diferent a la resta de negoci turístic, i es consolidarà l'operador turístic com a client principal. La resta de l'oferta tindrà una demanda diferent de la d'aquells sectors, com els càmpings, amb clients d'una banda estrangers i de l'altra del país, molts dels quals de la zona, que es plantejaran estades relativament llargues i de caràcter familiar en els mesos estivals. Al marge d'això continuarà la construcció i l'ocupació de segones residències. El recurs de sol i platja s'havia convertit en un producte molt important per a les economies d'entorn i al voltant d'aquest s'ordenava l'oferta turística. Però tot i els canvis que s'havien manifestat, principalment en la gestió hotelera i d'apartaments, quan va tornar l'optimisme i la demanda va créixer de nou es va entrar aviat en rendiments decreixents, l'aglomeració de l'entorn generava economies empresarials i les possibilitats d'expansió de negocis turístics eren limitades per les dificultats de canvis en l'oferta de serveis. Per altra part, en la dinàmica general del turisme s'observen canvis estructurals importants, entre els quals un menor creixement de la demanda de sol i platja que el d'altres tipus de demanda. El sector turístic del nucli central de la Costa Daurada, el motor de l'economia turística de la zona, es troba, a finals dels vuitanta, amb dificultats estratègiques com a producte. El seu dinamisme es trobarà més en l'activitat immobiliària i en la construcció residencial que en la generació de fluxos monetaris provinents de la demanda turística. En aquesta situació hi ha reflexions i també projectes que incidiran de manera positiva en el sector, els més importants dels quals amb inversions en nous espais de lleure.

8.1.5 La gran inversió nord-americana. Nous plantejaments en el sector

L'interès per un parc recreatiu a Catalunya va iniciar-se amb la possibilitat d'instal·lar-s'hi el projecte Disney: la gran multinacional del lleure volia obrir un parc a Europa i cercava el lloc on fer-ho, però després de diversos estudis per la Mediterrània espanyola posteriorment es va decidir per París. Però les converses amb la Disney van fomentar alternatives per entrar en aquest tipus de lleure a les zones turístiques. La participació de l'administració central va ser important en les negociacions globals però qui havia de tancar les negociacions, principalment pel que fa a l'emplaçament, eren els governs autonòmics. El català, que no va poder estirar Disney, va mantenir negociacions amb altres empreses, i així es van iniciar converses amb Anheusser-Busch, que volia instal·lar a Europa un model del seu parc de Tampa, Florida o Williamsburg, Virginia. El conseller de Comerç i Turisme de la Generalitat, Joaquim Molins, entrà en contacte amb els nord-americans, que necessitaven unes 650 hectàrees a la zona costanera, i els oferí diversos llocs a Catalunya. Des de l'àrea es va estar atent a aquesta possibilitat i s'hi va apostar fort, principalment per part l'Ajuntament, aquells moments, de Vila-seca i Salou, amb l'alcalde Joan Maria Pujals. D'altra banda, la costa tarragonina oferia diferents possibilitats de concentrar aquest espai molt extens en una costa catalana que ja estava molt densificada. Es van oferir tres àrees: Creixell, Altafulla i Vila-seca - Salou. Sense entrar a considerar les gestions que féu el conseller, és interessant mencionar el que s'indica sobre les gestions realizades aleshores:

> Quan jo els tenia convençuts de la conveniència d'anar més cap al nord, en virtut d'un estudi que diu que els barcelonins fan més fàcilment 150 quilòmetres cap al nord que 90 quilòmetres cap al sud, resulta que en Pujals els va inclinar a favor del seu municipi.
>
> De tota manera, ni Comerç, ni el director general d'Urbanisme, Joan Antoni Solans, no eren partidaris d'aquells terrenys. Primer, perquè eren molt més cars (6,5 milions per hectàrea en front de 600.000 ptes/h a Creixell) i, segon, perquè creiem que un projecte d'aquesta naturalesa ha de donar vida allà on no n'hi ha en lloc de saturar encara més una gran aglomeració.[283]

El Govern català negociava amb Anheusser-Busch el seu emplaçament a Catalunya i plantejava la redacció d'una llei específica per possibilitar-la. Les preferències sobre on s'havia d'instal·lar el parc semblaven clares, però «fossin quines fossin les preferències per un o altre emplaçament. Molins reconeix que, a esquena seva, l'alcalde de Vila-seca - Salou, Joan M. Pujals, se'n va anar a visitar els di-

283 Jiménez, R. *Les desventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995. P. 50.

rectius de Busch i «els va enamorar»»[284]. Gràcies a l'Ajuntament de Vila-seca, que va liderar l'interès de la zona pel projecte, es plantejà la creació d'un nou producte que podia servir per dinamitzar i alhora complementar l'activitat turística de la zona.

En aquesta situació de promoció pública del projecte en què es van implicar del govern central a l'autonòmic, a més del local de Vila-seca i Salou, quan el Parlament de Catalunya ja havia aprovat la Llei del 16 de febrer de 1989, feta a mida, que establia les condicions per desenvolupar el projecte, i s'havia atorgat el concurs per a la construcció del Parc a Anheusser-Busch, arriba la sentència del Tribunal Suprem que determina la segregació de Salou de Vila-seca i fins i tot assenyala els límits entre els dos municipis.

> Cosa que, naturalment, va provocar un conflicte entre totes dues aglomeracions i va deixar els guanyadors del concurs en una absoluta perplexitat davant de l'antagonisme paralitzant d'ambdós poders locals en el seu afany respectiu de controlar l'operació.[285]

La realitat va ser superior a la ficció i trastocà tots els plans d'instal·lació del projecte de parc. Com a solució s'optarà per crear un consorci —presidit per la Generalitat— entre els municipis de Vila-seca i Salou per a l'ordenació i la gestió municipal del projecte.

El fenomen de la segregació de Salou de Vila-seca va tenir, al marge de la problemàtica que va originar al projecte estrella que s'havia plantejat a la zona per donar un canvi al model turístic, altres efectes significatius per al turisme de la zona, en el sentit que Salou es va plantejar, d'antuvi, la necessitat d'estructurar-se com a poble, és a dir, amb una societat integrada i identificada amb el municipi, i no tenia com a principal opció —en aquells moments— el procés de transformació del sector turístic. Roger Jiménez assenyala en el seu llibre sobre Port Aventura consideracions significatives en aquest sentit, quan recorda que es va dir que els promotors i la gent que havia guanyat diners amb el turisme no eren de Salou ni hi vivien i en canvi els segregacionistes no es guanyaven la vida amb el turisme, molts treballaven fora vila i patien les conseqüències de viure en un poble que passava de 250.000 habitants a l'estiu i es convertia en un de fantasma amb menys de 3.000 a l'hivern. La tensió que es va viure aquells moments l'explica la visita de dos representants dels interessos turístics de la zona al nou alcalde de Salou:

---

284 Jjiménez, R. *Les desventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995. P. 50.

285 Jjiménez, R. *Les desventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995. P. 72.

> A l'abril i enmig de les tensions, dos dirigents de l'empresariat turístic, Lluís Penalba (president de l'Associació d'Apartaments) i Jordi Farriol (president de l'Associació Hotelera Salou-Cambrils) van sol·licitar al president de la Generalitat la destitució d'Esteve Ferran pel seu «desinterès i menyspreu» cap al sector turrístic. La queixa era conseqüència d'una reunió en què Ferran els havia dit que es passava per un cert lloc els hotels i els apartaments de Salou, perquè la majoria són gent de fora que vénen aquí a xumar i, a més a més, perquè Salou ja era important abans que ells vinguessin.[286]

Les actuacions inicials en relació al parc i al turisme, així com la dinàmica del propi sector, van portar a una major significació turística de Salou i Cambrils, amb la construcció d'hotels i principalment d'apartaments com a segona residència. D'altra banda, l'opció de l'Ajuntament de Vila-seca de potenciar la Pineda, el tros de costa que li quedava al municipi una vegada segregat Salou, generarà una gran àrea turística, integrada i amb un concepte d'aglomeració conjunta, entre Cambrils, Salou i la Pineda.

El període entre finals dels vuitanta mitjan anys noranta, quan s'inaugura el parc com a gran projecte turístic de la zona, serà d'un gran escepticisme a causa de les circumstàncies i els fets que portaren a realitzar-lo, no solament amb picabaralles polítiques sinó també pels greus problemes financers que va representar la construcció. L'actitud, tot i esperar l'èxit del projecte, era de prevenció per part dels interessos turístics existents. D'altra banda, a principis dels anys noranta s'entra en un cicle a la baixa en la construcció que frenarà la dinàmica de la zona durant quatre o cinc anys, cosa que afectarà a un turisme amb un mercat molt lligat a nous residents per la construcció residencial i farà augmentar la prevenció i l'escepticisme. Aquesta dinàmica va generar canvis empresarials significatius, ja que molts nous projectes d'hotels o d'apartaments plantejats per al mercat turístic es trobaran amb dificultats de finançament i generaran un empresariat turístic, principalment hoteler, sovint provinent de l'activitat immobiliària i de la construcció.

A mitjan anys noranta s'inaugura Port Aventura, i l'escepticisme dels agents turístics tradicionals de l'àrea va canviant quan es veu la realitat de l'atracció de visitants al parc. D'altra banda, a partir de mitjan anys noranta s'inicia un cicle econòmic alcista que tornarà a plantejar opcions d'inversió: es renoven hotels, les empreses d'apartaments de mercat prenen més musculatura, els càmpings es replantegen la seva transformació amb bungalous o si més no com a plusvàlua del solar, i el procés de construcció d'habitatges i apartaments torna a prendre una embranzida important al llarg de tot l'espai turístic.

---

286 Jiménez, R. *Les desaventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995. P. 127.

El parc és una opció de canvi de producte però també té un altre efecte com és la consolidació de l'opció turística de la zona a partir de l'adaptació del model tradicional, que continuava estant excessivament centrat en unes economies d'aglomeració al voltant d'un recurs de sol i platja amb importants fluxos de visitants i recolzat en la construcció. L'oferta tradicional, excepte els principals grups hotelers, no es trobà gaire còmoda a l'inici del funcionament del parc, però a poc a poc el van anar veient com una opció per atreure visitants. L'any 1996, el Consorci Vila-seca-Salou va encarregar al Gabinet d'Estudis de la Cambra de Comerç de Tarragona un estudi[287] sobre els efectes econòmics del parc el seu primer any de funcionament. L'anàlisi assenyala aquest impacte amb elements directes i indirectes i determina que l'efecte total de Port Aventura es valora en més del 17% de l'efecte total produït a l'àrea per la despesa turística, mentre que l'efecte total interioritzat és del 15%. L'estudi detalla la valoració d'aquests efectes en diverses poblacions de la zona, concretament, Cambrils, Salou, Vila-seca, Tarragona i Reus, i assenyala que Salou absorbeix el 30% dels efectes del parc; Cambrils, el 24%; Tarragona, el 20%; Reus, el 12%, i Vila-seca, l'11%.

Era indubtable que el nou producte turístic cercava equilibrar el compte de resultats interioritzant al màxim la despesa dels visitants, cosa que d'altra banda podia tenir com a efecte disminuir la despesa en altres ofertes a la zona, i cal recordar que la diferència de producte era notòria i la del parc més atractiva. En aquesta situació, l'activitat tradicional es trobava que no podia controlar tot el mercat amb l'agreujant que la propensió marginal de despesa era superior al parc que fora. Aquest problema que va detectar l'oferta fora parc i que hagués pogut ser motiu per crear una doble oferta que determinés dos productes diferenciats no es va donar, ja que les diferències de despesa unitària es van compensar gràcies una major atracció de visitants que va contrarestar aquesta propensió de despesa diferent per una major demanda global. El resultat ha estat un procés d'expansió important en el mercat turístic de la zona. La promoció del nou producte, tant en l'entorn, com al país i a l'estranger, ha portat molts visitants de dia, sense pernoctació, però també ha incrementat el nombre dels visitants amb pernoctació, principalment en hotels i apartaments, la qual cosa ha conformat un sector turístic que continua sent una peça essencial en l'economia de la zona.

El dinamisme que el sector ha iniciat a finals del segle xx mostra uns canvis que podem concretar en tres aspectes que en determinen les característiques essencials:

287 Margalef, J. (dir.); Padrell, J.; Antón, S.; Carbó, J.; Segarra, A. *El turisme i l'impacte de Port Aventura. Anàlisi econòmica*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació — Consorci Centre Recreatiu i Turístic Vila-seca i Salou, 1996.

- La posada en marxa del procés de construcció hotelera i residencial a Port Aventura i al conjunt de la zona.
- Els vols de baix cost i xàrter, que aprofiten l'aeroport de Reus per augmentar el nombre de visitants.
- La constitució d'un lobby empresarial turístic amb incidència en les organitzacions econòmiques de la zona.

Tot seguit detallarem cadascun d'aquests aspectes. En primer, lloc la continuïtat del projecte del parc, en què la part temàtica recreativa era important encara que com a projecte empresarial tenia una opció precisa de caràcter turístic residencial amb la construcció d'hotels, residències, camps de golf i centre de convencions. Amb aquesta voluntat, el parc crearà una oferta hotelera complementària per tal d'interioritzar la despesa dels visitants i de situar-se en una posició d'equilibri empresarial que el compte de resultats exclusiu del parc difícilment permet[288]. Però el projecte anava més lluny, amb una opció residencial que plantejava la construcció d'uns 2.500 habitatges de cert nivell i una opció de lleure i d'atracció de visitants diferent de la que s'havia plantejat a la zona fins aleshores. La significació del conjunt d'aquest producte es troba en la dimensió, que representa una extensió de més de 800 hectàrees i ocupa un territori que pot permetre un nombre de visitants i una dinàmica que replantejarien els criteris de qualitat a l'entorn turístic immediat. El parc, com a oferta model, donada l'aglomeració de l'entorn, ressalta com a illa pel seu equilibri ambiental, que estira la resta del territori a un nivell d'exigència que s'ajusta a un model d'oferta de més qualitat d'acord amb una demanda més exigent.

Aquesta ha estat una opció turística de la zona, però n'és, en tot cas, una, ja que la diversitat del món turístic que cada cop es va recreant ha possibilitat que la inèrcia del model tradicional hagi trobat una opció d'augment de demanda en els vols de baix cost, que han representat una forma de contractació diferent a la d'uns operadors turístics que negociaven cada any, normalment amb una baixa real, els preus dels establiments hotelers i apartaments de mercat. Els vols de baix cost, les opcions de reserva per internet i el nou entorn creat a l'àrea, han obligat els operadors turístics a replantejar el seu sistema de contractació i a considerar l'oferta de la zona amb uns paràmetres de valoració diferents als de fa uns anys. La millor oferta hotelera, la significació de producte del parc, la continuïtat de l'oferta concentrada en l'entorn de Cambrils - Salou - La Pineda, i l'existència de grups hotelers amb més poder de negociació, han possibilitat una valoració superior de la zona i uns nivells d'equilibri de contractació amb preus més elevats.

288 Fresneda Fuentes, M. S.; Lobo Gallardo, A.; Escobar Perez, B. «Parques temáticos españoles una década después», a *Partida doble*, n. 179, 2006. P. 104-115.

La consolidació d'aquests dos canvis ha desenvolupat una estructura empresarial amb uns interessos molt precisos que s'ha plantejat defensar-los davant les diferents dinàmiques productives que es donen a l'àrea. En aquesta situació, el lobby turístic de la zona no existia com a tal, excepte en el model organitzatiu tradicional de l'Asociación Turística de la Costa Dorada, que, cal recordar-ho, no era tant de defensa d'interessos econòmics immediats sinó més aviat de preservació i conservació d'un marc territorial costaner. La realitat de finals de segle xx i principis del xxi és que aquests interessos s'han aglutinat a l'entorn de lideratges turístics i organitzacions sectorials que han plantejat interessos propis a la zona. Així ho podem considerar amb dues mostres específiques: d'una banda, el procés de negociació del Pla Director de les activitats industrials i turístiques del Camp de Tarragona[289], i, d'altra banda, les eleccions al ple i la presidència de la Cambra

289 L'ordenació urbanística dels polígons químics de Tarragona es va realitzar a partir de l'aprovació del Pla general de la ciutat de l'any 1981, i immediatament després es va aprovar inicialment el Pla parcial del polígon químic. Fins aleshores el polígon, anomenat la zona Trèvol, tenia una regulació urbanística de sòl urbanitzable sense pla parcial als municipis de Tarragona i Vila-seca. És a dir, s'havien donat llicències sense les càrregues que implica un pla parcial. El procés de discussió per elaborar aquest pla va ser llarg, i els plantejaments municipals d'aleshores xocaven amb els de la indústria química, que no acceptava, per principi, una regulació interna d'aquell espai, ja que la no existent ja funcionava per a les empreses que tenien economies d'escala i no hi havia excessives aglomeracions funcionals en el seu entorn (la dels barris es volia relativitzar al·legant que no era responsabilitat seva). Des d'aleshores la indústria química havia considerat que l'espai delimitat pel polígon —sovint per consideracions de seguretat— era més responsabilitat de les empreses que de control administratiu i social. Aquell territori, doncs, es considerava intocable, i la realitat és que malgrat els intents de regulació aquesta idea d'intocable continua estant present en totes les negociacions que s'han fet en el planejament. L'any 2001 la Generalitat va voler crear un consorci dels municipis afectats per la química —com a conseqüència d'una denegació de llicències per part de Vila-seca a Repsol—, que havia de coordinar les actuacions urbanístiques de la química. Alguns municipis van veure en l'intent una pèrdua de la seva capacitat de control urbanístic davant de la química. Ja estava decidit, abans de constituir-lo, que el consorci el presidís Josep Gomis, montblanquí, delegat de la Generalitat a Madrid. Tot i que alguns municipis van aprovar-lo, Vila-seca i el Morell s'hi van oposar. A partir d'aquest moment el lobby turístic ho considerarà una amenaça, crearà una federació i articularà els seus interessos davant del nou pla director que com a alternativa es redactarà per regular aquest espai. En termes urbanístics poques coses s'han modificat en relació amb el pla de principis dels vuitanta, però sí que sembla, en canvi, que s'ha arribat a un cert statu quo perfectament assumit per la química, que no es planteja expansionar-se més que en aquest espai, tal com determina el Pla director de les activitats industrials i turístiques al Camp de Tarragona, aprovat al juliol de 2003. El sector turístic va ser un interlocutor ferm de l'administració en el procés d'elaboració d'aquest pla director, que afectava essencialment les activitats químiques i turístiques. El turisme va saber aprofitar la seva nova força en el procés de discussió, i al final va establir-se una acceptació amb reticències per les dues parts: la química portant la dinàmica de gestió de l'espai amb el compromís de no sortir-ne (tot i que tampoc limitar l'impacte extern), i el turisme amb un gust amarg per no poder limitar aquest impacte, tot i considerar que la limitació territorial d'expansió no deixava de ser un èxit.

Oficial de Comerç Industria i Navegació de Tarragona, en què l'any 2002 el sector turístic va ser el clar guanyador[290].

El projecte i la consolidació de Port Aventura, tot i els canvis de participacions empresarials en el grup que s'han donat darrerament, ha estat un dels elements clau del dinamisme turístic i de l'augment del seu pes socioempresarial a l'àrea. Per altra part, el projecte ha portat a considerar la internacionalització de l'oferta turística de la zona d'una manera diferent de com es feia amb anterioritat i els grups locals s'han adaptat a aquesta dinàmica. L'aval de garantia que ha implicat aquest procés ha portat altres inversions amb una idea urbanística i residencial, per una part, i hotelera, per l'altra. El producte del parc recreatiu ha esta un motiu per iniciar una nova filosofia d'actuació residencial turística al voltant de grans zones verdes i camps de golf, amb el predomini d'importants grups inversors que s'han plantejat la internacionalització del producte. Al costat d'aquests models hi ha el fenomen de turisme de sol i platja, que funciona a través de l'ús intensiu d'aquest recurs amb unes economies d'aglomeració que es basen en la concentració residencial; l'aglomeració en l'ús costaner que això ha implicat ha portat a problemes específics de pèrdua de competitivitat del sector, i, de nou, s'ha de recórrer al planejament urbanístic, i principalment terriorial, per ordenar-lo.

8.1.5 La significació de l'oferta i la demanda turística de la zona a principis del segle XXI

A principis del segle XXI l'oferta turística de la Costa Daurada i de les Terres de l'Ebre, determinada com el conjunt de la província de Tarragona en la nova distribució de marques turístiques feta per la Generalitat de Catalunya[291], pren una sig-

290 A principis de l'any 2002 un empresari turístic, Jaume Ferrer, es planteja participar a les eleccions de la Cambra de Tarragona. Per primera vegada des del sector es construeix una estratègia per guanyar en un procés electoral llarg; Ferrer va integrar tot el sector turístic i les va guanyar. En aquest procés es va protegir amb una mena d'assegurança l'estratègia d'intervenció per part d'interessos polítics locals, principalment de la ciutat de Tarragona, per influir en el procés, amb l'amenaça que es podia presentar a les eleccions municipals i que amb un nombre de vots fàcilment assolibles podia ser la força equilibradora del proper consistori tarragoní. Aquest joc va fer mella al poder local que veia que l'Ajuntament de Tarragona era l'única gran ciutat que tenia alcaldia de Convergència i Unió i no podia permetre's el risc de no mantenir-la. Una de les primeres coses que va fer Ferrer després de prendre possessió de la presidència de la Cambra va ser encomanar un estudi on es valorava la significació del turisme per sobre del de la química en l'economia provincial i s'aprofundia en la problemàtica mediambiental que genera la química. Ferrer va morir uns mesos després, però la Cambra va ser un reducte del turisme durant aquella legislatura cameral.

291 La Llei 31/2002 de 30 de desembre, acompanyament dels pressupostos de la Generalitat, en la seva disposició addicional setena, assenyala en relació a les marques turístiques: «En tot cas, a les ja existents s'incorporen les marques Terres de l'Ebre i Vall d'Aran». Això fa que el Patronat de Turisme de la Diputació modifiqui els seus estatuts el 2004 i creï dos consells de marca, un per a la Costa Daurada i l'altre per a les Terres de l'Ebre.

nificació notable en el conjunt de l'oferta turística catalana, i passa a representar, l'any 2005, el 21,52% de places hoteleres i el 26,92% de les de càmping. Tot i la seva significació i incidència en el dinamisme turístic del país i els canvis assenyalats en l'oferta els darrers anys, hi ha unes traces característiques específiques en aquesta que en bona part són conseqüència de l'evolució que ha tingut el turisme a la zona. En primer lloc destacaríem la continuïtat en la importància de l'oferta d'apartaments[292], que ens remarca la significació que la construcció residencial ha tingut per al turisme de l'àrea. En relació a l'oferta hotelera, cal assenyalar, com ja hem valorat anteriorment, l'esforç de modernització i d'increment els darrers anys, tot i que en aquest cas les xifres no siguin comparativament tan meritoses, ja que en el conjunt català s'ha produït l'augment de l'oferta hotelera de Barcelona com a consolidació d'una destinació turística important en oferta urbana més que de sol i platja, com són essencialment la Costa Daurada i les Terres de l'Ebre. L'oferta hotelera de la zona representa el 21,53% de les places a Catalunya i el 13,82% dels establiments l'any 2005, dades que en mostren la importància (es tracta d'hotels d'un gran nombre de places que corresponen a estratègies turístiques d'ocupació molt definides) i indiquen una inversió global per hotel elevada. Si comparem l'estructura de l'oferta hotelera de la zona amb la total catalana observem que té una mitjana de 142 places per hotel —un 57,77% superior a la mitjana catalana—, i de 165 si considerem la part corresponent a la Costa Daurada. L'oferta de places dels càmpings és superior a la dels hotels i el pes d'aquests en el conjunt català també, amb una grandària mitjana més elevada. La zona disposa del 20,62% dels càmpings de Catalunya, que representen el 26,92% de les places. En l'oferta de càmpings s'han manifestat canvis territorials importants que han implicat una certa especialització en el negoci i canvis de grups empresarials. Els antics càmpings sovint s'han vist encerclats per la construcció residencial i l'interès per explotar-los s'ha abandonat perquè es considera més rellevant el canvi urbanístic cap a residencial o en alguns indrets cap a equipaments. Això ha tingut com a conseqüència un estancament de l'oferta en l'àrea central de la Costa Daurada, mentre que a la zona de Mont-roig, al sud d'aquest nucli central, i de Creixell i Roda de Berà, al Tarragonès, ha implicat un procés de modernització. Aquest canvi, doncs, ha fet que l'oferta passés de trobar-se amb limitacions d'inversió inicial, amb empresaris

292 No hi ha una estadística clara dels apartaments; podem considerar-los com a segones residències d'acord el Cens d'habitatges de 2001. Hem estimat una possibilitat de quatre places per apartament cosa que ens aproximaria a la significació de la zona en relació al conjunt català. Els apartaments tenen un pes relatiu molt superior al de hotels i càmpings.

Apartaments	Tarragona	Catalunya
Nombre	145.989	505.194
Places	583.956	2.020.776

el principal actiu dels quals era el sòl, a plantejar inversions importants per adequar serveis, amb un nombre de places per unitat d'explotació cada cop més elevat i més professionalització empresarial.

Quadre 8.2. L'oferta turística de 1995 fins a 2005

		Hotels		*Càmpings*	
Any	*Zona*	*Nombre*	*Places*	*Nombre*	*Places*
1995	Costa Daurada	126	32.742	58	56.357
	Terres de l'Ebre	24	2.703	18	6.810
	Província de Tarragona	150	35.445	76	63.167
	Catalunya	1.090	177.001	363	256.769
2000	Costa Daurada	255	42.221	57	59.528
	Terres de l'Ebre	69	3.696	21	7.619
	Província de Tarragona	324	45.917	78	67.147
	Catalunya	2.557	231.938	370	256.769
2005	Costa Daurada	280	50.961	55	57.641
	Terres de l'Ebre	78	3.603	18	7.270
	Província de Tarragona	358	54.564	73	64.911
	Catalunya	2.591	253.438	354	241.082
Relació entre la província i el conjunt català					
1995	Tarragona / Catalunya	13,76	20,03	20,94	24,60
2000	Tarragona / Catalunya	12,67	19,80	21,08	26,15
2005	Tarragona / Catalunya	13,82	21,53	20,62	26,92
Creixement anual acumulatiu durant el període					
1995-2000	Costa Daurada	15,14	5,22	-0,35	1,10
	Terres de l'Ebre	23,52	6,46	3,13	2,27
	Província de Tarragona	16,65	5,31	0,52	1,23
	Catalunya	18,59	5,56	0,38	0,00
2000-2005	Costa Daurada	1,89	3,83	-0,71	-0,64
	Terres de l'Ebre	2,48	-0,51	-3,04	-0,93
	Província de Tarragona	2,02	3,51	-1,32	-0,68
	Catalunya	0,26	1,79	-0,88	-1,25
1995-2005	Costa Daurada	8,31	4,52	-0,53	0,23
	Terres de l'Ebre	12,51	2,92	0,00	0,66
	Província de Tarragona	9,09	4,41	-0,40	0,27
	Catalunya	9,04	3,65	-0,25	-0,63

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya.

El turisme rural ha tingut una expansió recent a la zona: les possibilitats d'inversió amb el suport dels programes de desenvolupament rural amb finançament de la Unió Europea, com han estat els programes Líder a partir de 1994, han possibilitat l'augment d'aquesta oferta turística, principalment en zones rurals. Es

tracta d'ofertes petites, generalment de menys de 10 places, i que en el cas de la zona s'han vist potenciades per haver-hi un nombre elevat de programes Líder. Tot i això, no es tracta d'una oferta representativa en el conjunt del sector turístic ni tan sols de l'activitat a Catalunya, ja que té un pes relatiu proporcionalment molt inferior a la significació que té aquesta oferta en el conjunt català.

En el quadre 8.2 hem detallat les dades de l'oferta turística de la Costa Daurada, les Terres de l'Ebre i el conjunt de Catalunya entre el 1995 i el 2005. Hem obviat l'oferta d'apartaments i tampoc hi hem considerat la de turisme rural; ens hem centrat, doncs, en hotels i càmpings.

El quadre mostra que entre el 1995 i el 2000 va haver-hi augments importants pel que fa a hotels en totes les àrees considerades però principalment a les Terres de l'Ebre. En canvi, entre 2000 i 2005 aquest creixement pren un ritme menor, tot i que augmenta el seu pes relatiu en el conjunt català. Pel que fa als càmpings, s'observa una disminució en el nombre i un augment relatiu de les places. Tant en un cas com en l'altre podem observar que els guanys s'han donat més aviat per una oferta més gran que no per un increment de les unitats d'oferta.

Les dades de Turisme de Catalunya permeten estimar les xifres de visitants per a l'any 2008 i considerar diverses qüestions en relació a la demanda turística de la zona. En primer lloc cal indicar que el nombre de visitants és proporcionalment inferior al nombre de places ofertades en relació al conjunt català: el nombre de visitants representa un 18,10% del total de Catalunya, amb el 21,13% de pernoctacions, en front d'una oferta que hem valorat en termes globals de 21,53% en les hoteleres i 26,92% les de càmping, amb percentatges molt superiors si hi adjuntem els apartaments. Podríem considerar que el nivell mitjà d'ocupació per plaça ofertada a la zona es troba a un 85% en relació a l'ocupació mitjana catalana. Aquest aspecte assenyala una particularitat de l'oferta turística a la zona, la menor rendibilitat per plaça generada conseqüència de la permanència d'una important estacionalitat. És aquest un fenomen tradicional a l'àrea, molt determinat per una demanda dominant de sol i platja, que porta a una política més difícil de diversificació temporal de la demanda, aspectes que en tot cas comencen a plantejar-se d'una manera més seriosa a partir de la consolidació de la nova oferta hotelera en l'economia turística de l'àrea.

Al costat d'aquest aspecte de caràcter general pel que fa al nombre de visitants i la relació d'aquests amb l'oferta, hi ha una altra consideració a establir: el menor nombre d'estrangers en relació al conjunt català i el predomini del turista nacional, principalment de la resta d'Espanya, com a particularitats diferencials de la demanda. La Costa Daurada és la platja de Lleida, de l'Aragó i de la vall de l'Ebre en general, a més de l'atracció que els darrers anys exerceix sobre la zona de Barcelona, principalment per la proximitat a les comarques més al nord, el parc

de Port Aventura en l'àrea de Cambrils, Salou i la Pineda, i la menor aglomeració en les Terres de l'Ebre. D'altra banda, el quadre permet també observar que el pes percentual de les pernoctacions dels estrangers és molt superior que el nombre de visitants, la qual cosa assenyala una estada més llarga. Aquest fenomen coincideix en hotels i apartaments, mentre que en els càmpings l'estada és un xic inferior a la mitjana catalana. El 42,52% dels visitants a la zona no utilitzen l'oferta d'hotels o càmping sinó que essencialment tenen segona residència, lloguen apartaments o van a cases d'amics, grups que prenen una importància considerable si valorem que representen prop del 65% per cent de les pernoctacions. Aquest visitant és el que recolza les economies d'aglomeració que té l'oferta turística de l'àrea amb un efecte directe i indirecte molt important sobre l'activitat de serveis de la zona —principalment comercial— i la construcció residencial. Podem observar-ne la importància si considerem que representen unes 90.000 persones diàries, és a dir, un 11% de la població resident a la zona si les distribuïm uniformement durant tot l'any, però 360.000 persones diàries i més del 40% de la població censada si les distribuïm en tres mesos.

Quadre 8.3. El turisme a la Costa Daurada i les Terres de l'Ebre l'any 2008 (Milers)

	Estrangers	*Resta espanyols*	*Catalans*	*TOTAL*
Visitants	2.153	1.345	1.436	4.934
Pernoctacions	17.707	10.028	7.103	34.838
Relació total català				
Visitants	14,46	25,08	20,49	18,10
Pernoctacions	16,15	32,24	29,42	21,13
Allotjament	*Hotels*	*Càmping*	*Altres*	*TOTAL*
Visitant	2.212	624	2.098	4.934
Pernoctacions	8.759	3.626	22.453	34.838
Relació total català				
Visitants	15,34	24,11	20,44	18,10
Pernoctacions	20,86	19,19	21,58	21,13
Estada mitjana	Hotels	Càmping	Altres	TOTAL
Tarragona	3,96	5,81	10,70	7,06
Catalunya	2,91	7,30	10,14	6,05

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Turisme de Catalunya i l'Institut d'Estadística de Catalunya.

8.1.6 Reiterant algunes reflexions sobre el model turístic de l'àrea

El creixement turístic de la costa catalana no va estar al marge del dinamisme turístic que es va donar als anys seixanta a tot l'estat. Aquells anys, Barcelona no tenia platja urbana i la seva gran platja anava des de Sant Vicenç de Calders fins a Caldetes, amb visitants de diumenge i menys de dissabte, que feien l'anada i el retorn el mateix dia. Als extrems d'aquesta gran platja urbana s'estenien zones d'un desenvolupament turístic recent, recolzades amb el turista estranger i un turista elitista de Barcelona a la Costa Brava, mentre que al sud de Barcelona, a la Costa Daurada, hi havia menys turisme estranger i més de provinent d'una incipient demanda de l'interior de la península que anava a la Costa Daurada, des de Sant Vicenç fins a Cambrils.

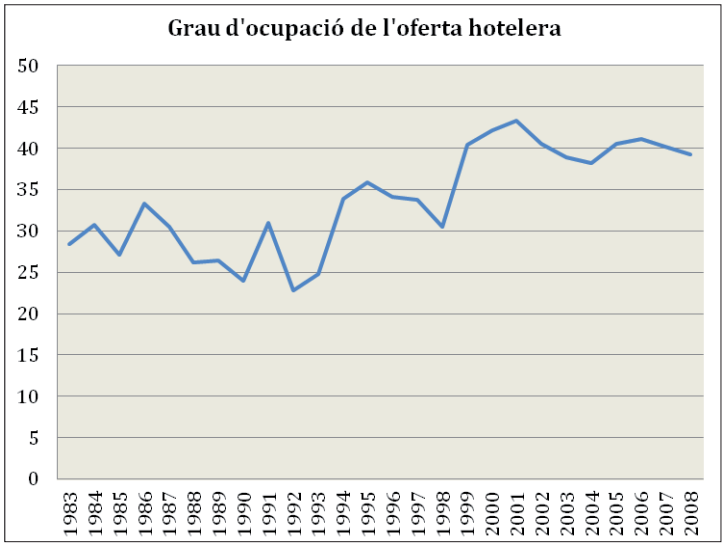
La significació del turisme estranger a la Costa Brava va possibilitar la creació de grups turístics amb criteris d'expansió molt concrets però no la constitució de grups empresarials prou significatius per tenir uns interessos més amplis en un sector que estava molt atomitzat amb actuacions de mercat molt local —l'expansió turística de Lloret n'és un exemple— en un procés de creixement de demanda. Aquesta dinàmica, doncs, no va portar a la constitució de grups hotelers importants que es plantegessin abans les economies d'escala que les d'aglomeració que donava l'entorn, cada cop més condicionat per una demanda turística que venia portada per unes circumstàncies generals més que per una política d'oferta. La Costa Daurada va tenir les mateixes característiques de creixement —principalment al voltant de Salou— tot i que amb certes particularitats i especificitats que la diferenciaren d'altres àrees al nord de Barcelona, especialment de la Costa Brava:

- Menys tradició en el sector en relació a l'experiència del nord de Catalunya
- Un pes menor del turisme estranger
- Una valoració paisatgística inferior
- Un entorn d'expansió industrial i d'aglomeració urbana superiors
- Una perspectiva d'ús turístic diferent per part de la burgesia barcelonina i referents culturals del país
- Més atracció del turisme de la resta d'Espanya, principalment de l'àrea de la vall de l'Ebre

Aquestes diferències van determinar una concepció en l'orientació empresarial de la zona que principalment podríem definir de manca d'estratègia o d'expectatives en una activitat amb un creixement important. La manca de tradició empresarial dels gestors de l'oferta en condicionava les inversions al marge del negoci que havien iniciat i els donava més propensió al consum que a la inversió. Tornant

a recordar que l'expansió de mercat és un dels elements essencials d'expansió de les empreses, cal destacar que en el sector turístic no va ser una causa suficient per crear grans concentracions empresarials (aquesta dinàmica vindrà posteriorment i a la Costa Daurada no es donarà fins als anys noranta).

El sector tenia una forta estacionalitat, la seva especialització en el recurs turístic de sol i platja feia que la major part de l'oferta només estés oberta de maig a setembre, com era lògic. Però les conseqüències d'aquesta lògica portaven a un menor utilització de les inversions i això determinava unes taxes de guany molt més ajustades que si el recurs hagués estat variat i obert més temps que la temporada estival.

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE i de *Tarragona económica*.

La mitjana anual d'ocupació de l'oferta hotelera permet establir aquesta baixa utilització. El gràfic mostra com aquesta no arriba mai, en dades anuals, al 45%, però també permet considerar-ne l'evolució i valorar-ne diversos aspectes: des de principis dels anys vuitanta fins a 1996 sempre es troba per sota del 35% i alguns anys fins i tot del 25%; a partir de mitjan anys noranta sembla estabilitzar-se en el 35% (excepte en l'any 1998), i partir d'aleshores augmenta fins a situar-se per sobre del 40%. La causa és el canvi de model turístic que porta a atraure visitants durant més mesos a l'any a partir que canvien les motivacions de la demanda per ajustar-se a les noves opcions d'oferta.

Butler, especialista en models turístics, considera que un projecte turístic passa per cinc etapes[293]: definició del projecte, posada en marxa inicial, creixement, desenvolupament, consolidació i maduresa. A partir d'aquesta darrera etapa dóna dues opcions possibles: la renovació o el declivi. En base a aquestes idees podem valorar l'evolució del sector de la zona, sense oblidar que en els inicis no es va tractar d'un projecte definit sinó més aviat de l'adaptació de l'oferta a una realitat de demanda.

La posada en funcionament inicial es va donar, com hem assenyalat anteriorment, gràcies a l'arribada d'un projecte turístic aliè: l'augment de la demanda originada per les condicions socials del moment. A partir d'aleshores s'entrà en una fase de creixement i l'oferta de places hoteleres va experimentar un fort augment entre 1961 i 1975; estem en el període de creixement, quan es passa d'una oferta molt feble a l'assentament d'aquesta, que marcarà la voluntat futura del projecte turístic de la zona, principalment en el nucli central entre Cambrils i la Pineda. A partir d'aleshores l'oferta hotelera s'estabilitza lleugerament a la baixa fins al 1987, encara que hi haurà una certa dinàmica de transformació en la modernització, l'activitat s'ha desenvolupat creant unes fortes economies d'aglomeració i es consolida amb els mateixos paràmetres que van ser determinants en el fort impuls de creixement inicial. Als anys vuitanta hi va haver una renovació de l'empresariat turístic, n'estaven entrant de nous i d'altres corresponien a la segona generació dels primers. A mitjan dècada dels vuitanta, tot i l'elevat tipus d'interès, es dóna un canvi important en el finançament de projectes i es passa de l'autofinançament inicial a un finançament extern. Això vol dir que els projectes ja tenen més perspectiva empresarial i en aquesta situació, amb una taxa d'inflació —en l'economia espanyola— elevada i un tipus d'interès de dos dígits, les dificultats de retorn d'alguns projectes van ser manifestes i van portar a un fenomen nou a la zona per la conversió d'alguns empresaris de la construcció que davant de les dificultats de pagament dels promotors del projecte van entrar en el negoci turístic com a gestors. La seva experiència empresarial més complexa i amb relació habitual amb fonts financeres externes va permetre la creació de grups hotelers i d'apartaments relativament importants a partir d'aquesta dinàmica.

A finals dels vuitanta i principis dels noranta hi ha transformacions en el sector: es posicionen més inversors i es consoliden els canvis que impliquen millores en la gestió, i amb l'expectativa de 1992, tot i els elevats interessos de finançament per a l'oferta, augmenta el nombre de places, que pràcticament es duplica fins a 1993. Les opcions del Barcelona 92 amb els Jocs Olímpics i la bonança que

293 Butler, R. W. *The concept of a tourist area cycle of evolution. Implication for management of resources.* Canadian Geographer, 1980.

s'assenyalava en l'economia espanyola després del fort ajust d'inicis dels anys vuitanta i l'entrada a la Unió Europea, determinaran una alegria inversora diferent en el sentit que s'havia superat la crisi de principis dels vuitanta i s'entrava en una eufòria d'expansió com es donava aleshores en el conjunt de l'economia. És una època de projectes, d'expansió de mercat, de tipus d'interès elevats amb una pesseta sobrevalorada i la confiança que la demanda exportadora i la turística es mantinguin tot i l'encariment motivat per la sobrevaloració de la pesseta, encara que principalment en front del dòlar que de les divises europees. L'any 1992 no va tenir les expectatives que s'esperaven, l'ocupació va baixar en relació als anys anteriors i a finals d'any es va entrar en una recessió econòmica que pràcticament durarà fins a 1995.

Podem dir, seguint l'estructura de Butler, que s'ha acabat la fase de consolidació i entrem en la de maduresa, amb dues opcions: la transformació o el declivi. Hi intervindran diversos factors. En primer lloc, el menor ritme de creixement de l'opció de sol i platja en la demanda turística (el factor que va determinar que la situació de maduresa no es presentés anteriorment van ser les contínues crisis geopolítiques a la Mediterrània, que van donar una preferència relativa a l'oferta espanyola). Com a segona consideració en aquesta fase de maduresa, cal esmentar que la demanda té estades més curtes, fins i tot en els casos de les famílies amb segona residència a la platja. En tercer lloc, es dóna un esgotament de les economies d'aglomeració de l'oferta, ja que aquesta es converteix en una opció menys atractiva per a una demanda urbana aglomerada tot l'any que es troba durant les vacances amb aglomeracions urbanes de platges, amb insensitats similars en algunes zones a les d'on resideixen habitualment, només que amb sol i platja. Totes aquestes consideracions ens ajuden a entendre aquest pas de la consolidació cap a la maduresa.

El sector, a causa de la diversificació de serveis que el turisme demanava, havia creat unes economies d'aglomeració heterogènies entre l'oferta turística i el creixement residencial, i això va permetre la transformació del producte turístic durant més de trenta anys sempre ajustant-se a una demanda creixent en les vacances de sol i platja. El problema serà com combinar aquestes opcions quan el creixement és menor i la creació d'alternatives turístiques i de potencialment de les estructures empresarials té les contradiccions que hem anat assenyalant entre el turisme i la construcció residencial que porten a una situació que va cap a una maduresa de l'oferta i de la demanda que fàcilment pot portar el sector al declivi. La disminució de la demanda arriba, com podem veure per l'estancament de les taxes de creixement i les perspectives futures del turisme de sol i platja en relació a altres ofertes i més encara de la despesa unitària per visitant. Per altra part, la

maduresa de l'oferta també es pot donar si no hi ha una idea clara de transformació del sector ni estratègies globals ni tampoc empresarials. Davant d'aquesta problemàtica que es va aguditzar a principis dels anys noranta no s'aportaren noves opcions d'inversió, excepte una certa racionalització en les formes de gestió i l'orientació cap a una activitat immobiliària, de construcció de segones residències, recolzades en l'aglomeració turística que s'estava creant i en la utilització intensiva del recurs platja i el seu entorn paisatgístic i territorial. S'estava deixant la visió de gestió turística per passar a una d'immobiliària, continuant amb l'opció empresarial d'oportunitat de mercat a curt termini més que d'un projecte general.

En la situació de maduresa del sector les alternatives es van plantejar més a partir del model residencial que d'un canvi de model turístic, i això hauria pogut facilitar la continuació de les economies d'aglomeració a partir de nous residents. Però la construcció entra en crisi a partir de 1992 i no serà fins a l'any 1996 que es tornarà a iniciar un cicle alcista. Durant aquest quatre anys, si no s'haguessin plantejat opcions de projecte turístic diferencials a partir de la internacionalització de l'oferta i la creació de grups amb un clar interès turístic, el model tradicional s'hauria pogut veure molt fàcilment abocat al declivi més que a l'opció de renovació.

La maduresa del sector es troba amb una manca de grans projectes turístics a nivell empresarial que pot portar a l'obsolescència de l'oferta existent, en un marc no expansiu de mercat en què les economies d'aglomeració no tenien un rendiment marginal creixent com el que havien tingut anteriorment. Així i tot no s'havia donat un procés concentrador ni internacionalitzador en l'oferta turística de la zona ni menys en les inversions turístiques que es realitzaven (aquestes eren menors que en altres llocs, conseqüència de la menor rendibilitat). A principis dels anys noranta hi ha una decisió d'inversió que s'avançarà a la dinàmica d'internacionalització que més endavant serà dominant: el projecte del parc recreatiu Port Aventura. El parc recorrerà un llarg camí des de l'aprovació de la llei que el feia possible[294] al Parlament de Catalunya fins a la seva obertura. En aquells moments no es veia com el motor del canvi dels operadors turístics de la zona, no s'havien pres gaires posicionaments per part d'inversions exteriors al marge

294 Llei 2/1989, de 16 de febrer, sobre centres recreatius turístics (DOGC 1109, de 20 de febrer de 1989). Desplegada pel Decret legislatiu 1/1990, de 12 de juliol. En el preàmbul de la llei s'assenyala: «Garantir la qualitat d'aquestes noves grans actuacions exigeix ocupar grans espais de sòl on es permeti restablir les condicions de naturalesa amb qualitat. Ateses les dificultats d'aquest procés en la lògica dels vigents sectors de planejament de petita escala i densitat urbana, correspon als poders públics facilitar la seva creació i també garantir el seu desenvolupament real i evitar que esdevingui matèria d'especulació.»

del parc perquè els agents locals el veien amb un cert escepticisme i no com una dinàmica nova en el sector.

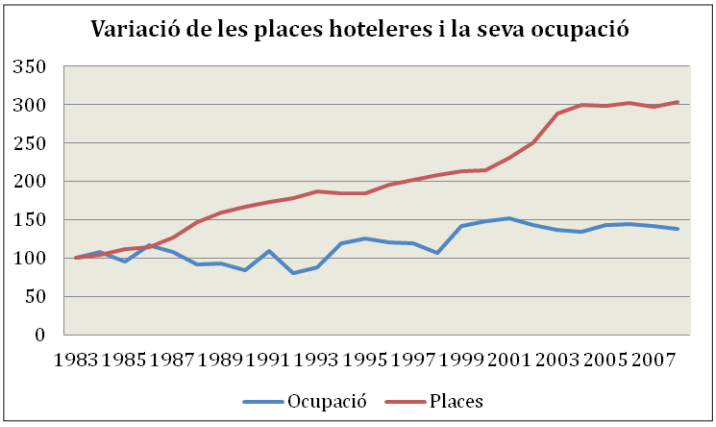
El nou projecte incidirà en l'àrea central del turisme de la Costa Daurada, on es marcaven més uns interessos turístics i també immobiliaris de la zona costanera que el parc no oblidarà com a projecte (i considerarà la complementació entre uns i altres). Les economies d'aglomeració van continuar sent essencials en la majoria de casos, però els fluxos turístics que aquestes podien utilitzar obligaren a un procés de modernització de l'oferta. Tot això en un marc d'internacionalització i globalització del servei —que implica un canvi de mentalitat a l'hora de gestionar les empreses per les possibilitats de les tecnologies de la informació i comunicació (TIC)— i en mig d'un procés d'expansió econòmica des de 1995 que va permetre una adaptació més fàcil a aquestes noves possibilitats globals. En aquest marc les inversions van venir en projectes no només com els del parc sinó també d'altres tipus, principalment hotelers, residencials, en camps de golf i orientats a la tercera edat.

En la primera dècada del nou segle el turisme s'ha convertit en un sector econòmic amb interessos importants que representa una aportació en el valor afegit relativament superior al de la mitjana espanyola i fins i tot catalana, amb uns efectes comptables estimats[295] propers al 13% del de la zona. Ha creat un empresariat integrat en la idea d'economia global i amb uns mecanismes d'acumulació a partir dels excedents de la mateixa activitat que actuen sense complexos al costat d'inversions externes en nous projectes. En aquesta dinàmica s'ha sabut avançar cap a la renovació a partir de l'etapa de maduresa que assenyala Butler i que anteriorment hem comentat. Cal apuntar també que la problemàtica actual és que el procés d'etapes que assenyalàvem anteriorment va molt ràpid en el temps i molt aviat podem tornar a trobar-nos en la maduresa dins els canvis experimentats en aquesta renovació durant els darrers anys. El motiu és que les grans línies que emmarquen el model turístic de la zona (malgrat alguns canvis de producte) continuen sent essencialment les mateixes que s'han donat durant tot aquest llarg procés: turisme de lleure amb estades cada cop més curtes, de sol i platja i molt basat en l'aglomeració residencial.

L'esforç inversor ha esta important els darrers anys, molt específicament des de 1995, i ha permès canviar la dinàmica de l'activitat, però, com assenyalàvem

295 Tornabell Carrió, R. *Un modelo de desarrollo sostenible para el Camp de Tarragona. Resumen Ejecutivo*. Tarragona: Cambra de Comerç, Indústia i Navegació, 2002. Aquest estudi assenyala que l'any 2000 el turisme representa el 9,4% del PIB català i que la Costa Daurada participa en un 23% d'aquest. Compara el VAB de la química i del turisme l'any 2000 a la zona: el de la química és de 386.186 milions de pessetes i deixa un romanent a la zona de 212.402 milions (ja que té unes fugues d'un 45%), mentre que en el cas del turisme el VAB és de 424.401 milions, amb unes fugues del 13% i un romanent net a l'àrea de 369.200 milions.

abans, no ha estat suficient per modificar-ne els paràmetres essencials de funcionament ni d'especialització, cosa que pot portar a entrar de nou en economies marginalment decreixents, és a dir, amb una menor taxa de guanys de les inversions realitzades. El gràfic següent, que relaciona la variació de l'oferta de places i l'ocupació d'aquestes, permet observar com el grau d'ocupació no augmenta amb l'increment de l'oferta. Hem analitzat anteriorment l'augement de l'ocupació des de principis del nou segle, però l'increment de l'oferta ha estat molt més elevat. És a dir, marginalment l'ocupació de les noves places té un increment menor que la del conjunt de l'oferta. La diferència que mostra el gràfic torna a fer plantejar la rendibilitat de les inversions i el condicionant que això pot tenir sobre el funcionament general de l'activitat, tant al conjunt de l'àrea com especialment a la part central d'aquesta.

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE i de *Tarragona económica*.

La base del canvi de model no ha pogut diferenciar-se de l'oferta essencial de la zona i ha oblidat altres mercats existents com el turisme cultural, de valoració patrimonial i paisatgística, o el de negocis, mercats que requeririen uns mecanismes de protecció ambiental i territorial pels quals no s'ha apostat amb gaire voluntat. Per altra part, en aquesta nova fase el model turístic tampoc s'ha sabut deslligar del model immobiliari. Això ha portat a situacions contradictòries per part del sector, com el poc interès per potenciar la marca, element essencial en un turisme basat en les economies d'aglomeració més que en les d'escala per a grans projectes (que, cal dir, tot i el seu posicionament i situació, s'han integrat a aquesta idea d'aglomeració). Aquest oblit de la marca és un fenomen que s'està donant a diversos nivells: la promoció és pública, però l'esforç dels agents turístics de l'àrea per preservar-la i potenciar-la és poc significatiu i es contempla més com un cost

que com una inversió. D'altra banda, a la franja costanera de les Terres de l'Ebre els interessos locals tan característics del sector porten a la creació de noves marques turístiques en les quals es volen englobar productes diferenciats a partir de noves promocions de marca oblidant les dificultats que això implica i plantejant-ho més a través d'una inversió gairebé sempre pública que de projectes precisos.

En aquesta situació, amb problemes però amb dinamisme, l'activitat turística de la zona és, a principis del segle xxi, el sector econòmic en què estan més representats els interessos empresarials locals, amb una dinàmica d'inversió a partir de la pròpia inversió del sector, molt lligada amb la construcció residencial i amb un cert esgotament del principal recurs de l'activitat, el paisatge al costat de la platja. El sector és, globalment, poc conscient de l'esgotament d'aquest recurs, i la tendència de gestió continua passant per la concentració urbanística i residencial sense tenir gaire en consideració que la importància del sector s'hauria de donar més pels fluxos de despesa i ingrés que genera que no per la inversió residencial, una activitat que no assegura els fluxos de visitants i obliga a dependre del dinamisme del sector immobiliari.

8.2 La construcció i l'habitatge

El sector de la construcció ha estat determinant en el creixement econòmic de la zona, tant per la seva rellevància en l'ocupació com per les rendes que ha generat. Aquest sector ha viscut impulsat pels canvis econòmics que s'han donat a l'àrea, molt lligats al creixement de la població i l'expansió turística, i és per això que requereix una especial consideració en aquesta anàlisi dels canvis econòmics que s'han donat a l'àrea. Com hem valorat anteriorment, als anys seixanta, quan es van formar les especialitzacions productives de diversos sectors d'activitat, la zona es va decantar cap a l'habitatge. L'obra pública no va ser una activitat en què el sector volgués actuar especialment, i, malgrat les grans actuacions que es van dur a terme a la zona, no s'hi va intervenir sinó que més aviat es van acaparar, seguint la dinàmica de les decisions d'inversió i de les contractacions, per empreses foranes a l'àrea. L'oferta empresarial de la zona es va dedicar a la construcció residencial i no hi ha empreses amb una certa estructura ni especialització en les obres públiques ni altres infraestructures, excepte aquelles que actuen com a subcontractes, i en gairebé cap cas com a primeres empreses de la cadena de subcontracte. Aquesta situació perdura a principis del segle xxi i és per això que en aquesta valoració del sector en l'economia de la zona ens centrarem essencialment en la construcció d'habitatges, el producte que veritablement ha impulsat l'activitat empresarial i l'ocupació del sector.

L'objectiu final de la construcció residencial és satisfer una de les necessitats bàsiques de la població: l'habitatge. És una activitat que té un important efecte arrossegament cap a altres sectors en ocupació i rendes, tant per beneficis de petites i grans empreses com per salaris. La funcionalitat del sector en l'economia de la zona és diferent de la que podia tenir durant la primera meitat del segle xx, són realitats que no tenen res a veure, tot i que actualment, des de l'any 2009, ha rebut un fort cop que ha reordenat tota l'oferta a la baixa, situació que també valorarem. Però considerem en primer lloc la realitat del parc d'habitatges de la zona i més endavant ens endinsarem en la importància econòmica i d'ocupació del sector.

8.2.1 L'habitatge

En pàgines anteriors hem valorat la realitat i la funcionalitat del sector en l'anomenat model tradicional, és a dir, en un altre context social i econòmic. La realitat actual comença a dibuixar-se la segona meitat dels cinquanta amb una problemàtica molt precisa de manca d'habitatge que coincidia amb un procés migratori cap als nuclis urbans, que no tenien l'estoc suficient per poder satisfer la demanda generada. Tot això va portar a un important creixement de les ciutats i a un barraquisme al voltant d'aquestes que es va solucionar amb l'autoconstrucció i la reparcel·lació de finques agrícoles. Aquest fet va determinar la creació dels barris de ponent a Tarragona[296] i d'altres al voltant de la ciutat de Reus, nuclis que posteriorment s'anirien normalitzant amb regulacions urbanístiques i la creació de serveis. La problemàtica de manca d'habitatge no era general de l'àrea, que tenia excedent d'habitatges, al marge de les condicions d'habitabilitat d'aquests, en la majoria de nuclis de població. Per contra, les dificultats es van generar en les dues grans ciutats, que havien de donar resposta a una demanda nova sense oferta. Aquest fet va impulsar als anys seixanta l'activitat de construcció per satisfer una demanda de primera residència i endinsar-se en la que representava la segona, que tanta significació tindrà en el creixement del sector a l'àrea.

Podem avançar un xic més en la situació de l'habitatge a l'àrea a partir de la realitat actual, que és la fotografia de les dinàmiques anteriors. Podem valorar el parc d'habitatges existent com un punt d'arribada de la situació anterior, tot i que la darrera estadística d'aquest és del 2001 i des d'aleshores fins al 2008 s'han iniciat molts habitatges però la situació estructuralment considerada no és gaire diferent. El cens d'habitatge del 2001[297] de l'INE dóna informació del període de construc-

296 Pujadas, J. J.; Bardají, F. *Los barrios de Tarragona: una aproximación antropológica.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987.

297 INE. Cens de població i habitatge, 2001.

ció dels habitatges principals, dels secundaris i dels buits, dades que permeten determinar —considerant que des de 1960 hi ha pocs enderrocs i es manté un estoc creixent en el parc d'habitatges— l'evolució de la construcció per períodes decennals. De les dades d'aquest exercici en ressalta la importància dels habitatges construïts des de 1960, que representen el 75,89% del total del parc existent, una incidència que és molt superior en cas de l'habitatge secundari, del qual representen el 85,50%, mentre que de les principals només un 72,06%. Hi ha hagut un creixement anual important: en el cas de l'habitatge principal amb una variació anual acumulativa del 4,08% entre 1960 i 1970 i del 5,05% entre 1971 i 1980, i en el de segones residències, del 6,01% entre 1961 i 1970 i del 8,44% en el període de 1971-1980. Entre 1981 i 1990 les taxes de creixement són més moderades, amb variacions una mica per sobre del 2%, però l'habitatge secundari continua augmentant a uns ritmes superiors que el principal, mentre que en la dècada dels noranta l'augment del principal és una mica superior que el del secundari. Aquesta dinàmica en el sector permet considerar que el parc d'habitatges és relativament nou; n'ha augmentat de manera considerable en nombre des de 1961, amb un increment important entre 1971 i 1980, un pes de la segona residència i una certa significació dels habitatges buits.

Quadre 8.4. El període de construcció dels habitatges de 2001

	Total	*Principals*	*Secundaris*	*Buits*	*Altres*
1960-70	54.310	29.510	16.665	7.678	457
1971-80	122.968	57.031	47.070	16.049	2.818
1981-90	69.905	29.120	34.297	5.857	631
1991-01	84.000	42.628	27.776	11.827	1.769
TOTAL	331.183	158.289	125.808	41.411	5.675
Parc existent	436.351	219.638	147.142	62.834	6.737
	Total	*Principals*	*Secundaris*	*Buits*	*Altres*
1960-70	100	54,34	30,68	14,14	0,84
1971-80	100	46,38	38,28	13,05	2,29
1981-90	100	41,66	49,06	8,38	0,90
1991-01	100	50,75	33,07	14,08	2,11
TOTAL	100	47,80	37,99	12,50	1,71
Parc existent	100	50,34	33,72	14,40	1,54

Font: INE. Cens de població i habitatge 2001.

El dinamisme de la construcció d'habitatges impulsat per la segona residència que s'ha donat a l'àrea, l'augment de població i els canvis de l'estructura familiar a partir dels anys vuitanta que porten a disminuir el nombre de residents per

habitatge, han estat elements que han incidit en el creixement del parc. Aquestes causes, però, no acaben d'explicar la rellevància del nombre d'habitatges buits, que es manté al voltant d'un 12,50% en les edificacions des de 1960. De la problemàtica d'habitatge reflectida en els informes realitzats als inicis dels anys seixanta (en els quals s'assenyala un dèficit de primera residència que es podia absorbir perfectament, ja que es considerava inferior als sis mil habitatges[298]), se'n faran unes previsions que no van poder valorar el que succeiria posteriorment perquè s'estimava un creixement similar al dels anys cinquanta i començaments dels seixanta. El fort creixement de població no era previsible, com tampoc les perspectives del mercat turístic ni les inversions industrials ni en infraestructura, que van desbordar qualsevol tipus de previsió. El dèficit d'habitatge dels anys cinquanta i seixanta no apareix en estudis posteriors com a centre de la reflexió de la problemàtica de la zona, tot i que el Ministeri de l'Habitatge assenyalava un dèficit de 13.426 habitatges a la província i en preveia un de 26.516 habitatges[299] entre 1976 i 1979, quan ja se'n construïen anualment més de set mil. Amb el ritme de construcció que es va donar era difícil poder mantenir amb posterioritat aquestes xifres de dèficit i la realitat és que es va deixar de considerar que n'hi hagués. La demanda residencial turística impulsava el sector; l'increment de la població, d'altra banda, creava un mercat de primer habitatge important; l'impuls econòmic de la zona va generar una demanda significativa, i l'habitatge lliure, més que el protegit, va experimentar un fort creixement que possibilità, amb un esforç econòmic i social molt important per part de les famílies, millorar les seves condicions residencials, i, a la vegada, la gran expansió urbana de Tarragona ciutat amb grans blocs d'edificis en el centre i les promocions de Sant Pere i Sant Pau, Sant Salvador i Camp Clar. Però tot i el creixement del parc d'habitatges, aquest tenia unes particularitats molt precises i diferencials respecte a la resta de Catalunya. Muntaner i Pasqual assenyala les següents característiques l'any 1970:

> El 21% de las viviendas familiares son de carácter secundario, lo que contrasta fuertemente con los correspondientes porcentajes de Cataluña (9%) y de España (8%) y explica nuevamente la importancia del fenómeno turístico en la provincia de Tarragona.
>
> Sobre el total provincial, las viviendas vacantes presentan un porcentaje elevado, el 11%. En este caso, la situación tarraconense no difiere sustancialmente de la nacional (11%, asimismo) o de la de Cataluña (9%).

298 *Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años)*. Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962; i *Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968.

299 Muntaner i Pascual, J. M. *Coyuntura económica provincial de Tarragona 1970-1975*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977.

> Otra característica de interés es la relativa al número de viviendas unifamiliares. Estas son el 44% de todas las viviendas tarraconenses. En Cataluña, el porcentaje correspondiente es del 27% y en España del 46%.[300]

En l'impuls de l'oferta que va determinar el fort creixement urbà de Tarragona als anys setanta hi havia un altre fenomen afegit, la construcció de segona residència, que tindrà un dinamisme de creixement molt similar al de l'oferta turística. A partir de la segona meitat dels anys vuitanta s'experimenta un fort impuls en la construcció residencial a la zona i, excepte en la crisi de 1991 a 1995, la construcció orientada a la primera residència tindrà un important impuls i es crearan estructures urbanes als nuclis urbans i bona part dels costaners que portaran molt sovint a confondre la primera i la segona residència. A partir d'aleshores, amb les condicions de la demanda que hem assenyalat anteriorment, apareix un nou element: la disminució del tipus d'interès i la bancarització del sector immobiliari amb una gran oferta hipotecària ajustada a les possibilitats dels demandants, amb una elasticitat molt elevada de l'oferta, tant per l'existència de sòl com per l'augment de preus. Les possibilitats de millora en la residència urbana, impulsada també per un canvi generacional a mitjan anys noranta, dels demandants anteriors dels seixanta i setanta (que es plantejaran passar del centre cap a zones residencials annexes amb menor densificació), i la disminució del tipus d'interès, potenciaran aquesta demanda, que trobarà un bon punt de contacte amb una oferta que ja havia assimilat l'ordenació urbanística dels grans municipis de l'àrea i veurà en les propostes de creixement del sòl una nova possibilitat d'actuació.

Aquest dinamisme comença a grinyolar ja abans de 2008, quan vindrà la gran sotragada; comença a perdre pistonada no tant per la pujada dels tipus d'interès i les dificultats de finançament, sinó més aviat pel fort augment dels preus, que determinarà una problemàtica específica per als nous demandants. Les condicions objectives de demanda existien, com a conseqüència de l'augment de població, de canvis en l'estructura familiar i d'uns nivells d'ocupació molt elevats que van portar a generar una il·lusió de demanda, però no era solvent pel nivell de preus que marcava una oferta creixent. Així, com que l'oferta no es va ajustar a la capacitat de compra d'aquesta demanda no va poder satisfer-la. A partir de 2008 la situació canvia, l'oferta accepta que hi ha diferències importants amb la demanda i es planteja un problema d'habitatge basat en la incapacitat d'adequació de l'oferta malgrat un excedent molt elevat d'habitatges no venuts i una demanda insatisfeta important.

---

300 Muntaner i Pascual, J. M. *Coyuntura económica provincial de Tarragona 1970-1975*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977. P. 387.

Quadre 8.5. Estimació habitatges iniciats					
	Protegits	*Lliures*	*Total*	*Total acumulats*	*Prot. Ofic. / Total*
1972	1.445	2.634	4.079	4.079	35,43
1973	3.476	5.359	8.835	12.914	39,34
1974	2.026	5.640	7.666	20.580	26,43
1975	2.437	4.361	6.798	27.378	35,85
1976	3.234	6.610	9.844	37.222	32,85
1977	3.091	4.866	7.957	45.179	38,85
1978	2.016	4.977	6.993	52.172	28,83
1979	2.372	3.741	6.113	58.285	38,80
1980	872	3.878	4.750	63.035	18,36
1981	775	2.666	3.441	66.476	22,52
1982	1.484	3.091	4.575	71.051	32,44
1983	1.119	4.596	5.715	76.766	19,58
1984	1.129	4.015	5.144	81.910	21,95
1985	2.201	4.376	6.577	88.487	33,47
1986	2.424	2.463	4.887	93.374	49,60
1987	1.789	8.746	10.535	103.909	16,98
1988	475	15.140	15.615	119.524	3,04
1989	605	16.818	17.423	136.947	3,47
1990	612	7.831	8.443	145.390	7,25
1991	561	6.111	6.672	152.062	8,41
1992	777	6.072	6.849	158.911	11,34
1993	1.134	3.320	4.454	163.365	25,46
1994	1.377	4.483	5.860	169.225	23,50
1995	1.803	6.423	8.226	177.451	21,92
1996	1.725	5.334	7.059	184.510	24,44
1997	1.135	8.330	9.465	193.975	11,99
1998	673	9.902	10.575	204.550	6,36
1999	1.400	15.146	16.546	221.096	8,46
2000	814	15.044	15.858	236.954	5,13
2001	1.078	13.423	14.501	251.455	7,43
2002	722	17.134	17.856	269.311	4,04
2003	1.055	20.718	21.773	291.084	4,85
2004	1.160	18.717	19.877	310.961	5,84
2005	1.539	21.183	22.722	333.683	6,77
2006	1.210	23.623	24.833	358.516	4,87
2007	898	15.924	16.822	375.338	5,34
2008	1.285	2.422	3.707	379.045	34,66
2009	1.189	780	1.969	381.014	60,39
2010	909	684	1.593	382.607	57,06

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona económica* i d'*Estadístiques d'habitatge*. Generalitat de Catalunya.

La construcció d'habitatges experimenta dins la seva dinàmica o tendència de creixement uns cicles importants en l'àrea. Per analitzar els canvis activitats podem considerar els habitatges iniciats entre 1972 i 2010 i la demanda en el mateix període. Entre 1972 i 1986, amb alts i baixos anuals, hi ha una mitjana d'edificació anual de 6.225 habitatges. Aquests eren els paràmetres de dimensionat de l'oferta i la demanda, en part cobrien uns dèficits d'habitatge, tot i que cada vegada n'hi havia més de segona residència, i més d'un 30% dels nous iniciats eren de protecció oficial. A partir d'aquest any i fins al 1989 hi ha un augment molt important que eleva l'activitat a 14.524 habitatges de mitjana anual, dels quals només un 6,58% amb ajuda pública. La dinàmica del sector cau entre 1990 i 1997, ssembla difícil seguir els ritmes dels anys anteriors, i durant aquest període hi ha una mitjana de 7.128 habitatges anuals, dels quals un 16% de protecció oficial. Serà a partir de 1998 quan s'iniciaran més habitatges que mai a la zona. La política del govern estatal de liberalització del sòl va orientar les polítiques autonòmiques en un sentit similar (al marge de les previsions normatives de més regulació que assenyalés), fet que conjuntament amb un fort augment de la demanda gràcies als avantatges financers en la compra d'habitatges van portar a una mitjana anual de 18.136 habitatges iniciats entre 1998 i 2007, dels quals només un 5,81% eren de protecció oficial. A partir de 2008, les previsions d'iniciar nous habitatges cauen en picat i fins al 2010 cada any se n'inicien menys. S'arriba a una mitjana en aquests tres anys de 2.423 habitatges anuals (és a dir, un 13,36% a la del període anterior), dels quals un 33,31% són de protecció oficial. La situació amb aquests darrers paràmetres és incomprensible per al sector, no hi ha projectes ni finançament i s'entra en una crisi empresarial important que encara dura. Les diferències que assenyalen aquestes xifres indiquen el fort component cíclic del sector i la significació de les perspectives de demanda a partir principalment de la segona residència com a centre de decisió empresarial, fet que ha representat un gran impuls de l'habitatge de renda lliure. Per contra, no hi ha hagut una política d'habitatge de protecció efectiva; l'actitud reguladora era que si la demanda estirava la lliure no calia ajudar la de protecció, i aquest fet assenyala una manca de política i una consideració més econòmica que social de l'habitatge. Les empreses es van adaptar a la manca de política pública i a la demanda de segona residència, i si la demanda estirava prou per poder tenir vendes que possibilitessin aquestes expectatives per iniciar nous habitatges amb ritmes sovint creixents cal preguntar-se de nou per què fer habitatges de renda protegida si hi havia més possibilitat de negoci en la renda lliure. L'actuació empresarial pot semblar lògica, però no la pública, completament despreocupada per solucionar un problema d'habitatge en els nivells de renda amb dificultats per assolir-lo i considerant que els augments de la demanda assenyalaven que no hi havia cap problema en aquest sentit. Actualment, amb

més perspectiva, podem argumentar que les conseqüències no han estat de dèficit o problemes d'habitatge sinó de crisi econòmica derivada d'una manca de política sectorial que regulés el creixement del sector i hi destinés els recursos necessaris, al marge de l'autoalimentació financera d'aquest mercat.

8.2.2 El sector de la construcció

La construcció, que en el model tradicional era una activitat residual, s'adaptarà a unes condicions econòmiques canviants que li possibilitaran una funcionalitat precisa gràcies a una nova orientació en la construcció de nous habitatges per la demanda residencial, ja sigui permanent o de segona residència. Aquesta especialització en habitatges serà un referent de l'activitat a causa de la major facilitat d'assolir-la, en comparació amb l'esforç que requeria adaptar-se a la demanda empresarial de noves instal·lacions fabrils, principalment químiques i energètiques, o d'obres públiques que s'anaven portant a terme a l'àrea, en què la contractació es feia des de fora. En definitiva, el sector, malgrat aquesta especialització, estava immers en les particularitats del canvi de model econòmic i va actuar on era més fàcil i possible. D'altra banda, l'augment de la demanda d'habitatges va possibilitar una veta de mercat molt assumible per l'oferta existent i el fort augment d'aquella en va potenciar el creixement.

Les grans obres públiques que es podien realitzar es feien a través d'empreses foranes, alguna subcontractació podia recaure en empreses locals, però l'efecte més important que tenien sobre l'economia del territori estava en les rendes salarials i l'efecte de creació d'ocupació, que va atreure nova població. No es van crear en funció d'aquestes obres públiques empreses locals que en un moment donat poguessin tenir prou significació per obtenir contractacions directes, principalment en infraestructures a realitzar a la zona. En aquest sentit, podem considerar que en les actuacions en els pantans de l'Ebre, el port de Tarragona, carreteres, autopistes o el ferrocarril, no hi van intervenir com a contractistes principals o amb un cert protagonisme, ja que no tenien prou capacitat per responsabilitzar-se de les actuacions. Així, era difícil que a partir d'aquesta situació es creessin estructures empresarials que poguessin créixer i posteriorment intervenir directament en actuacions de major rellevància i de decisió més centralitzada.

El creixement de la construcció, doncs, no es va centrar en l'obra pública sinó en l'habitatge. Aquesta especialització va permetre generar uns mecanismes d'acumulació en les empreses del sector, que cada cop tindran més rellevància i s'integraran perfectament en el model que es va instaurar a partir dels anys seixanta i que va donar lloc a un nou tipus d'empresari. Era difícil que els tradicionals mestres o caps d'obra, la base de les empreses tradicionals, que treballaven en

l'entorn existent, poguessin crear empreses amb una estructura i finançament que els permetés jugar amb altres aspectes de mercat que no fossin la construcció residencial, ja que aquesta possibilitava ajustar l'oferta a unes formes organitzatives de control personal acceptant el fort creixement de la demanda. D'aquesta realitat en va sortir un nou empresari, nascut de la transformació del tradicional o procedent de la immigració, que aviat transforma les formes de gestió més tradicionals i entra en estructures més grans i de funcionament més sofisticat. És indubtable que el llarg període entre 1960 i 2008 sempre ha estat de fort increment de la demanda, i això ha permès actuar en un mercat expansiu on hi han trobat principalment economies de proximitat o de situació, i en alguns casos també d'escala que els han permès crear empreses grans.

En l'anàlisi de la dinàmica del sector podem distingir diverses etapes segons la consolidació d'aquestes estructures empresarials. En primer lloc els inicis, entre finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta, quan es va veure clara l'opció o possibilitat de passar de caps o mestres d'obra a empreses de construcció gràcies a una demanda més contínua a la qual es podia respondre amb una organització més estructurada. Va seguir l'expansió dels anys seixanta a mitjan setanta, període en què es va consolidar una estructura més complexa en funció de l'expansió del mercat i que va possibilitar l'entrada de nous empresaris, no necessàriament originaris de la zona, amb una certa dualitat: uns sense formació tècnica ni empresarial però amb una gran capacitat d'adaptació a les possibilitats que donava el mercat, i els altres amb coneixements tècnics en construcció i gestió i que s'adaptaren aviat a una pràctica empresarial en què aquests coneixements els donaven certa confiança per posicionar-se en el mercat. En aquest període es constituiran les primeres empreses amb una certa estructura i capacitat d'oferta important si considerem el nombre de treballadors, que duran a terme treballs d'urbanització en zones industrials i residencials, blocs d'habitatges en un marc d'expansió urbana que s'estava donant principalment a Tarragona i residències turístiques. A finals de la dècada, la importància global del sector de la construcció, per volum de rendes i ocupació, serà important gràcies a la construcció de dos grups nucelars a Ascó i de la refineria d'Empetrol a Taragona, activitat en la qual participaran principalment empreses foranes. Les autòctones es dedicaran, com havien fet fins aleshores, a la construcció d'habitatges: a la zona es construiran 160.000 habitatges des de 1972 fins a 1992, quan s'inicien anys crítics per al sector. Cal assenyalar la significació d'aquesta xifra en relació a l'augment de població, que és de 100.000 persones; per tant, corresponen 1,6 habitatges per a cada nou resident. Aquesta dada ens posa de nou de manifest que la significació de la segona residència va ser la clau del dinamisme del sector.

Aquests anys, l'estructura empresarial del sector tenia una importància notòria en l'oferta productiva de l'àrea. En el quadre 8.6 hem recollit les empreses de més de cinquanta treballadors[301] a la província i hem detallat les que corresponen al sector de la construcció. Podem observar com la importància del sector és notòria si valorem el pes que té entre les empreses de major estructura: l'activitat té el 12,60% de les empreses de més de cinquanta treballadors i el 15,99% dels treballadors. Una altra dada sobre el sector a tenir en compte és que l'any 1979 les persones ocupades en empreses de més de cinquanta treballadors representaven el 16,24% del total d'ocupats de la construcció i, d'acord amb les dades de l'EPA, el 16,86% del conjunt dels ocupats. És a dir, no només era rellevant el nombre d'ocupats en empreses grans sinó també el pes que tenia sobre el total d'ocupats de l'àrea. El sector es consolida a finals dels anys setanta gràcies a dos elements: d'una banda, la significació de les empreses orientades a la promoció i construcció d'habitatges, i, de l'altra, l'ocupació, que, en uns moments de crisi econòmica al conjunt del país amb elevades taxes d'atur, permet continuar els nivells d'activitat en els projectes que les empreses químiques havien plantejat a la zona, la construcció de la refineria Empetrol i sucessivament de tres grups de centrals nuclears (Ascó 1, Ascó 2 i Vandellòs 2). Aquests dos elements, l'estructura empresarial i la importància de l'ocupació, determinaran la significació i la funcionalitat del sector en el conjunt de l'economia de l'àrea.

Quadre 8.6. La significació de la construcció en l'estructura empresarial de la zona l'any 1979.

Nombre treballadors	*Sector construcció*		*Total*		*Relació Construcció / Total*	
	Empreses	*Treballadors*	*Empreses*	*Treballadors*	*Empreses*	*Treballadors*
50-100	21	1.481	126	8.448	16,67	17,53
101-250	9	1.312	93	1.4323	9,68	9,16
251-500	1	267	33	11.589	3,03	2,30
mes 500	2	1.786	10	8.849	20,00	20,18
Total	33	4.846	262	30.309	12,60	15,99

Font: Elaboració pròpia a partir de *Tarragona económica 1980*.

Al marge de la inèrcia que hi havia en els projectes que s'estaven portant a terme a la zona a principis dels anys vuitanta, s'entra en un ritme inercial de l'activitat. El sector no té l'eufòria dels anys anteriors, i tot i que és una activitat que no fa massa previsions ni determina estratègies a mig termini, la precaució s'imposa. Això no es deu només a una crisi econòmica de la qual no es sortirà fins al cap d'uns anys, sinó també a una indefinició política que podia portar a dos planteja-

301 Gabinet d'estudis de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona, *Tarragona económica 1980.* Tarragona.

ments en l'activitat: apurar la situació fins on es pogués o contemplar-la en termes de precaució. La nova situació va implicar un canvi en l'estructura empresarial del sector: les grans empreses que estaven treballant en projectes industrials i d'infraestructures quan van acabar aquests projectes van deixar d'actuar a la zona, i les locals es van haver d'adaptar a una menor demanda i al fet, important en la construcció residencial, que el seu posicionament en el mercat del sòl es regulava a partir d'una voluntat més rigorosa, ja fos pels nous ajuntament o per l'augment de competències de les autonomies. Tots aquests factors van portar a un cert fre de l'activitat, sense oblidar que moltes empreses van prendre un posicionament sobre el sòl d'una manera més concreta del que havia estat fins aleshores, a partir de la qualificació urbanística d'aquest. Això va portar a la consolidació d'algunes empreses que van saber-se fer amb el principal actiu (que en la construcció és la cartera de sòl) i majors problemes en les que no es van posicionar en aquest sentit, no van ser tan previsores i van tenir dificultats per reprendre l'activitat.

La demanda comença a revifar a mitjan anys vuitanta i s'hi suma l'oferta, amb una posició clara i una capacitat de resposta molt significativa. Les empreses locals es transformaran i actuaran amb una nova estratègia: passaran de ser empreses constructores a immobiliàries. Això portarà, a mitjan anys noranta, a un predomini d'aquest plantejament, i l'empresa constructora esdevindrà una empresa virtual en què l'actiu o fons de comerç serà més aviat la capacitat organitzativa, fet que accelerarà el pas cap a empreses immobiliàries amb prou logística per subcontractar la construcció i amb la cartera de sòl com a principal actiu. La importància d'aquesta situació va trobar-se en el fet que en molts casos algunes empreses valoraven com a molt més rendible la venda del sòl sense portar a terme el projecte de construcció, que requereix un immobilitzat superior. L'augment d'empreses que es dóna a l'àrea és rellevant si tenim en compte el nombre de llicències fiscals en l'activitat de la demarcació provincial entre els anys 1982 i 2000.

L'any 1995 s'inicia un cicle alcista que s'accentuarà entre els anys 2000 i 2008. Podem observar diferències importants en l'inici d'habitatges entre les comarques de l'Ebre i les del Camp: durant aquest període s'observa un fort creixement a les comarques de les Terres de l'Ebre manifestat per un percentatge creixent dins el conjunt de l'activitat en el territori. D'altra banda, podem observar el fort augment en nombres absoluts de l'inici de nous habitatges a partir de 2005, mentre que a la resta del territori s'estabilitza. La caiguda del 2008 serà molt forta en tots dos indrets, encara que el 2010 podem apreciar com les conseqüències han estat superiors en les comarques de l'Ebre, on l'activitat està completament aturada. La dinàmica del sector, que es va donar primerament en les zones més concentrades de la part costanera nord, s'ha estès de manera similar per tot el territori i prin-

cipalment en la franja costanera, però a partir de l'inici del cicle alcista de 1996 (i especialment a partir de l'any 2000) ha tingut efectes importants a les comarques costaneres de les Terres de l'Ebre, amb els mateixos plantejaments que s'havien seguit a l'altre extrem de la província: voluntat d'aglomeració urbana i d'ocupació del sòl a la costa, construcció d'habitatges molt relacionats amb la segona residència i posicionament en la qualificació del sòl.

A finals del segle xx i principis del xxi el cicle de la construcció continua a l'alça i s'accentua l'especialització empresarial cada cop més definida de les activitats de construcció i de control de la contractació, tant com a empresa immobiliària com d'obra pública. Mentre que en l'empresa immobiliària hi té una elevada representativitat l'empresari autòcton, en l'obra pública no existeix aquesta estructura ni tampoc grans empreses amb capacitat d'intervenció en aquests mercats normalment de contractació administrativa. La situació continua amb aquesta dicotomia gestió-construcció, i dins la segona, residencial-obra pública, però a finals de la primera dècada del segle xxi hi ha un nou canvi important: la desfeta del sector. La crisi cíclica tradicional de l'activitat sempre havia impulsat la sortida de noves empreses i fins i tot la participació d'aquestes empreses en altres sectors, però a partir de 2008 les expectatives del sector són molt preocupants. La caiguda sobtada del finançament i el fre de les vendes porten a una situació d'una certa perplexitat que mai s'havia donat, i el resultat ha estat l'inici d'un procés d'ajust a cotes d'actuació molt més baixes. En aquesta davallada hi ha empreses que resistiran i moltes que han hagut de plegar, tant de l'activitat immobiliària com de la construcció i l'obra pública. El problema, des d'una visió de futur, és saber si el capital humà del sector, principalment l'empresariat, els tècnics i els treballadors, tindrà la capacitat d'adaptar-se o d'anar cap a altres activitats com anteriorment havia fet. Però, en tot cas, el que sembla indiscutible sobre el futur és la reordenació a la baixa del sector.

8.2.3 L'ocupació

El pes de l'ocupació en el sector ha pres un gran protagonisme en el conjunt de l'economia de la zona paral·lelament a la creixent importància que l'activitat ha tingut en aquesta. Es tracta d'un sector en què la majoria de contractacions laborals són eventuals, per obra, i això determina una gran flexibilitat que ha permès incorporar-hi un gran nombre de treballadors en cicles positius i disminuir-ne el nombre quan l'activitat minva. Aquesta flexibilitat, donada la significació del sector en el conjunt de l'ocupació, ha creat unes particularitats en el mercat laboral de l'àrea i l'ha impregnada d'una elevada eventualitat. A la diferència salarial que hem comentat anteriorment entre la química i el sector energètic, d'una banda, i la

resta d'activitats, de l'altra, cal sumar-hi la rellevància de la construcció, amb sous puntualment molt elevats però amb forts alts i baixos pel que fa a la contractació que repercuteixen de manera clara sobre les xifres d'ocupats i d'atur de l'àrea.

Al costat d'aquesta modalitat de contractació eventual que identifica el sector trobem un treballador més fix a l'empresa, amb feines de més responsabilitat, direcció, control i administració. Un altre aspecte de l'ocupació en el sector a destacar és l'elevat nombre d'autònoms. Com a norma general, no es construeix per estocar sinó en funció d'uns ritmes de venda i d'unes condicions específiques de l'oferta, que passen, entre d'altres, per la disponibilitat de mà d'obra, els preus del sòl i l'estoc d'aquest. És a dir, a més dels impulsos de la demanda, en la dinàmica del sector hi juga també un paper rellevant el cost d'oportunitat de l'empresa per iniciar les promocions. L'obra pública també és important com a element generador d'ocupació en el sector, i no està tan condicionada per qüestions de mercats sinó més aviat per decisions d'inversió en funció de les polítiques públiques. Cal no oblidar que, com dèiem anteriorment, en aquesta activitat les empreses de l'àrea són en la majoria de casos subcontractes, la qual cosa determina que no es pugui interioritzar, ni amb ingressos ni amb ocupació, una part important del negoci. És important integrar la significació de l'ocupació del sector amb la del conjunt de l'àrea per poder valorar en major mesura la rellevància de l'activitat en l'economia d'aquesta. El quadre 8.7 permet observar l'evolució d'aquest indicador des de 1976 a partir de les dades de l'Enquesta de població activa de l'INE[302]. Hi ha diversos aspectes que assenyalen el caràcter cíclic del sector:

Entre 1976 i 1985 s'observa un descens dels ocupats, que pràcticament van passar a la meitat, i la taxa d'atur passa del 3,48% al 29,74%. A partir de 1985 l'ocupació augmenta fins al 1992, any a partir del qual disminueix de nou. Les xifres d'aquell any no es tornaran a assolir fins al 1997, moment a partir del qual l'ocupació creixerà a un ritme molt elevat fins al 2007. A partir de llavors caurà en picat i arribarà a tenir una taxa d'atur superior al 35% a finals del període.

- Un altre aspecte a considerar sobre l'ocupació del sector és la seva significació sobre el total. En aquest aspecte, els valors es mantenen dins un marge molt alt malgrat oscil·lacions importants que mostren l'eventualitat d'aquesta ocupació. El sector representa una mitjana del 16% de l'ocupació, amb un mínim l'any 1985 (quan representava el 9,97%) i un màxim el 2007 (quan en representava el 20,14%).
- A principis del període analitzat, l'ocupació en obres de fàbrica, infraestructures, centrals nuclears o complements de la indústria química, te-

302 Les xifres de l'EPA corresponen a càlculs anuals amb tres bases: de 1976 a 1995, de 1996 a 2004 i de 2005 a 2010.

nia una importància elevada. La demanda en aquestes activitats va anar disminuint a principis dels anys vuitanta, i a partir de la segona meitat de la dècada experimentarà un ritme creixent la construcció d'habitatges. A final dels vuitanta i fins avui, l'habitatge serà el líder indiscutible de l'ocupació del sector.

- El nombre d'ocupats ha seguit el ritme del cicle del sector, la qual cosa ens indica la facilitat d'entrar i sortir d'aquest mercat laboral i les dificultats de trobar feines alternatives amb sous similars. Aquest dinamisme diferenciat de la contractació en altres sectors d'activitat implica que les taxes d'atur globals i les de la construcció siguin diferents. Generalment, la taxa d'atur de la construcció ha estat superior a la global al llarg del període d'anàlisi, excepte en els moments més alcistes del cicle, entre 1987 i 1990 i entre 1997 i 2007.
- Si valorem la taxa d'atur del sector conjuntament amb la del global de l'àrea observem que l'atur en el sector creix entre 1976 i 1986 amb una taxa molt superior a la del conjunt de l'economia (la segona superava lleugerament el 15% mentre la de la construcció s'apropava al 30%). El descens del nombre d'aturats és notori entre 1986 i 1992, i a partir d'aleshores s'observa un increment fins al 1994. A partir de llavors disminueix amb valors inferiors als de la resta d'activitats; s'incrementa de nou d'una manera notòria a partir de 2008 i arriba a una taxa del 36,23% l'any 2009.

L'evolució del nombre d'ocupats dóna a entendre la importància de l'activitat en l'economia de la zona i com aquesta pren un paper molt específic en moments de creixement o d'expansió del cicle econòmic i repercuteix a la baixa quant aquest cau. Això sempre ha plantejat el problema de trobar un recanvi a aquesta activitat per generar ocupació, ja que quan a l'àrea no hi ha grans inversions alternatives en altres sectors d'activitat la davallada del cicle de la construcció té una gran repercussió sobre el conjunt de l'ocupació. Aquest fet, que ja s'havia manifestat en els diferents cicles del sector, ha estat determinant a partir del 2008 pel fort increment de l'atur a la zona.

L'especial significació que la construcció residencial ha tingut en la dinàmica del sector permet establir una estreta relació entre l'ocupació i els habitatges iniciats anualment. El gràfic següent mostra aquesta relació: mantenen un cicle similar, sempre orientat (malgrat els alts i baixos) a una tendència alcista que va assolir el zenit l'any 2008. Tot i la significació d'aquest màxim, cal observar que fins a 1996 el nombre d'ocupats es troba al voltant de 30.000 persones i a partir d'aleshores s'incrementa fins a superar els 70.000; la construcció residencial també augmenta però menys, no per canvis en la productivitat sinó perquè s'ocupen més persones per ha-

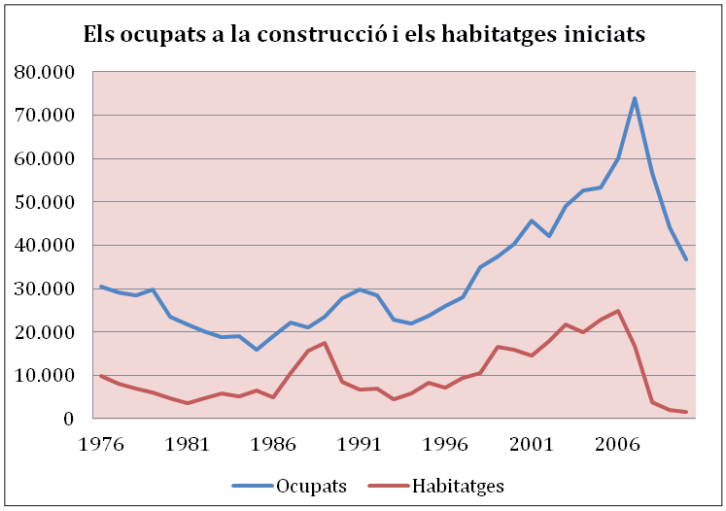
bitatge iniciat amb la idea d'acabar-lo abans, ja que l'habitatge construït es ven molt ràpidament i això per si sol ja compensa la menor productivitat del treballador.

*Quadre 8.7. Població ocupada a la zona i en la construcció. Milers de persones**

	Actius		*Ocupats*		*Relació i taxes*			*Variacions anuals*	
Any	*Total*	*Construcció*	*Total*	*Construcció*	*Ocupació construcció / total*	*Taxa d'atur global*	*Taxa d'atur construcció*	*Població ocupada*	*Població ocupada construcció*
1976	193,45	31,60	189,70	30,50	16,08	1,94	3,48		
1977	185,58	30,90	180,73	29,03	16,06	2,61	6,07	-4,73	-4,84
1978	184,45	30,63	177,48	28,33	15,96	3,78	7,51	-1,80	-2,41
1979	189,13	32,83	179,75	29,83	16,59	4,96	9,14	1,28	5,30
1980	184,73	28,95	168,23	23,45	13,94	8,93	19,00	-6,41	-21,37
1981	187,38	28,48	164,50	21,75	13,22	12,21	23,62	-2,21	-7,25
1982	192,43	27,80	166,70	20,20	12,12	13,37	27,34	1,34	-7,13
1983	186,55	26,00	158,60	18,90	11,92	14,98	27,31	-4,86	-6,44
1984	189,68	25,53	158,98	19,00	11,95	16,19	25,56	0,24	0,53
1985	191,23	22,70	160,05	15,95	9,97	16,30	29,74	0,68	-16,05
1986	196,88	23,45	167,75	19,08	11,37	14,79	18,66	4,81	19,59
1987	203,43	25,30	175,38	22,08	12,59	13,79	12,75	4,55	15,73
1988	209,23	23,48	185,38	21,10	11,38	11,40	10,12	5,70	-4,42
1989	215,95	25,88	193,15	23,53	12,18	10,56	9,08	4,19	11,49
1990	221,80	30,43	198,08	27,65	13,96	10,70	9,12	2,55	17,53
1991	230,80	33,93	204,83	29,88	14,59	11,25	11,94	3,41	8,05
1992	235,63	32,98	204,25	28,43	13,92	13,32	13,80	-0,28	-4,85
1993	227,00	30,08	186,30	22,93	12,31	17,93	23,77	-8,79	-19,35
1994	231,23	26,78	189,73	21,98	11,58	17,95	17,93	1,84	-4,14
1995	244,55	28,85	207,00	23,73	11,46	15,35	17,76	9,11	7,96
1996	246,30	31,50	208,35	25,98	12,47	15,41	17,54	0,65	9,48
1997	256,00	31,80	223,23	28,05	12,57	12,80	11,79	7,14	7,99
1998	274,13	38,70	241,48	34,93	14,46	11,91	9,75	8,18	24,51
1999	286,00	41,48	256,18	37,45	14,62	10,43	9,70	6,09	7,23
2000	289,58	42,98	264,95	40,30	15,21	8,50	6,22	3,43	7,61
2001	304,55	49,03	276,60	45,65	16,50	9,18	6,88	4,40	13,28
2002	323,48	45,73	295,60	42,15	14,26	8,62	7,82	6,87	-7,67
2003	335,90	53,58	310,58	49,15	15,83	7,54	8,26	5,07	16,61
2004	345,23	56,50	315,53	52,65	16,69	8,60	6,81	1,59	7,12
2005	356,10	56,10	330,90	53,40	16,14	7,62	5,06	4,87	1,42
2006	375,20	63,80	351,80	60,10	17,08	6,65	6,16	6,32	12,55
2007	393,30	78,30	367,40	74,00	20,14	7,05	5,81	4,43	23,13
2008	421,07	67,62	378,00	56,65	14,99	11,39	19,36	2,89	-23,45
2009	420,85	59,97	349,22	44,02	12,61	20,51	36,23	-7,61	-22,29
2010	416,17	47,95	338,72	36,70	10,83	22,87	30,65	-3,01	-16,63

* Mitjana anual

Font: Elaboració pròpia a partir de l'EPA.

Font: Elaboració própia a partir dels quadres 8.5 i 8.7

El sector ha estat molt rellevant en l'evolució de l'economia de la zona, no tant com a impuls sinó més aviat com a acompanyament, amb particularitats molt precises a partir del procés industrialitzador iniciat als anys seixanta. Ha servit com a equilibri social en l'ocupació, ha permès uns salaris relativament elevats i ha creat un empresariat a l'àrea, però, donada la seva importància en el conjunt de l'economia de l'àrea, el seu comportament cíclic (una vegada consolidats els sectors químic, energètic i turístic) ha dificultat unes possibilitats de creixement alternatives. Allò que dèiem anteriorment sobre l'activitat química i el cost d'oportunitat d'aquesta ho podem dir de la construcció residencial, que també, a partir d'un empresariat autòcton, ha manifestat una certa incapacitat per crear alternatives productives a l'àrea.

8.3 L'ordenació urbanística i el territori

La primera llei urbanística a Espanya va aprovar-se l'any 1956; fins llavors era l'Estatut Municipal de 1924 qui ordenava les actuacions urbanístiques dels municipis, essencialment en termes de potestat de zonificació, estàndards d'edificació, llicències i tributs. Aquest estatut va incidir en les actuacions urbanístiques dels municipis, ajustades a una realitat de poc creixement, però en el moment que van caldre polítiques específiques de reconstrucció com a conseqüència de les destrosses de la Guerra Civil de 1936-1939, ja no servia. Es van determinar llavors normatives de reconstrucció i d'habitatge centralitzades en organismes específics les

competències dels quals anaven més enllà de les municipals. L'any 1956 s'aprova la Llei del sòl i ordenació urbana, que ha marcat tot el model posterior d'entendre l'urbanisme a Espanya[303]: els retocs posteriors de la reforma amb la Llei del sòl de 1976 o el pas de les competències urbanístiques a les comunitats autònomes van tenir aquella llei com a model. Aquestes normes plantejaven una concepció de l'urbanisme com a delimitació de drets, ja que només la qualifiació del règim del sòl donava drets per edificar, i, alhora, establien beneficis, càrregues i uns criteris d'informació pública del procediment. La llei de 1976 va incidir en els sistemes i càrregues per tal d'afrontar una problemàtica que no era tant determinant l'any 1956: l'expansió de les ciutats i la urbanització o la voluntat de construcció en sòls no urbans. Amb el Reial Decret 1385/1978, de 23 de juny, de traspàs de competències de l'administració central a l'autonòmica, la Generalitat de Catalunya exercirà les competències en matèria d'urbanisme. Això es veurà confirmat posteriorment en l'article 9.9 de l'Estatut d'Autonomia, d'acord amb el que disposa l'article 148 de la Constitució. A partir d'aleshores s'han anat elaborant una sèrie de normes pròpies de regulació urbanística, i la Llei 2/2002, de 14 de març, vol ser un punt de reordenació del marc normatiu i d'introducció de nous conceptes, com la idea de sostenibilitat en el desenvolupament de les activitats urbanístiques. Posteriorment, a través del Decret 287/2003, s'aprova i es publica el reglament d'aquesta llei. L'any 2004 s'aprova la Llei 10/2004 amb la idea de fer front al problema de l'habitatge i de determinar les reserves per a diferents tipus d'habitatge i les dotacions a l'hora de qualificar el sòl. Aquesta llei vindrà acompanyada d'un reglament de l'any 2006 i se n'establirà el text refós en el Decret Legislatiu 1/2010, de 3 d'agost.

La regulació urbanística és complexa i contradictòria en el sentit que vol seguir la dinàmica de sector per regular un mercat que és essencialment una activitat privada i que es troba, a la vegada, en front d'un dret social molt important com és l'habitatge. Per altra part, afecta la dinàmica econòmica d'un espai específic i la seva productivitat en general. L'àrea de Tarragona no ha estat una excepció a aquesta dinàmica i s'ha vist influenciada en l'ocupació de sòl per aquesta nor-

303 La Llei del sòl de 1956 marca un abans i un després en la regulació urbanística a Espanya. S'accepta per primera vegada l'interès social de la propietat i un repartiment de càrregues entre els propietaris del sòl i els interessos públics. Aquesta llei, progressista aquells moments, va tenir uns plantejaments teòrics de gestió i repartiment de les plusvàlues que el sòl generava. Totes les diverses lleis i normes que han vingut posteriorment han anat en aquest sentit, amb matisos d'acord amb el moment històric, molt diferents entre 1956 i 2010. Aquesta manera d'entendre l'ordenació urbanística té els seus crítics, tot i la generalització del model filosòfic de la llei de 1956, com assenyala J. Roca Cladera, en l'article «Arquitectura, ciudad y entorno» (febrer de 2007), sobre la figura de García-Bellido resaltant l'idea: <<La propiedad ya no puede continuar siendo el eje de la política urbanística. Hay que romper el sistema. Y poner a la libre empresa, que no al dominio, en el centro de la actividad urbanística.»

mativa diversa i els instruments que se'n deriven, tant de regulació com de gestió. A partir del segle xxi, quan pràcticament tots els municipis tenen ja una figura de planejament més o menys adient, la necessitat de l'àrea passa a una nova idea de regulació urbanística: el planejament supramunicipal. És difícil, en territoris fortament relacionats, obviar la incidència dels municipis veïns sobre el propi, ja que trobem àrees que ocupen espais de diferents municipis i constitueixen unitats de producció i de vegades residencials fortament tramades, la qual cosa pot crear disfuncions importants si no es té una visió global.

A partir dels anys seixanta hi va haver, a la zona central del Camp de Tarragona, dos elements que van plantejar una necessitat d'ordenació més àmplia que la municipal: el complex petroquímic i el fort creixement urbà. Aquesta realitat (al voltant de les grans ciutats de Tarragona i Reus, i de la costa de Torredembarra fins a Cambrils, primerament, i fins a Valls, després) va determinar que es construïssin unitats de mercat comunes a tot aquest espai que afectaven a dinàmiques molt diverses de la realitat social de les persones, de funcionament de les empreses i de mobilitat en general, que podem concretar en tres aspectes. En primer lloc, un mercat de treball únic, com mostra la mobilitat en aquesta àrea; en segon lloc, el mercat de l'habitatge, en el sentit que les possibilitats de construcció municipal a través del propi planejament urbanístic tenia una demanda i una ocupació més àmplies que la municipal, i, finalment, el mercat que podem anomenar de lleure, primer com a esbarjo i després en la variant de compres. Totes aquestes dinàmiques van fer necessari un planejament més ampli que el local; aquest es va començar a plantejar a la zona, al voltant de Tarragona, a partir de mitjan anys setanta i s'ha assolit al 2010, d'acord amb la Llei d'ordenació territorial de 1983, amb l'aprovació definitiva dels plans territorials parcials del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre.

La necessitat de plantejar el patrimoni del sòl des d'un punt de vista d'actiu empresarial generador de plusvàlues es dóna quan hi ha uns criteris de localització d'activitats productives i residencials per rendibilitzar-lo, dinàmica que es va donar ja als anys cinquanta entre les ciutats de Tarragona i Reus i l'expansió residencial a la costa. En altres indrets del territori, com que no hi havia una demanda important de sòl per a activitats urbanitzables, continuava el tarannà d'algunes eixamples urbanes, algun creixement esporàdic al voltant de carreteres o en algunes zones d'especial interès per construi-hi, però la majoria de municipis no tenien una necessitat de regulació urbanística en un marc general sinó que solucionaven els problemes existents, generalment, a partir de la mateixa casuística local. Abans de la Llei del sòl de 1956, Tarragona, com a capital provincial, es regia per un pla de la zona d'eixample aprovat per un reial decret de 14 de juny de 1922. La nova

normativa urbanística de mitjan anys cinquanta va portar la ciutat a aprovar el seu planejament general l'any 1960, i posteriorment, l'any 1963, ho faran Vila-seca i Altafulla. Pel que fa a la resta de municipis, no tindran gaire motivació per regular normativament el seu funcionament urbanístic. Reus no tenia un planejament urbanístic precís d'acord amb l'estatut municipal de 1924, i la posterior normativa general de competències municipals determinarà regulacions urbanístiques elaborades durant els anys trenta pel que va ser durant molts anys l'arquitecte municipal de la ciutat, Antoni Sardà Moltó. Aquest arquitecte va elaborar un document d'eixampla i zonificació urbanística que assenyalarà el model d'expansió urbana de la ciutat en el sentit de definir-la de manera molt determinada fins a l'aprovació de les figures de planejament general de principis dels vuitanta. La pressió urbanística no va ser determinant a Reus, i aquest fet feia obviar la solució que podien donar les figures urbanístiques com a solució davant dels conflictes. Tot això farà que Reus sigui una de les darreres ciutats de més de 50.000 habitants d'Espanya a tenir un Pla General (aquest no s'iniciarà fins ben entrats els anys vuitanta, quan les competències eren ja de la Generalitat). Malgrat tot, Reus va integrar-se en la planificació comarcal de la zona del Camp als anys seixanta. Per explicar la redacció de les primeres normes és important considerar el que s'assenyala en una anàlisi sobre aquesta redacció:

> El 1970-1971 un equip de Madrid va redactar un pla general d'ordenació urbana de Reus. L'Ajuntament el va aprovar inicialment. Durant la informació pública es van produir un nombre important d'impugnacions, motivades principalment pel gran desconeixement del territori que denotava el pla, que per aquest motiu va ser batejat com a «pla de gabinet» i no va arribar a aprovar-se provisionalment.
> L'avalot de les impugnacions va coincidir amb una renovació de l'Ajuntament.
> Un intent de refer el pla, en voler fer prevaldre els interessos privats sobre els públics, va ser rebutjat.
> Posteriorment van realitzar-se modificacions sobre els treballs anteriors i el pla rectificat fou presentat a aprovació definitiva. La Direcció General d'Urbanisme, l'any 1976, el va aprovar parcialment com a Normes subsidiàries de planejament.[304]

El mateix succeirà en les altres poblacions de la zona que, amb serveis municipals ineficients i sense cap tipus de dotació, no consideraran la realitat social de la seva ordenació urbana i permetran que l'ordenació de les iniciatives que es vulguin emprendre en el seu terme municipal es puguin fer sense els costos d'una regulació urbanística. No serà fins que s'assentaran els primers ajuntaments sorgits de les eleccions de 1979 i les competències urbanístiques passaran a la Generalitat

304 *Memòria V-2*. Ponència tècnica. Comissió de Municipis del Camp, 1980. P. 129.

que es generalitzarà el concepte d'ordenació urbanística a nivell municipal com a instrument dels ajuntaments per regular el creixement urbanístic del municipi.

Josep Llop analitza el planejament urbanístic de la zona on es va implantar la petroquímica i es començaven a generar interessos turístics als anys seixanta; també estudia el planejament de Tarragona de l'any 1960 i el de Vila-seca de 1963, així com altres figures de planejament supramunicipals que van plantejar-se en aquesta àrea. Les anàlisis de Llop ens permetran valorar aquestes actuacions. Pel que fa a la planificació de Tarragona, aprovada el 1960, explica que aviat va quedar obsoleta a causa de la dinàmica que es va iniciar a la ciutat a finals dels cinquanta i el fort creixement urbà dels seixanta:

> Les previsions del Pla general de Tarragona de l'any 1960 ben aviat van quedar obsoletes, sobretot a ponent del Francolí, i tant pel que fa a l'ocupació residencial com a la indústria les determinacions del pla van ser obviades constantment. Les prioritats industrials es van fer evidents ben aviat, i la improvisació va ser la característica dominant en gairebé totes les actuacions. Però el pla no fou revisat fins tretze anys més tard. [305]

Potser era indiferent si les iniciatives urbanístiques de l'època comptaven amb figures de planejament o no. Les diferències entre Tarragona i Reus poden semblar paradigmàtiques, una amb regulació normativa amb figures de planejament i l'altra sense, però totes dues van ajustar el territori als projectes que es van plantejar sense tenir gaire en consideració ni el planejament ni les alternatives d'opcions urbanes, ni de present ni de futur.

Per altra part, la pressió sobre el sòl a la zona serà un element nou i desconegut fins aleshores que determinarà l'obsolescència del Pla d'urbanisme de Tarragona de 1960, ja que no s'havia pensat en un creixement de la química bàsica, preferentment petroquímica, sinó que s'havia projectat un procés d'industrialització i d'expansió residencial més moderat i no tan especialitzat. Aquesta discordança va determinar la ineficàcia del planejament urbà a la ciutat, al marge de la manca de voluntat política i administrativa d'actuar ordenant el creixement en termes que actualment diríem de sostenibilitat i aleshores d'equilibri. La manca de previsió sobre el creixement i els canvis que es donarien a la zona als anys seixanta també van convertir en obsolet el Pla general de Vila-seca i Salou de 1963, que tenia com a motiu principal de regulació urbanística el creixement turístic de Salou. La mostra de la velocitat del canvi territorial que es donà a la zona és el fet que aquest planejament es plantejava en un escenari de quaranta anys, però tres anys més tard,

305 Llop Tous, J. *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 159.

l'any 1966, l'Ajuntament va demanar al Ministeri de l'Habitatge una revisió del Pla (que no es va donar, ja que s'estava redactant un Pla comarcal). En relació a la superació de les previsions de sòl regulades pel Pla general d'aquest municipi, Llop assenyala: «Superades ben aviat les previsions del pla del 63, sobretot pel que fa al fabulós impacte del turisme a Salou, i també a la vista dels primers moviments realitzats per ampliar el polígon de la gran indústria ocupant el terme municipal»[306].

A principis dels anys seixanta es van plantejar models de planejament urbanístic supramunicipals a la zona entre Reus, Tarragona i Valls, una mena de plans directors. El primer intent de planejament supramunicipal es donà l'any 1962 com a iniciativa de la Diputació, organisme que tenia aleshores competències urbanístiques i turístiques, i s'anomenà Pla d'ordenació de la costa de la província de Tarragona. Es va fer un concurs per determinar-ne l'equip redactor i se n'aprovaren les bases el 1963. Els treballs es van adjudicar el 1964, tenien un període de realització de vuit mesos i es van aprovar inicialment el novembre de 1964. L'exposició pública d'aquest pla va xocar amb els interessos privats, propietaris del sòl i competències municipals:

> La quantitat d'al·legacions va ser immensa, tant de particulars, que veien lesionats els seus interessos, com dels ajuntaments, que plantejaven conflictes de competències. El gener següent la Diputació va organitzar una reunió, amb la presència de l'arquitecte redactor i dels interessats, per aclarir conceptes i fer diversos matisos que tendien a rebaixar les pretensions inicials. Finalment, el pla va quedar arxivat.»[307]

L'any 1964, mentre es redactava el Pla de costa, la Diputació acorda la redacció d'un avanç de pla comarcal al voltant de Tarragona i Reus. Aquest planejament no va tenir la rapidesa de l'anterior i va tardar poc temps a arxivar-se. L'any 1966 s'havia fet poca cosa i la Direcció General d'Urbanisme del Ministeri consensua diverses actuacions entre els ajuntaments i la Diputació així com l'ampliació de l'àmbit, de manera que els municipis acordaren subrogar a la Diputació[308] les seves competències urbanístiques. La Diputació contracta, l'any 1968, la redacció del pla, que havia d'afectar plenament als municipis de Reus, Vila-seca, els Pallaresos, Constantí, Perafort, la Pobla de Mafumet i el Morell; posteriorment s'hi afegiria Tarragona, mentre que en el cas d'altres municipis propers només es desenvolupa-

306 Llop Tous, J. *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 161.

307 Llop Tous, J. *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 165.

308 Tarragona, Reus, Valls, Vila-seca i Salou, Torredembarra, Altafulla, els Pallaresos, Constantí, Vinyols, Cambrils, Perafort, la Pobla de Mafumet, el Morell, els Garidells, el Rourell, la Masó, Vallmoll i la Secuita. Representaven una població de 197.085 habitants.

ria a nivell d'esquema director per a la xarxa viària, és a dir, sense qualificació del sòl. El 21 de gener de 1971 d'aprova, per una ordre del Ministeri de l'Habitatge, l'Avanç del pla comarcal, que basava les seves previsions de creixement residencial i industrial en proporció als creixements que s'havien donat a la dècada dels seixanta respecte a les anteriors. Aquest fet, en un marc de previsions expansionistes tant pel que fa al sòl industrial com al residencial i la xarxa viària, va establir una forta ocupació del territori. Aquestes idees d'expansió eren generals, la zona es trobava ja en un marc molt optimista i es volia que en deu anys la població de Tarragona es doblés. Si ens fixem en les xifres, el creixement va ser molt elevat (es passa d'unes 40.000 persones l'any 1960 a 111.689 l'any 1981); d'altra banda, la importància de la petroquímica i l'expansió en els habitatges de segona residència van ser notables: s'estava plantejant la possibilitat de construir una refineria a Catalunya i Tarragona tenia molt punts per acollir-la, i la segona residència i la construcció turística creixia d'una manera descontrolada des de Salou fins a pràcticament Calafell. Tot i aquestes peculiaritats, l'avanç de planificació sotmès a aquesta realitat i fins i tot amb els criteris de l'època era molt expansionista. No es van plantejar mesures de regulació d'aquest creixement ni tampoc les contradiccions que podia representar, i ben aviat en va sorgir una, la manca d'aigua, més endavant una altra, l'afectació costanera en el creixement del port de Tarragona, després la interrelació municipal i l'afectació de molts sòls, sacrificats per les plusvàlues en aquest marc expansionista. Però hi ha un element d'aquest model de planificació que ha perdurat (i que potser s'ha oblidat): la xarxa d'infraestructures que demanava. Aquesta xarxa és encara, quaranta anys després, motiu de discussió, potser amb un gran desconeixement d'aquella figura de planejament que es va considerar desproporcionada per a l'àrea, però encara sovint es desitja la construcció d'infraestructures que assenyalava.

Aquesta situació fins a cert punt contradictòria ens porta a considerar un altre aspecte: el fet que el model de creixement econòmic iniciat als anys seixanta s'ha establert a la zona, i molts dels dèficits d'infraestructures que avui es consideren es van contemplar ja fa quaranta anys. Altres reflexions sobre aquests criteris d'ordenació territorial d'aquells anys han portat a plantejar cap on va, o ha anat, aquest model de creixement econòmic i si és, o era, desitjable. Malgrat tot, la realitat actual es troba immersa de nou en una sèrie de dificultats de creixement i transformació prou rellevants per iniciar una altra vegada un procés de reflexió. Llop ho fa, i assenyala, en aquest sentit:

> L'Avanç de pla comarcal no va arribar a qüestionar lliurement el model de desenvolupament del territori, sinó que es va limitar a preveure i organitzar el creixement d'un model que ja funcionava i que s'havia imposat casualment per la força

> dels fets consumats. En definitiva, l'Avanç va arribar amb nou anys de retard i no va ser a temps de provocar una reflexió prèvia, amb tots els elements de judici sobre la taula, sobre la dicotomia residència — indústria. Tampoc va intentar reconduir seriosament el procés: ja era massa tard.[309]

L'esquema director de Pla comarcal ordenava una extensió de 35.127 hectàrees; estimava, a l'horitzó de 2030, una població activa industrial de 204.500 persones i una població d'un milió d'habitants, i qualificava 2.922 hectàrees de sòl industrial. Tot i que aquestes xifres no s'han assolit i semblen excessives, no podem deixar passar el que va escriure la Ponència tècnica de la Comissió de Municipis del Camp l'any 1980 en relació a aquest planejament:

> És important ressaltar que el Pla comarcal, encara que parteix d'una concepció inflacionista, representa, en el moment de la seva aprovació, una voluntat de reducció de l'índex d'edificabilitat dels plans generals vigents, especialment a les zones d'implantació turística.[310]

Quan les competències urbanístiques passen a la Generalitat, una de les primeres actuacions de la Direcció General d'Urbanisme és plantejar una planificació conjunta de la zona. La pressió urbanística que s'havia generat a l'àrea era important, i, d'altra banda, la zona tenia similituds geògrafiques amb l'àrea territorial de Barcelona (era la major plana de Catalunya entre les muntanyes del prelitoral i el mar) i havia tingut una forta pressió urbanística. Els plantejaments d'equilibri territorial del país que s'havien manifestat en estudis i discussions prèvies a les possibilitats administratives d'actuar-hi també van influir. La idea era establir un planejament conjunt i una capacitat de gestió comuna seguint el model d'ordenació i gestió que es donava en aquell moment en la Corporació Metropolitana de Barcelona. L'any 1979, amb la creació de la Comissió de Municipis del Camp —coneguda com el planejament dels 21 municipis—, va sorgir aquesta actuació de planificació supramunicipal que va considerar els mateixos municipis que l'avanç del pla comarcal de 1971, i hi va afegir Alcover, Riudoms, la Selva del Camp i Vilallonga. És a dir, els mateixos municipis del Pla comarcal, amb d'altres per l'enllaç comú de la carretera de Reus a Montblanc. D'aquests municipis, nou tenien pla general aprovat: Cambrils, Constantí, el Morell, Perafort, la Pobla de Mafumet, Riudoms, Tarragona, Valls i Vila-seca i Salou. Reus tenia normes subsidiàries de planejament; i el Milà, el Rourell i la Secuita, delimitacions de sòl. El vuit municipis restants no tenien cap figura de planejament general: Alcover, els

309 Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seces circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002. P. 173.

310 *Memòria V-2*. Ponència tècnica. Comissió de Municipis del Camp, 1980. P. 119.

Garidells, la Masó, els Pallaresos, la Selva del Camp, Vallmoll, Vilallonga i Vinyols i els Arcs. Els municipis van deixar prerrogatives urbanístiques a la Diputació per elaborar un pla comarcal als anys seixanta, però els primers ajuntaments democràtics no van implicar-se en el planejament del Camp a finals de la dècada. La planificació urbanística era una de les competències essencials que tenien, i poder regular l'ús del sòl des del municipi era tan golós que no es volia deixar en mans d'un ens supramunicipal com es va intentar. Aquest fet va crear un conflicte que finalment es va solucionar en les primeres eleccions autonòmiques, quan la Conselleria d'Obres Públiques i Política Territorial, i, per tant, la Direcció General d'Urbanisme, va passar dels socialistes als convergents. Tot el treball que s'havia fet, tant a nivell polític com tècnic, va tenir poca utilitat pràctica posterior, ja que la voluntat dels municipis i les actuacions de la Generalitat va ser potenciar les figures urbanístiques municipals més que les supramunicipals.

La Comissió dels vint-i-un municipis partia de la idea que la planificació de cada un dels municipis de la zona era inflacionària, no és que no s'ajustessin als plantejaments del Pla comarcal (que es considerava que ja ho era) sinó que superaven amb escreix les previsions d'aquest. Els estudis tècnics que quantifiquen el sostre edificable i el potencial demogràfic d'aquest planejament i confirmen en xifres aquesta realitat, els hem resumit en el quadre 8.8. S'hi poden observar alguns aspectes del planejament urbanístic dels municipis que en tenien, l'excés de sòl qualificat i les previsions de població. El planejament existent estimava una previsió d'habitants superior als dos milions de persones i un sostre edificable proper als cinquanta milions de metres quadrats que s'acumulaven principalment en els municipis costaners, com Cambrils, Vila-seca - Salou i Tarragona, així com a Constantí, Reus i Valls. El sòl urbanitzable representava el 35% de l'extensió total d'aquests municipis[311]; és a dir, de les més de trenta-cinc mil hectàrees que entraven en aquest planejament, els projectes urbanístics n'ocupaven 12.275. Per altra part, l'àrea tenia 90 plans parcials aprovats que representaven un total de 2.557,24 hectàrees, de les quals 1.046,81 eren residencials i 824,13 industrials.

311 Per tenir en consideració aquesta magnitud hem elaborat, d'acord amb les dades de l'Anuari estadístic 2010 de l'Idescat, el quadre següent, que assenyala el percentatge del sòl urbà, urbanitzable i infraestructures:

Àmbit metropolità	Camp de Tarragona	Terres de l'Ebre	Província de Tarragona	Catalunya
25,25	8,44	3,43	5,81	6,26

Quadre 8.8. El planejament urbanístic a principis dels anys vuitanta a la zona del Camp						
	Previsió d' habitants potencials	Sostre edificable m^2	Hectàrees			
			Industrials	Verd públic	Sòl no urbanitzable	TOTALS
Cambrils	470.912	13.675.992	88,73	152,84	2.162,97	3.470
Constantí	86.000	5.149.500	1.198,40	229,80	940,98	3.090
El Milà	2.040	102.000			396,60	400
El Morell	9.472	483.481	141,70	11,35	590,00	590
Perafort	20.424	653.700	61,67	20,70	759,98	960
La Pobla de M.	15.685	1.220.600	220,63	19,40	240,37	620
Reus	300.000	7.500.000	151,36	9,50	4.615,74	5.270
Riudoms	15.520	766.000	7,88	1,75	3.151,01	3.230
El Rourell	5.040	252.000			211,60	220
La Secuita	15.734	668.150			1.682,75	1.760
Tarragona	525.912	2.591.880	733,00	606,50	211,60	6.200
Valls	91.600	2.290.000	34,80	10,60	5.460,35	5.590
Vila-seca - Salou	500.140	12.503.500	311,80	103,00	2.383,25	3.670
TOTAL	2.058.479	47.856.803	2.949,97	1.165,44	22.807,20	35.070

Font: Elaboració pròpia a partir de *Memòria V-2*. Ponència tècnica. Comissió de Municipis del Camp, 1980.

La Ponència tècnica a partir d'aquestes dades fa una anàlisi de les contradiccions urbanístiques que s'havien donat a la zona i les engloba en cinc supòsits:

- Actuacions fetes sense suport de planejament ni general ni parcial.
- Actuacions amb suport de pla general sense pla parcial.
- Actuacions amb suport de pla parcial sense pla general.
- Actuacions amb suport de pla parcial i en contradicció amb el pla general.
- Actuacions que vulneren el pla parcial.

Les contradiccions que reflecteix de manera més significativa assenyalen una insuficiència de l'instrument de planejament a Reus; grans implantacions industrials sense planejament parcial a Tarragona, Constantí, la Pobla de Mafumet, Vila-seca i Salou, i el Morell; actuacions de l'administració sense pla parcial com són les de l'Institut Nacional d'Urbanització (INUR), amb 600 habitatges a Reus, i, finalment, nombroses urbanitzacions de primera i segona residència fetes al marge del planejament i amb suport de la xarxa de carreteres. Acaba assenyalant:

> De fet, el plànol indica una manca de gestió municipal i l'absència de disciplina urbanística fins al punt que moltes vegades el planejament ha estat el motiu inductor d'actuacions especulatives sobre terrenys afectats que ha donat lloc a situacions de fet que impedeixen les realitzacions de les previsions del planejament.[312]

312 *Memòria V-2*. Ponència tècnica. Comissió de Municipis del Camp, 1980. P. 204.

El projecte de planejament dels 21 municipis es plantejava desqualificar sòl i estudiar la possibilitat legal per fer-ho d'acord amb les lleis de 1956 i de 1976. Potser la major significació que va tenir aquell exercici de planejament no reeixit a finals dels setanta va ser que posteriorment, en la revisió del planejament municipal, es reduiran qualificacions i previsions de creixement territorials molt d'acord amb els estudis d'aquella proposta de planejament, però sense cap tipus de visió general ni d'estratègia territorial que anés més enllà del municipi. Per altra part, el projecte d'establir un control urbanístic a partir de la creació d'un ens en el qual es delegaven competències no va tirar endavant, com tampoc la coordinació municipal a efectes territorials.

A les Terres de l'Ebre la pressió territorial no va ser tan forta com en el Camp, i això ha portat que posteriorment i com a voluntat argumental hagi primat una voluntat de preservació, malgrat algunes tensions que s'han anat donant des dels anys seixanta amb intents d'urbanitzar el Delta o els Ports de Besseit, actualment convertits en parcs naturals; la pressió posterior a l'Ametlla i a la franja costanera del Perelló, i també l'expansió que actualment s'està donant en els dos extrems del Delta: l'Ampolla i Sant Carles. Les figures de planejament municipal, no les d'àmbit superior[313], a la zona, han tingut una implantació relativament més recent amb més dificultats d'acceptació social dels criteris urbanístics i especialment del principi que tenir sòl no dóna dret a edificar, sinó que el dret el dóna el planejament.

A finals dels vuitanta va iniciar-se una nova visió més municipalista en el planejament de la zona, acceptable per molta part del territori però amb dificultats per ordenar el litoral i la concentració urbana central del Camp i l'àrea mes urbana del Baix Ebre i Montsià. S'haurà d'esperar a considerar el desenvolupament del Pla director territorial de Catalunya, que assenyala la realització d'un pla director parcial a les sis comarques del Camp de Tarragona i a les quatre de les Terres de l'Ebre i que a finals de segle no estava ni tan sols iniciat, per tornar a tenir figures de planejament territorial. El Govern de la Generalitat va aprovar-les el 2010[314].

El plans territorials parcials del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre afecten el conjunt de les comarques de l'àmbit com a criteri unificador de tot el planejament elaborat els darrers anys. Tant un com l'altre actuen amb els mateixos objectius i instruments adaptats a les característiques específiques de cada àrea. Com a resum del contingut, podem dir que el pla accepta tot el sòl qualificat

313 L'any 1996 es va aprovar el Pla director del Delta de l'Ebre, i el primer pla parcial de desenvolupament del Pla territorial general de Catalunya va ser el de les Terres de l'Ebre, l'any 2002.

314 A les Terres de l'Ebre, on la pressió metropolitana era inferior, es va aprovar aquesta figura de planejament territorial l'any 2002 i es va crear una Comissió d'Urbanisme per a aquesta zona territorial al marge de la de Tarragona. Aquest planejament es modificarà i el 27 de juliol de 2010, amb més discussions que en l'altra zona de la província, el Govern de la Generalitat aprovarà un nou pla territorial per a les Terres de l'Ebre, mentre que el del Camp s'aprovarà el 12 de gener de 2010.

aquests moments com a urbà i urbanitzable, al marge de la seva ocupació, i es planteja de manera molt clara intervencions de protecció en el no urbanitzable: «La política de sòl no urbanitzable és un element de planejament territorial tan important com la política d'infraestructures o d'urbanització»[315]. Per altra part, el planejament condiciona el creixement dels municipis a una visió general de la funcionalitat d'aquests en el territori i estudia les necessitats de mobilitat, valora les d'infraestructures i els dóna una estructura lògica que permet tenir una visió de conjunt dels projectes específics que es van determinant en el temps.

En el segle xxi el territori s'ha ordenat d'una manera àmplia, en el sentit que s'ha creat un gran ventall de plans directors (des del del Delta de l'Ebre, el 1996, a les anomenades ARE, el 2010) i tanca les figures de planejament per tal que tots els municipis tinguin una eina amb unes normes subsidiàries que afecten els que no tenen cap figura de planejament superior. L'existència d'aquest entramat legal no significa que el tema ja estigui solucionat, ja que, especialment en les comarques costaneres, hi ha una pressió urbanística molt forta i el posicionament sobre el sòl ha estat un mecanisme clar d'acumulació per part de processos empresarials originaris de l'àrea. Les dades del quadre 8.9 mostren la quantitat de sòl disponible a la zona, i és, per tant, una radiografia de la realitat actual i de les seves expectatives. Podem observar que, únicament en el sòl qualificat en aquests moments, hi ha una capacitat de construir més de 240.000 habitatges, xifra que pot representar més de 400.000 persones. Si considerem, a més, que la majoria de municipis poden créixer més d'un 50% del seu continu urbà es podria arribar fàcilment a més de 600.000 habitatges en el sostre permès pels plans territorials parcials o un 50% més en el sostre industrial. La zona té excedents molt elevats de qualificació de sòl per al creixement previsible fins al 2026 que assenyala aquest planejament territorial. Teòricament, aquest planejament dóna més que sortida a la possible demanda de sòl, però el problema greu és la gestió d'aquest, que es va ocupant en funció de perspectives de plusvàlues, cosa que porta a una escassetat relativa. El mercat és de retenció i davant d'aquesta situació hi ha l'alternativa de la gestió pública del sòl, però en general aquesta idea no agrada als operadors tradicionals del sector, a no ser que generi economies d'aglomeració en sòls del seu voltant. En aquest sentit, doncs, cal reflexionar sobre si els mecanismes d'acumulació a la zona no són massa depenents del valor del sòl[316].

315 Pla territorial parcial del Camp de Tarragona. Generalitat de Catalunya — Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2010. P. 159.

316 En aquests moments tot i la crisi urbanística hi ha una pressió molt forta sobre el sòl no urbanitzable, per l'assoliment de plusvàlues relatives en el marc d'un ampli ventall de possibilitats que ofereix el text refós de la Llei d'urbanisme, DL 1/2010, el 3 d'agost, article 47. Règim d'ús del sòl no urbanitzable.

Quadre 8.9. La capacitat del sòl urbanitzable					
	Nombre		*Distribució*		
	Habitatges	*M² Sostre Activitats (SA)*	*Habitatges*	*M² SA*	*Població 2010*
Alt Camp	11.187	2.784.563	4,64	11,37	5,61
Baix Camp	62.665	4.882.721	25,97	19,93	23,56
Baix Ebre	24.065	3.439.220	9,97	14,04	10,17
Baix Penedès	38.489	2.463.232	15,95	10,06	12,34
Conca de Barberà	4.367	860.239	1,81	3,51	2,65
Montsià	19.243	2.119.779	7,97	8,65	8,95
Priorat	2.437	52.070	1,01	0,21	1,25
Ribera d'Ebre	3.536	1.190.803	1,47	4,86	2,98
Tarragonès	75.182	6.628.554	31,16	27,06	30,89
Terra Alta	136	75.143	0,06	0,31	1,6
TOTAL	241.307	24.496.324	100	100	100
Camp de Tarragona	194.327	17.671.379	80,53	72,14	76,3
Terres de l'Ebre	46.980	6.824.945	19,47	27,86	23,7

Font: Elaboració pròpia a partir dels plans territorials parcials del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre.

Les actuacions reguladores en el sòl han anat ajustant-lo a unes perspectives diferents de l'excessiva qualificació que s'estava donant als anys seixanta i setanta: podem dir que se n'ha considerat l'ús a partir d'uns paràmetres més realistes tot i que amb uns criteris no gaire diferents als que n'implicaven la qualificació, és a dir, les perspectives de plusvàlua més que la realització de projectes. De tota manera, mentre l'any 1980 entre tretze municipis es preveia un sostre edificable superior als 47 milions de metres quadrats i unes perspectives de població superiors als dos milions de persones, l'any 2010 aquestes previsions són molt inferiors i el planejament previst dóna unes xifres molt més baixes de les dels municipis de la zona a finals dels setanta.

En definitiva, el sòl ha resultat ser un dels grans actius de la zona; els beneficis o plusvàlues d'aquest han tingut un efecte important, primerament per als propietaris i posteriorment per a empreses en general i les de construcció i immobiliàries en particular. Les actuacions municipals han estat essencials en la qualificació i la revalorització del sòl, i en aquest sentit, dins la seva autonomia, han tingut efectes molt favorables cap als titulars d'aquest. Ha estat un mecanisme d'acumulació que, sovint sense una excessiva inversió inicial, ha creat amb la construcció i la posterior venda d'habitatges un sector d'activitat important que fins fa poc ocupava més del 15% de la població activa i representava més del 12% del PIB. Podem preguntar-nos quina ha de ser la funcionalitat futura d'aquest me-

canisme: continuar amb la qualificació del sòl o bé millorar la capacitat de gestió amb intervencions en un mercat molt regulat però que es desregula fàcilment amb modificacions puntuals en el planejament[317]. El sòl i la qualificació d'aquest ha estat important en l'economia de la zona, i no afecta només a la franja costanera i al creixement de les ciutats sinó que s'estén per tot el territori, i fins i tot, la imaginació avança, en el no urbanitzable.

Podem preguntar-nos, per acabar aquesta llarga historia, si el futur passa per aquí, cosa que ens portaria a reflexionar sobre la funcionalitat del sòl en els diferents usos en l'economia de la zona durant els darrers anys i sobre què seria desitjable per al futur. En aquest sentit podem suggerir, que aquest no hauria de ser determinant com a mecanisme d'acumulació però sí com a forma de potenciement de l'activitat econòmica del territori. Això ja no és història, és abans considerar una reflexió per el futur, ja que aquesta ens pot explicar actituds passades que s'han donat al llarg de més de cent anys a l'àrea i segurament també futures. La qüestió que hem anat contemplant, especialment a l'hora de reflexionar sobre aquest llarg procés, és el desig que hi hagi a la zona una alternativa de creixement centrada en la seva realitat social i recursos humans, i no solament en funció de les plusvàlues de situació, ja sigui en la barrera que es va instaurar en el model antic per entrar a mercats comercials o en el posicionament sobre el sòl com s'ha donat en l'actual.

317 El cas de Reus ha estat paradigmàtic els darrers anys amb modificacions puntuals d'un POUM que es va aprovar l'any 1999 i que des d'aleshores ha tingut més de cinquanta modificacions puntuals, que han permès un augment d'habitatges superior als 10.000.

Bibliografia

Adserá Martorell, J. *Tarragona, capital de provincia: estudio histórico documental sobre la división del territorio*. Tarragona: [L'autor], 1986.

Alcaide Inchausti, J. *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo xx*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

Alzina Caules, J. «Investigación analítica sobre la evolución de la demografía de Cataluña», *Cuadernos de Información Económica y Sociológica*, 1. Barcelona, 1955.

Anguera, P.; Mèlich, J. *Aproximació a la història de Reus. Vol. II*. Reus: Ajuntament de Reus, 1980.

Antón, S. *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic. Processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1997.

Anuario estadístico de las producciones agrícolas 1944-45. Madrid: Ministerio de Agricultura. Servicio Estadístico, 1946.

Arauzo Carod, J. M. *L'expansió urbana de Reus: creixement i canvis socioeconòmics al segle xviii*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1987.

Arnavat, A. *L'impacte de la Primera Guerra Mundial sobre l'economia reusenca (1814-1923)*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 1987.

Blanchard, O. *Macroeconomía*. Madrid: Prentice Hall, 1998.

Bodoque, Y.; Palomar, S. *Memòria de la sedera. Les obreres tèxtils a Reus*. Reus: Publicacions de l'Arxiu Municipal, 2002.

Bulffi, L. *¡Huelga de vientres!* Barcelona: Biblioteca Editorial Salud y Fuerza, 1909.

Butler, R. W. «The concept of a tourist area cycle of evolution. Implication for management of resources», a *Canadian Geographer*, 24, 1980.

Cabana, F. *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 2003.

Calleja, C.; Vila, J. *La economía de la ciudad de Reus y del Campo de Tarragona*. Reus: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, 1967.

Carod-Rovira, J. L. (dir. i coord.) *Cent personatges del Baix Penedès al Montsià*. Tarragona: Caixa Penedès - El Mèdol, 1985.

Carreras, A. (coord.). *Estadísticas históricas de España. Siglos xix-xx*. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1989.

Carreras, A.; Tafunell, X. *Historia económica de la España contemporánea (1978-2009)*. Barcelona: Crítica, 2010.

Castaño, J. Pròleg a *Directori de Cooperatives Agràries a Catalunya.* Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1981.

CCOO. *Sacar a Tarragona de la crisis. Alternativa de CCOO*. Tarragona: Unión Local de CCOO — Imprenta M. Heredia [sense any].

Chandler, A. D. *Escala y diversificación. La dinámica del capitalismo industrial*. Saragossa: Prensas Universitarias, 1996.

Clua Queixalós, J. *La comarca de la Terra Alta.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Clua, J. *Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural a les colònies industrials*. Sant Cugat del Vallès: Amelia Romero editora (Els llibres de la frontera / Coneguem Catalunya, 31), 2001.

Costas i Jové, F. *El Banc de Valls (1881-1979). Esborrany històric amb records i comentaris personals*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2002.

Costas, A. *Apogeo del liberalismo en 'La Gloriosa': la reforma económica en el sexenio liberal (1868-1874)*. Madrid: Siglo XXI de España, 1988.

Cuerdo Mir, M. «Evaluación de los planes energéticos nacionales en España (1975-1998)», a *Revista de historia industrial*, 15, 1999.

Del Amo Benito, R. *Transformaciones económicas y cambios sociodemográficos en el espacio de la conurbación Tarragona-Reus (1960-1996)* (Tesi doctoral). Tarragona: URV - Departament de Geografia i Història, 2003.

Directori de Cooperatives Agràries a Catalunya. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1981.

Duch Plana, M.; Carot Giner, T. *República, franquisme i democràcia* (V. 5). *Història de Tarragona*. Lleida: Pagès editors, 2011.

Duro, J. A. (coord.) *Informe d'economia local i regional de les Terres de l'Ebre 2010*. Universitat Rovira i Virgili. Càtedra d'Economia Local i Regional - Diputació de Tarragona - Ajuntament de Tortosa, 2011.

El cooperativismo agrario en la provincia de Tarragona. Tarragona: Gabinete Técnico. Organización Sindical, 1975.

Estapé, F. *De tots colors. Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 2000.

Estudio de alternativas de aprovechamiento del río Ebro y de desarrollo socioeconómico y protección escológica de su valle. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1978.

Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades. Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

Estudio económico-social de la provincia de Tarragona: síntesis de su riqueza actual y posibilidades (Libro IV. Cap. IX. Gran proyecto de riegos). Tarragona: Consejo Provincial de Ordenación Económico-social, 1946.

Ferrater, G. «Poema inacabat», dins *Teoria dels cossos*. Barcelona: Empúries, 1990.

Fontana, J. M. *Dos trenes se cruzan en Reus*. Barcelona: Acervo, 1979.

Fortuny i Abad, L. *Memòries de la granja Banús. Orígens i desenvolupament de l'avicultura a Reus (1921-1982)*. Reus: Cambra de Comerç, 2000.

Fresneda Fuentes, M. S.; Lobo Gallardo, A.; Escobar Perez, B. «Parques temáticos españoles una década después», a *Partida doble*, n. 179, 2006.

García Delgado, J. L. (dir.). *Lecciones de economía española* (3a ed.). Madrid: Civitas, 1997.

Gaviria, M. *Vivir del Ebro*. Sant Sebastià: Editorial Lur, 1979.

Gebelli Fuster. J. (ponent); Blanch Anguera, F. (president). *La comarca de Falset.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Gil Duran, N. *Ebrencs del segle xx. Personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle xx*. Tarragona: Publicacions URV, 2010.

Giralt, E. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, 2004.

Gómez Pareja, M. P.; Llovell Fortuny, F. *El desarrollo industrial de Tarragona*. Tarragona: Presidencia del Gobierno — Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos, 1977.

González, A.; Marcos, L.; Margalef, J.; Santos, E. *El Libro blanco del futuro desarrollo de las comarcas de Tarragona. Síntesis*. Tarragona: CEPEDE, 1977.

Grau i Folch, J. J., Sorribes i Montserrat, J. *El Montsià. Estructura i dinàmica socioeconòmica*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1982.

Grau i Folch, J. J., Sorribes i Montserrat, J. *L'economia del Baix Ebre. Volum II. Els antecedents històrics*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1985.

Heras, P. *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: El Mèdol, 1991.

Heras, P.; Mas, C. *Els primers cent anys de la Cambra. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol, 1987.

Hobsbawn, E. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*. Londres: Michael Joseph, 1994.

Hywell J. *Introducción a las teorías modernas del crecimiento económico* (2a ed.). Barcelona: Antoni Bosch Editor, 1988.

Iglésies, J. *La crisi agrària de 1879-1900: La fil·loxera a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1968.

Iglésies, J. *Las superficies cultivadas en el presente siglo en las comarcas del vértice meridional de Catalunya*. Barcelona: Real Academia de las Ciencias y Artes, 1968.

Iglésies, J. «Estadística de les superfícies cultivades en el Camp de Tarragona en el present segle», a *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya*. Barcelona, 1970.

INE. *Anuario Estadístico de España*. Diversos anys.

INE. *Censo Agrario*. Diversos anys.

INE. *Censo de Población y Viviendas*. Diversos anys.

INE. *Contabilidad regional*. Diversos anys.

INE. *Reseña estadística de la provincia de Tarragona*. Diversos anys.

Iranzo, J. E.; Pedrosa, M.; Salido, J.; Izquierdo, G.; Martinez de Dios, J.; Diaz, S. *La estructura económica de los mercados turísticos*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 2003.

Jiménez, R. *Les desaventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Barcelona: Empúries, 1995.

Judt, T. *Sobre el olvidado siglo xx*. Madrid: Taurus historia, 2008.

Junta Central de Puertos. *Plan de Puertos 1964-1967. Plan de desarrollo económico y social*. Madrid, 1964.

La industria química en Tarragona. Especial consideración a la zona trébol. Tarragona: Gabinete técnico del Secretariado de Asuntos Económicos. Organización Sindical, 1974.

La renta nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea 1955-1975. Bilbao: Banco de Bilbao, 1798.

Leal, J. L.; Leguina, J.; Neredo, J. M.; Tarrafeta, L. *La agricultura en el desarrollo capitalista español (1940-1970)*. Madrid: Siglo XXI, 1974.

Lipsey, R. G. *Intriducción a la economía positiva* (13a ed.). Barcelona: Vicens Vives, 1999.

Llop Tous, J. *La industrialització a Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola, 2002.

Llovell, F. *La industrialització de Tarragona*. Tarragona: AEQT, 1980.

Lluch, E. «Els orígens del Banc de Catalunya», a *Serra d'Or*, 15 de març de 1968.

Lluch, E.; Giral, E. *L'economia del Baix Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1967.

Lluch, E.; Nel·lo, O. *El debat de la divisió territorial de Catalunya: edició d'estudis i propostes i documents*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.

Madoz, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Establecimiento Literario-Tipográfico, 1849.

Maluquer I Sostres, J. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona, Editorial AC (Col. Cara i Creu), 1965.

Margalef, J. «Tarragona. Industrialización en los años sesenta», a *CEAM. Revista de economía industrial* (Centre d'estudis i assessorament metal·lúrgic), 138, setembre-octubre 1976.

Margalef, J. *El Tarragonès. Estructura econòmica. Expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979.

Margalef, J. [*et alii*]. *El puerto de Tarragona: análisis de los costes de manipulación*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1988.

Margalef, J. *El subsector del moble a Catalunya: estratègia d'exportació*. Tortosa: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1991.

Margalef, J. *L'economia d'Alcanar. Paper i funcionalitat del sector citrícola*. Ajuntament d'Alcanar, 1999.

Margalef, J. *El proceso de internacionalización del sector auxiliar de automoción en España. Estudio de dos casos: Maisa y Ficosa*. Madrid: FUNCAS, 2005.

Margalef, J. (dir.); Anton, S.; Borrell, X.; Soprani, C.; Lopez, D.; Padrell, J.; Segarra, A.; Tasias, J. *El sector de la avellana. Problemática europea y análisis general de mercados.* Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1994.

Margalef, J.; Carnero, F.; Nuez, J. S.; Vidal, A. *Historia del grupo empresarial Vilellarahn desde su fundación en 1866 hasta 2008*. Reus, 2010 (pendent de publicació, consultable a la Biblioteca de la URV).

Margalef, J.; Gonzalez, A. «De la agricultura a las centrales nucleares. Transformación productiva de una comarca, la Ribera d'Ebre», a *CAU*, gener-febrer 1978.

Margalef, J. (dir.); Padrell, J.; Antón, S.; Carbó, J.; Segarra, A. *El turisme i l'impacte de Port Aventura. Anàlisi econòmica*. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació — Consorci Centre Recreatiu i Turístic Vilaseca i Salou, 1996.

Margalef, J.; Santacana, F.; Vilaplana, J. *La oferta de zonas industriales en Cataluña. Tomo I. Barcelona ciudad y demás municipios del territorio municipal metropolitano.* Barcelona: Consorci de la Zona Franca, 1975.

Margalef, J.; Segarra, A. [*et alii*]. *Análisis comparativo de los costes portuarios de Tarragona con otros puertos en el entorno comunitario*. Tarragona: Autoritat Portuària — Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1994.

Margalef, J.; Segarra, A. (dirs.). *L'agroindústria a les comarques de Tarragona: mercats i rendes*. Diputació de Tarragona, 2000.

Memòria 1886-1986. Reus: Cambra Oficial de Comerç i Indústria, 1988.

Memòria V1-V2. Ponència tècnica. Comissió de Municipis del Camp. 1980.

Monlau, P. F. *Abajo las murallas! Memoria de las ventajas que reportaría Barcelona y especialmente su industria de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*. Barcelona: Imp. del Constitucional, 1841.

Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau,, V. *Articulació territorial i transformacions econòmiques a la Catalunya meridional (1833-1936)*. Diputació de Tarragona, 2008.

Muiños Villaverde, M. J.; Terol Grau, V. *La realidad de un mito. La fábrica de tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Los libros de Altadis, 2008.

Mundi Juli, S. *La comarca de Santa Coloma de Queralt.* Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Muntaner i Pascual, J. M. *Coyuntura económica de la provincia de Tarragona (1970-1975)*. Tarragona: Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, 1977.

Nadal, J. *El fracaso de la revolución industrial en España, 1914-1913*. Barcelona: Ariel, 1982.

Nadal, J. *La población española (siglos xvi a xx)*. Barcelona: Ariel, 1986.

Noguera Salort, J. *Fomento turístico*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Oliver Garcia, J. *El eco de los pasos*. Barcelona: Ruedo Ibérico, 1978.

Oller, N. *La febre d'or*. Barcelona : Edicions 62 - La Caixa, 1980.

Orensanz, T. «Inventari de barraques», *La Vanguardia*, 11 de febrer de 2011.

Pérez Baró, A. *Historia de la cooperación catalana.* Barcelona: Nova terra, 1974.

Perpiñá i Grau, R. *L'interès col·lectiu econòmic a Catalunya i València en la crisi del Priorat*. Reus: Centre de Lectura, 1982.

Perpiñá i Grau, R. *La crisi del Priorat*. Reus: Centre de Lectura, 1982.

Perspectivas de desarrollo económico de la provincia de Tarragona (en los próximos cinco años). Tarragona: Organización Sindical. Consejo Económico Nacional, 1962.

Petit, P. «The origins of French planning. A reappraisal», a *Contributions to Political Economy*, n. 3. Oxford, 1984.

Pijoan i Jaqués, J. *Història i present de l'exportació de fruita seca a Reus*. Reus: Cambra de Comerç, 2000.

Piqué Padró, J. *75 anys d'ensenyament professional a Tarragona. De l'Escola del Treball a l'IES-SEP Comte de Rius (1928-2003)*. Tarragona: IES-SEP Comte de Rius, 2004.

Pla Director urbanístic de les activitats industrials i turístiques al Camp de Tarragona. Barcelona: Generalitat de Catalunya — Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2003.

Pla Territorial parcial del Camp de Tarragona. Barcelona: Generalitat de Catalunya — Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2010.

Pla, J. *Els pagesos. Obra Completa volum VIII*. Barcelona: Destino, 1966.

Ponencias y conclusiones del V Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Tarragona 1967. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1968.

Porter, M. *La ventaja competitiva de las naciones.* Barcelona: Plaza&Janés, 1991.

Prados de la Escosura, L. *El progreso económico en España (1850-2000)*. Bilbao: Fundación BBVA, 2003.

Pujadas, J. J.; Bardají, F. *Los barrios de Tarragona: una aproximación antropológica.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987.

Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Años 1955 a 1993 y avances de 1994 a 1997. Bilbao: Fundación BBV, 1999.

Romagosa Vila, J. A. *La ganadería en la provincia de Tarragona*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Roquer, S. [*et alii*]. *Ordenació del territori i sostenibilitat al Camp de Tarragona*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercader, 2003.

Rosell, J. *Validez y limitaciones de un modelo de desarrollo industrial. El caso de Tarragona (1966-1981)* (Tesi doctoral). Barcelona: UAB — Facultat de Ciències Econòmiques i empresarials, 1983.

Salvadores Apellaniz, J. *Industrialización de la provincia*. Tarragona: Consejo Económico Sindical, 1956.

Sánchez Cervelló,, J. *Conflicte i violència a l'Ebre. De Napoleó a Franco*. Barcelona: Flor del vent, 1978.

Sánchez Cervelló, J. (coord.). *La província de Tarragona durant el franquisme. 1936-1976: política, societat i cultura*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1996.

Sancho i Valverde, S.; Ros i Navarro, C. «La població de Catalunya en perspectiva històrica», dins *La societat catalana*. Barcelona: Idescat, 1998.

Schumpeter, J. A. *Historia del análisis económico*. Barcelona: Ariel, 1982.

Segarra, A. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle xviii*. Vic: Eumo, 1996.

Segarra, A. [*et alii*]. *Indústria i estratègies empresarials al Camp de Tarragona*. Tarragona: URV, 1996.

Segarra, A. [*et alii*]. *Creixement i organització industrial a l'arc de la Mediterrània i el corredor de l'Ebre*. Tarragona: URV — Autoritat Portuària — Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1999.

Segarra, A. (dir). *L'impacte de la Universitat Rovira i Virgili sobre el territori*. Valls: Cossetània, 2002.

Segarra, A. (coord.) *Pla Estratègic del Camp de Tarragona. La suma de tots*. Generalitat de Catalunya - Universitat Rovira i Virgili, 2008.

Serò, R.; Maymó, J. *Les transformacions econòmiques al Delta de l'Ebre*. Barcelona: Servei d'estudis de Banca Catalana, 1972.

Solow, R. M. *La teoría del crecimiento* (traducció de la 2a ed. anglesa). Mèxic: FCE, 1992.

Sudrià, C. «La industria eléctrica y el desarrollo económico de España», dins García Delgado, J. L. *Electricidad y desarrollo económico: perspectiva história de un siglo*. Oviedo: Hidroeléctrica del Cantábrico, 1990.

Tallada, J. M. *Demografia de Catalunya*. Barcelona: Museu Social, 1998.

Tamames Gómez, R. *Espanya: segon pla de desenvolupament?* Barcelona: Nova Terra, 1967.

Tarragona económica. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, diversos anys.

Tarragona Exporta - Importa. Tarragona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, diversos anys.

Tasias, J. *El avellano en la provincia de Tarragona.* Diputació de Tarragona, 1975.

Teruel, M. [*et alii*]. *El sistema territorial d'innovació del Camp de Tarragona*. Tarragona: Publicacions URV, 2010.

Tornabell Carrió, R. *Un modelo de desarrollo sostenible para el Camp de Tarragona. Resumen Ejecutivo*. Tarragona: Cambra de Comerç, Indústia i Navegació, 2002.

Tortella, G.; Ballesteros, A.; Díaz Fernandez, J. L. *Del monopolio al libre mercado. La historia de la industria petrolera española*. Madrid: LID Editorial Empresarial, 2003.

Trías Fargas, R. (dir). *El petróleo en Cataluña. Análisis económico*. Barcelona: Servicio de Estudios del Banco Urquijo — Editorial Moneda y Crédito, 1969.

Vandellòs, J. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents, 1935.

Velarde Fuertes, J. *Política económica de la Dictadura*. Madrid: Guadiana de publicaciones - Biblioteca Universitaria de Economía, 1968.

Vicens I Vives, J.; Llorens, M. *Industrials i polítics (segle xix). Història de Catalunya. Biografies catalanes*. Barcelona: Vicens Vives, 1983 (reimpr.).

Vida económica de la provincia de Tarragona. Cambres de Comerç, Indústria y Navegació de Tarragona, Reus, Tortosa i Valls, diversos anys.

Vilar, P. *Catalunya dins l'Espanya Moderna* (6a ed.). Barcelona: Edicions 62, 1986.

Vilar, P. *Economía, derecho, historia: conceptos y realidades*. Barcelona: Ariel, 1993.

El procés d'industrialització ha emmarcat el creixement econòmic català iniciat al segle XIX i consolidat al XX. Malgrat aquesta generalització, la dinàmica d'aquest procés no ha estat uniforme a tot el territori, i en moltes parts el creixement econòmic ha transcorregut per camins diferents. És per això que es pot estudiar d'una manera precisa una àrea amb una dinàmica econòmica específica per les seves diferències amb la global del país. Actualment, els nivells de renda i de productivitat són territorialment molt similars, però el camí que s'ha seguit per arribar-hi ha tingut una trajectòria molt particular. Ha estat una trajectòria, per altra part, molt estudiada pels historiadors, tant des punts de vista locals, amb monografies sobre diferents viles, com de transversals, sobre moviments socials, culturals, polítics, etc.; però no hi havia una interpretació econòmica que plantegés un esquema de funcionament d'aquesta societat on es donaven una sèrie de contradiccions que es manifestaven de maneres diferents, de la violència al pacte, i que portaven uns canvis econòmics que afectaven la forma de vida de la població. Aquest assaig estudia els canvis econòmics en aquesta àrea en un llarg segle XX que s'inicia a les acaballes del XIX amb la fil·loxera, les transformacions dels anys seixanta com a punt de referència central molt important, i s'acaba amb la perplexitat, ja molt entrat el segle XXI, d'una critica situació social i econòmica.

Diputació Tarragona
Universitat Rovira i Virgili
Càtedra Innovació Empresa

[publicacions] urv